ISSN: 3107-2755 (Online)
ISSN: 3107-2763 (Print)

SOCIAL SCIENCES & DIGITAL HUMANITIES

Ғылыми журнал | Научный журнал | Scientific journal

SOCIAL SCIENCES & DIGITAL HUMANITIES

Ғылыми журнал	Научный журнал	Scientific journal
Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті	Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева	D. Serikbayev East Kazakhstan technical university
Томы 3, № 3, 2026	Том 3, № 3, 2026	Volume 3, No.3, 2026

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелінді.
Куәлік № KZ66VPY00130858, 02.10.2025 ж.

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.
Свидетельство № KZ66VPY00130858 от 02.10.2025 г.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. KZ66VPY00130858, 02.10.2025.

Құрылған жылы: 2026
Год основания: 2026
Year of foundation: 2026

Мерзімділігі: жылына 4 рет
Периодичность: 4 раза в год
Periodicity: 4 times a year

Басылым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын
Языки издания: казахский, русский, английский
Languages of publication: kazakh, russian, english

Пішімі 60x90/8. Шартты баспа табағы 20,18. Есептік баспа табағы 29,29.
Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті.
070004, Өскемен қаласы, Протозанов көшесі, 69.

Формат 60x90/8. Усл. печ. л. 29,29. Уч.-изд. л. 20,18.
Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева.
070004, г. Усть-Каменогорск, ул. Протозанова, 69.

Format 60x90/8. Conditional printed sheets 29,29. Accounting and Publishing Sheets 20,18.
D. Serikbayev East Kazakhstan technical university.
070004, Ust-Kamenogorsk, ul. Protozanov St. 69.

Өскемен, 2026
Усть-Каменогорск, 2026
Ust-Kamenogorsk, 2026

Бас редакторы
Конурбаева Ж.Т. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Редакция алқасы
Бас редактордың орынбасары – Нурекенова Э.С., э.ғ.к., профессор
Ғылыми редакторлар:
Суйеубаева С.Н., э.ғ.к., профессор
Аубакирова Ж.С., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Калиева К.С., т.ғ.к.
Жауапты хатшы – Саденова А.М.

Алқа мүшелері
Arkadiusz Gola – т.ғ.д., қауымдастырылған профессор (Польша)
Natalie Aleksandra Gurvits-Suits – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Эстония)
Nailya Saifulina – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Испания)
Маковецкий М.Ю. – э.ғ.к., доцент (Ресей)
Есенгельдин Б.С. – э.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Киреева А.А. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)
Орынбет П.Ж. – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Қазақстан)
Закимова А.М. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)
Рахимбердинова М.У. – Dr.PhD, профессор (Қазақстан)
Денисова О.К. – э.ғ.к., профессор (Қазақстан)
Варавин Е.В. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)
Лысенко Ю.А. – т.ғ.д., профессор (Ресей)
Аблажей Н.Н. – т.ғ.д. (Ресей)
Абжаппарова Б.Ж. – т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Самашев З.С. – т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Алексеенко А.Н. – т.ғ.д., қауымдастырылған доцент, жетекші ғылыми қызметкер (Қазақстан)
Isabelle Ohayon – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Франция)
Edward Schatz – Dr.PhD, профессор (Канада)
Столярова Э.О. – әлеум.ғ.к., қауымдастырылған профессор, бас ғылыми қызметкер (Қазақстан)
Краснобаева Н.Л. – т.ғ.к., бас ғылыми қызметкер (Қазақстан)
Кожирова С.Б. – с.ғ.д., профессор (Қазақстан)

© Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, 2026

Главный редактор
Конурбаева Ж.Т. – к.э.н., ассоциированный профессор

Редакционная коллегия
Заместитель главного редактора – Нурекенова Э.С., к.э.н., профессор
Научные редакторы:
Суйеубаева С.Н., к.э.н., профессор
Аубакирова Ж.С., к.и.н., ассоциированный профессор
Калиева К.С., к.и.н.
Ответственный секретарь – Саденова А.М.

Члены коллегии
Arkadiusz Gola – д.т.н., ассоциированный профессор (Польша)
Natalie Aleksandra Gurvits-Suits – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Эстония)
Nailya Saifulina – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Испания)
Маковецкий М.Ю. – к.э.н., доцент (Россия)
Есенгельдин Б.С. – д.э.н., профессор (Казахстан)
Киреева А.А. – к.э.н., ассоциированный профессор (Казахстан)
Орынбет П.Ж. – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Казахстан)
Закимова А.М. – к.э.н., ассоциированный профессор (Казахстан)
Рахимбердинова М.У. – Dr.PhD, профессор (Казахстан)
Денисова О.К. – к.э.н., профессор (Казахстан)
Варавин Е.В. – к.э.н., ассоциированный профессор (Казахстан)
Лысенко Ю.А. – д.и.н., профессор (Россия)
Аблажей Н.Н. – д.и.н. (Россия)
Абжаппарова Б.Ж. – д.и.н., профессор (Казахстан)
Самашев З.С. – д.и.н., профессор (Казахстан)
Алексеенко А.Н. – д.и.н., ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник (Казахстан)
Isabelle Ohayon – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Франция)
Edward Schatz – Dr.PhD, профессор (Канада)
Столярова Э.О. – к.соц.н., ассоциированный профессор, главный научный сотрудник (Казахстан)
Краснобаева Н.Л. – к.и.н., главный научный сотрудник (Казахстан)
Кожирова С.Б. – д.п.н., профессор (Казахстан)

© Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, 2026

Chief Editor
Zhadyra T. Konurbayeva – Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor

Editorial Team
Deputy Chief Editor – Elvira S. Nurekenova, Candidate of Economic Sciences, Professor
Scientific Editors:
Saltanat N. Suieubayeva, Candidate of Economic Sciences, Professor
Zhanna S. Aubakirova, Candidate of Historical Sciences, Ass. Professor
Kansha S. Kaliyeva, Candidate of Historical Sciences
Executive Secretary – Assel M. Sadenova

Members of Team
Arkadiusz Gola – Doctor of Engineering Sciences, Ass. Professor (Poland)
Natalie Aleksandra Gurvits-Suits – Dr.PhD, Ass. Professor (Estonia)
Nailya Saifulina – Dr.PhD, Ass. Professor (Spain)
Michail Y. Makovetskij – Candidate of Economic Sciences, Docent (Russia)
Bauyrzhan S. Yessengeldin – Doctor of Economic Sciences, Professor (Kazakhstan)
Anel A. Kireyeva – Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor (Kazakhstan)
Perizat Zh. Orynbet – Dr.PhD, Ass. Professor (Kazakhstan)
Alfiya M. Zakimova – Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor (Kazakhstan)
Madina U. Rakhimberdinova – Dr.PhD, Professor (Kazakhstan)
Oxana K. Denissova – Candidate of Economic Sciences, Professor (Kazakhstan)
Yevgeniy V. Varavin – Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor (Kazakhstan)
Yulia A. Lysenko – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Natalia N. Ablazhey – Doctor of Historical Sciences (Russia)
Bibikhadisha Zh. Abzhapparova – Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla S. Samashev – Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Alexander N. Alekseyenko - Doctor of Historical Sciences, Ass. Professor, Leading Researcher (Kazakhstan)
Isabelle Ohayon – Dr.PhD, Ass. Professor (France)
Edward Schatz – Dr.PhD, Professor (Canada)
Eleonora O. Stolyarova - Candidate of Sociological Sciences, Ass. Professor, Chief Researcher (Kazakhstan)
Nelly L. Krasnobayeva - Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher (Kazakhstan)
Svetlana B. Kozhirova - Doctor of Political Sciences, Professor (Kazakhstan)

© D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, 2026

МАЗМҰНЫ

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС

Линок С.А., Линок Я.Н.
Қазақстанда корпоративтік басқарудың қалыптасуы мен дамуы және оның ерекшеліктері 8

Хасанов Р.Х., Маковецкий М.Ю.
Жасанды интеллект дамуын экономикалық бағалау: трансформациялық әлеует және қаржылық көпіршікті қалыптастыру тәуекелдері 23

Серегина Е.Р., Суйеубаева С.Н., Нурнабиев А.Н.
Экономиканы цифрлық трансформациялау жағдайында Қазақстан өңірлері мен салалары бойынша білікті кадрларға қажеттілікті болжау 39

Серіктаева А.С., Рахметуллина Ж.Т., Мухамедова Р.О., Солтанбекова Қ.Қ.
Техникалық жоғары оқу орындарында тәуекелдерді басқару үшін корреляциялық-регрессиялық әдісті қолдану 57

Трофимова Ю.В., Мубараков Е.Е.
Қазақстан Республикасындағы жылжымайтын мүлік нарығын дамыту перспективалары: жетілдіру үрдістері, сын-тегеуріндері мен тетіктері (Өскемен қ. мысалында) 72

Ургушева С.С., Саменова А.Ж.
Проблемалық несиелер және оларды барынша азайту әдістері 89

ДЕМОГРАФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ

Аубакирова Ж.С., Краснобаева Н.Л., Алексеенко А.Н.
Қазақстан халқының демографиялық қартаюы: тәуекелдер, қауіптер және салдарлар 110

Бляхер Л.Е.
Ресейдің Шығысындағы қалалық кеңістікті гиперреттеу мәселесі: Хабаровск қаласы мысалында 133

Сарсембаева Г.А., Махметова Н.А., Жайлаубаева А.Н.
Қазақстанның шығысындағы қалалық кеңістіктердің әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени трансформациялары (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері) 146

Столярова Э.О., Краснобаева Н.Л.
Қала құрылымдарын трансформациялау және олардың функционалдық бейімделуі 161

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ

Ахметов Е.Б.
Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы: цифрлық ортада адам құқықтарын қорғауы 182

Садвакасова Ж.А.
Посткеңестік трансформация контекстіндегі қазақ және қырғыз диаспораларын зерделеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері 197

Искаков Қ.А.
Дәстүрлі жерлеу ғұрпындағы аманатқа жерлеу кезінде мәйіттің бұзылмауы үшін қолданылған шөп-дәрілер мен құралдар түрлері 211

Әбдіманап Д.Ғ., Ильясова З.С.
Израиль мен АҚШ стратегиялық қатынастарының тарихы 224

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС

Линок С.А., Линок Я.Н.
Формирование и развитие корпоративного управления в Казахстане и его особенности 8

Хасанов Р.Х., Маковецкий М.Ю.
Экономическая оценка развития искусственного интеллекта: трансформационный потенциал и риски формирования финансового пузыря 23

Серегина Е.Р., Суйеубаева С.Н., Нурнабиев А.Н.
Прогнозирование потребности в квалифицированных кадрах по регионам и отраслям экономики Казахстана в условиях цифровой трансформации 39

Серіктаева А.С., Рахметуллина Ж.Т., Мухамедова Р.О., Солтанбекова Қ.Қ.
Применение корреляционно-регрессионного метода для управления рисками в технических вузах 57

Трофимова Ю.В., Мубараков Е.Е.
Перспективы развития рынка недвижимости в Республике Казахстан: тенденции, вызовы и механизмы совершенствования (на примере г. Усть-Каменогорск) 72

Ургушева С.С., Саменова А.Ж.
Проблемные кредиты и методы их минимизации 89

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Аубакирова Ж.С., Краснобаева Н.Л., Алексеенко А.Н.
Демографическое старение населения Казахстана: риски, угрозы и последствия 110

Бляхер Л.Е.
Проблема гиперрегуляции в городах Востока России: на примере Хабаровска 133

Сарсембаева Г.А., Махметова Н.А., Жайлаубаева А.Н.
Социально-демографические и социокультурные трансформации городских пространств Востока Казахстана (результаты социологического исследования) 146

Столярова Э.О., Краснобаева Н.Л.
Трансформация городских структур и их функциональная адаптация 161

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

Ахметов Е.Б.
Новая Конституция Республики Казахстан: защита прав человека в цифровой среде 182

Садвакасова Ж.А.
Теоретико-методологические подходы к изучению казахской и кыргызской диаспор в контексте постсоветской трансформации 197

Искаков К.А.
Виды лекарственных трав и средств, применявшихся для сохранения тела при временном погребении в традиционном погребальном обряде 211

Әбдіманап Д.Ғ., Ильясова З.С.
История стратегических отношений Израиля и США 224

CONTENTS

ECONOMY AND BUSINESS

Svetlana A. Linok, Yana N. Linok
Formation and Development of Corporate Governance in Kazakhstan and Its Distinctive Features 8

Rinat Kh. Khasanov, Mikhail Yu. Makovetsky
Economic assessment of the development of artificial intelligence: transformational potential and risks of the formation of a financial bubble 23

Ekaterina R. Seregina, Saltanat N. Suieubayeva, Arkhat N. Nurnabiyev
Forecasting the Demand for Skilled Labor across Regions and Industries of Kazakhstan's Economy under Digital Transformation 39

Ayazhan S. Seriktayeva, Zhenisgul T. Rakhmetullina, Raushan O. Mukhamedova, Kymbat K. Soltanbekova
Application Of Correlation-Regression Method For Risk Management In Technical Higher Education Institutions 57

Iuliia V. Trofimova, Yeldar Y. Mubarakov
Prospects for the development of the real estate market in the Republic of Kazakhstan: trends, challenges and mechanisms of improvement (on the example of Oskemen) 72

Samal S. Urgusheva, Assem Zh. Samenova 89
Problem loans and methods for minimizing them

DEMOGRAPHY AND SOCIOLOGY

Zhanna S. Aubakirova, Nelli L. Krasnobayeva, Alexander N. Alekseenko
Demographic Aging of Kazakhstan's Population: Risks, Threats, and Consequences 110

Leonid E. Blyakher
The Problem of Hyper-regulation in the Cities of Eastern Russia: The Case of Khabarovsk 133

Gulzhan A. Sarsembayeva, Nadira A. Makhmetova, Aida N. Zhailaubayeva
Socio-Demographic and Sociocultural Transformations of Urban Spaces in Eastern Kazakhstan (Results of a Sociological Study) 146

Eleonora O. Stolyarova, Nelli L. Krasnobayeva
Transformation of urban structures and their functional adaptation 161

HISTORY AND ARCHEOLOGY

Yerik B. Akhmetov
New Constitution of the Republic of Kazakhstan: protection of human rights in the digital environment 182

Zhanar A. Sadvakassova
Theoretical and methodological approaches to the study of Kazakh and Kyrgyz diasporas in the context of post-Soviet transformation 197

Kuanysh A. Iskakov
Types of Medicinal Herbs and Means Used for Body Preservation During Temporary Burial in Traditional Mortuary Practices 211

Daulet G. Abdimanap, Zibagul S. Ilyassova
The History of Strategic Relations between Israel and the United States 224

ECONOMY AND BUSINESS
Research paper/Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_1

IRSTI 06.81.12
JEL: G34, G38, O16, O53

Svetlana A. Linok [1]*, Yana N. Linok [2]

[1] D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
[2] Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Formation and Development of Corporate Governance in Kazakhstan and Its Distinctive Features

ABSTRACT. This article examines current issues in the formation and development of corporate governance in Kazakhstan. Its primary aim is to identify the specific conditions and distinctive features of this process and to examine the factors that have influenced the formation of the national model of corporate governance. To this end, the article presents the principal models and principles of corporate governance established in international practice and considers their applicability to the conditions of Kazakhstan. It identifies the main characteristics of Kazakhstan's national model of corporate governance and the principal stages in the development of legislation on joint-stock companies. Particular attention is paid to the principles of transparency and disclosure as important elements of effective corporate governance. A case study of a particular corporation illustrates the implementation of these principles, which enables an assessment of the company's current position and development prospects. The article analyzes the main indicators of corporate governance effectiveness in domestic enterprises and identifies the principal areas in which governance practices can be improved. Based on the results of the analysis, the article offers suggestions for improving corporate governance that take Kazakhstan's specific conditions and characteristics into account. The findings may contribute to a better understanding of the development and practical implementation of corporate governance mechanisms in Kazakhstan.

KEYWORDS: corporate governance, principles, Kazakhstani model, formation and development, conditions and distinctive features, effectiveness indicators.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declare that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Linok, S.A., Linok, Y.N. (2026). Formation and Development of Corporate Governance in Kazakhstan and Its Distinctive Features. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 8–22. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_1

Article history:
Received: 30.07.2026
Accepted: 13.09.2026
Published: 30.09.2026

* Corresponding author: Linok Svetlana Albertovna, e-mail: lin_svetlana@mail.ru

Линок С.А. [1]*, **Линок Я.Н.** [2]

[1] Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан
[2] Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Қазақстанда корпоративтік басқарудың қалыптасуы мен дамуы және оның ерекшеліктері

АҢДАТПА. Бұл мақалада Қазақстандағы корпоративтік басқарудың қалыптасуы мен дамуының өзекті мәселелері қарастырылады. Мақаланың негізгі мақсаты – осы үдерістің өзіндік жағдайлары мен ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ корпоративтік басқарудың ұлттық моделінің қалыптасуына әсер еткен факторларды қарастыру. Осы мақсатта мақалада халықаралық тәжірибеде қалыптасқан корпоративтік басқарудың негізгі модельдері мен қағидаттары ұсынылып, олардың Қазақстан жағдайында қолданылу мүмкіндігі қарастырылады. Қазақстанның корпоративтік басқарудың ұлттық моделінің негізгі сипаттамалары және компаниялардың қызметі мен корпоративтік қатынастарды реттейтін акционерлік қоғамдар туралы заңнаманың дамуының негізгі кезеңдері анықталады. Тиімді корпоративтік басқарудың маңызды элементтері және компания қызметін бағалауға қажетті шарттар ретінде ашықтық пен ақпаратты ашу қағидаттарына ерекше назар аударылады. Белгілі бір корпорацияның мысалында осы қағидаттардың іске асырылуы қарастырылады, бұл компанияның қазіргі жағдайын, қолданылатын басқару тетіктерінің тиімділігін және оның одан әрі даму перспективаларын бағалауға мүмкіндік береді. Мақалада отандық кәсіпорындардағы корпоративтік басқару тиімділігінің негізгі көрсеткіштері талданып, қолданыстағы басқару тәжірибесін жетілдірудің негізгі бағыттары анықталады. Талдау нәтижелері негізінде Қазақстанның өзіндік жағдайлары, заңнамасының ерекшеліктері және экономикалық ортасы ескеріле отырып, корпоративтік басқаруды жетілдіру бойынша ұсыныстар беріледі. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы корпоративтік басқару тетіктерінің дамуы мен практикалық іске асырылуын жақсырақ түсінуге ықпал етуі мүмкін.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: корпоративтік басқару, қағидаттар, қазақстандық модель, қалыптасуы мен дамуы, жағдайлар мен ерекшеліктер, тиімділік көрсеткіштері.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеу демеушілік қолдаусыз жүргізілді (өз қаражаты есебінен).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Линок, С.А., Линок, Я.Н. (2026). Қазақстанда корпоративтік басқарудың қалыптасуы мен дамуы және оның ерекшеліктері. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 8–22. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_1

* Хат-хабаршы авторы: Линок Светлана Альбертовна, e-mail: lin_svetlana@mail.ru

Линок С.А. [1]*, **Линок Я.Н.** [2]

[1] Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
[2] Казахстанско-Американский свободный университет, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Формирование и развитие корпоративного управления в Казахстане и его особенности

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются актуальные вопросы формирования и развития корпоративного управления в Казахстане. Основная цель статьи заключается в выявлении специфических условий и отличительных особенностей данного процесса, а также в рассмотрении факторов, повлиявших на формирование национальной модели корпоративного управления. Для этого в статье представлены основные модели и принципы корпоративного управления, сформированные в международной практике, и рассматривается их применимость к условиям Казахстана. Определяются основные характеристики национальной модели корпоративного управления Казахстана и основные этапы развития законодательства об акционерных обществах, регулирующего деятельность компаний и корпоративные отношения. Особое внимание уделяется принципам прозрачности и раскрытия информации как важным элементам эффективного корпоративного управления и необходимым условиям для оценки деятельности компании. На примере конкретной корпорации рассматривается реализация данных принципов, что позволяет оценить текущее положение компании, эффективность применяемых механизмов управления и перспективы её дальнейшего развития. В статье анализируются основные показатели эффективности корпоративного управления на отечественных предприятиях и определяются основные направления, в которых существующая практика управления может быть улучшена. На основе результатов анализа предлагаются рекомендации по совершенствованию корпоративного управления с учётом специфических условий, особенностей законодательства и экономической среды Казахстана. Полученные результаты могут способствовать лучшему пониманию развития и практического применения механизмов корпоративного управления в Казахстане.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: корпоративное управление, принципы, казахстанская модель, формирование и развитие, условия и отличительные особенности, показатели эффективности.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Линок, С.А., Линок, Я.Н. (2026). Формирование и развитие корпоративного управления в Казахстане и его особенности. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 8–22. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_1

* Автор-корреспондент: Линок Светлана Альбертовна, e-mail: lin_svetlana@mail.ru

INTRODUCTION

Corporations form the backbone of Kazakhstan's real economy. In the east of the country, these include major mining, metallurgical and other enterprises, such as Kazzinc LLP, Ust-Kamenogorsk Titanium and Magnesium Plant JSC (UKTMP), Ulba Metallurgical Plant JSC (UMP), Vostoktsvetmet LLP, Ust-Kamenogorsk Industrial Valves Plant JSC, Bukhtarma Cement Company JSC, and United Energy Service Company JSC (UESC).

This role reflects the well-known advantages of corporations over other forms of business organization: a substantial increase in the amount of invested capital; shareholders' limited liability for corporate obligations; continuity of existence, organizational stability and management succession; and greater operational efficiency through the appointment of professional managers.

Corporate performance is determined primarily by the system of governance. This makes it particularly relevant to study corporate governance, the distinctive features of its models in different countries, including Kazakhstan, and opportunities for its development and improvement under present-day conditions.

The purpose of this article is to examine the distinctive features of the emergence of corporate governance in Kazakhstani enterprises and identify opportunities for its further improvement.

To achieve this purpose, the following objectives must be addressed:

– to examine the nature and principles of corporate governance in enterprises;

– to describe the principal national models of corporate governance abroad;

– to identify the stages in the formation and development of Kazakhstan's corporate governance model;

– to highlight the key features of the emergence of this model;

– to characterize indicators of corporate governance effectiveness in domestic enterprises;

– to propose opportunities for more comprehensive implementation of selected corporate governance principles in major enterprises in the East Kazakhstan Region.

LITERATURE REVIEW

In the international economic literature, the Americans A. Berle and G. Means, who described the separation of ownership (shareholders) and control (managers) in 1932, are generally regarded as the pioneers of corporate governance research.

Corporate governance studies by M. Aoki, Y. Arikawa, L. Bebchuk, A. Cadbury, L. Enriques, E. Fama, A. Hatchuel, M. Jensen, C. Mayer, W. Meckling, H. Miyajima, T. Okazaki, M. Porter, H. Schmalen, M. Stiglbauer, P. Velte, A. von Werder, A. Zattoni and many other authors from the United States, Germany, Japan and other countries have gained widespread recognition.

The general theory of corporate governance has now been developed comprehensively and in considerable depth, forming a coherent body of knowledge reflected in textbooks. These systematically describe the nature and scope of corporate governance, its principles and models, its main governing bodies and participants, its mechanisms and standards, forms of corporate control, corporate social responsibility, and related issues. Numerous publications also examine corporate governance in particular countries.

Such publications have also appeared in Kazakhstan, especially over the past two decades.

For example, the article "Theory and Practice of Implementing a Corporate Governance Strategy in Kazakhstan" by G. Zh. Baybosynova, B. O. Kazybayev, A. A. Adeshova, S. A. Abildakhanova and A. R. Kalymbetova discusses the foundations of Kazakhstan's corporate governance legislation and practical experience in the country. It identifies several problems in the governance of joint-stock companies, as well as the key factors affecting the emergence of corporate governance in Kazakhstan (Baybosynova et al., 2022).

Zh. Bekpayeva and her co-authors examine the main trends in corporate governance development through the prism of domestic and international experience. They also trace the history of corporate governance in Kazakhstan and assess its impact on company performance (Bekpayeva et al., 2022).

In “Analysis of National Corporate Governance Models from a Value Approach,” R. Ashimova and E. Nessipbekov describe the principal corporate governance models known worldwide, identify the strengths and weaknesses of the Kazakhstani model, and outline its development prospects (Ashimova & Nessipbekov, 2022).

A. Musina also focuses on the emergence of Kazakhstan’s contemporary national model of corporate governance. Her study identifies problems in the governance of joint-stock companies in Kazakhstan and the main factors influencing the formation of the national corporate governance model (Musina, 2022).

G. Tlegenova and A. Kizdarbekova examine the implementation of corporate governance principles in Kazakhstani business. In particular, their article describes the National Corporate Governance Code, identifies several problems in corporate governance in Kazakhstan, and offers recommendations for addressing them (Tlegenova & Kizdarbekova, 2025).

L. Yedrissova conducts a comparative analysis of the evolution of corporate legislation in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation from the 1990s to the present. She makes an interesting attempt to identify the main periods in its development in Kazakhstan and offers proposals for improving the relevant domestic legislation (Yedrissova, 2026).

E. Beisengaliev and his co-authors analyze the distinctive features of corporate governance transformation in the context of the digitalization of the modern economy. Using examples from oil and gas companies, they compare Kazakhstani and international practices and substantiate the need to consider national characteristics of corporate governance (Beisengaliev et al., 2025).

U. Shukeyev’s article describes the history of the formation and development of corporate governance in Kazakhstan, primarily through the example of the Samruk-Kazyna Sovereign Wealth Fund. It examines the operating mechanisms and effectiveness of the corporate governance system of a particular enterprise (Shukeyev, 2023).

Nevertheless, in our view, the distinctive features of the formation and development of corporate governance in Kazakhstan require a more detailed and systematic examination.

The scientific novelty of this study lies in its attempt to independently identify the principal stages in the emergence of corporate governance in the country, distinguish and systematize the key features of this process, and examine the implementation of selected corporate governance principles in leading enterprises in East Kazakhstan. Its practical significance lies in the opportunities it identifies for improving corporate governance in the country while taking into account its specific conditions and the distinctive features of Kazakhstan’s national corporate governance model.

MATERIALS AND METHODS

Research by Kazakhstani scholars in the field of corporate governance provides the methodological and theoretical foundation for this article.

The study of the formation and development of corporate governance in Kazakhstan primarily employs general scientific methods, including analysis and synthesis, induction and deduction. A comparative analysis of the principal corporate governance models used worldwide is conducted, together with a comparison of Kazakhstan’s national model against the corporate governance principles adopted by the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Historical and logical methods are used to analyze the development of Kazakhstan’s legislation on joint-stock companies and identify the stages of this process.

Methods of scientific abstraction are used to identify the distinctive features of the formation and development of corporate governance in Kazakhstan.

The method of concretization is applied through the case of UESC JSC, a major corporation in East Kazakhstan. Its corporate governance effectiveness indicators are assessed through the collection, analysis and synthesis of statistical reporting data for a five-year period (2020–2024). Trends in these indicators are illustrated in tables and graphs.

Corporate governance was initially understood as a system of rules, processes and measures through which an enterprise was managed by professional managers and controlled by its owners.

Over time, the concept has expanded considerably. In its contemporary sense, corporate governance is a tool for establishing effective interaction not only between owners (shareholders) and managers, but also with other participants in corporate relationships: stakeholders. These generally include "key actors with an 'interest' in the company: the state; management (the owner and the regulatory body); employees; investors (creditors); and customers" (Baybosynova et al., 2022, p. 265).

It is also widely recognized that corporate governance now facilitates effective strategic and day-to-day operational decision-making, sustainable corporate development, risk reduction, broader access to capital markets and investment on more favorable terms, and an improved corporate reputation.

Despite differences and country-specific characteristics in corporate governance, researchers generally distinguish several principal models in contemporary international practice. The most frequently identified are, first, the American (Anglo-Saxon or shareholder) model; second, the German (European or continental) model; and third, the Japanese (collectivist) model (Ashimova & Nessipbekov, 2022, p. 108).

The American corporate governance model is used primarily in the United States, the United Kingdom, Australia and Canada. The German model is applied principally in Germany, as well as in other European countries, including Austria, the Czech Republic, the Netherlands and Denmark. The Japanese corporate governance model, which emerged after the American and German models, is widespread in Southeast Asian countries.

The most important characteristics of these corporate governance models and the differences between them are presented in Table 1.

Table 1. Key Differences between the Principal Corporate Governance Models

Criterion	American model	German model	Japanese model
Ownership	Dispersed	Concentrated	Cross-shareholdings within financial-industrial groups (keiretsu)
Orientation	Shareholders (shareholder value), including minority shareholders	All stakeholders	Group stakeholders (keiretsu)
Interaction	Between corporations and small investors	Between corporations and banks	Between corporations
Banks	Creditors	Major shareholders	Main relationship bank
Role of the state	Strict statutory regulation of corporate activities	Statutory protection of the interests of large and medium-sized shareholders and company employees	The state acts as the principal coordinator of group strategy (keiretsu)
Information disclosure (to investors)	High level	Relatively low transparency	Substantial restrictions on disclosure
Note – compiled by authors			

Even a comparison of the three principal corporate governance models demonstrates that the same instrument can be implemented in diverse ways. International experience shows that each country has its own national corporate governance model. As a rule, however, it incorporates mechanisms and elements of the American, German and Japanese models, often in a unique combination.

Kazakhstan is developing its own national corporate governance model, taking into account the country's economic, social, legal, cultural, political and other characteristics. It is not, and should not be, a simple copy of the American, German, Japanese or any other model developed under different conditions. Certain elements and mechanisms of these models can, of course, be used in Kazakhstan

and are already being applied, since the foundations of corporate governance are common to all countries.

Kazakhstan's first Law "On Business Partnerships and Joint-Stock Companies" was adopted in 1991, when the country was still the Kazakh SSR. In particular, it laid the foundations of joint-stock company law by defining joint-stock companies, regulating their operations, and establishing procedures for the formation of charter capital, shareholder liability and related matters.

This was followed in 1995 by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On Business Partnerships," which also regulated joint-stock companies, still treated at that time as a type of business partnership.

In 1998, the Law of the Republic of Kazakhstan "On Joint Stock Companies" was adopted. It separated joint-stock companies from the various forms of partnership and recognized them for the first time as a distinct legal category.

These legislative acts effectively laid the foundation for corporate governance in Kazakhstan.

The emergence of contemporary corporate governance is associated primarily with the adoption in 2003 of the new Law of the Republic of Kazakhstan "On Joint Stock Companies" (Law of the Republic of Kazakhstan, 2003).

This law, which remains in force, defines the legal status and characteristics of a joint-stock company, including its charter capital and constituent documents; shareholders' rights to participate in governance, receive dividends and obtain information; the governance structure (the general meeting of shareholders, the board of directors and the executive body); and the protection of shareholders' rights and their exercise of oversight.

The law has been amended and supplemented repeatedly, as needed, to improve corporate governance in the country's enterprises. It thus provides the legal framework for the operation and development of companies, generally large ones, and contributes to strengthening Kazakhstan's economy.

The Kazakhstani corporate governance model that has emerged to date has both positive aspects (strengths) and negative aspects (weaknesses). These have been described by several domestic authors, particularly R. Ashimova and E. Nessipbekov.

In their view, its positive aspects include the following:

– the state "insures" corporations against the most significant risks;

– a relatively simple system of oversight of corporate activities has been established;

– there is substantial potential to mobilize private savings through shares, banks and other channels for subsequent use in the corporate sector of the economy.

The negative aspects of Kazakhstan's corporate governance model include:

– high concentration of capital;

– insufficient use of private investment;

– the state's role as the principal risk bearer;

– ineffective mechanisms for the redistribution of ownership;

– a high proportion of affiliated parties among owners;

– low transparency of information on corporate activities. (Ashimova & Nessipbekov, 2022, p. 112)

Corporate governance in any modern company rests on fundamental principles developed through international practice. These were first formalized and adopted by the OECD in 1999 as the "OECD Principles of Corporate Governance" (OECD, 1999). The principles are intended to help companies develop effective corporate governance and are advisory in nature. They include:

1. Fairness. Corporate governance should protect shareholders' rights and ensure equitable treatment of all shareholders, including minority and foreign shareholders.

2. Responsibility. Corporate governance should recognize legally established rights and encourage active cooperation between the company and its stakeholders to create jobs and ensure corporate sustainability.

3. Transparency. Corporate governance should ensure the timely and simultaneous disclosure of reliable information on all material matters concerning the company, including its financial position, performance, ownership and governance structure.

4. Accountability. Corporate governance should ensure strategic guidance of the company, effective monitoring of management by the board of directors, and the board's accountability to shareholders (Lozik et al., 2019, pp. 149–150).

In subsequent years, the OECD Principles of Corporate Governance have been revised repeatedly in response to global developments. For example, the latest edition (2023) takes into account the impact of climate risks, digitalization and the role of large investment funds (OECD, 2023).

Accordingly, the document introduces new emphases and distinctive provisions:

– Sustainable development and ESG (Environmental, Social and Governance).

A sustainability principle has been introduced. Accordingly, corporate governing bodies are now required to consider the environmental and social impact of business when managing risks. Companies should disclose climate-related information as well as financial information.

– Protection of stakeholder interests.

The role of stakeholders has been expanded. A recommendation has been introduced to protect workers' rights to freedom of association and participation in enterprise governance. Mechanisms have been introduced to protect whistleblowers–people who report misconduct within a company.

– Digitalization and cybersecurity.

The board of directors is required to consider cyber risks and oversee the company's digital security. Standards for holding virtual (online) shareholder meetings have also been established.

– The role of institutional investors.

Investment funds have also become shareholders and have begun to engage in company affairs, disclose their stewardship policies and participate actively in voting. Proxy advisers, who advise these funds on how to vote, have also appeared in the governance arrangements of many companies.

– Ownership structures and company groups.

Significantly greater attention is paid to the transparency of ownership chains, with the aim of preventing the concealment of beneficial owners through complex corporate structures or offshore entities.

Particular attention should be paid to the use of artificial intelligence, which has become an increasingly relevant trend in the implementation of corporate governance principles in recent years.

Thus, under present-day conditions, corporate governance is implemented in accordance with principles that are continually changing and developing.

RESULTS AND DISCUSSION

The emergence and formation of corporations and, consequently, of a national corporate governance model in Kazakhstan took place under specific conditions that differed substantially from those in the United States, Europe, Japan and elsewhere.

First, corporations emerged after Kazakhstan gained independence, during the transition from a centrally planned economy to a market economy through the reduction of state ownership and the mass privatization of state-owned enterprises, which had completely dominated the Soviet economy. Kazakhstan lacked both the necessary practical experience of such transformations and practitioners with the relevant expertise.

In the developed economies, these processes unfolded through a natural "evolutionary" path under market conditions.

Second, Kazakhstan's corporate sector was effectively created at an accelerated pace within a historically short period. Even now, as corporations continue to develop, the history of corporate governance in the country spans only about 35 years.

By comparison, corporations (joint-stock companies) have existed in Europe since the seventeenth century, in the United States since the early nineteenth century, and in Japan since the late nineteenth century.

Third, the need to establish corporations in Kazakhstan was driven not only by the interests of the state and domestic capital, but also by external factors. Foreign investors entered the country's key industries, attracted by highly profitable mineral extraction, particularly oil production, metal production and related activities. An agreement to establish Tengizchevroil was signed with foreign investors in 1993, followed by agreements on Karachaganak and Kashagan in 1997, among others. Major foreign shareholders acquired stakes in Kazzinc LLP and UKTMP JSC, two key enterprises in the East Kazakhstan Region, in 1997–1998. Accordingly, these investors undertook corporate institution-building in Kazakhstan, with all the associated implications for profit sharing, staffing, the environment and other matters.

In the United States, Japan and European countries, corporations were established on the basis of domestic capital and personnel.

Fourth, the late emergence of corporations in Kazakhstan and the substantial role of foreign capital in several sectors of its economy created broad opportunities to draw on international experience in corporate legislation, enterprise governance and the training of relevant professionals.

Moreover, various projects to promote the wider adoption and use of corporate governance were implemented in Kazakhstan with the participation of international organizations. These included projects by the Center for International Private Enterprise (2001–2002) and the International Finance Corporation (IFC) on corporate governance in Central Asia and Kazakhstan (2006–2009) (Shukeyev, 2023, p. 350). They provided additional impetus for the complex transformations underway.

Overall, in our view, the formation and development of corporate governance in Kazakhstan can be broadly divided into two periods from a legislative perspective:

The first period, 1991–2002: the emergence and formation of joint-stock company law in Kazakhstan, including provisions on corporate governance.

The second period, from 2003 to the present: the adoption and refinement of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Joint Stock Companies," and the development of corporate governance in the country's enterprises.

The specific conditions under which corporate governance emerged in Kazakhstan, in turn, shaped several of its distinctive features. We addressed some of these at the XII International Scientific and Technical Conference of Students, Master's Students, Doctoral Candidates, and Young Scientists, held at D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University in 2026, and discussed them in the corresponding article (Devyatkin & Bystrov, 2020).

As noted, these distinctive features include the following:

1. Distinctive sources of investment for a substantial proportion of Kazakhstani corporations.

Given the specific conditions that have developed, the state is their principal investor in Kazakhstan. By contrast, funding sources traditionally important in developed countries–private investment, bank financing, other institutional investors such as insurance companies and pension funds, and the stock market–play a substantially smaller role.

In the United States, Germany and Japan, for example, the structure of corporate investment sources is fundamentally different, effectively the reverse.

This affects both corporate activities as a whole and corporate governance.

2. The distinctive role of the state in relation to corporations.

Kazakhstan has a large number of state-owned and quasi-state corporations. The state also often holds substantial equity stakes in other corporations. This corporate sector interacts closely with, and is intertwined with, other state-owned enterprises. The Samruk-Kazyna Sovereign Wealth Fund plays an important role in its governance.

In developed countries, by contrast, the state's role in relation to corporations is relatively limited and generally consists primarily of statutory regulation of corporate activities.

3. The important role of managers with civil service backgrounds in Kazakhstani corporations.

Since corporations first emerged in Kazakhstan, managers recruited from the civil service have played a major role in their governance. These managers have extensive and enduring ties with government officials, including those responsible for personnel decisions, the allocation of funds and related matters. In practice, such managers and officials may prioritize their personal interests over

corporate and state interests. This creates “hidden” conflicts of interest that result in inefficient managerial decisions and may even harm Kazakhstani corporations. Such practices are difficult to counter.

Similar situations also occur in the United States, European countries, Japan and other developed economies, but on a different scale; they are strictly regulated by law and generally disapproved of by society.

4. Distinctive patterns of share distribution and ownership in Kazakhstani corporations.

The previously noted characteristics of initial capital accumulation–the transfer of state-owned enterprises to private owners during privatization and the involvement of government bodies in establishing corporations–led to the concentration of shares among a small number of major owners, including the state. In other words, capital concentration in Kazakhstan is very high, while the number of shareholders is small.

In developed countries, particularly the United States, by contrast, there are many shareholders, including minority shareholders whose rights are protected.

5. A high degree of centralization in corporate governance.

This feature is reflected in a relatively rigid hierarchy among corporate governing bodies at different levels and the comparatively limited autonomy of company divisions. It can amplify the adverse consequences of senior managers’ errors and reduce the effectiveness of corporate governance (Linok & Linok, 2026, p. 309).

Thus, corporations and corporate governance in Kazakhstan have distinctive features arising from the particular conditions that have developed in the country.

These features must be considered when improving corporate governance in domestic companies. At the same time, such improvements should draw on international experience in implementing contemporary corporate governance principles.

Efforts to improve corporate governance in Kazakhstani enterprises take into account both its current state and problems, and changes in the global economy, including the evolution of corporate governance principles. Considerable attention is paid to transparency and disclosure, accountability, digitalization, compliance with ESG standards, and related issues.

In particular, Kazakhstan has made substantial progress in disclosing information about domestic and foreign companies, ensuring a relatively high overall level of transparency concerning their activities and results. For example, the websites of major enterprises in East Kazakhstan–UKTMP JSC, Kazzinc LLP, UMP JSC, Vostoktsvetmet LLP, Ust-Kamenogorsk Industrial Valves Plant JSC and others–provide general information about the company, its mission and priorities, its principal activities and key performance indicators, together with sections such as “Customers” and “Procurement.”

As a rule, there is also a separate “Corporate Governance” section containing items such as “Shareholder,” “Board of Directors,” “Management Board” and “Annual Reports.”

This enables any stakeholder to make a reasonably objective assessment of a company’s position and performance, including the effectiveness of its corporate governance. For example, the “Corporate Governance” section of the website of United Energy Service Company JSC, one of the key energy enterprises in East Kazakhstan, provides publicly available information on revenue, cost of sales, profit and other important economic indicators.

As a practical example, Table 2 presents actual data on UESC JSC’s gross profit for 2020–2024, taken from the annual reports published on its website (United Energy Service Company JSC, n.d.). The figures are expressed in current prices and have not been adjusted for inflation.

Table 2. Gross Profit of UESC JSC, 2020–2024

Indicator	Years				
	2020	2021	2022	2023	2024
Gross profit, KZT million	3712.9	4991.6	7504.4	8569.3	13464.8

Analysis of the data shows the following:

The company's gross profit increased steadily over 2020–2024, from KZT 3,713 million in 2020 to KZT 13,465 million in 2024. The increase in 2024 compared with 2020 amounted to KZT 9,752 million, or 262.6%. Thus, UESC JSC's gross profit rose to more than 3.6 times its initial level over the five-year period.

The growth in the company's profit is illustrated in Figure 1.

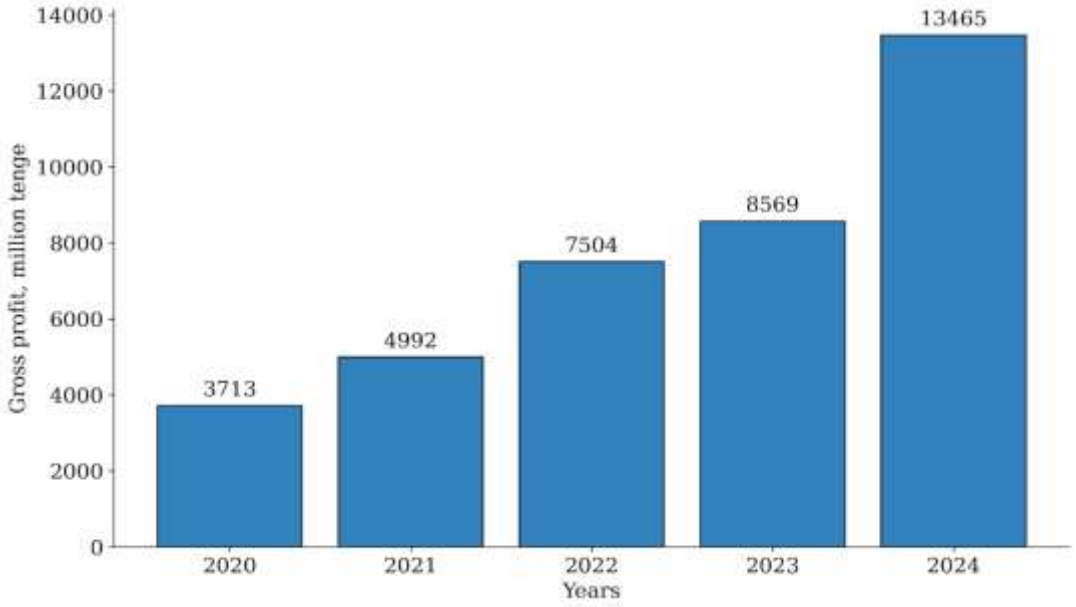

Figure 1. Growth in UESC JSC's Profit (2020–2024)

Overall, the substantial and sustained growth in profit over this period indicates a highly effective corporate governance system at the company.

The literature offers various approaches to assessing corporate governance effectiveness in enterprises (Syue & Li, 2024). In practice, it is usually assessed using resource productivity indicators, which measure the output obtained from a particular resource relative to the associated input (Devyatkin & Bystrov, 2020, p. 548). These indicators are understandable, convenient to calculate and analyze, reasonably objective, and familiar to practitioners in production enterprises.

Accordingly, other important indicators of the performance of UESC JSC and its corporate governance system include fixed asset turnover, average annual output per employee, and return on sales.

Table 3 presents the calculated values of these indicators for 2020–2024. They are also expressed in current prices. Monetary values are likewise used in calculating profitability.

Table 3. Key Performance Indicators of UESC JSC, 2020–2024

Indicators	Years				
	2020	2021	2022	2023	2024
Fixed asset turnover, KZT million	0.74	0.71	0.60	0.64	0.81
Average annual output per employee, KZT million	7.59	9.44	10.67	12.13	15.97
Return on sales, %	16.60	17.75	23.67	23.71	27.18

First, analysis of the calculated data shows the following:

During 2020-2024, fixed asset turnover initially declined from KZT 0.74 million in 2020 to KZT 0.71 million in 2021 and KZT 0.60 million in 2022. It then increased from KZT 0.60 million in 2022 to KZT 0.64 million in 2023 and KZT 0.81 million in 2024. Overall, fixed asset turnover in 2024 was KZT 0.07 million higher than in 2020.

Changes in fixed asset turnover as an indicator of company performance are illustrated in Figure 2.

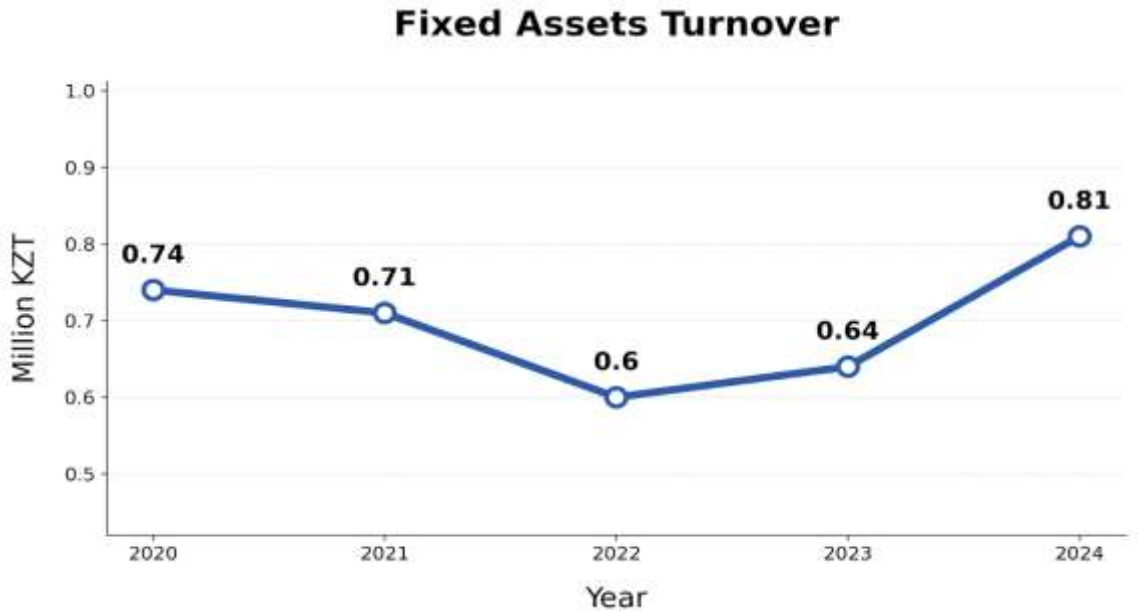

Figure 2. Changes in Fixed Asset Turnover

Second, average annual output per employee increased every year during this period, from KZT 7.59 million in 2020 to KZT 15.97 million in 2024. Labor productivity increased by KZT 8.38 million, reaching more than 2.1 times its initial level. This represents a very high level of performance improvement.

Changes in average annual output per employee are illustrated in Figure 3.

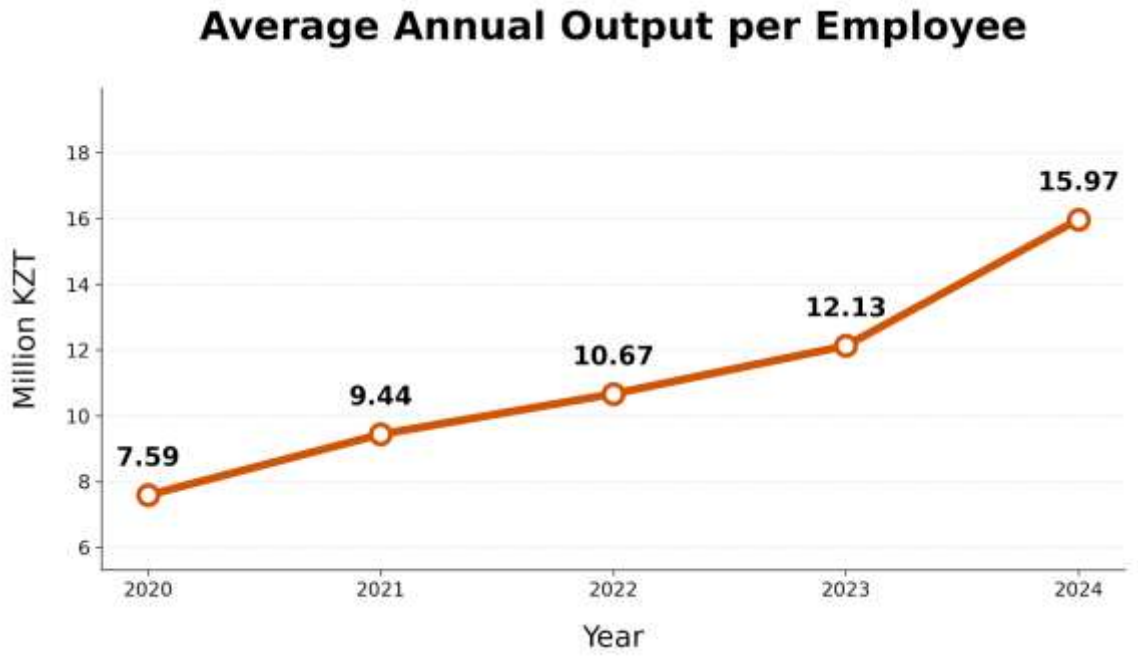

Figure 3. Changes in Average Annual Output per Employee

Third, return on sales based on gross profit (gross profit margin) showed a positive trend in 2020-2024. The indicator increased steadily from 16.60% in 2020 to 27.18% in 2024. The total increase in profitability over these years was 10.58%.

Figure 4 illustrates changes in this indicator.

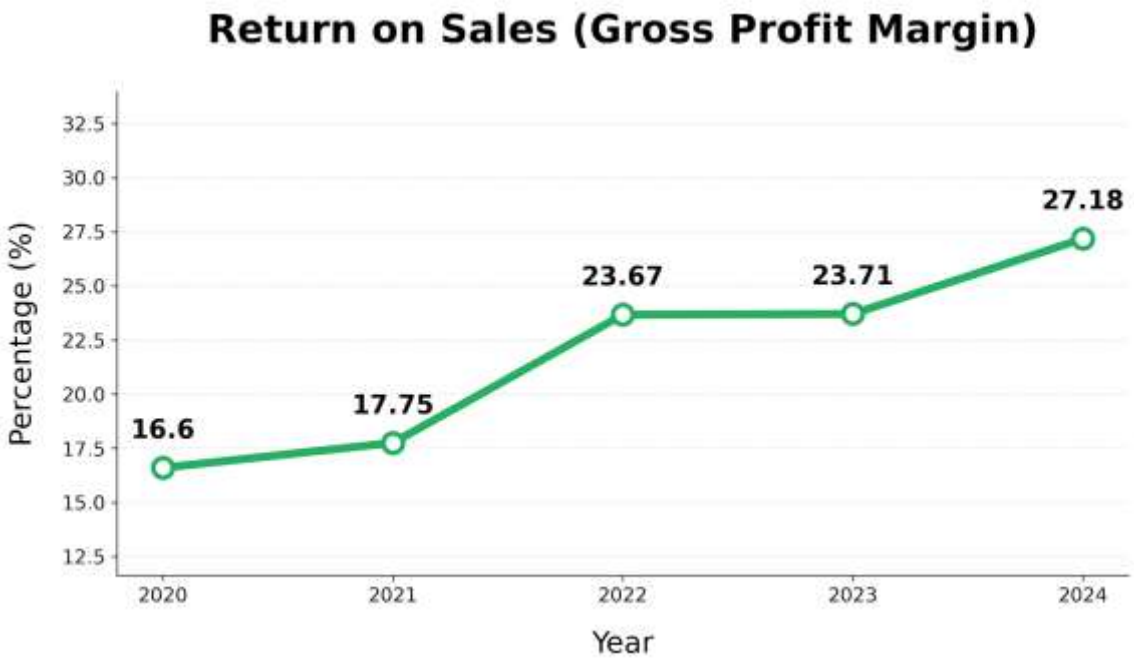

Figure 4. Changes in Return on Sales

Thus, this specific example demonstrates a sufficient degree of openness among Kazakhstani companies and shows that their key economic performance indicators can be analyzed.

In our view, to improve corporate transparency and disclosure, it would be advisable to standardize, expand and provide greater detail in the "Corporate Governance" section of company websites.

Drawing on domestic and international experience, the following items could be included or expanded in the "Corporate Governance" section:

– "Shareholders" ("Sole Shareholder").
– "Board of Directors."
– "Board of Directors Meetings."
– "Corporate Secretary."
– "Internal Audit Service."
– "Security Service."
– "Management Board."
– "Annual Reports."

Where appropriate, the following items could also be added to this section:

– "Management Board Meetings."
– "Corporate Events."
– "Corporate Documents."

To ensure transparency and disclosure of company information, it is also important that the company's strategic planning documents be publicly available on its website.

A similar approach, taking into account both Kazakhstan's specific characteristics and international experience, should be applied to the other principles of corporate governance.

CONCLUSION

Corporations form the backbone of Kazakhstan's real economy. Their performance is determined primarily by their corporate governance systems.

Kazakhstan has progressively developed its own national corporate governance model, with certain strengths and weaknesses.

Corporate governance in the country's enterprises emerged under specific conditions. These gave rise to a number of distinctive features, including those associated with the substantial role of the state in Kazakhstan's corporate sector.

Kazakhstani companies now devote considerable attention to implementing contemporary corporate governance principles. For example, corporate governance effectiveness indicators are used to support transparency and disclosure concerning corporate activities.

Efforts to improve corporate governance in domestic enterprises should take into account both global trends and Kazakhstan's specific conditions and distinctive characteristics.

REFERENCES

Ashimova, R. M., & Nessipbekov, E. N. (2022). Analysis of national corporate governance models from a value approach. *Economic Series of the Bulletin of L. N. Gumilyov ENU*, (2), 107–117. https://doi.org/10.32523/2789-4320-2022-2-107-117

Baybosynova, G. Zh., Kazybayev, B. O., Adeshova, A. A., Abildakhanova, S. A., & Kalymbetova, A. R. (2022). Theory and practice of implementing a corporate governance strategy in Kazakhstan. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, *6*(400), 256–270. https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.406

Beisengaliev, E. B., Beisengaliev, B. T., Ryumkin, S. V., & Ryumkina, I. N. (2025). Features of corporate governance in the context of economic digitalization. *Bulletin of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade*, *2*(59), 219–229. https://doi.org/10.52260/2304-7216.2025.2(59).26

Bekpayeva, Zh. A., Nikiforova, N. V., & Karlik, M. A. (2022). The main trends in the development of corporate governance through the prism of domestic and foreign experience. *Economics: The Strategy and Practice*, *17*(2), 246–257. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-246-257

Devyatkin, O. V., & Bystrov, A. V. (Eds.). (2020). *Ekonomika predpriyatiya (organizatsii, firmy): Uchebnik* [Enterprise (organization, firm) economics: Textbook]. INFRA-M. (In Russian)

Law of the Republic of Kazakhstan "On Joint Stock Companies" (2003, May 13). No. 415-II. Adilet Legal Information System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan. https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z030000415_

Linok, Y. N., & Linok, S. A. (2026). Features of the development of corporate governance in Kazakhstan and the possibilities of applying artificial intelligence in it. In *Artificial Intelligence and Innovation: New Challenges and Engineering Solutions for the Future: Proceedings of the XII International Scientific and Technical Conference of Students, Master's Students, Doctoral Candidates, and Young Scientists, dedicated to the Year of Digitalization and Artificial Intelligence* (pp. 305–310). EKTU.

Lozik, N. F., Anisimov, A. Yu., & Panasyuk, A. A. (2019). Sovershenstvovanie sistemy korporativnogo upravleniya v kompanii s tsel'yu povysheniya ee ekonomicheskoi ustoichivosti i investitsionnoi privlekatel'nosti [Improving a company's corporate governance system to enhance its economic sustainability and investment attractiveness]. *Vestnik Rossiiskogo ekonomicheskogo universiteta im. G. V. Plekhanova*, *6*(108), 147–154. (In Russian)

Musina, A. K. (2022). Stanovlenie sovremennoi kazakhstanskoi natsionalnoi modeli korporativnogo upravleniya [Formation of Kazakhstan's contemporary national model of corporate governance]. *Ekonomika i sotsium*, *2*(93-1), 419–422. (In Russian)

OECD. (1999). *OECD principles of corporate governance*. OECD Publishing.

OECD. (2023). *G20/OECD principles of corporate governance 2023*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/ed750b30-en

Shukeyev, U. E. (2023). Praktika stanovleniya korporativnogo upravleniya na primere FNB "Samruk-Kazyna" [Establishing corporate governance: The experience of the Samruk-Kazyna Sovereign Wealth Fund]. *Vestnik Kazakhskogo universiteta ekonomiki, finansov i mezhdunarodnoi torgovli*, *2*(51), 349–357. (In Russian)

Syue, V., & Li, Sh. (2024). Metodicheskie aspekty otsenki effektivnosti korporativnogo upravleniya [Methodological aspects of assessing corporate governance effectiveness]. *Nauchnyi aspekt*,

5(110). https://na-journal.ru/5-2024-ekonomika-menedzhment/12090-metodicheskie-aspekty-ocenki-effektivnosti-korporativnogo-upravleniya (In Russian)

Tlegenova, G. S., & Kizdarbekova, A. S. (2025). Printsipy korporativnogo upravleniya v biznese: kazakhstanskii opyt [Principles of corporate governance in business: The Kazakhstani experience]. *AKADEMIK*, *1*(282), 6–9. (In Russian)

United Energy Service Company JSC. (n.d.). *Obedinyonnaya EnergoServisnaya Kompaniya: Ofitsialnyi sait* [United Energy Service Company: Official website]. https://besk.kz/ru/ (In Russian)

Yedrissova, L. A. (2026). On development of corporate law in the russian federation and the republic of kazakhstan rather-legal analysis. *Scientific and Legal Journal «Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan»*, *81*(1), 346–358. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2026_81_1_346 (In Russian)

Information about the authors

Svetlana Albertovna Linok – Candidate of Political Sciences, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: lin_svetlana@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-5016-899X

Yana Nikolayevna Linok – student, Kazakh-American free university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: linok_yana@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0857-577X

Авторлар туралы мәліметтер

Линок Светлана Альбертовна – саяси ғылымдардың кандидаты, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: lin_svetlana@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-5016-899X

Линок Яна Николаевна – студент, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: linok_yana@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0857-577X

Сведения об авторах

Линок Светлана Альбертовна – кандидат политических наук, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: lin_svetlana@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-5016-899X

Линок Яна Николаевна – студент, Казахстанско-Американский свободный университет, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: linok_yana@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0857-577X

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС
Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_2

МРНТИ 06.54.13
JEL: A10, B22, E62

Хасанов Р.Х., Маковецкий М.Ю.*

Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, г. Москва, Россия

Экономическая оценка развития искусственного интеллекта: трансформационный потенциал и риски формирования финансового пузыря

АННОТАЦИЯ. В статье исследуется влияние распространения цифровых технологий, прежде всего искусственного интеллекта (ИИ), на развитие современных экономических и финансовых систем, включая выявление основных изменений, преимуществ и рисков, которые он обусловливает в новых экономических реалиях. Цель исследования состоит в систематизации и дополнении теоретических и методических подходов к экономической оценке перспектив развития искусственного интеллекта, его влияния на структурную трансформацию и диверсификацию экономики, а также выявлении факторов, способных привести к возникновению дисбалансов на финансовых рынках.

В процессе исследования применялись общие научные и специальные методы: сравнение, нормативный, экономико-статистический, анализ научной литературы, обобщение тенденций в функционировании финансовых рынков и ключевых участников развивающейся цифровой индустрии. Раскрываются противоречия между значительным преобразующим потенциалом ИИ и рисками его переоценки, обусловленными стремительным ростом инвестиций в данную сферу, явно завышенными ожиданиями участников рынка и неопределенностью будущих экономических эффектов.

Особое внимание авторами уделяется проблеме возможного формирования «финансового пузыря» в сфере искусственного интеллекта, при котором увеличение рыночной стоимости компаний и объемов финансирования ИИ-проектов может опережать создание реальной добавленной стоимости. Обосновывается тезис о том, что динамичное развитие сферы искусственного интеллекта требует перехода от преимущественно интуитивно-ожидательной оценки ее потенциала к системному сопоставлению инвестиционных затрат, достигаемых экономических результатов и долгосрочных последствий внедрения соответствующих технологий. Проведенное исследование подтверждает сложность и рискованность инвестиций в соответствующие отрасли и сферы, что требует всестороннего анализа не только технологических факторов, но также новых вызовов и угроз, а также происходящих изменений в регуляторной сфере.

Научная новизна полученных результатов видится в обосновании необходимости тщательного анализа перспектив и экономической эффективности ИИ-проектов на основе комплексной оценки технологических, инвестиционных, финансовых, рыночных и институциональных рисков. Полученные результаты могут быть востребованы для повышения эффективности инвестиционной деятельности, минимизации возможных рисков, связанных с ИИ сектором, а также для совершенствования механизма регулирования и государственной политики в области финансовых рынков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: цифровая экономика; цифровизация; информационные технологии; искусственный интеллект; инвестиции; финансовые рынки; «большая вещь»; «финансовый пузырь».

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Хасанов, Р.Х., Маковецкий, М.Ю. (2026). Экономическая оценка развития искусственного интеллекта: трансформационный потенциал и риски формирования финансового пузыря. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 23–38. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_2

ИСТОРИЯ СТАТЬИ: Получено: 10.08.2026; Принято: 08.09.2026; Опубликовано: 30.09.2026

* Автор-корреспондент: Маковецкий Михаил Юрьевич, e-mail: mymakovetskij@fa.ru

Хасанов Р.Х., Маковецкий М.Ю.*

Ресей Федерациясының Үкіметі жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу қ., Ресей

Жасанды интеллект дамуын экономикалық бағалау: трансформациялық әлеует және қаржылық көпіршікті қалыптастыру тәуекелдері

АҢДАТПА. Мақалада цифрлық технологиялардың, ең алдымен жасанды интеллекттің (ИИ) таралуының қазіргі заманғы экономикалық және қаржылық жүйелердің дамуына әсері, оның ішінде ол жаңа экономикалық болмыстарға негіздейтін негізгі өзгерістерді, артықшылықтар мен тәуекелдерді анықтау зерттеледі. Зерттеудің мақсаты жасанды интеллекттің даму перспективаларын, оның экономиканың құрылымдық трансформациясы мен әртараптануына әсерін экономикалық бағалаудың теориялық және әдістемелік тәсілдерін жүйелеу мен толықтырудан, сондай-ақ қаржы нарықтарында теңгерімсіздіктердің туындауына әкелетін факторларды анықтаудан тұрады. Зерттеу процесінде жалпы ғылыми және арнайы әдістер қолданылды: салыстыру, нормативтік, экономикалық-статистикалық, ғылыми әдебиетті талдау, қаржы нарықтарының және дамушы цифрлық индустрияның негізгі қатысушыларының жұмыс істеуіндегі үрдістерді қорыту. ИИ-ның елеулі түрлендіргіш әлеуеті мен осы салаға инвестициялардың қарқынды өсуіне, нарыққа қатысушылардың айқын жоғары күтулеріне және болашақ экономикалық әсерлердің белгісіздігіне негізделген оны қайта бағалау тәуекелдері арасындағы қайшылықтар ашылады.

Авторлар жасанды интеллект саласында «қаржылық көпіршікті» қалыптастыру мүмкіндігіне ерекше назар аударады, бұл ретте компаниялардың нарықтық құнының және ИИ-жобаларды қаржыландыру көлемінің ұлғаюы нақты қосылған құнды құруды басып озуы мүмкін. Жасанды интеллект саласының серпінді дамуы оның әлеуетін интуитивтік-күтілетін бағалаудан инвестициялық шығындарды, қол жеткізілетін экономикалық нәтижелерді және тиісті технологияларды енгізудің ұзақ мерзімді салдарларын жүйелі салыстыруға көшуді талап етеді деген қорытынды негізделеді. Жүргізілген зерттеу тиісті салалар мен салаларға инвестициялардың күрделілігі мен тәуекелділігін растайды, бұл тек технологиялық факторларды ғана емес, сондай-ақ жаңа сын-қатерлер мен қауіп-қатерлерді, сондай-ақ реттеуші салада болып жатқан өзгерістерді жан-жақты талдауды талап етеді.

Алынған нәтижелердің ғылыми жаңалығы технологиялық, инвестициялық, қаржылық, нарықтық және институционалдық тәуекелдерді кешенді бағалау негізінде АИ-жобалардың перспективалары мен экономикалық тиімділігін мұқият талдау қажеттілігінің негіздемесінде көрінеді. Алынған нәтижелер инвестициялық қызметтің тиімділігін арттыру, АИ секторына байланысты ықтимал тәуекелдерді барынша азайту үшін, сондай-ақ қаржы нарықтары саласындағы реттеу тетігі мен мемлекеттік саясатты жетілдіру үшін талап етілуі мүмкін.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: цифрлық экономика; цифрландыру; ақпараттық технологиялар; жасанды интеллект; инвестициялар; қаржы нарықтары; «үлкен нәрсе»; «қаржы көпіршігі».

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Хасанов, Р.Х., Маковецкий, М.Ю. (2026). Жасанды интеллект дамуын экономикалық бағалау: трансформациялық әлеует және қаржылық көпіршікті қалыптастыру тәуекелдері. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 23–38. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_2

* Хат-хабаршы авторы: Маковецкий Михаил Юрьевич, e-mail: mymakovetskij@fa.ru

Rinat Kh. Khasanov, Mikhail Yu. Makovetsky*

Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia

Economic assessment of the development of artificial intelligence: transformational potential and risks of the formation of a financial bubble

ABSTRACT. The article explores the impact of the spread of digital technologies, primarily artificial intelligence (AI), on the development of modern economic and financial systems, including identifying the main changes, advantages and risks that it poses in new economic realities. The purpose of the study is to systematize and supplement theoretical and methodological approaches to the economic assessment of the prospects for the development of artificial intelligence, its impact on the structural transformation and diversification of the economy, as well as to identify factors that can lead to imbalances in financial markets.

In the process of research, general scientific and special methods were used: comparison, regulatory, economic and statistical, analysis of scientific literature, generalization of trends in the functioning of financial markets and key participants in the developing digital industry. The contradictions between the significant transformative potential of AI and the risks of its revaluation due to the rapid growth of investments in this area, clearly overestimated expectations of market participants and the uncertainty of future economic effects are revealed.

The authors pay special attention to the problem of the possible formation of a "financial bubble" in the field of artificial intelligence, in which an increase in the market value of companies and the volume of funding for AI projects can outstrip the creation of real added value. The conclusion is justified that the dynamic development of the field of artificial intelligence requires a transition from a predominantly intuitive-expected assessment of its potential to a systematic comparison of investment costs, achieved economic results and long-term consequences of the introduction of relevant technologies. The study confirms the complexity and risk of investments in the relevant industries and spheres, which requires a comprehensive analysis of not only technological factors, but also new challenges and threats, as well as ongoing changes in the regulatory sphere.

The scientific novelty of the results obtained is seen in the justification of the need for a thorough analysis of the prospects and economic efficiency of AI projects based on a comprehensive assessment of technological, investment, financial, market and institutional risks. The results obtained may be in demand to increase the efficiency of investment activities, minimize possible risks associated with the AI sector, as well as to improve the regulatory mechanism and government policy in the field of financial markets.

KEYWORDS: digital economy; digitalization; information technology; artificial intelligence; investments; financial markets; "big thing"; "financial bubble".

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Khasanov, R.Kh., Makovetsky, M.Yu. (2026). Economic assessment of the development of artificial intelligence: transformational potential and risks of the formation of a financial bubble. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 23–38. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_2

* Corresponding author: Makovetsky Mikhail Yuryevich, e-mail: mymakovetskij@fa.ru

ВВЕДЕНИЕ

Искусственный интеллект (ИИ) постепенно становится нормой жизни, помощники ИИ различных компаний уже готовы для вас написать текст, создать рисунок или видео, решить домашнее задание, спланировать путешествие и многое другое. Столь многообещающие перспективы, а также дальнейшее развитие уже достаточно успешных стартапов, таких как OpenAI, к концу 2025 года привели к тому, что индустрия ИИ потребовала не десятки, а сотни миллиардов долларов новых инвестиций прежде всего в оборудование дата-центров, что не только привело к росту акций многих американских компаний, но и породило определенные сомнения относительно того, как и за счет чего эти невиданные ранее вложения могут не просто окупиться, но и принести прибыль? Ответ на этот вопрос требует не только какого-то прогноза относительно будущего, но и определения базы, на которой оценка может быть произведена, разработки подходов и методов экспертизы экономического эффекта, который ИИ способен принести экономике и обществу.

Актуальность исследования обозначенной выше проблемы обусловливается следующими основными обстоятельствами. Прежде всего наблюдаемый в последнее время стремительный рост объемов инвестиций в ИИ сопровождается высокой неопределенностью относительно сроков и масштабов их окупаемости, что требует разработки и использования объективных методов оценки экономической эффективности. При этом завышенные рыночные ожидания способны приводить к переоценке компаний и активов, связанных с ИИ, формируя признаки спекулятивного финансового пузыря. Кроме того, несоответствие между технологическим потенциалом и фактической коммерциализацией ИИ актуализирует разграничение реальных экономических эффектов и эффектов информационного ажиотажа.

Отсутствие унифицированной методологии оценки стоимости ИИ-проектов затрудняет инвестиционный анализ вследствие высокой неопределенности, нематериального характера активов и быстрых темпов технологического устаревания. Поэтому необходимость справедливой оценки долгосрочного влияния ИИ на производительность, занятость и конкурентоспособность организаций определяет практическую значимость исследования для принятия обоснованных инвестиционных и управленческих решений. В этих условиях особую значимость приобретает разработка комплексного подхода к оценке ИИ-проектов, учитывающего не только прямые финансовые результаты, но и отложенные эффекты, риски и стратегические преимущества. Такой подход позволит повысить сопоставимость инвестиционных решений и обеспечить более точное определение экономической эффективности внедрения ИИ.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

По своей природе ИИ представляет собой технологию общего назначения, способную проникать во все сектора экономики и генерировать каскады зависимых инноваций, сопоставимые по масштабу с влиянием паровой машины и электричества. Стратегическая значимость этой трансформации определяется не столько скоростью распространения отдельных технологических решений, сколько ее системным воздействием на структуру производства, рынки труда и паттерны международной специализации (Варавин и др., 2026). Некоторые зарубежные авторы (Kumar, 2024), (Moro-Visconti, 2024) предполагают, что практически все сферы принимаемых бизнес-решений, включая экономическое прогнозирование, ценообразование, оценку рынков, торговых алгоритмов и многое другое сейчас или в ближайшем будущем будут выполняться при участии ИИ. При этом ими приводятся достаточно убедительные аргументы, что даже принятие решений – очень человеческое, часто субъективное действие, – также может быть передано в эту сферу.

Несмотря на растущий интерес исследователей к проблематике развития и распространения ИИ, ряд аспектов его долгосрочного экономического воздействия остается недостаточно изученным. В частности, недостаточно разработаны методологические и методические подходы к оценке стоимости и инвестиционной привлекательности ИИ-проектов с учетом их косвенных эффектов, межотраслевых взаимосвязей, технологических

рисков и высокой неопределенности результатов. Обозначенная проблема, раскрываемая в данной статье, приобретает особую значимость в условиях необходимости обоснованного определения влияния ИИ на производительность, занятость и конкурентоспособность организаций. Данное обстоятельство предопределяет актуальность настоящего исследования и формирует его теоретическую и практическую основу.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Эмпирическую базу проведенного исследования составили статистические и аналитические материалы, отражающие практику внедрения и использования цифровых технологий для решения различных задач в реальном секторе экономики. Это позволило определить ключевые проблемные аспекты и разработать аргументированные предложения, направленные на их устранение в перспективе. Методологическую основу исследования сформировали традиционные методы научного познания, включая классификацию, сравнение, обобщение, а также логический, сравнительный и статистический анализ.

Применение указанных методов позволило систематизировать экономические эффекты и риски развития ИИ, сопоставить динамику инвестиций и рыночных ожиданий с фактическими результатами внедрения ИИ-технологий. Особое внимание было уделено выявлению возможных диспропорций между масштабами финансирования и объективно измеримым трансформационным потенциалом ИИ, способных свидетельствовать о формировании финансового пузыря. Совокупность избранных методов обеспечивает комплексную оценку исследуемых процессов с учетом их технологической, экономической и инвестиционной специфики.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Постановка вышеобозначенной проблемы требует довольно глубокого погружения как в проблему собственно ИИ и его оценки, так и в текущую ситуацию на американском фондовом рынке, который, собственно, и пытается решить обозначенный вопрос – что перед нами: «финансовый пузырь» (financial bubble) или «следующая большая вещь» (Next Big Thing)? Термин «следующая большая вещь» означает прорывную технологию, способную стать новым долгосрочным фактором экономического роста, повысить производительность и сформировать масштабные рынки, продукты и бизнес-модели. В данном контексте речь идет о том, является ли ИИ фундаментальной технологической инновацией с устойчивым экономическим эффектом, источником реального экономического роста, производительности и корпоративной прибыли, основой нового инвестиционного и технологического цикла либо объектом завышенных ожиданий и спекулятивной переоценки.

Генеративный ИИ использует машинное обучение путем анализа данных, выявления сложных схем и взаимосвязей между ними. Затем ИИ реагирует на запросы пользователя, создавая контент на основе полученных знаний (Simons и др., 2024). Отсюда можно утверждать, что ИИ заключается в изучении и развитии собственных умственных способностей с помощью вычислительных моделей, позволяющих осуществлять такие действия, как обучение, рассуждения и выработка решений. С точки зрения практического применения указанные возможности обеспечивают автоматизацию обработки информации, формирование новых содержательных решений и адаптацию результатов к поставленным задачам. При этом эффективность использования генеративного ИИ в значительной степени определяется качеством исходных данных, особенностями применяемых моделей, корректностью постановки задач и точностью формулирования запросов пользователя, а также обоснованностью интерпретации полученных результатов.

Согласно ряду исследований развитие ИИ стало возможным благодаря трем взаимосвязанным тенденциям: наличия большой (неструктурированной) базы данных; взрыва вычислительной мощности и роста венчурного капитала для финансирования проектов ИИ (Ernst и др., 2018). Это позволило быстро разработать новые решения там, где, как считалось ранее, человек обладает особыми преимуществами – в прогнозировании и принятии решений в отношении рутинных, но не механических задач. Каждый из этих факторов оказал свое

влияние, особенно важным, по нашему мнению, стало то, что в описанный период ставки на американском рынке приближались к нулевой отметке, что делало капитал, с одной стороны, очень дешевым, а с другой – доступным. На момент подготовки данной статьи крупнейший игрок на рынке ИИ OpenAI (владелец бренда ChatGPT) по-прежнему является стартапом, хотя и заявил о планах IPO 2026 году.

Следует отметить, что к настоящему времени отрасль ИИ столкнулась с тем, что все три обозначенных нами выше фактора ее успеха подошли к своему исчерпанию, что потребовало разработки новых решений для будущего развития технологии, а также поиска новых прибыльных сфер для ее применения. IBM Institute of Business Value опубликовал отчет, в котором приводятся некоторые данные о внедрении ИИ, а именно о препятствиях, которые все еще мешают организациям добиться прогресса в области ИИ (Goehring и др., 2024). По мнению авторов отчета, текущие технологические проблемы ИИ связаны с высокими вычислительными затратами, значительным воздействием на окружающую среду (потребление энергии, воды) и рисками для обеспечения конфиденциальности данных.

Несмотря на значительный трансформационный потенциал ИИ, его широкомасштабное внедрение сопровождается комплексом взаимосвязанных технологических, правовых, этических, экологических и организационно-кадровых проблем, ограничивающих надежность ИИ-систем, повышающих стоимость их разработки и эксплуатации, а также создающих существенные риски для бизнеса и общества:

– Конфиденциальность и безопасность данных. Системы ИИ требуют огромных объемов данных, что приводит к утечкам, нарушению прав интеллектуальной собственности и неправомерному использованию личной информации.

– Алгоритмическая предвзятость и дискриминация. Модели, обученные на предвзятых данных, увековечивают или усиливают общественные предрассудки, что приводит к несправедливым решениям, например, при найме или кредитовании.

– Объяснимость и прозрачность («проблема черного ящика»). Сложные модели глубокого обучения часто принимают решения, которые не могут быть интерпретированы человеком, что затрудняет их внедрение в регулируемых секторах, например, таких как здравоохранение, образование или юриспруденция.

– Воздействие на окружающую среду и высокие затраты. Обучение и запуск больших моделей требуют огромных объемов электроэнергии и воды для охлаждения в центрах обработки данных.

– Галлюцинации ИИ и надежность. Генеративный ИИ может выдавать правдоподобную, но неверную или бессмысленную информацию, снижая надежность в критически важных приложениях.

– Интеграция и дефицит технических кадров. Предприятиям сложно интегрировать ИИ в существующие устаревшие системы, и им не хватает квалифицированного внутреннего персонала, что создает двухуровневую структуру рабочей силы.

Отмеченные проблемы действительно серьезные, кроме того, отрасль ИИ столкнулась с необходимостью масштабирования своих решений на более широкие рынки. В настоящее время пользователи помимо обозначенных выше отмечают проблему недостаточно высокой скорости работы приложений, использующих ИИ. Чем более сложная задача ставится перед ИИ, тем дольше приходится ждать пользователю, соответственно, технология ИИ потребовала новых, колоссальных инвестиций. Анализ актуальных публикаций об американском фондовом рынке позволяет предполагать, что динамика акций все в большей степени определяется ожиданиями, связанными с развитием отрасли ИИ.

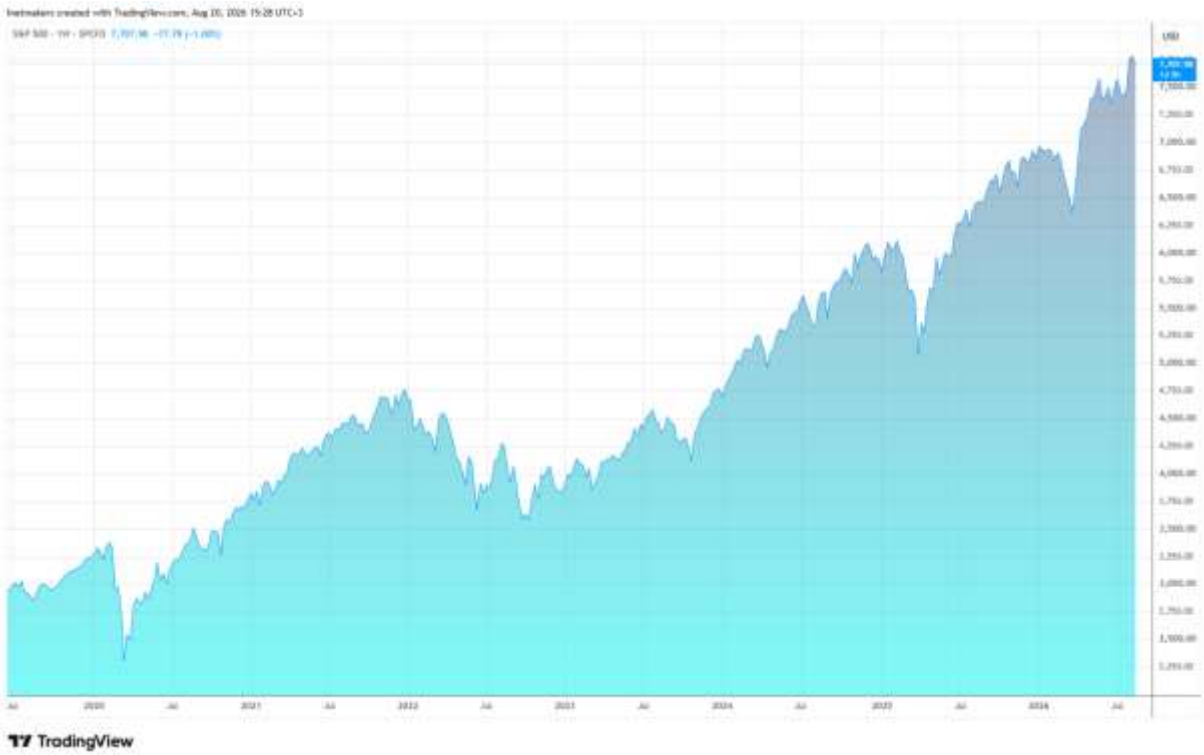

Рисунок 1. Динамика американского индекса S&P 500 с 2020 по август 2026 года
(составлено авторами на основе Tradingview)

На рисунке 1 представлена динамика индекса S&P 500 в 2020–2026 годах, отражающая, в частности, оптимизм инвесторов и их высокие ожидания относительно перспектив данной отрасли. Так, 6 октября 2025 года акции Advanced Micro Devices (AMD) выросли на 28% после объявления о партнерстве с OpenAI, предусматривавшего создание вычислительной инфраструктуры ИИ мощностью 6 ГВт на базе нескольких поколений графических процессоров AMD Instinct. Более того, AMD разрешила OpenAI купить до 160 миллионов акций AMD по мере достижения определенных показателей. Для этого цена акций AMD должна расти, при этом чтобы OpenAI могла получить последний пакет, акции AMD должны подорожать до 600 долларов. В итоге OpenAI может стать владельцем около 10% компании – производителя чипов (Хасанов, 2026).

Несколькими неделями ранее акции Oracle (ORCL) одномоментно выросли на 35% после сообщения об увеличении обязательств по исполнению заключенных контрактов до 455 млрд долларов. Этот показатель на 359% превышал выручку компании за предыдущий год. Это кажется чудом – трудно представить себе столь значительное увеличение потенциального дохода. Однако теперь мы понимаем, что столь существенная динамика связана с единственным заказом от OpenAI. По информации The Wall Street Journal, почти весь рост заказов Oracle произошел за счет одного клиента – OpenAI, который подписал с Oracle пятилетний контракт на 300 миллиардов долларов, который должен начаться в 2027 году. Подобная концентрация заказов закономерно ставит вопрос о финансовых возможностях заказчика и способности обеспечить исполнение столь масштабных обязательств.

При этом OpenAI по-прежнему нуждается в привлечении внешнего капитала и полагается на инвесторов, которые финансируют ее быстрый рост. Крупнейший раунд финансирования компании на тот момент составлял 40 млрд долларов, причем половина из этой суммы была обусловлена преобразованием OpenAI из некоммерческой организации в коммерческую корпорацию к концу года. Данный процесс еще требовал одобрения регулирующих органов Калифорнии и Делавэра. Даже при условии получения всей заявленной суммы OpenAI потребовалось бы привлекать дополнительные ресурсы, чтобы выполнить свои обязательства в размере 300 миллиардов долларов по контракту с Oracle.

Рассмотренные нами примеры не обязательно свидетельствуют о формировании рыночного пузыря. Они отражают ожидания масштабного роста бизнеса уже состоявшихся IT-компаний, который способен вывести их на качественно новый уровень. Вместе с тем реализация этих ожиданий отнюдь не гарантирована. Искусственный интеллект воспринимается как очередная прорывная технология («Next Big Thing»), кардинально меняющая все, способная преобразовать целые отрасли и принести инвесторам значительные прибыли и доходность. Подобные ожидания ранее сопровождали развитие Google, Apple и Amazon, а в более ранние периоды – General Motors, US Steel и других крупных компаний. Однако ключевой вопрос заключается в том, насколько текущие рыночные оценки соответствуют будущим финансовым результатам и способности компаний превратить технологический потенциал ИИ в устойчивые денежные потоки (Хасанов & Маковецкий, 2026).

На рынке распространено выражение Next Big Thing (следующая большая вещь), которая подразумевает поиск и покупку акций компаний, которые обладают разрушающими инновациями (новинками способными разрушить старые рынки и создать новые) и способны вырасти в десятки раз. Найти Next Big Thing хотели бы многие, но такая удача улыбается далеко не всем (Хасанов & Маковецкий, 2026). Next Big Thing можно иначе назвать, в терминах Й. Шумпетера, «разрушающей инновацией» (Шумпетер, 2008). Такого рода инновация, с одной стороны, способна приносить миллиардные доходы, а с другой – делает невостребованными прежние решения и технологии. В свое время автомобиль вытеснил лошадь как основное транспортное средство, цифровые фотоаппараты – фотопленку, фотобумагу и услуги фотопечати, а iPod – компакт-диски и другие носители музыкальных произведений.

Основываясь на представленных данных, можно предположить, что ИИ сегодня представляет собой аналогичную технологическую инновацию, открывающую новые перспективы для, казалось бы, уже зрелых компаний и отраслей. Так, после многолетних трудностей начали расти акции производителей жестких дисков (HDD), десятилетиями присутствующих на рынке, поскольку резко увеличился спрос на массовое и относительно недорогое хранение данных. В 2025 году ИИ стал очевидным драйвером американского рынка, хотя многие инвесторы рассматривали стремительно дорожающие акции американского IT-сектора исключительно как проявление рыночного пузыря. Вместе с тем наблюдаемый рост спроса позволяет оценить потенциальное расширение бизнеса как отдельных рассматриваемых компаний, так и IT-сектора в целом.

Означает ли все это, что перед нами не очередной пузырь, а Next Big Thing – следующий крупный технологический прорыв? С одной стороны, цифры говорят сами за себя, с другой – все описанное связано с заказами единственной компании – OpenAI, финансовая устойчивость которой, а также способность генерировать прибыль и степень зависимости от внешних инвесторов требуют отдельной оценки. Возможно, OpenAI готовится к качественно новому этапу, на котором ИИ сможет заменить человека во многих отраслях и сферах деятельности, а миллиардный экономический эффект от этих изменений получит прежде всего сама компания, разделив его с другими участниками американской ИТ-отрасли? Оставим этот вопрос открытым: здесь возможны различные оценки. Однако сам этот пример наглядно демонстрирует сложность инвестиционных решений и сопряженные с ними риски в условиях технологической неопределенности. Как говорится, «быть или не быть – вот в чем вопрос».

Далее обратимся непосредственно к перспективам распространения технологий ИИ и их значению для развития бизнеса и общества. Каким станет основное направление применения ИИ? Выше мы уже обозначили свои предположения на этот счет, однако они касались преимущественно американского рынка и влияния ожиданий, связанных с ИИ, на фондовые индексы США. Теперь рассмотрим этот вопрос в более широком контексте – с точки зрения практического использования ИИ и его воздействия на экономическую и общественную жизнь.

Потенциальные области применения ИИ в экономике обширны и постоянно расширяются. Ожидается, что такие технологии ИИ также будут играть ключевую роль в прогнозировании рыночных тенденций (Иванов & Марков, 2025). Рациональный выбор моделей ИИ предполагает всестороннюю оценку их функциональных возможностей, ограничений и перспектив применения при решении конкретных задач. Одной из ключевых тенденций дальнейшего технологического развития, уже отчетливо проявляющейся в настоящее время, станет расширение масштабов использования ИИ и автоматизации в различных сферах деятельности. Целесообразность внедрения таких решений определяется не только их техническими характеристиками, но и качеством доступных данных, экономической эффективностью и особенностями существующих процессов. Важным условием успешного применения ИИ также является выстраивание механизмов контроля, обеспечивающих надежность результатов и соответствие поставленным целям. При этом каждый новый технологический прорыв несет в себе как возможности, так и риски, что требует от инвесторов, финансовых институтов и регуляторов особой гибкости и готовности к быстрой адаптации (Маковецкий и др., 2025).

В настоящий момент мы видим, что ChatGPT разместила заказы на новые компьютерные мощности для своих решений на 1 триллион долларов, хотя сама по-прежнему прибыль не приносит. Однако, чтобы хотя бы окупить 1 триллион долларов, надо как минимум столько же заработать, причем в ближайшем будущем, или хотя бы в течении 7–10 лет после того, как все эти инвестиции завершатся примерно к 2030-му году.

Таким образом, ключевой вопрос здесь заключается в том, за счет чего OpenAI сможет окупить эти инвестиции и что станет основным источником ее доходов. На наш взгляд, эту проблему целесообразно рассматривать через призму анализа инвестиционного проекта: перед нами программа вложения капитала, обладающая определенным потенциалом заработка, конкретные источники и масштабы которого пока остаются неясными, и одновременно – значительными рисками, которые еще предстоит оценить. Иначе говоря, у OpenAI уже сейчас должен быть бизнес-план, объясняющий, как и за счет чего окупится триллион вложений. Какие технологии и бизнес-модели позволят не только покрыть столь значительные затраты, но и обеспечить прибыль преимущественно за счет цифровых продуктов и услуг? При этом работа мощных серверов, подключенных к Интернет, сама по себе требует существенных расходов на оборудование, электроэнергию и обслуживание инфраструктуры, которые также необходимо учитывать при оценке окупаемости.

Уже сейчас мы видим применение ИИ в образовании, точнее, не в образовании, а в облегчении жизни школьников и студентов, которые теперь могут гораздо проще работать с данными, выполнять различные письменные работы, решать стандартные задачи. Очевидно, что проблемы цифровизации сферы образования в современном обществе, несомненно, требуют комплексного исследования в единстве гуманитарных в единстве антропологических, культурологических, психолого-педагогических аспектов (Горбунова и др., 2021). Кроме того, повсеместное распространение ИИ в школе и вузах уже на данный момент привело к тому, что традиционное решение задач в вузах и домашние задания в школе стали атавизмом, так как уже текущие технологии ИИ спокойно делают все это, а значит для учеников нет необходимости напрягаться.

Тем не менее, в настоящее время, работающие по подписке ИИ решения с таким задачами справляются, но и потенциал роста прибыли здесь явно небольшой. Кроме того, есть риск того, что вскоре общество начнет активно протестовать против применения ИИ в образовании, не исключены запреты и ограничения, принимаемые в отдельных странах, а то и в объединениях стран – и это очень серьезный риск для по сути единственной прибыльной сферы применения ИИ. Творческая сфера, связанная с написанием текстов, созданием изображений, видео, музыки и т.д. Сама по себе цифровизация как глобальный процесс уже так или иначе приводит к появлению новых форматов инвестирования в искусство, в том числе посредством цифровых финансовых активов (Маковецкий & Самойлова, 2026). Однако в данном случае речь идет прежде всего о тех объектах, которые имеют реальную и неоспоримую ценность в глазах

почитателей искусства, в том числе ввиду их уникальности, неповторимости (т.е. созданных, скажем так, рукотворно).

В перспективе можно, наверное, предположить, что ИИ заместит всех журналистов, писателей, фотографов и художников. ИИ, конечно, может упростить многие рутинные работы для обозначенных профессий, но найдутся ли люди, готовые платить за тексты и художественные образы, им созданные? В любом случае, это тоже своеобразный инвестиционный проект, так как пользователь должен будет заплатить ChatGPT, чтобы заработать больше. Экономическая целесообразность подобного вложения будет определяться тем, насколько затраты на доступ к ИИ-инструментам компенсируются ростом производительности, снижением издержек и рыночным спросом на создаваемый контент. Если же ожидания коммерческой отдачи окажутся существенно выше реальной готовности потребителей платить за результаты, созданные ИИ, это может привести к переоценке соответствующих бизнес-моделей и усилить риски формирования финансового пузыря.

Даже без ИИ повсеместное распространение сети Интернет уже сильно ударило по этой сфере. Так, папарацци гнались за принцессой Дианой, чтобы заработать, чтобы продать снимок, сейчас же знаменитости сами абсолютно бесплатно себя фотографируют и размещают снимки в сети на всеобщее обозрение. Представить себе знаменитость, звезду экрана или подиума, созданную посредством ИИ, наверное, еще можно, но опять же вряд ли миллионы людей будут готовы это лайкать и потреблять рекламу от такого персонажа. Более того, в ряде исследований отмечается появление такой поведенческой тенденции у пользователей, как «digital minimalism» и «уход в offline», которая находит свое объяснение в самых разных причинах: безопасность персональных данных, цифровая слежка, репутационные потери, интернет-зависимость, цифровой шум и др. (Маковецкая & Власова, 2022).

Вероятно, можно предположить, что ИИ способен частично заменить человеческий труд на производстве. Однако сами по себе инвестиции в серверную инфраструктуру не обеспечивают автоматизации физических процессов: для этого необходимы соответствующее оборудование, системы управления и их интеграция с цифровыми сервисами. Следовательно, задача не сводится лишь к удаленному управлению станками через Интернет, а требует глубоких технологических и организационных изменений на предприятиях. Опыт внедрения ERP-систем, уже давно применяемых для планирования ресурсов и управления бизнес-процессами, показывает, что даже зрелые решения сопряжены с трудностями интеграции и адаптации к условиям конкретной компании. Поэтому масштабирование ИИ в производстве будет зависеть не только от вычислительных мощностей, но и от особенностей организаций, существенно различающихся по структуре, процессам и уровню цифровой зрелости. Поэтому, на наш взгляд, очень сомнительно, что некие размещенные в США серверы смогут эффективно управлять машинами и механизмами в тысячах разных фирм, разбросанных по всему миру.

По нашему мнению, перспективной производственной тематикой для ИИ могли бы стать автомобили без водителя, например, автономное такси. В таком проекте можно достаточно уверенно определить экономический эффект (прирост цены по сравнению с обыкновенным автомобилем минус заработная плата таксиста), не говоря уже о долгосрочных последствиях для занятости, инфраструктуры городов и т.д. То же самое касается иных видов беспилотного транспорта (например, в г. Москве сейчас активно проводится эксперимент по внедрению беспилотных электропоездов на МЦК – Московском центральном кольце, аналогичная перспектива ждет метрополитен). Международная компания ПАО «Яндекс» занимается этим, по нашим данным, с 2020, а в настоящее время акционеры Tesla пообещали И. Маску триллион наличными в виде премии, если он представит, в числе прочего, работающее такси без водителя. Но мы ничего не слышали об испытаниях чего-то подобного от ChatGPT. Соответственно, и эта сфера не ведет к окупаемости серверов стоимостью в триллион долларов.

«Узкие сферы, типа управления инвестициями, архитектуры или обеспечения безопасности, на наш взгляд, тоже не стоит брать в расчет, так как, с одной стороны, тут нужны уникальные компетенции, а с другой – здесь уже во всю применяются различные формы

автоматизации решений» (Хасанов, 2026). Хотя некоторые профессиональные участники финансового рынка уже анонсируют и продвигают инвестиционные услуги, оказываемые с использованием технологий ИИ (например, инвестиционные портфели, управляемые ИИ). Например, Банк ВТБ предлагает сервис, который подберет подходящую стратегию и поможет инвестировать без эмоциональных ошибок. Как заявлено на официальном сайте Банка ВТБ, сервис постоянно анализирует рынок с математической точностью и находит новые закономерности для принятия решений. Стратегии адаптированы под инвестиционный профиль конкретного клиента. Сделки происходят автоматически по инвестиционным рекомендациям.

Многие другие отрасли и сферы хозяйственной деятельности (например, ЖКХ, добычи природных ископаемых и др.) тоже пока сложно представить без непосредственного участия человека. Также необходимо иметь в виду различия в развитии транспортной, энергетической и цифровой инфраструктуры, преобладание традиционных отраслей (нефтегазовый сектор, металлургия) в одних странах или регионах и более диверсифицированных производств в других; существенно различающийся уровень цифровизации организаций и качество имеющейся корпоративной IT-инфраструктуры (Брыкин и др., 2025).

Возможный вариант – «гуманоидные роботы». В триллионной сделке И. Маска с акционерами Tesla упоминаются и они. Мы все читали фантастические романы, смотрели фильмы и можем представить себе что-то подобное, допустим, робот-помощник по хозяйству, убирает дом, готовит еду, но опять же – на какое количество таких роботов, естественно, подключенных к Интернет, хватит вычислительных мощностей? Да и есть ли они вообще? Еще можно предположить наличие технологии какого-то нового Интернет-сервиса, дополненной реальности, в которой, допустим, вы будете дома ощущать себя как на спортивном стадионе, но и это кажется довольно спорным, так как уже сейчас качество трансляций находится на высоком уровне, всевозможные шлемы, другие игровые гаджеты представлены на рынке, но они явно не стали Next Big Thing. Здесь явно ограниченный рынок, при этом не имеющий какого-то конкретного воплощения.

Программирование – еще одна сфера, в которой ИИ потенциально может существенно потеснить и заменить человека. Рутинных операций там достаточно много, выходящие новости периодически обрушивают акции компаний, производящих ПО, когда становится известно об очередном подобном применении ИИ. Тем не менее, каждый крупный игрок в сфере программирования имеет и свое собственное ИИ решение, большинство фирм этой сферы пошли вслед за Open AI в плане многомиллиардных инвестиций в инфраструктуру, соответственно, здесь тоже необходимо ставить вопрос окупаемости. Кроме того, решающие однотипные задачи ИИ-помощники вступают в конкуренцию друг с другом, что создает еще один риск для этой сферы.

В любом случае в современных условиях принятие обоснованных инвестиционных решений и оценка перспектив развития как отдельных компаний, так и IT-сектора в целом, на наш взгляд, требуют комплексной исследовательской работы, предполагающей применение доступных инструментов прогнозирования и анализа. Исследование ИИ как источника реальной экономической ценности либо финансового пузыря требует соответствующего аналитического инструментария. В качестве такого инструментария могут выступать фундаментальный и технический анализ, которые позволяют решать разные, но взаимодополняющие задачи (Хасанов, 2019). Вместе с тем ни один из методов не гарантирует «оптимального» решения в строгом смысле. Более корректно говорить о формировании рационального инвестиционного решения, основанного на сопоставлении ожидаемой доходности, риска, справедливой стоимости и фактической рыночной динамики. поэтому необходимы формализованные решения для определения экономической эффективности ИИ проектов с учетом комплексной оценки рисков.

В данном случае можно применить подход, предложенный в одном из наших более ранних исследований для оценки рисков инвестиционных проектов с соответствующей модификацией расчета для ИИ (Хасанов, 2009). В данном случае модель рисков ИИ проекта

строится исходя из того, что его реализация подвержена трем основным типам риска: проектному, систематическому и форс-мажорному, что наглядно отражено на рисунке 2.

Рисунок 2. Модель рисков инвестиционного проекта

Источник: составлено авторами.

Можно говорить о том, что любой инвестиционный проект обладает подобными характеристиками, однако для ИИ-проектов необходимо сформировать свою терминологию и базу для экспертных вопросов, отличную от тех, что применялись нами ранее. При этом наиболее востребован экспертный подход, так как статистические методы в данном случае неприменимы, т.е. экспертам, которыми в данном случае могут быть ученые, интеллектуалы, даже работники творческих профессий задается ряд вопросов, где предлагается оценить вероятность реализации того или иного негативного сценария. Оценка ставится по шкале от 0 до 100, где 0 подразумевает полное отсутствие риска, а 100 – его 100%-ная вероятность осуществления по мнению эксперта.

Проектный риск включает в себя все риски, присущие данному конкретному ИИ проекту, он выполняет основную роль и занимает 70% вес в общей оценке риска. Среди видов риска для проектов в области ИИ, по нашему мнению, можно предложить оценку: технологического риска; рыночного риска (недостаточности будущего спроса); риска контрагентов (оценка риска невозможности или несвоевременности поставки необходимого оборудования); правовых условий проекта (в том числе риски интеллектуальной собственности); финансовых рисков проекта. При этом список конкретных вопросов для экспертов может быть конкретизирован как для всей сферы ИИ, так и для конкретных проектов. В свое время для проектов государственно-частного партнерства (ГЧП) нами был разработан вопросник из 82 составляющих проектного риска.

Систематический риск связан с причинами, которые находятся вне влияния инвесторов на проект. Во многом систематический риск это то, что определяет условия ведения бизнеса в стране или даже мире (если говорить об ИИ проектах), фактически экспертам здесь надо оценить необходимость данного ИИ-проекта в принципе, исходя из текущих условий, будущего развития интернета и вычислительных мощностей. Вес этого риска равен 20%.

Форс-мажорный риск предполагает, что все операции будут приостановлены на длительное время в силу пожара, наводнения, шторма или иной непреодолимой силы, а также возможных регуляторных ограничений, т.е. от не зависящих от инвесторов проекта обстоятельств. Вес этого риска равен 10%.

Таким образом, общий риск проекта (R) с учетом весовых коэффициентов, применяемых в отношении отдельных его компонентов, определяется по формуле:

$$R = 0{,}7\ R_P + 0{,}2\ R_S + 0{,}1 R_{FM}, \quad (1)$$

где R_P – проектные риски;
R_S – систематические риски;
R_{FM} – форс-мажорные риски.

Далее проект оценивается с использованием традиционных методов, в частности применяется показатель NPV – чистая приведенная стоимость:

$$\text{NPV} = \sum_{t=1}^{n} \frac{\text{CF}t}{(1+r)^t} - I > 0, \quad (2)$$

где CFt – денежный поток в момент времени t;
r – ставка дисконтирования;
n – число периодов;
I – инвестиции в проект.

Проект принимается в том случае, если NPV > 0.

Расчет денежного потока по годам в данном случае – достаточно сложная задача, которую необходимо будет решить инвесторам, возможно, с использованием для этого различных сценариев, экономико-математических методов, того же ИИ. Тем не менее она может быть решена, с учетом того, что у нас уже имеется оценка риска, которую необходимо внедрить в формулу. В настоящее время для расчета ставки дисконтирования достаточно широко применяется модель оценки капитальных активов (CAPM), описывающая взаимосвязь между систематическим риском и ожидаемой доходностью активов. Это финансовая модель, которая устанавливает зависимость между требуемой доходностью инвестиций и риском (Хасанов, 2026).

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать выводы о том, что сфера ИИ-проектов обладает высоким уровнем неопределенности, при этом проанализированный нами триллионный инвестиционный проект компании Open AI явно не до конца обоснован. При наличии соответствующих данных его, как и любые другие ИИ-проекты, можно провести через предлагаемую процедуру оценки риска с выходом на расчет чистой приведенной стоимости (NPV). Представленный подход оценки риска является универсальным и, по нашему глубокому убеждению, он может и должен применяться при любых проектах, в том числе реализуемых государством, с участием государства или в его интересах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенное исследование позволяет нам сделать вывод, что сфера ИИ-проектов имеет высокий уровень неопределенности. ИИ представляет собой значимое направление технологического развития, вокруг которого одновременно формируются завышенные ожидания и спекулятивные оценки. Инвестиционный проект Open AI стоимостью в триллион долларов, который мы проанализировали, явно не полностью оправдан, вместе с тем при наличии соответствующих данных он, как и любые другие ИИ-проекты, может быть реализован с помощью предлагаемой процедуры оценки рисков с расчетом чистой приведенной стоимости (NPV). Представленный подход к оценке рисков является универсальным. По нашему глубокому убеждению, его можно и нужно применять к любым проектам, реализуемым государством, при участии государства или в его интересах.

Дальнейшее распространение цифровых технологий будет способствовать глубокой интеграции ИИ в ключевые отрасли экономики, бизнес-аналитику и процессы государственного управления, создавая предпосылки для кратного повышения эффективности за счет масштабной автоматизации. При этом наиболее вероятным результатом возможной рыночной коррекции станет не отказ от использования ИИ, а перераспределение капитала в пользу решений, способных подтвердить свою экономическую ценность устойчивым ростом выручки и прибыли, повышением производительности и сокращением издержек. В этих

условиях определяющее значение приобретет способность компаний переходить от экспериментального внедрения технологий к их системному применению с измеримыми результатами. Вместе с тем масштабы и темпы такого перехода будут зависеть от качества данных, готовности инфраструктуры и затрат на интеграцию ИИ в существующие процессы.

Однако можно однозначно утверждать, что долгосрочные преимущества получат прежде всего те участники рынка, которые смогут обеспечить не только технологическую новизну своих решений, но и экономическую обоснованность их использования. Наиболее вероятным результатом дальнейшего развития станет не исчезновение ИИ после возможной рыночной коррекции, а перераспределение капитала в пользу решений, способных подтвердить свою ценность устойчивым ростом выручки и прибыли, ростом производительности и сокращением издержек.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Ernst, E., Merola, R., & Samaan, D. (2018). *The economics of artificial intelligence: Implications for the future of work* (ILO Future of Work Research Paper Series). International Labour Organization.

Goehring, B., Goyal, M., Gunnar, R., Marshall, A., & Soffer, A. (2024). *The ingenuity of generative AI: Unlock productivity and innovation at scale*. IBM Corporation.

Kumar, V. S. (2024). Artificial intelligence in economic analysis: An overview of techniques, applications and challenges. *Asian Journal of Economics, Finance and Management*, *6*(1), 388–396. https://doi.org/10.56557/ajefm/2024/v6i1246

Moro-Visconti, R. (2024). *Artificial intelligence valuation: The impact on automation, BioTech, ChatBots, FinTech, B2B2C, and other industries*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-53622-9

Simons, W., Turrini, A., & Vivian, L. (2024). *Artificial intelligence: Economic impact, opportunities, challenges, implications for policy* (Discussion Paper 210).

Брыкин, Ю.В., Маковецкий, М.Ю., & Шулдяков, А.В. (2025). Особенности роботизации промышленности в регионах Российской Федерации: современные тенденции и перспективы. *Финансовые рынки и банки*, (11), 432–438. // Brykin, Ju.V., Makoveckij, M.Ju., & Shuldjakov, A.V. (2025). Osobennosti robotizacii promyshlennosti v regionah Rossijskoj Federacii: sovremennye tendencii i perspektivy. *Finansovye rynki i banki*, (11), 432–438.

Варавин, Е.В., Козлова, М.В., Рахимбердинова, М.У., & Озпенче, О. (2026). Влияние искусственного интеллекта на структурную трансформацию экономики Казахстана. *Экономика: стратегия и практика*, *21*(1), 110–127. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2026-1-110-127 // Varavin, E.V., Kozlova, M.V., Rahimberdinova, M.U., & Ozpenche, O. (2026). Vlijanie iskusstvennogo intellekta na strukturnuju transformaciju jekonomiki Kazahstana. *Jekonomika: strategija i praktika*, *21*(1), 110–127. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2026-1-110-127

Горбунова, Ю.А., Гусев, Д.А., Минайченкова, Е.И., & Потатуров, В.А. (2021). *Гуманитарные проблемы цифровизации высшего образования в современном российском обществе*. Москва: Московский университет им. С.Ю. Витте. // Gorbunova, Ju.A., Gusev, D.A., Minajchenkova, E.I., & Potaturov, V.A. (2021). *Gumanitarnye problemy cifrovizacii vysshego obrazovanija v sovremennom rossijskom obshhestve*. Moskva: Moskovskij universitet im. S.Ju. Vitte.

Иванов, Н.В., & Марков, С.Н. (2025). Искусственный интеллект в разных отраслях экономики. *Вестник Алтайской академии экономики и права*, (5-1), 126–133. https://doi.org/10.17513/vaael.4139 // Ivanov, N.V., & Markov, S.N. (2025). Iskusstvennyj intellekt v raznyh otrasljah jekonomiki. *Vestnik Altajskoj akademii jekonomiki i prava*, (5-1), 126–133. https://doi.org/10.17513/vaael.4139

Маковецкая, Е.Н., & Власова, Е.Е. (2022). Феномен снижения медийного присутствия пользователей в интернет-пространстве. В *Актуальные тренды в экономике и финансах: материалы всероссийской научно-практической конференции* (с. 160–164). Омск: Омский филиал Финансового университета при Правительстве Российской Федерации. //

Makoveckaja, E.N., & Vlasova, E.E. (2022). Fenomen snizhenija medijnogo prisutstvija pol'zovatelej v internet-prostranstve. V *Aktual'nye trendy v jekonomike i finansah: materialy vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii* (s. 160–164). Omsk: Omskij filial Finansovogo universiteta pri Pravitel'stve Rossijskoj Federacii.

Маковецкий, М.Ю., Асмолова, М.С., & Маркунин, А.А. (2025). Влияние цифровизации на развитие финансовых рынков и финансовых продуктов. В *Искусственный и естественный интеллект: алгоритмы, мышление и образовательные технологии: материалы XXI международного конгресса с элементами научной школы для молодых ученых* (с. 280–296). Москва: Московский университет им. С.Ю. Витте. // Makoveckij, M.Ju., Asmolova, M.S., & Markunin, A.A. (2025). Vlijanie cifrovizacii na razvitie finansovyh rynkov i finansovyh produktov. V *Iskusstvennyj i estestvennyj intellekt: algoritmy, myshlenie i obrazovatel'nye tehnologii: materialy XXI mezhdunarodnogo kongressa s jelementami nauchnoj shkoly dlja molodyh uchenyh* (s. 280–296). Moskva: Moskovskij universitet im. S.Ju. Vitte.

Маковецкий, М.Ю., & Самойлова, Н.А. (2026). Цифровые финансовые активы на произведения искусства: сущность и перспективы. *Экономика строительства*, (3), 423–426. // Makoveckij, M.Ju., & Samojlova, N.A. (2026). Cifrovye finansovye aktivy na proizvedenija iskusstva: sushhnost' i perspektivy. *Jekonomika stroitel'stva*, (3), 423–426.

Хасанов, Р.Х. (2009). Оценка рисков инвестиционных проектов. *Управление риском*, 2(50), 34–43. // Hasanov, R.H. (2009). Ocenka riskov investicionnyh proektov. *Upravlenie riskom*, 2(50), 34–43.

Хасанов, Р.Х. (2019). Эволюция методов прогнозирования движения финансовых рынков: технический и фундаментальный анализ. *Проблемы современной экономики*, 4(72), 109–113. // Hasanov, R.H. (2019). Jevoljucija metodov prognozirovanija dvizhenija finansovyh rynkov: tehnicheskij i fundamental'nyj analiz. *Problemy sovremennoj jekonomiki*, 4(72), 109–113.

Хасанов, Р.Х. (2026). Искусственный интеллект – «большая вещь» или «пузырь»? В *XXII Малышевские чтения: человек и новая эпоха: материалы XXII международного конгресса с элементами научной школы для молодых ученых* (с. 508–518). Москва: Московский университет им. С.Ю. Витте. // Hasanov, R.H. (2026). Iskusstvennyj intellekt – «bol'shaja veshh'» ili «puzyr'»? V *XXII Malyshevskie chtenija: chelovek i novaja jepoha: materialy XXII mezhdunarodnogo kongressa s jelementami nauchnoj shkoly dlja molodyh uchenyh* (s. 508–518). Moskva: Moskovskij universitet im. S.Ju. Vitte.

Хасанов, Р.Х., & Маковецкий, М.Ю. (2026). *Управление инвестициями + еПриложение: дополнительные материалы: учебное пособие*. Москва: КНОРУС. // Hasanov, R.H., & Makoveckij, M.Ju. (2026). *Upravlenie investicijami + ePrilozhenie: dopolnitel'nye materialy: uchebnoe posobie*. Moskva: KNORUS.

Шумпетер, Й.А. (2008). *Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия* (В.С. Автономов и др., пер.). Москва: Эксмо. // Shumpeter, J.A. (2008). *Teorija jekonomicheskogo razvitija. Kapitalizm, socializm i demokratija* (V.S. Avtonomov i dr., per.). Moskva: Jeksmo.

Сведения об авторах

Хасанов Ринат Хамитович – кандидат экономических наук, доцент, Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, г. Москва, Россия, e-mail: rkkhasanov@fa.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6391-3937

Маковецкий Михаил Юрьевич – кандидат экономических наук, доцент, Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, г. Москва, Россия, e-mail: mymakovetskij@fa.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7963-7909

Авторлар туралы мәліметтер

Хасанов Ринат Хамитович – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей Федерациясы Үкіметі жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу қ., Ресей, e-mail: rkkhasanov@fa.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6391-3937

Маковецкий Михаил Юрьевич – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей Федерациясы Үкіметі жанындағы Қаржы университеті, Мәскеу қ., Ресей, e-mail: mymakovetskij@fa.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7963-7909

Information about the authors

Rinat Khamitovich Khasanov – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia, e-mail: rkkhasanov@fa.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6391-3937

Makovetsky Mikhail Yuryevich – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Financial University under the Government of the Russian Federation, Moscow, Russia, e-mail: mymakovetskij@fa.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7963-7909

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС
Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_3

МРНТИ 06.77.64
JEL: J21, J23, R23, C53

Серегина Е.Р.[1], **Суйеубаева С.Н.**[2]*, **Нурнабиев А.Н.**[3]

[1] ТОО «Айтас-Агро», г. Усть-Каменогорск, Казахстан
[2] Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан
[3] Воинская часть 18328, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Прогнозирование потребности в квалифицированных кадрах по регионам и отраслям экономики Казахстана в условиях цифровой трансформации

АННОТАЦИЯ. Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью количественной оценки будущей потребности в квалифицированных кадрах в территориальном и отраслевом разрезе в условиях ускоряющейся индустриализации и цифровой трансформации экономики Казахстана. Целью исследования является разработка и апробация методического подхода к прогнозированию численности занятого населения по регионам и основным видам экономической деятельности Республики Казахстан на период 2025-2028 гг. Методология исследования сочетает многофакторный регрессионный анализ зависимости занятости от валового регионального продукта на душу населения, инвестиций в основной капитал и численности безработных с трендовой экстраполяцией временных рядов за 2015-2024 гг. по официальным статистическим данным 17 регионов страны. Результаты показали, что численность занятого населения Казахстана возрастёт с 9,21 млн человек в 2024 году до 9,50 млн человек к 2028 году (около +3%), при этом основной прирост занятости обеспечат города Астана, Алматы, Шымкент и Мангистауская область, тогда как Северо-Казахстанская, Костанайская, Павлодарская, Восточно-Казахстанская и Карагандинская области демонстрируют риск сокращения занятости. Отраслевой прогноз выявил устойчивое смещение занятости в сторону торговли, образования, здравоохранения и профессиональных услуг при сокращении занятости в сельском хозяйстве. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных прогнозов при формировании региональной кадровой и инвестиционной политики, а теоретическая – в апробации сочетания регрессионного и трендового методов для регионального прогнозирования занятости переходной экономики. Направления дальнейших исследований связаны с включением пространственных эффектов и показателей квалификационной структуры труда в модель.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: прогнозирование занятости, региональный рынок труда, регрессионный анализ, трендовая экстраполяция, человеческий капитал, Индустрия 4.0, Казахстан.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

УВЕДОМЛЕНИЕ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: Авторы заявляют, что при подготовке данной рукописи были использованы технологии генеративного искусственного интеллекта (Claude, Anthropic) с целью поиска и систематизации научной литературы для литературного обзора, а также содействия в структурировании и стилистическом редактировании текста рукописи в соответствии с требованиями журнала. Ответственность за точность, полноту и соответствие научным стандартам всего представленного материала полностью возложена на автора.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Серегина, Е.Р., Суйеубаева, С.Н., Нурнабиев, А.Н. (2026). Прогнозирование потребности в квалифицированных кадрах по регионам и отраслям экономики Казахстана в условиях цифровой трансформации. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 39–56. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_3

ИСТОРИЯ СТАТЬИ: Получено: 13.08.2026; Принято: 10.09.2026; Опубликовано: 30.09.2026

* Автор-корреспондент: Суйеубаева Салтанат Нурболсыновна, e-mail: suieubayevasaltanat@gmail.com

Серегина Е.Р.[1], **Суйеубаева С.Н.**[2]*, **Нурнабиев А.Н.**[3]

[1] «Айтас-Агро» ЖШС, Өскемен қ., Қазақстан
[2] Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан
[3] 18328 Әскери бөлімі, Өскемен қ., Қазақстан

Экономиканы цифрлық трансформациялау жағдайында Қазақстан өңірлері мен салалары бойынша білікті кадрларға қажеттілікті болжау

АҢДАТПА. Зерттеудің өзектілігі Қазақстан экономикасының жеделдетілген индустрияландыруы мен цифрлық трансформациясы жағдайында өңірлер мен салалар бөлінісінде білікті кадрларға болашақ қажеттілікті сандық бағалау қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасының өңірлері мен негізгі экономикалық қызмет түрлері бойынша 2025–2028 жылдарға арналған жұмыспен қамтылған халық санын болжаудың әдістемелік тәсілін әзірлеу және сынақтан өткізу. Зерттеу әдіснамасы жұмыспен қамтудың жан басына шаққандағы жалпы өңірлік өніммен, негізгі капиталға инвестициялармен және жұмыссыздар санымен арақатынасын анықтайтын көпфакторлы регрессиялық талдауды, сондай-ақ елдің 17 өңірі бойынша ресми статистикалық деректер негізінде 2015–2024 жылдардағы уақыттық қатарларды трендтік экстраполяциялауды біріктіреді. Нәтижелер Қазақстанның жұмыспен қамтылған халқының саны 2024 жылғы 9,21 млн адамнан 2028 жылға қарай шамамен 9,50 млн адамға дейін өсетінін (шамамен +3%) көрсетті, бұл ретте өсімнің негізгі бөлігін Астана, Алматы, Шымкент қалалары мен Маңғыстау облысы қамтамасыз етеді, ал Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Шығыс Қазақстан және Қарағанды облыстарында жұмыспен қамтудың төмендеу қаупі байқалады. Салалық болжам сауда, білім беру, денсаулық сақтау және кәсіби қызметтер саласына жұмыспен қамтудың тұрақты ауысуын, ал ауыл шаруашылығында жұмыспен қамтудың қысқаруын анықтады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы алынған болжамдарды өңірлік кадрлық және инвестициялық саясатты қалыптастыруда пайдалану мүмкіндігінде, ал теориялық маңыздылығы – өтпелі экономика жағдайында өңірлік жұмыспен қамтуды болжау үшін регрессиялық және трендтік әдістердің үйлесімін сынақтан өткізуде жатыр. Келешек зерттеулердің бағыттары модельге кеңістіктік әсерлерді және еңбектің біліктілік құрылымы көрсеткіштерін енгізумен байланысты.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: жұмыспен қамтуды болжау, аймақтық еңбек нарығы, регрессиялық талдау, трендтік экстраполяция, адами капитал, Индустрия 4.0, Қазақстан.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеу демеушілік қолдауды пайдаланбады (меншікті ресурстар).

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМА: Автор осы қолжазбаны дайындау барысында генеративті жасанды интеллект технологияларын (Claude, Anthropic) ғылыми әдебиетті іздеу және жүйелеу, сондай-ақ қолжазба мәтінін журнал талаптарына сәйкес құрылымдау және стильдік редакциялауға көмек көрсету мақсатында пайдаланғанын мәлімдейді. Ұсынылған материалдың нақтылығы, толықтығы және ғылыми стандарттарға сәйкестігі үшін толық жауапкершілік автордың өзіне жүктеледі.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Серегина, Е.Р., Суйеубаева, С.Н., Нурнабиев, А.Н. (2026). Экономиканы цифрлық трансформациялау жағдайында Қазақстан өңірлері мен салалары бойынша білікті кадрларға қажеттілікті болжау. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 39–56. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_3

* Хат-хабаршы авторы: Суйеубаева Салтанат Нурболсыновна, e-mail: suieubayevasaltanat@gmail.com

Ekaterina R. Seregina [1], **Saltanat N. Suieubayeva** [2]*, **Arkhat N. Nurnabiyev** [3]

[1] Aitas-Agro LLP, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
[2] Astana International University, Astana, Kazakhstan
[3] Military unit 18328, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Forecasting the Demand for Skilled Labor across Regions and Industries of Kazakhstan's Economy under Digital Transformation

ABSTRACT. The relevance of this study stems from the need to quantitatively assess the future demand for skilled labor across regions and industries amid the accelerating industrialization and digital transformation of Kazakhstan's economy. The aim of the study is to develop and test a methodological approach for forecasting the size of the employed population by region and by main economic activity in the Republic of Kazakhstan for the period 2025-2028. The methodology combines multifactor regression analysis of the relationship between employment and gross regional product per capita, fixed capital investment, and the number of unemployed, together with trend extrapolation of time series for 2015-2024 based on official statistics for the country's 17 regions. The results show that Kazakhstan's employed population will grow from 9.21 million in 2024 to about 9.50 million by 2028 (roughly +3%), with the main growth driven by the cities of Astana, Almaty, and Shymkent and by Mangystau region, while North Kazakhstan, Kostanay, Pavlodar, East Kazakhstan, and Karaganda regions face a risk of declining employment. The sectoral forecast reveals a sustained shift of employment toward trade, education, healthcare, and professional services, alongside a decline in agricultural employment. The practical value of the study lies in the possibility of using the resulting forecasts to inform regional human-resource and investment policy, while its theoretical value lies in testing the combination of regression- and trend-based methods for regional employment forecasting in a transition economy. Directions for further research include incorporating spatial effects and skills-structure indicators into the model.

KEYWORDS: employment forecasting, regional labor market, regression analysis, trend extrapolation, human capital, Industry 4.0, Kazakhstan.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study received no sponsorship support (own resources).

DISCLOSURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE: The author declares that generative artificial intelligence technologies (Claude, Anthropic) were used during the preparation of this manuscript for the purpose of searching and systematizing scientific literature for the literature review, as well as assisting in structuring and stylistically editing the manuscript text in accordance with the journal's requirements. The author assumes full responsibility for the accuracy, completeness, and compliance with scientific standards of all the material presented.

FOR CITATION: Seregina, E.R., Suieubayeva, S.N., Nurnabiyev, A.N. (2026). Forecasting the Demand for Skilled Labor across Regions and Industries of Kazakhstan's Economy under Digital Transformation. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 39–56. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_3

* Corresponding author: Suieubayeva Saltanat Nurbolsynovna, e-mail: suieubayevasaltanat@gmail.com

ВВЕДЕНИЕ

Ускоренная индустриализация и цифровая трансформация экономики Республики Казахстан меняют не только отраслевую структуру производства, но и требования к количеству и качеству трудовых ресурсов, необходимых для устойчивого экономического роста. Переход к принципам Индустрии 4.0 сопровождается автоматизацией рутинных операций, ростом наукоёмких услуг и одновременным сокращением потребности в кадрах традиционных, капиталоёмких отраслей, что порождает структурные диспропорции на рынке труда как между регионами страны, так и между видами экономической деятельности. В этих условиях способность государства и бизнеса заблаговременно определять будущую потребность в квалифицированных кадрах в территориальном и отраслевом разрезе становится необходимым условием опережающего управления занятостью, эффективного распределения инвестиций в образование и профессиональную подготовку, а также снижения рисков структурной безработицы.

Официальная статистика свидетельствует о сохраняющейся территориальной неоднородности рынка труда Казахстана: при относительно устойчивой общей динамике занятости отдельные регионы демонстрируют признаки стагнации трудовых ресурсов, тогда как крупные агломерации продолжают концентрировать основной прирост рабочих мест. Такая неравномерность требует не общестрановых, а дифференцированных, регионально адресных прогнозных оценок, которые могли бы служить основой для разработки региональной кадровой и инвестиционной политики. Вместе с тем существующая практика прогнозирования занятости в Казахстане преимущественно ограничивается общестрановыми показателями либо качественными, индексными оценками человеческого капитала регионов, тогда как количественные регионально-дезагрегированные прогнозы, построенные на сочетании эконометрических и трендовых методов, остаются немногочисленными.

Целью настоящего исследования является разработка и апробация методического подхода к прогнозированию потребности в занятых кадрах по регионам и основным видам экономической деятельности Республики Казахстан на среднесрочную перспективу (2025-2028 гг.) на основе многофакторного регрессионного анализа и трендовой экстраполяции временных рядов.

Для достижения поставленной цели решались следующие задачи: во-первых, построить многофакторные регрессионные модели зависимости занятости от валового регионального продукта на душу населения, объёма инвестиций в основной капитал и численности безработных по Республике Казахстан в целом и по каждому из 17 регионов на основе данных за 2015-2024 гг.; во-вторых, выявить региональные особенности влияния указанных факторов на занятость и содержательно интерпретировать выявленные различия с учётом отраслевой специализации регионов; в-третьих, рассчитать точечный прогноз численности занятого населения на 2025 год по регионам и сопоставить полученные оценки с независимым прогнозом, построенным методом трендовой экстраполяции временных рядов на период до 2028 года; в-четвёртых, определить перспективную динамику занятости по основным видам экономической деятельности и сформулировать практические рекомендации для регионов с неблагоприятной прогнозной динамикой.

Практическая значимость регионально дезагрегированного прогнозирования обусловлена тем, что решения об инвестициях в образовательную инфраструктуру, профессиональную переподготовку и привлечение трудовых мигрантов принимаются, как правило, на областном и городском уровне, тогда как общестрановые прогнозы занятости сглаживают разнонаправленную динамику отдельных территорий и не позволяют своевременно выявлять регионы риска. Кроме того, отраслевой разрез прогноза важен для согласования кадровой политики с задачами цифровой трансформации: опережающий рост занятости в наукоёмких услугах и одновременное сокращение спроса на труд в традиционных отраслях требуют координации между системой профессионального образования, службами занятости и инвестиционной политикой государства.

Выбор Казахстана в качестве объекта исследования обусловлен тем, что страна сочетает признаки ресурсно-ориентированной экономики с активной государственной политикой цифровой трансформации (Правительство Республики Казахстан, 2017; Президент Республики Казахстан, 2024) и выраженной территориальной неоднородностью развития – от сырьевых регионов до быстрорастущих мегаполисов, что делает казахстанский опыт показательным примером более широкого круга стран с переходной, структурно неоднородной экономикой, сталкивающихся со схожими вызовами регионального кадрового планирования в условиях Индустрии 4.0.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Четвёртая промышленная революция принципиально меняет характер спроса на труд: внедрение киберфизических систем, автоматизации и искусственного интеллекта одновременно вытесняет часть рутинных профессий и порождает спрос на новые компетенции, связанные с цифровыми и аналитическими навыками (Hecklau et al., 2016). По оценке Всемирного экономического форума, в среднесрочной перспективе структурные сдвиги затронут значительную долю рабочих мест, а работодатели всё активнее заявляют о нехватке кадров с необходимым набором компетенций (World Economic Forum, 2025). Аналогичные тенденции отмечает Международная организация труда, указывая, что традиционные методы кадрового планирования, ориентированные на экстраполяцию прошлой динамики занятости, всё чаще нуждаются в дополнении моделями, учитывающими структурные технологические сдвиги (International Labour Organization, 2025). В свою очередь ОЭСР отмечает, что переход к низкоуглеродной и цифровой экономике сопровождается неравномерным перераспределением рабочих мест между секторами и территориями, что делает прогнозирование занятости не только отраслевой, но и обязательно региональной задачей (OECD, 2024).

Теоретическим основанием количественного прогнозирования занятости выступает представление о труде как о производном спросе: потребность экономики в кадрах определяется объёмом выпуска, доступностью капитала и технологий, а также состоянием резерва рабочей силы, что и предопределяет выбор факторов регрессионных моделей регионального рынка труда. Одновременно, в отличие от классических моделей спроса на труд, современная литература по Индустрии 4.0 подчёркивает, что количественный рост занятости не тождественен росту человеческого капитала: без соответствующих инвестиций в компетенции количественная потребность в кадрах может не находить адекватного предложения квалифицированной рабочей силы (Hecklau et al., 2016), что делает необходимым сочетание количественного прогноза с последующим качественным анализом структуры компетенций.

Методология прогнозирования регионального рынка труда развивалась по нескольким направлениям. Классический трендовый подход, основанный на аналитическом выравнивании временных рядов методом наименьших квадратов и подборе наилучшей функциональной формы кривой роста, был систематизирован ещё в работах советской статистической школы (Четыркин, 1977) и остаётся востребованным благодаря простоте интерпретации и независимости от предположений о причинно-следственных связях между переменными. Вместе с тем экстраполяционные модели не учитывают факторы, формирующие занятость, что ограничивает их аналитическую ценность. Альтернативой выступают эконометрические, в том числе многофакторные регрессионные модели, связывающие занятость с показателями экономической активности региона. Так, Longhi и Nijkamp (2007) показали на примере западногерманских регионов, что качество региональных прогнозов занятости существенно повышается при учёте пространственной автокорреляции между соседними территориями, поскольку рынки труда смежных регионов взаимозависимы через трудовую миграцию и производственные связи; игнорирование этой зависимости может приводить к смещённым оценкам коэффициентов при использовании независимых регрессий по каждому региону. Это принципиальное методологическое ограничение необходимо учитывать при интерпретации

результатов регионально-дезагрегированного моделирования, включая настоящее исследование.

Применительно к Казахстану накоплен значительный массив эмпирических исследований, фиксирующих устойчивую территориальную неоднородность рынка труда и человеческого капитала. Duisen et al. (2025), построив композитный индекс человеческого капитала для 17 регионов Казахстана за 2000-2020 гг., установили, что, несмотря на общий рост индекса, межрегиональные разрывы сохраняются, а лидерами остаются Астана, Алматы и Атырауская область. Tleuberdinova et al. (2024) на данных по заработной плате показали, что региональные и отраслевые диспропорции доходов усиливают, а не сглаживают общее неравенство в стране, что создаёт дополнительные стимулы для миграции рабочей силы в наиболее благополучные территории. Doszhan et al. (2023), анализируя динамику ключевых экономических индикаторов по регионам, пришли к выводу об усилении, а не сокращении межрегиональных различий на протяжении последнего десятилетия. Bolatova et al. (2025) на основе анализа структурных сдвигов занятости в Казахстане зафиксировали устойчивое перераспределение рабочей силы из сельского хозяйства и добывающей промышленности в сферу услуг, что согласуется с общемировыми тенденциями постиндустриальной трансформации.

Отдельное направление исследований посвящено качественному измерению кадровой проблемы – несоответствию между структурой подготовки кадров и потребностями рынка труда. Serikbayeva и Abdulla (2025) на репрезентативных данных по Казахстану показали, что значительная доля занятых работает не по полученной специальности либо имеет уровень образования, не соответствующий требованиям занимаемой должности, при этом вероятность такого несоответствия существенно варьируется по регионам. Kireyeva et al. (2026), сопоставив показатели высшего образования и трудоустройства выпускников по регионам Казахстана, подтвердили, что региональная дифференциация образовательных результатов напрямую транслируется в неравенство возможностей трудоустройства. Эти работы указывают на то, что количественный прогноз потребности в кадрах, не подкреплённый анализом качественной, квалификационной структуры спроса и предложения труда, даёт лишь частичную картину кадровых вызовов регионов.

Таким образом, в литературе накоплен значительный объём знаний по трём относительно самостоятельным направлениям: во-первых, о трансформации структуры спроса на труд под влиянием Индустрии 4.0 на глобальном уровне; во-вторых, о методах количественного прогнозирования занятости, преимущественно апробированных на данных развитых экономик; в-третьих, об эмпирически подтверждённой территориальной неоднородности казахстанского рынка труда и человеческого капитала. При этом работы, посвящённые непосредственно Казахстану, носят преимущественно констатирующий, дескриптивный характер и опираются на индексные или сравнительно-статические показатели, тогда как количественные, регионально- и отраслево-дезагрегированные прогнозы занятости на среднесрочную перспективу, построенные на основе формализованных эконометрических и трендовых моделей, остаются малочисленными. Настоящее исследование призвано частично восполнить этот пробел, предлагая сочетание многофакторного регрессионного анализа и трендовой экстраполяции для прогнозирования занятости по 17 регионам и основным видам экономической деятельности Казахстана. Такое сочетание методов также отвечает на методологическое замечание Longhi и Nijkamp (2007) о необходимости проверки устойчивости региональных прогнозов: если оценки, полученные независимыми методами, оказываются согласованными, это повышает доверие к результатам даже при известных ограничениях каждого отдельного метода.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Информационной базой исследования послужили официальные статистические данные по Республике Казахстан и её регионам за период 2015-2024 гг., опубликованные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам

Республики Казахстан (Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [БНС РК], 2025). Использованы исключительно открытые общедоступные статистические показатели, что не требует дополнительных разрешений на их использование в исследовательских целях. Из регрессионного и трендового моделирования исключены Абайская, Жетысуская и Улытауская области, образованные в 2022 году в результате административно-территориального деления ранее существовавших регионов: ввиду отсутствия сопоставимого временного ряда за весь период 2015-2024 гг. их показатели агрегированы в составе прежних областей, что обеспечивает непрерывность временных рядов и сопоставимость оценок. По каждому региону сформирован временной ряд из десяти годовых наблюдений (2015-2024 гг.) по четырём показателям: численность занятого населения, валовой региональный продукт на душу населения, объём инвестиций в основной капитал и численность безработных.

Прогнозирование потребности в квалифицированных кадрах выполнено с использованием двух взаимодополняющих методов, что позволяет содержательно проверить устойчивость получаемых оценок: регрессионные коэффициенты отражают влияние конкретных социально-экономических факторов и пригодны для содержательной интерпретации причин региональных различий, тогда как трендовая экстраполяция не зависит от точности прогноза факторных переменных и служит независимым ориентиром динамики занятости на более длительном горизонте.

Первый метод – многофакторный регрессионный анализ, устанавливающий статистическую зависимость численности занятого населения от ключевых социально-экономических индикаторов региона. В качестве результирующего показателя (Y) использовалась численность занятого населения региона, тыс. человек. В качестве объясняющих переменных, отобранных на основе теоретических предпосылок о факторах спроса на труд, использованы: валовой региональный продукт на душу населения (X_1, тыс. тенге) как индикатор уровня экономической активности; объём инвестиций в основной капитал (X_2, млн тенге) как индикатор инвестиционной активности; численность безработных (X_3, тыс. человек) как индикатор резерва рабочей силы. Модель зависимости имеет следующий вид:

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 X_1 + \alpha_2 X_2 + \alpha_3 X_3 + \varepsilon \quad (1)$$

где: Y_t – занятое население (потребность в кадрах), тыс. человек;

X_1 – ВРП на душу населения, тыс. тенге;

X_2 – инвестиции в основной капитал, млн тенге;

X_3 – численность безработных, тыс. человек;

α_0 – константа;

α_1, α_2, α_3 – коэффициенты регрессии, отражающие чувствительность занятости к изменению соответствующих факторов;

ε – случайная ошибка.

Выбор именно этих трёх переменных обусловлен теоретическими представлениями о занятости как о производном спросе: рост выпуска (аппроксимируемый через ВРП на душу населения) и капиталовложений создаёт новые рабочие места, тогда как численность безработных отражает располагаемый резерв рабочей силы, потенциально вовлекаемый в занятость при благоприятной конъюнктуре. Модели построены методом наименьших квадратов отдельно по Республике Казахстан в целом и по каждому из 17 регионов, что позволило учесть территориальную специфику влияния факторов на занятость. Качество моделей оценивалось по коэффициенту детерминации R^2 и стандартной ошибке оценки; полученные высокие значения R^2 (как правило, выше 0,9) были достигнуты, несмотря на ограниченную длину временного ряда (десять наблюдений на регион), что является типичным ограничением региональных эконометрических исследований с использованием официальной ежегодной статистики и учтено при формулировании ограничений исследования.

Второй метод – трендовая экстраполяция временных рядов численности занятого населения, применённая в качестве независимой проверки устойчивости результатов регрессионного моделирования и для построения прогноза на более протяжённый горизонт (2025-2028 гг.). В отличие от регрессионных моделей, метод трендовой экстраполяции не опирается на факторные переменные и не зависит от сценарных предположений об их будущей динамике, а базируется на закономерностях самого временного ряда. Аналитическое выравнивание временного ряда выполнено методом наименьших квадратов с подбором функциональной формы кривой роста (линейной, экспоненциальной, степенной, гиперболической, логарифмической и др.) по алгоритму, предложенному Е.М. Четыркиным (1977); расчёты выполнены в среде MS Excel. Выбор наилучшей функциональной формы осуществлялся по совокупности критериев: максимальному коэффициенту детерминации (R^2), значимости F-критерия Фишера, минимальной средней относительной ошибке аппроксимации (MAPE) и минимальной среднеквадратической ошибке (RMSE). На основе выбранной трендовой модели рассчитан прогноз численности занятого населения Республики Казахстан в целом, по регионам, а также по основным видам экономической деятельности на период 2025-2028 гг.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Прогнозирование потребности в квалифицированных кадрах приобретает особую значимость в условиях ускоряющейся индустриализации и цифровизации экономики Казахстана. Переход к принципам Индустрии 4.0 трансформирует не только отраслевые приоритеты, но и требования к человеческому капиталу – как по структуре занятости, так и по уровню компетенций, что делает системную оценку будущих кадровых потребностей в территориальном и отраслевом разрезе ключевым элементом опережающего управления развитием национальной экономики.

Региональные регрессионные модели занятости. Совокупная оценка регрессионной модели (1) по Республике Казахстан в целом показала высокую объясняющую способность (R^2 = 0,995; стандартная ошибка – 22,11 тыс. человек), что свидетельствует о надёжности выбранной спецификации модели. Влияние валового регионального продукта на душу населения на занятость оказалось положительным, что согласуется с общей логикой: экономический рост стимулирует спрос на рабочую силу. Инвестиции в основной капитал также действуют в том же направлении, однако их влияние выражено слабее. Наибольшее влияние на занятость оказывает уровень безработицы: рост численности безработных сопровождается снижением текущей занятости, что указывает на структурные дисбалансы рынка труда.

Модели, построенные отдельно по каждому региону, демонстрируют высокие значения коэффициента детерминации (в большинстве регионов выше 0,9), что подтверждает надёжность региональных оценок (таблица 1). Высокое качество аппроксимации характерно как для индустриально развитых регионов с диверсифицированной структурой экономики, так и для сырьевых областей, что указывает на устойчивость выбранной трёхфакторной спецификации модели к региональным различиям в структуре хозяйства, хотя абсолютные значения и знаки коэффициентов при этом существенно различаются, что подробно обсуждается ниже.

Таблица 1. Полученные уравнения регрессии для прогноза занятости населения в разрезе регионов

Регион	Уравнение регрессии
Республика Казахстан	$Y=9304,12+0,10x_1+0,00002x_2-2,77x_3+22,11$
Акмолинская	$Y=183,55+0,01x_1-0,00008x_2+10,56x_3+6,42$
Актюбинская	$Y=204,24+0,02x_1-0,00004x_2+8,15x_3+5,83$
Алматинская	$Y=1359,64+0,02x_1-0,00007x_2-7,53x_3+17,44$
Атырауская	$Y=0,0007x_1+0,000002x_2+18,67x_3+1,45-3,43$

Регион	Уравнение регрессии
Западно-Казахстанская	$Y=289,92+0,0034x_1+0,00002x_2+0,46x_3+3,01$
Жамбылская	$Y=221,79+0,0038x_1+0,00007x_2+9,97x_3+7,06$
Карагандинская	$Y=532,26-0,0006x_1+0,00001x_2+3,57x_3+4,20$
Костанайская	$Y=558,04-0,01x_1-0,00002x_2-1,70x_3+7,38$
Кызылординская	$Y=6,69-0,01x_1+0,00004x_2+32,83x_3-227,32$
Мангистауская	$Y=7,56+0,01x_1-0,00002x_2+17,75x_3+6,37$
Павлодарская	$Y=307,98+0,0048x_1+0,00002x_2+4,73x_3+2,71$
Северо-Казахстанская	$Y=190,05-0,01x_1+0,00003x_2+7,65x_3+1,75$
Туркестанская	$Y=701,66-0,01x_1+0,00004x_2+1,76x_3+9,52$
Восточно-Казахстанская	$Y=826,99-0,0004x_1-0,00004x_2-3,65x_3+6,32$
г. Астана	$Y=44,87+0,02x_1-0,00002x_2+13,70x_3+6,38$
г. Алматы	$Y=97,83+0,01x_1+0,00003x_2+13,91x_3+10,24$
г. Шымкент	$Y=144,03+0,02x_1-0,00001x_2+10,07x_3+5,21$
Примечание – составлено автором по данным БНС РК (2025).	

Анализ коэффициентов регрессии по регионам выявил ряд закономерностей. Рост ВРП на душу населения (X_1) положительно влияет на занятость в большинстве регионов, включая города Астана, Алматы, Шымкент, а также Акмолинскую, Актюбинскую, Алматинскую, Атыраускую и ряд других областей, что указывает на инклюзивный характер экономического роста, сопровождающийся созданием новых рабочих мест. Вместе с тем в ряде регионов (Карагандинская, Костанайская, Кызылординская, Туркестанская области) коэффициент оказался отрицательным, что может свидетельствовать о доминировании капиталоёмких, трудосберегающих отраслей, не создающих значимого прироста занятости. Инвестиции в основной капитал (X_2) в целом оказывают слабое, преимущественно положительное влияние на занятость; в отдельных регионах (Акмолинская, Алматинская области, города Астана и Шымкент) влияние отрицательное, что может отражать преобладание трудосберегающих инвестиций, включая автоматизацию производства. Влияние численности безработных (X_3) неоднородно: в большинстве регионов оно положительно – безработные выступают резервом рабочей силы, вовлекаемым при росте спроса (например, Кызылординская область – +32,83; Атырауская – +18,67), тогда как в Алматинской, Восточно-Казахстанской и Костанайской областях эффект отрицателен, что указывает на структурную безработицу, при которой имеющийся резерв не соответствует требованиям работодателей.

Полученные региональные различия хорошо объясняются отраслевой структурой региональных экономик. В Атырауской области, специализирующейся на нефтегазовом секторе, рост ВРП и инвестиций не сопровождается созданием рабочих мест, однако высокий коэффициент при X_3 указывает на быструю мобилизацию безработных при наличии спроса – прежде всего в нефтесервисных отраслях. Кызылординская область демонстрирует наиболее высокую чувствительность занятости к численности безработных при слабой реакции на рост ВРП, что может отражать зависимость региона от временных и государственно поддерживаемых форм занятости. В Карагандинской области отрицательное влияние ВРП отражает капиталоёмкий характер традиционных отраслей (горно-металлургический комплекс, угледобыча), тогда как в Костанайской области отрицательные коэффициенты по всем переменным свидетельствуют о стагнации, связанной с механизацией сельского хозяйства и миграционным оттоком населения. В Алматинской области положительное влияние ВРП сочетается с отрицательным влиянием безработицы, что указывает на несоответствие квалификационной структуры резерва рабочей силы потребностям региональной экономики, особенно в сельских районах.

Прогноз занятости на 2025 год. На основе построенных региональных моделей рассчитан точечный прогноз численности занятого населения на 2025 год (таблица 2). Согласно расчётам, общая численность занятых в Казахстане возрастёт с 9214 тыс. человек в 2024 году до 9295 тыс. человек в 2025 году, что соответствует приросту на 0,9% (около 81 тыс. человек) – умеренный рост, согласующийся с восстановлением экономики и естественным

расширением рабочей силы. Региональные различия при этом существенны: наиболее высокий прирост выше среднего зафиксирован в Акмолинской (+2,7%), Костанайской (+2,6%), Кызылординской (+2,3%), Мангистауской (+2,2%) и Алматинской (+1,5%) областях, что может быть связано с запуском новых производств, расширением инфраструктуры и активизацией малого бизнеса. Напротив, в Восточно-Казахстанской, Северо-Казахстанской и Атырауской областях прирост занятости составит менее 0,3%, а в Павлодарской области прогнозируется снижение занятости на 0,3% – единственный регион с отрицательной динамикой, что указывает на вероятную стагнацию в традиционных отраслях и завершение ряда инвестиционных проектов.

Таблица 2. Прогноз показателя занятого населения на 2025 год по регионам РК

Регион	2024 год	Прогноз 2025 год	Отклонение
Республика Казахстан	9 214	9 295	0,9%
Акмолинская	402	413	2,7%
Актюбинская	458	460	0,5%
Алматинская	1 019	1 034	1,5%
Атырауская	348	348	0,2%
Западно-Казахстанская	337	338	0,4%
Жамбылская	545	548	0,7%
Карагандинская	640	643	0,4%
Костанайская	439	451	2,6%
Кызылординская	334	342	2,3%
Мангистауская	347	355	2,2%
Павлодарская	386	385	-0,3%
Северо-Казахстанская	268	268	0,2%
Туркестанская	817	820	0,3%
Восточно-Казахстанская	659	660	0,1%
г. Астана	685	690	0,6%
г. Алматы	1 083	1 091	0,8%
г. Шымкент	446	449	0,6%
Примечание – рассчитано автором.			

Территориальная неравномерность прогнозируемой динамики занятости наглядно представлена на рисунке 1.

Среднесрочный прогноз методом трендовой экстраполяции. Для проверки устойчивости полученных оценок и построения прогноза на более протяжённый горизонт (2025–2028 гг.) применён метод трендовой экстраполяции временного ряда занятого населения Республики Казахстан за 2015–2024 гг., не зависящий от сценарных предположений о динамике факторных переменных. Сопоставление функциональных форм кривой роста показало, что наилучшее статистическое соответствие достигается для линейной, экспоненциальной и обратной линейной моделей: коэффициент детерминации превышает 0,90, а значение F-критерия Фишера значительно выше порогового уровня (таблица 3). Наиболее точной по критериям средней относительной и среднеквадратической ошибки аппроксимации оказалась модель вида $Y = 1/(A + B \times X)$ – наименьшая средняя абсолютная процентная ошибка (около 0,45%), наименьшая среднеквадратическая ошибка (около 2519) и наивысшее значение критерия Фишера (20,60). Именно эта зависимость использована для построения итогового прогноза.

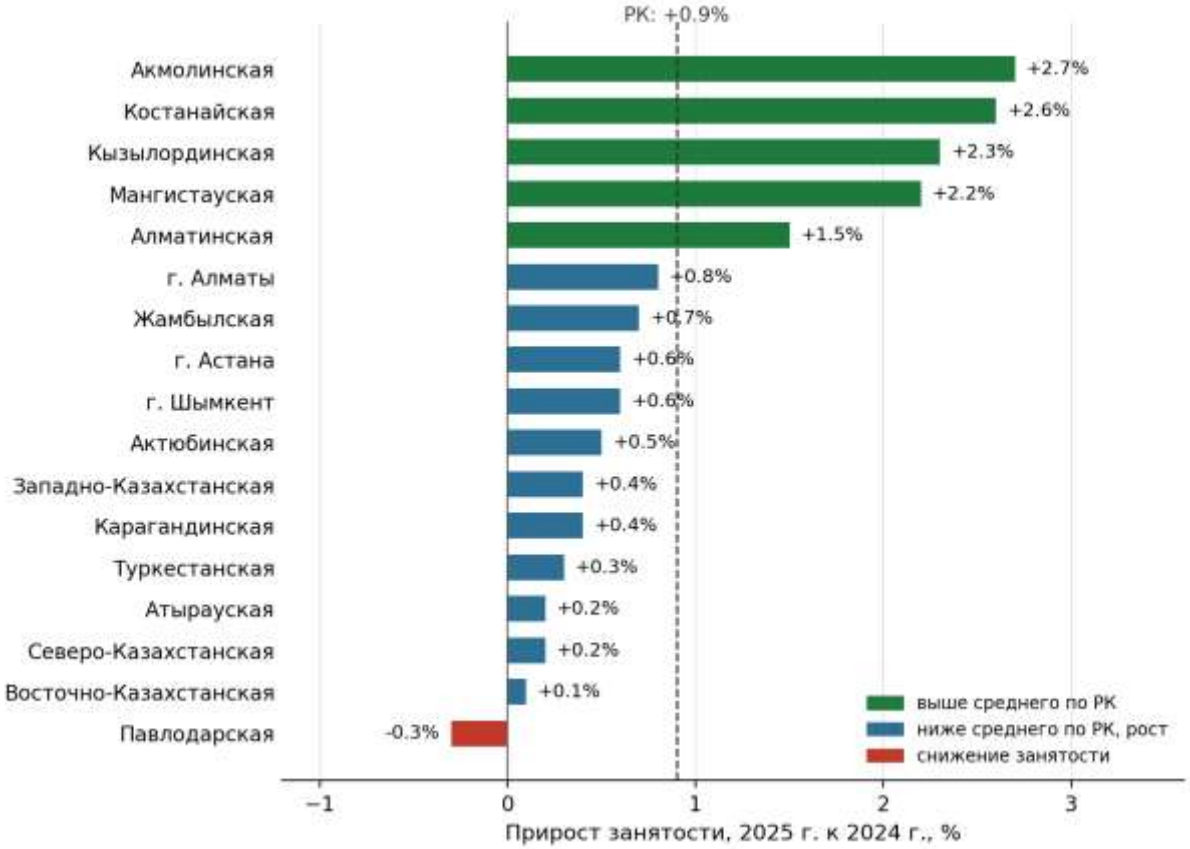

Рисунок 1. Прогнозируемый рост занятого населения по регионам Республики Казахстан в 2025 году (в % к 2024 г.)

Примечание: составлено автором.

Таблица 3. Криволинейное выравнивание динамики занятого населения Республики Казахстан (2015–2024 гг.) методом наименьших квадратов

№	Вид кривой	R^2	A	B	Критерий Фишера
1	Y=A+(B×X)	0,948	8 353,87	78,47	18,224
2	Y=A×EXP(B×X)	0,951	8 362,54	0,01	19,417
3	Y=A×(X^B)	0,830	8 338,10	0,03	4,886
4	Y=A+(B/X)	0,584	8 982,38	-672,37	1,402
5	Y=1/(A+B×X)	0,954	0,00	0,00	20,602
6	Y=X/(A+B×X)	0,607	0,00	0,00	1,547
7	Y=A+B×LOG(X)	0,821	8 329,95	301,56	4,578
8	Y=EXP(A+B/X)	0,596	9,10	-0,08	1,472
9	Y=1/A+B×LOG(X)	0,839	0,00	0,00	5,222
Примечание – составлено автором.					

Согласно выбранной модели, численность занятого населения Казахстана возрастёт с приблизительно 9,23 млн человек в 2025 году до 9,50 млн человек в 2028 году, то есть прирост за период составит около 3% (таблица 4, рисунок 2). Темпы прироста при этом постепенно ускоряются: с 0,17% в 2025 году (в пределах статистической погрешности относительно 2024 года) до порядка 1% в год к 2027–2028 гг., что в абсолютном выражении соответствует приросту 87–90 тыс. человек ежегодно к концу периода. Полученный трендовый прогноз хорошо согласуется с точечным регрессионным прогнозом на 2025 год (9230 тыс. и 9295 тыс. человек соответственно), что подтверждает устойчивость итоговых оценок при использовании двух независимых методов.

Таблица 4. Прогноз численности занятого населения Республики Казахстан методом трендовой экстраполяции и допустимые ошибки прогнозирования

t	Y=A+(B×X)	Y=A×EXP(B×X)	Y=1/(A+B×X)
2025	9 217,0	9 223,4	9 230,3
2026	9 295,5	9 305,9	9 317,3
2027	9 374,0	9 389,2	9 405,9
2028	9 452,4	9 473,2	9 496,3
Среднеабсолютная процентная ошибка	0,46	0,45	0,45
Среднеквадратическая ошибка	2 787,41	2 648,04	2 518,85
Коэффициент Фишера	18,22	19,42	20,60
Примечание – составлено автором.			

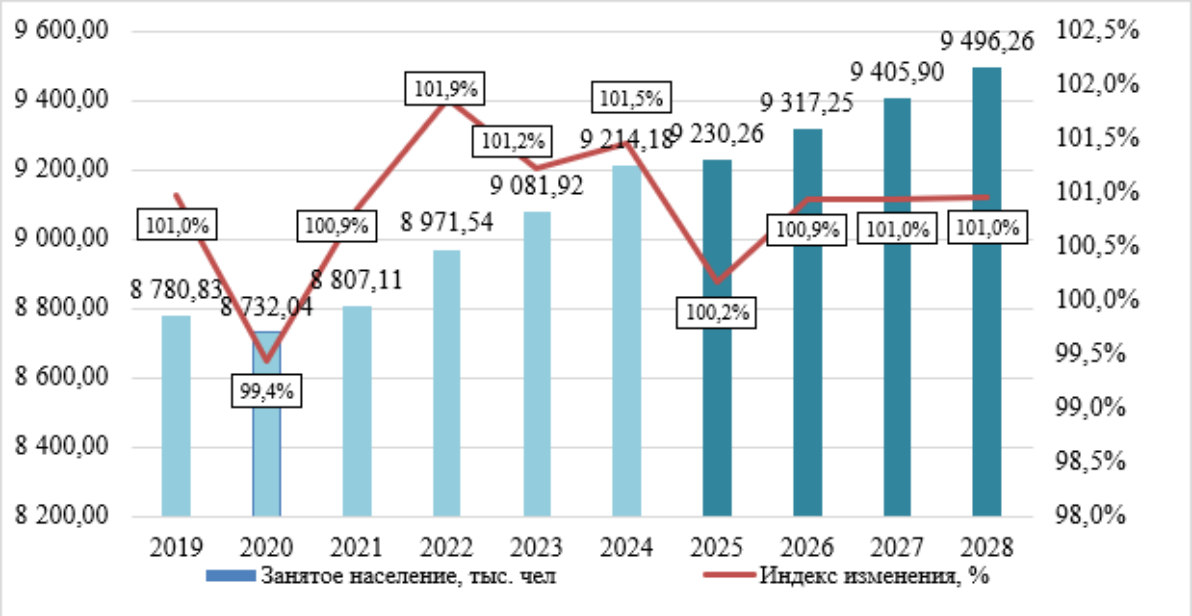

Рисунок 2. Прогноз численности занятого населения Республики Казахстан на 2025–2028 гг. (модель трендового анализа)

Необходимо подчеркнуть, что трендовый прогноз экстраполирует ранее сложившиеся закономерности и не учитывает возможные внешние шоки и структурные изменения; он отражает инерционную траекторию развития рынка труда при прочих равных условиях. Тем не менее совпадение направленности и порядка величины оценок, полученных двумя методологически независимыми способами, задаёт обоснованный базовый ориентир: экономика Казахстана способна поддерживать стабильный рост занятости на уровне 0,9–1% в год в среднесрочной перспективе.

Региональная дифференциация среднесрочного прогноза. Аналогичным методом трендовой экстраполяции рассчитан прогноз занятости по каждому региону на 2025–2028 гг. (таблица 5), что позволяет оценить, как может измениться территориальное распределение занятости при сохранении выявленных тенденций. Наиболее высокие темпы прироста занятости прогнозируются для трёх крупнейших городов страны: г. Астана – с 730,6 тыс. до 888,7 тыс. занятых (+21,6% за три года), г. Шымкент – с 469,1 до 521,3 тыс. (+11,1%), г. Алматы – с 1108,7 до 1223,9 тыс. (+10,4%), а также для Мангистауской области – с 363,1 до 402,4 тыс. (+10,8%), что связано с продолжением развития нефтегазового кластера и портовой инфраструктуры Актау. Лидирующие позиции мегаполисов объясняются их экономической привлекательностью, концентрацией инвестиций и новых предприятий, обеспечивающих интенсивный приток рабочей силы.

Таблица 5. Прогноз численности занятого населения по регионам Республики Казахстан на 2025–2028 гг., тыс. человек

Регион	2025	2026	2027	2028
Республика Казахстан	9 230,26	9 317,25	9 405,90	9 496,26
Акмолинская	403,91	403,29	402,67	402,05
Актюбинская	446,20	451,21	456,34	461,58
Алматинская	1 022,22	1 028,42	1 034,68	1 041,03
Атырауская	347,44	354,15	361,12	368,37
Западно-Казахстанская	337,31	339,96	342,66	345,40
Жамбылская	544,56	550,36	556,28	562,34
Карагандинская	630,70	627,69	624,71	621,76
Костанайская	441,47	436,34	431,33	426,44
Кызылординская	337,48	339,15	340,83	342,52
Мангистауская	363,07	375,29	388,36	402,37
Павлодарская	379,14	377,04	374,95	372,89
Северо-Казахстанская	267,15	263,48	259,92	256,45
Туркестанская	803,10	805,76	808,44	811,13
Восточно-Казахстанская	654,05	650,85	647,69	644,56
г. Астана	730,55	776,61	828,87	888,66
г. Алматы	1 108,72	1 144,61	1 182,91	1 223,86
г. Шымкент	469,08	485,28	502,63	521,28
Примечание – составлено автором.				

Одновременно расчёты указывают на устойчивое сокращение численности занятых к 2028 году в ряде областей: Северо-Казахстанской (–4,0%), Костанайской (–3,4%), Павлодарской (–1,6%), Восточно-Казахстанской (–1,5%), Карагандинской (–1,4%), а также незначительное снижение – в Акмолинской области (–0,5%). Данная динамика согласуется с ранее выявленными отрицательными коэффициентами регрессии для этих регионов и указывает на сохраняющиеся структурные факторы – миграционный отток населения, старение трудовых ресурсов и отсутствие крупных новых инвестиционных проектов. Ещё одна группа регионов (Алматинская, Западно-Казахстанская, Кызылординская, Жамбылская области) демонстрирует положительный, но невысокий совокупный прирост занятости (менее 2–3% за 2025–2028 гг.), что может быть связано со структурными ограничениями – узкой экономической специализацией и продолжающейся миграцией трудоспособного населения в крупные города.

Таким образом, среднесрочный прогноз указывает на углубление территориальной дифференциации: три мегаполиса выступают главными драйверами роста занятости в стране, тогда как ряд индустриально развитых периферийных областей и аграрно-промышленных регионов с демографическим спадом рискуют столкнуться с сокращением занятости, что уже сейчас требует адресных мер региональной политики.

Отраслевой прогноз занятости. Помимо территориального аспекта, в исследовании рассчитан прогноз занятости по основным видам экономической деятельности Республики Казахстан на период 2024–2028 гг. (таблица 6). Согласно полученным оценкам, общая численность занятого населения возрастёт с 9,37 млн человек в 2024 году до 9,99 млн человек в 2028 году (+6,7%, или +625 тыс. человек), при этом основной вклад в прирост вносят отрасли услуг: оптовая и розничная торговля (+220 тыс. человек, +14%), образование (+107 тыс., +9%), здравоохранение и социальные услуги (+84 тыс., +14%), профессиональная, научная и техническая деятельность (+76 тыс., +30%), а также прочие виды услуг (+167 тыс., +43%), что отражает ускоренный рост ИТ-сектора, консалтинга и инжиниринга.

Таблица 6. Прогноз распределения занятого населения Республики Казахстан по видам экономической деятельности, тыс. человек

Вид экономической деятельности	2024	2025	2026	2027	2028
Занято в экономике, всего	9 366,33	9 484,65	9 638,95	9 806,52	9 991,68
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	1 088,74	1 049,73	1 033,54	1 019,68	1 008,11
Промышленность	1 217,94	1 230,35	1 265,33	1 305,37	1 351,32
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	278,55	271,33	279,78	292,98	316,79
Обрабатывающая промышленность	683,81	703,93	726,99	751,84	778,93
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	164,93	157,75	160,55	164,98	172,82
Водоснабжение; канализационная система, контроль над сбором и распределением отходов	90,65	97,71	104,12	108,60	104,25
Строительство	666,10	651,73	654,73	658,14	662,01
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	1 525,59	1 607,67	1 650,71	1 696,51	1 745,99
Транспорт и складирование	667,65	659,75	667,12	674,83	682,89
Услуги по проживанию и питанию	234,75	231,61	239,97	249,01	258,91
Информация и связь	191,28	190,73	196,97	203,84	211,69
Финансовая и страховая деятельность	203,26	204,98	210,67	217,04	224,24
Операции с недвижимым имуществом	163,15	186,62	196,77	208,96	226,08
Профессиональная, научная и техническая деятельность	258,21	274,77	284,89	299,81	334,11
Деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания	285,28	303,45	310,88	319,06	328,24
Государственное управление и оборона; обязательное социальное обеспечение	536,39	557,41	573,63	592,17	613,89
Образование	1 188,66	1 219,36	1 243,84	1 269,37	1 296,11
Здравоохранение и социальные услуги	597,38	617,93	638,23	659,29	681,24
Искусство, развлечения и отдых	159,28	151,79	154,57	157,46	160,48
Предоставление прочих видов услуг	382,70	399,07	430,73	474,90	550,12
Примечание – рассчитано автором.					

Промышленность демонстрирует умеренный рост занятости (+11%, преимущественно за счёт обрабатывающего сектора), что свидетельствует об устойчивой, хотя и не форсированной индустриализации. Сельское хозяйство остаётся единственным сектором с прогнозируемым сокращением занятости (–7,4%) вследствие механизации, укрупнения хозяйств и миграции сельского населения, что требует усиления мер диверсификации сельской занятости. Строительство и транспорт демонстрируют стабильную динамику без существенного прироста рабочих мест. В целом структура занятости Казахстана смещается в сторону сервисной, наукоёмкой экономики, что соответствует общемировому тренду постиндустриальной трансформации рынка труда, отмеченному, в частности, в докладах ОЭСР и Международной организации труда (OECD, 2024; International Labour Organization, 2025).

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты в целом согласуются с эмпирическими данными предыдущих исследований казахстанского рынка труда и человеческого капитала, дополняя их количественным прогнозным измерением. Установленное в настоящем исследовании устойчивое лидерство городов Астана, Алматы и Шымкент по темпам роста занятости соответствует выводам Duisen et al. (2025) о концентрации человеческого капитала в крупнейших агломерациях и Атырауской области, а также согласуется с результатами Doszhan et al. (2023) об усилении, а не сокращении межрегиональных различий в Казахстане за последнее десятилетие. Выявленная отрицательная динамика занятости в Северо-Казахстанской и Костанайской областях содержательно перекликается с результатами Tleuberdinova et al. (2024), зафиксировавших в этих регионах наиболее выраженные отраслевые и заработные диспропорции, усиливающие отток трудоспособного населения. Прогнозируемое смещение занятости в сторону торговли, образования и профессиональных услуг подтверждает вывод Bolatova et al. (2025) об устойчивом структурном сдвиге казахстанского рынка труда от сельского хозяйства и добывающей промышленности к сфере услуг.

Вместе с тем полученные количественные прогнозы важно интерпретировать с учётом ряда ограничений. Во-первых, регрессионные модели построены независимо по каждому региону без учёта пространственной автокорреляции между соседними территориями; как показали Longhi и Nijkamp (2007), рынки труда смежных регионов взаимозависимы через трудовую миграцию и производственные связи (например, между городом Алматы и Алматинской областью), что может приводить к смещению региональных оценок и является перспективным направлением уточнения модели с использованием пространственных эконометрических методов. Во-вторых, из анализа исключены три новых региона (Абайская, Жетысуская, Улытауская области), образованные в 2022 году, ввиду отсутствия сопоставимого временного ряда – это ограничивает детализацию самой актуальной административно-территориальной структуры страны. В-третьих, использованная линейная спецификация регрессионной модели предполагает стабильность структурных взаимосвязей на всём периоде 2015–2024 гг. и не учитывает возможные структурные сдвиги, связанные, например, с последствиями пандемии COVID-19 или колебаниями цен на сырьевые товары. В-четвёртых, метод трендовой экстраполяции по своей природе предполагает сохранение ранее сложившихся тенденций и не может учитывать заранее не предсказуемые технологические, миграционные или политические шоки, а точность прогноза закономерно снижается по мере увеличения горизонта прогнозирования. Наконец, предложенная модель прогнозирует количественную потребность в кадрах, но не учитывает их квалификационную структуру: как показывают Serikbayeva и Abdulla (2025) и Kireyeva et al. (2026), значительная часть занятых в Казахстане работает не по специальности или имеет образование, не соответствующее требованиям должности, поэтому количественный рост занятости в регионе не гарантирует автоматического устранения дефицита квалифицированных кадров, необходимых для перехода к Индустрии 4.0.

Указанные ограничения не снижают практическую значимость полученных результатов, но определяют направления дальнейших исследований – в частности, интеграцию пространственных эконометрических моделей и показателей квалификационной структуры занятости в единую систему регионального кадрового прогнозирования.

Отдельного комментария заслуживает соотношение полученных прогнозов с задачами государственной политики цифровой трансформации экономики Казахстана. Опережающий рост занятости в профессиональной, научной и технической деятельности, а также в сфере прочих услуг согласуется с приоритетами развития цифровой инфраструктуры и стимулирования наукоёмкого предпринимательства, тогда как выявленный риск сокращения занятости в ряде индустриальных и аграрных регионов свидетельствует о неравномерности эффектов цифровизации по территории страны. Это подтверждает необходимость дифференцированного, а не унифицированного подхода к региональной кадровой политике:

для регионов-лидеров приоритетом является опережающая подготовка кадров под растущий спрос, тогда как для регионов с неблагоприятной динамикой – диверсификация экономической базы и удержание трудового потенциала.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволило разработать и апробировать методический подход к прогнозированию потребности в квалифицированных кадрах по регионам и основным видам экономической деятельности Республики Казахстан, сочетающий многофакторный регрессионный анализ и трендовую экстраполяцию временных рядов. Совпадение направленности и порядка величины оценок, полученных двумя независимыми методами (прирост занятости на уровне 0,9–1% в год на среднесрочную перспективу), подтверждает устойчивость и практическую применимость предложенного подхода для целей регионального кадрового планирования.

Установлено, что валовой региональный продукт на душу населения и инвестиции в основной капитал в большинстве регионов Казахстана оказывают положительное влияние на занятость, тогда как воздействие уровня безработицы неоднородно и определяется структурными особенностями региональных рынков труда. Прогноз до 2028 года зафиксировал углубление территориальной дифференциации: города Астана, Алматы, Шымкент и Мангистауская область выступят основными драйверами роста занятости, тогда как Северо-Казахстанская, Костанайская, Павлодарская, Восточно-Казахстанская и Карагандинская области рискуют столкнуться с сокращением численности занятых. Отраслевой прогноз показал устойчивое смещение структуры занятости в сторону торговли, образования, здравоохранения и профессиональных услуг при сокращении занятости в сельском хозяйстве, что в целом соответствует общемировой траектории постиндустриальной и цифровой трансформации рынка труда.

Полученные результаты имеют практическую значимость для органов государственного управления и региональных стейкхолдеров. Для регионов с прогнозируемым сокращением занятости целесообразны адресные меры: стимулирование инвестиций в новые, не капиталоёмкие производства, создание условий для развития малого и среднего бизнеса, программы переквалификации и повышения мобильности рабочей силы, а также меры по удержанию молодёжи и квалифицированных кадров на местах. Для быстрорастущих агломераций, напротив, актуальна задача опережающей подготовки квалифицированных кадров и развития инфраструктуры для приёма трудовых мигрантов из других регионов, поскольку дефицит кадров может сдерживать реализацию инвестиционных проектов. На общенациональном уровне результаты исследования могут быть использованы при формировании прогноза баланса трудовых ресурсов и корректировке региональных компонентов государственных программ занятости и подготовки кадров в увязке с задачами цифровой трансформации экономики.

Отдельного внимания заслуживает отраслевой срез прогноза: устойчивый рост занятости в торговле, образовании, здравоохранении и профессиональных услугах при одновременном сокращении занятости в сельском хозяйстве указывает на необходимость заблаговременной корректировки образовательных программ технического и профессионального образования в пользу компетенций, востребованных в сервисной и наукоёмкой экономике, а также на важность мер по социальной поддержке и переобучению работников, высвобождаемых из сокращающихся секторов, прежде всего в сельской местности.

Направлениями дальнейших исследований являются: включение показателей пространственной автокорреляции и межрегиональной трудовой миграции в регрессионные модели занятости; интеграция качественных характеристик человеческого капитала (структуры компетенций, уровня соответствия образования требованиям рабочих мест) в модель регионального кадрового прогнозирования; а также регулярное обновление прогнозных оценок по мере поступления новых статистических данных, включая показатели вновь образованных регионов Казахстана.

В целом предложенный методический инструментарий может быть встроен в практику регулярного регионального кадрового мониторинга: ежегодное обновление регрессионных и трендовых моделей по мере поступления новых статистических данных позволит своевременно корректировать региональные программы занятости, а сопоставление количественного прогноза с показателями качественного несоответствия образования и рабочих мест – формировать более обоснованную, адресную политику развития человеческого капитала в условиях цифровой трансформации экономики Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Bolatova, B., Kunurkulzhayeva, G., Tleubergenova, M., Ibrasheva, A., & Sapargali, A. (2025). Analysis of structural changes and employment dynamics in the labor market of Kazakhstan. *Eurasian Journal of Economic and Business Studies*, *69*(1), 126–143. https://doi.org/10.47703/ejebs.v69i1.462

Doszhan, R., Anessova, A., & Nurbatsin, A. (2023). Assessment of trends in the development of regional differences in Kazakhstan. *Eurasian Journal of Economic and Business Studies*, *67*(3), 17–32. https://doi.org/10.47703/ejebs.v3i67.284

Duisen, G., Aidarkhanova, G., Kelinbayeva, R., Aitzhanova, D., Dyldaev, M., & Tojiyeva, Z. (2025). Spatial differentiation of human capital across Kazakhstan's regions: A composite index with GIS-based mapping. *Sustainability*, *17*(24), 11000. https://doi.org/10.3390/su172411000

Hecklau, F., Galeitzke, M., Flachs, S., & Kohl, H. (2016). Holistic approach for human resource management in Industry 4.0. *Procedia CIRP*, *54*, 1–6. https://doi.org/10.1016/j.procir.2016.05.102

International Labour Organization. (2025). *World employment and social outlook: Trends 2025*. ILO. https://doi.org/10.54394/izln1673

Kireyeva, A., Torebekov, A., Olzhebayeva, G., Digel, I., & Nurekenova, E. (2026). Regional differentiation of higher education outcomes and graduate employment: Evidence from Kazakhstan. *Problems and Perspectives in Management*, *24*(1), 741–754. https://doi.org/10.21511/ppm.24(1).2026.48

Longhi, S., & Nijkamp, P. (2007). Forecasting regional labor market developments under spatial autocorrelation. *International Regional Science Review*, *30*(2), 100–119. https://doi.org/10.1177/0160017606298428

OECD. (2024). *OECD employment outlook 2024: The net-zero transition and the labour market*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/ac8b3538-en

Serikbayeva, B., & Abdulla, K. (2025). Determinants of education-job mismatches in Kazakhstan. *Public Organization Review*, *25*(3), 949–969. https://doi.org/10.1007/s11115-025-00841-0

Tleuberdinova, A., Nurlanova, N., Andreyeva, G., & Alzhanova, F. (2024). Regional and sectoral wage disparities as a reflection of inequality: The case of Kazakhstan. *Problems and Perspectives in Management*, *22*(4), 444–459. https://doi.org/10.21511/ppm.22(4).2024.33

World Economic Forum. (2025). *The future of jobs report 2025*. World Economic Forum. https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2025/

Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2025). *Занятость и безработица*. https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/ // Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. (2025). *Zanjatost' i bezrabotica*. https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/

Правительство Республики Казахстан. (2017). Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан»: Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827 // Pravitel'stvo Respubliki Kazahstan. (2017). Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy «Cifrovoj Kazahstan»: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 12 dekabrja 2017 goda № 827. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827

Президент Республики Казахстан. (2024). Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2029 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан: Указ Президента Республики Казахстан от 30 июля 2024 года № 611. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611 // Prezident Respubliki Kazahstan. (2024). Ob utverzhdenii Nacional'nogo plana razvitija Respubliki Kazahstan do 2029 goda i priznanii utrativshimi silu nekotoryh ukazov Prezidenta Respubliki Kazahstan: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 30 ijulja 2024 goda № 611. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611

Четыркин, Е.М. (1977). *Статистические методы прогнозирования* (2-е изд.). Статистика. // Chetyrkin, E.M. (1977). *Statisticheskie metody prognozirovanija* (2-e izd.). Statistika.

Сведения об авторах

Серегина Екатерина Романовна – директор отдела управления цепями поставок (SCM), ТОО «Айтас-Агро», г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: vodyanova.kat@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9064-316X

Суйеубаева Салтанат Нурболсыновна – кандидат экономических наук, профессор, Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан, e-mail: suieubayevasaltanat@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0290-6290

Нурнабиев Архат Нурболсынович – магистр экономики и бизнеса, Воинская часть 18328, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: Nurnabiev@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0573-4224

Авторлар туралы мәліметтер

Серегина Екатерина Романовна – жеткізу тізбегін басқару (SCM) директоры, «Айтас-Агро» ЖШС, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: vodyanova.kat@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9064-316X

Суйеубаева Салтанат Нурболсыновна – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан, e-mail: suieubayevasaltanat@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0290-6290

Нурнабиев Архат Нурболсынович – экономика және бизнес магистрі, 18328 Әскери бөлімі, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: Nurnabiev@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0573-4224

Information about the authors

Ekaterina R. Seregina – director of supply chain management (SCM), Aitas-Agro LLP, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: vodyanova.kat@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9064-316X

Saltanat N. Suieubayeva – candidate of economic sciences, professor, Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: suieubayevasaltanat@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0290-6290

Arkhat N. Nurnabiyev – master of Economics and Business, Military unit 18328, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: Nurnabiev@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0573-4224

ECONOMY AND BUSINESS
Research paper/Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_4

IRSTI 27.43.51
JEL: C02, J24, O33, M53, I25

Ayazhan S. Seriktayeva*, Zhenisgul T. Rakhmetullina, Raushan O. Mukhamedova, Kymbat K. Soltanbekova

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Application Of Correlation-Regression Method For Risk Management In Technical Higher Education Institutions

ABSTRACT. The purpose of the work is to assess current risks in universities using mathematical methods. A decrease in the number of applicants to technical universities in the country that train engineering and technical personnel is one of the main risks in the strategic development program. The paper identified conditions that may affect this risk and carried out a regression analysis based on the data obtained. For completeness of the results obtained, the correlation and regression method was used. A unified system of indicators has been created through the signs and features of economic, social, personal and information factors of accessibility of higher education. As a result of the study, a regression equation was created and the amount of risk was calculated, the significance of the models obtained was assessed, and an explanation of the results obtained in the modeling process was given. The theoretical and methodological significance of the study lies in improving the methodology by substantiating the possibility of using correlation and regression analysis and economic and mathematical modeling.

KEYWORDS: risk assessment, mathematical model, correlation and regression method, educational activity, university.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: We express our gratitude to the staff of D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, who presented the official data.

FOR CITATION: Seriktayeva, A.S., Rakhmetullina, Zh.T., Mukhamedova, R.O., Soltanbekova, K.K. (2026). Application Of Correlation-Regression Method For Risk Management In Technical Higher Education Institutions. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 57–71. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_4

Article history:
Received: 10.08.2026
Accepted: 17.09.2026
Published: 30.09.2026

* Corresponding author: Seriktayeva Ayazhan Seriktaikyzy, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru

Серіктаева А.С.*, Рахметуллина Ж.Т., Мухамедова Р.О., Солтанбекова Қ.Қ.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Техникалық жоғары оқу орындарында тәуекелдерді басқару үшін корреляциялық-регрессиялық әдісті қолдану

АҢДАТПА. Жұмыстың мақсаты-математикалық әдістерді қолдана отырып, университеттердегі ағымдағы тәуекелдерді бағалау. Инженерлік-техникалық кадрларды даярлайтын елдің техникалық жоғары оқу орындарында талапкерлер санының азаюы стратегиялық даму бағдарламасындағы негізгі тәуекелдердің бірі болып табылады. Мақалада осы тәуекелге әсер етуі мүмкін жағдайлар анықталды және алынған мәліметтер негізінде регрессиялық талдау жүргізілді. Алынған нәтижелердің толықтығы үшін корреляция және регрессия әдісі қолданылды. Жоғары білімнің қолжетімділігінің экономикалық, әлеуметтік, жеке және ақпараттық факторларының белгілері мен ерекшеліктерін ескеретін көрсеткіштердің бірыңғай жүйесі құрылды. Зерттеу нәтижесінде регрессия теңдеуі құрылды және тәуекел мөлшері есептелді, алынған модельдердің маңыздылығы бағаланды және модельдеу процесінде алынған нәтижелерге түсініктеме берілді. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық маңыздылығы корреляциялық-регрессиялық талдау мен экономикалық-математикалық модельдеуді қолдану мүмкіндігін негіздеу арқылы әдіснаманы жетілдіру болып табылады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: тәуекелдерді бағалау, математикалық модель, корреляциялық-регрессиялық әдіс, білім беру қызметі, ЖОО.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Ресми деректерді ұсынған Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің қызметкерлеріне алғысымызды білдіреміз.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Серіктаева, А.С., Рахметуллина, Ж.Т., Мухамедова, Р.О., Солтанбекова, Қ.Қ. (2026). Техникалық жоғары оқу орындарында тәуекелдерді басқару үшін корреляциялық-регрессиялық әдісті қолдану. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 57–71. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_4

* Хат-хабаршы авторы: Серіктаева Аяжан Серіктайқызы, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru

Серіктаева А.С.*, Рахметуллина Ж.Т., Мухамедова Р.О., Солтанбекова Қ.Қ.

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Применение корреляционно-регрессионного метода для управления рисками в технических вузах

АННОТАЦИЯ. Цель работы – оценить текущие риски в университетах с использованием математических методов. Сокращение числа абитуриентов в технических вузах страны, которые готовят инженерно-технические кадры, является одним из основных рисков в программе стратегического развития. В статье были определены условия, которые могут повлиять на этот риск, и проведен регрессионный анализ на основе полученных данных. Для полноты полученных результатов был использован метод корреляции и регрессии. Создана единая система показателей, учитывающая признаки и особенности экономических, социальных, личностных и информационных факторов доступности высшего образования. В результате исследования было составлено уравнение регрессии и рассчитана величина риска, оценена значимость полученных моделей и дано объяснение результатов, полученных в процессе моделирования. Теоретическая и методологическая значимость исследования заключается в совершенствовании методологии путем обоснования возможности использования корреляционно-регрессионного анализа и экономико-математического моделирования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: оценка рисков, математическая модель, корреляционно-регрессионный метод, образовательная деятельность, университет.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Мы выражаем благодарность сотрудникам Восточно-Казахстанского технического университета имени Д. Серикбаева за предоставление официальных данных.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Серіктаева, А.С., Рахметуллина, Ж.Т., Мухамедова, Р.О., Солтанбекова, Қ.Қ. (2026). Применение корреляционно-регрессионного метода для управления рисками в технических вузах. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 57–71. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_4

* Автор-корреспондент: Серіктаева Аяжан Серіктайқызы, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru

INTRODUCTION

The sphere of higher education is one of the main elements of ensuring the economic security of the state, since the main purpose of higher educational institutions, including technical ones, is to train and graduate highly qualified specialists for industries in demand on the labor market. Further development of specific methods for conducting research in universities in terms of reducing risks and developing and implementing a risk management system is one of the main strategic goals of universities. To achieve this goal, it becomes necessary to carry out work aimed at solving such tasks as analysing existing problems of the educational process, studying the main approaches to classifying risks in the field of education and identifying the main risk factors, identifying significant risks in the implementation of educational activities of higher educational institutions.

There can be many risks in higher education institutions. This happens in the field of education, upbringing or management.

One of the most promising approaches to managing such risks is the use of statistical and analytical methods, particularly the correlation-regression method. This method allows for the identification and quantification of relationships between various risk factors, enabling informed decisions and targeted interventions. As technical universities often deal with complex systems – such as enrollment flows, resource allocation, or staff workload dynamics–the ability to model and predict outcomes using statistical tools becomes a valuable asset in strategic planning.

Since each risk in a technical university depends on different circumstances, it is impossible to create a general mathematical model that covers everything. Since the representation of mathematical models of trends associated with all possible risks using a regression equation is a problem, it is necessary to conduct an individual risk analysis.

One of the current risks that may arise in regional technical universities is the low total number of applicants to undergraduate technical universities based on a competition for state educational grants. This is one of the most important strategic indicators for a regional technical university. The management of this risk is assessed using the correlation and regression method.

Forecasting the number of applicants to technical universities will help universities form long-term development strategies, including updating curricula, introducing new educational technologies and expanding international cooperation. All this is part of the institutional trajectories of engineering and technical personnel training.

The relationship between the forecasting of applicants' admission to technical universities and the institutional trajectories of engineering and technical personnel training is manifested in several key aspects: planning educational programs, optimising resources, adapting to changes in demand, communication with the labor market, strategic development of the university. The forecast of admission of applicants to technical universities is closely related to the formation of institutional trajectories for the training of engineering and technical personnel.

The object of the study is risk management in technical universities.

The subject of the study is the application of correlation and regression methods in risk management in technical universities.

The main hypothesis is that the application of the correlation-regression method can effectively identify and quantify key risk factors in technical higher education institutions, enabling the development of predictive models that improve risk management processes, reduce the likelihood of adverse events, and enhance institutional performance.

LITERATURE REVIEW

The article analyses what research has been conducted around the issue under consideration. The article “Digitalization of Education in Modern Scientific Discourse: New Trends and Risk Analysis” presents the results of a systematic review of modern scientific publications on the digitisation of education. In a review of Russian and foreign studies, it can be concluded that there is a link between high student achievement and the use of digital technologies. The article substantiates the conclusion that digital technologies are a necessary, but at the same time insufficient condition

for improving the quality of educational work and moral and educational activities (Frolova et al., 2020).

The article “Digital Transformation of Legal Education: Problems, Risks and Prospects” highlights the objectives of the study: to identify risks, problems of digitalization of legal education, as well as to formulate directions for the development of legal regulation of the introduction of digital technologies in legal education in Russia. As a result of the study, it was found that the process of digital transformation involves the implementation of organizational, economic and legal measures. The chi-square test was used in the article to study statistical hypotheses (Demchenko et al., 2021).

The article “An Investigation of the Relationship between the Fear of Receiving Negative Criticism and of Taking Academic Risk through Canonical Correlation Analysis” presents the purpose of the study. It says that the aim is to explore the relationship between the fear of receiving negative criticism and academic risk using canonical correlation analysis, which used a relational model. The scale of “short-term fear of negative assessment” and the scale of perception of academic risk were used as a data collection tool. The results of the canonical correlation analysis in the study showed that there is a significant relationship between the fear of receiving negative criticism and academic risky behavior. It was found that the total variance between them was 35% (Cetin et al., 2014).

In the scientific work of M. Takeuchi's “The situated multiliteracies approach to classroom participation: English language learners' participation in classroom mathematics practices” guided by sociocultural theory and the theory of multiple literacy, learning is perceived as a change in participation in practice through a variety of physical and symbolic means. The aim of the study is to study the participation of English language learners in mathematical experiments in urban classrooms. This study describes the successful participation of English language learners in classroom math lessons (Takeuchi, 2015).

The article “Evidence-based education policies: Transforming educational practice and research” discusses the prospects and problems of randomized and strictly coordinated experiments as the basis of policy and practice in education. As a result, it was concluded that focusing on rigorous methods for evaluating repetitive programs and practices is important to increase confidence in educational research among policy makers and educators (Slavin, 2002).

The article “Safety risk assessment of a Pb-Zn mine based on fuzzy-grey correlation analysis” emphasizes the importance for the mining industry, where the development of risk assessment and safety management methods is the basis of industrial development of society. In order to prevent accidental loss or damage to human life and property, a safety risk assessment method is required for continuous mine risk assessment. Based on the requirements for mine safety assessment, the article proposes a Pb-Zn mine safety risk assessment model based on the gray fuzzy correlation analysis method, which is also compared with the risk assessment model based on the TOPSIS fuzzy method. The results obtained as a result of experiments show that the proposed correlation model is less sensitive to risk and has less impact on the assessment results with different assessment approaches (Dong et al., 2020).

The article “risk assessment of floating offshore wind turbine based on correlation-FMEA” states that a floating offshore wind farm has a complex structure consisting of interdependent subsystems and is subject to adverse effects in harsh operating conditions. When analyzing risks and reliability, two problems need to be solved. These are: complexity and cross-correlation of the system failure mode. The study conducted a risk assessment using a method of analysis of modified types and consequences of failures (FMEA), known as correlation FMEA. A number of high priority failure types have been identified by the traditional FMEA. The vector method of reliability indicators was used and the corresponding relationships were analyzed to obtain correlation coefficients. Based on the results of the study, recommendations for the design of a wind power plant are given (Kang et al., 2017).

MATERIALS AND METHODS OF RESEARCH

In modern conditions, technical higher education institutions face numerous risks that can negatively impact their functioning and development. These risks may be associated with academic

activities, finances, management, and other aspects. However, many institutions lack a systematic approach to managing these risks, making it difficult to make informed decisions.

The absence of clear and quantitatively justified methods for risk analysis leads to ineffective management and can result in resource losses, decreased education quality, and damage to the institutions' reputations. Moreover, traditional risk management methods often do not consider the interrelationships between various factors, limiting opportunities for forecasting and taking preventive measures.

The correlation-regression method offers the ability to quantitatively assess the influence of various factors on the level of risks, yet its application in the context of technical universities remains insufficiently researched. It is essential to identify which factors significantly impact risks and how the obtained data can be utilized to enhance the resilience and competitiveness of educational institutions.

Thus, the problem lies in the necessity to develop and implement a systematic approach to risk management using correlation-regression analysis, which will allow for more effective responses to the challenges of the modern educational process and ensure the stable development of technical higher education institutions.

The following assumptions were made in the research work:

– The data collected for risk analysis in technical higher education institutions is sufficiently complete and reliable for conduction correlation-regression analysis.

– The relationships identified through correlation-regression analysis can be used to predict risks and develop recommendations for managing them.

– Technical higher education institutions can adapt their management strategies based on the results of correlation-regression analysis, allowing for more effective risk mitigation.

Simplifications adopted in the work:

– It is assumed that the relationships between risks and factors are linear, which allows the use of simple linear models for analysis.

– Temporary changes in risks and factors and their impact on the results of the analysis are not taken into account.

Based on these scientific works, research work was carried out at D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University in Ust-Kamenogorsk. In the problem area under study, it is possible to accumulate a database based on official data for the period from 2011 to 2022. In risk management, the application of the correlation and regression method to research is differentiated. The data has the form (Table 1).

Table 1. Data

Number of grants allocated	Total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people)	Population	The number of students in the school	GDP, billion USD	The number of graduates	The number of students enrolled in universities
31387	22,51	16440470	2541862	200,38	151448	1195
34315	22,7	16673933	2551502	215,9	172762	1029
35053	22,73	16910246	2597942	243,78	168774	905
34165	23,1	17160855	2685063	227,44	149895	920
20057	22,71	17415715	2799585	184,36	133309	1306
31700	22,52	17669896	2930583	137,28	129406	1205
31702	21,64	17918214	3050770	159,4	124369	1190
42982	21,77	17157337	3186234	170,54	127414	966
54000	21,73	18395567	3337783	181,67	143089	986
53864	22,76	18631779	3481347	171,1	117204	1235
56000	23,5	18879552	3597159	197,1	140643	1451
64061	20,41	19503159	3600000	220,5	161430	1424

Database elements:

Population of the Republic of Kazakhstan.
Total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people).
Gross domestic product (GDP), billion USD.
Number of grants allocated by year.
The number of students in the school.
The number of graduates.
The number of students enrolled in universities.

The Microsoft Excel program was used for correlation and regression analysis. Multiple regression was used in regression analysis because the risk depended on several factors. The least squares method is used to determine the vector for estimating regression coefficients.

At the first stage, a correlation analysis was carried out based on a quantitative method for determining the density and direction of the relationship between the sample variables (Grandars.ru, n.d.). The result of the correlation analysis performed in Excel is shown in the figure below (Fig. 1).

	Number of grants allocated	Total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people)	Population	The number of students in the school	GDP, billion USD	The number of graduates	The number of students enrolled in universities
Number of grants allocated	1						
Total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people)	-0,376639725	1					
Population	0,800516349	-0,393586998	1				
The number of students in the school	0,850439112	-0,362433376	0,931967315	1			
GDP, billion USD	0,104543521	0,099557893	-0,173316571	-0,293129157	1		
The number of graduates	0,01950386	-0,035929081	-0,273050499	-0,419373939	0,845859337	1	
The number of students enrolled in universities	0,316166804	-0,119994157	0,638185043	0,554429355	-0,243524968	-0,2447541	1

Figure 1. Correlation analysis

The Pearson correlation coefficient determines the measure of the direct relationship between the r-variables (1):

$$r = \frac{\sum Z_{X_i} Z_{Y_i}}{n-1} \quad (1)$$

In turn, Z_{X_i} , Z_{Y_i} are calculated using the following formulas (2, 3):

$$Z_{X_i} = \frac{X_i - \bar{X}}{S_X} \quad (2)$$

$$Z_{Y_i} = \frac{Y_i - \bar{Y}}{S_Y} \quad (3)$$

Where, $\bar{X}$, $\bar{Y}$- is the average value. S_X , S_Y - is the standard deviation of the variables (Menshev, 2020). The standard deviation, in turn, is determined by the formulas (4-5):

$$S_x = \sqrt{\frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2} \quad (4)$$

$$S_y = \sqrt{\frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{n}(y_i - \bar{y})^2} \quad (5)$$

To assess the strength of the connection in correlation theory, the Cheddock scale of statistics is used: weak – from 0.1 to 0.3; average -from 0.3 to 0.5; observed -from 0.5 to 0.7; high – from 0.7 to 0.9; very high – from 0.9 to 1.0 to [8].

As a result of the analysis, it can be seen that the population and the number of students at school positively correlate with the numerical values of the variables of students enrolled in universities.

To assess the importance of correlation coefficients, assume that the significance level is $\alpha = 0{,}05$. The degree of freedom is calculated by the formula (6):

$$df = n - m - 1 \quad (6)$$

Where, n – number of observations,m – number of connections (factor variables).

Then*:* $df = 12 - 6 - 1 = 5$.

If the statistical significance of the correlation coefficient is estimated based on the Student's t-test (7), then:

$$\mathrm{t} = \frac{r\sqrt{n-m-1}}{\sqrt{1-r^2}}. \quad (7)$$

If $\mathrm{t} > t_{table}$, then the linear coefficient is considered important, which means "the relationship between dependent and independent variables is important" (Grandars.ru, n.d.).

The value of the t-criterion for each variable is calculated below:

For the variable "number of allocated grants":

$\mathrm{t} = \frac{0{,}361601126011\sqrt{12-6-1}}{\sqrt{1-0{,}361601126011^2}} = 0{,}867248923$

For the variable «total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people)»:

$\mathrm{t} = \frac{-0{,}119994156625569\sqrt{12-6-1}}{\sqrt{1-(-0{,}119994156625569)^2}} = -0{,}27027$

For the variable «Population»:

$\mathrm{t} = \frac{0{,}638185042814284\sqrt{12-6-1}}{\sqrt{1-0{,}638185042814284^2}} = 1{,}853561$

For the variable «the number of students in the school»:

$\mathrm{t} = \frac{0{,}554429355491145\sqrt{12-6-1}}{\sqrt{1-0{,}554429355491145^2}} = 1{,}48966097$

For the variable «GDP, billion USD»:

$\mathrm{t} = \frac{-0{,}243524967675702\sqrt{12-6-1}}{\sqrt{1-(-0{,}243524967675702)^2}} = -0{,}56144$

For the variable «the number of graduates»:

$\mathrm{t} = \frac{-0{,}244754103049278\sqrt{12-6-1}}{\sqrt{1-(-0{,}244754103049278)^2}} = -0{,}56144$

The tabular value is determined from the following Student's table (Table 2).

Table 2. Important values of the Student's t-test

p			
df	0.05	0.01	0.001
1	12.70	63.65	636.61
2	4.303	9.925	31.602
3	3.182	5.841	12.923
4	2.776	4.604	8.610
5	2.571	4.032	6.869
6	2.447	3.707	5.959
7	2.365	3.499	5.408
8	2.306	3.355	5.041
9	2.262	3.250	4.781
10	2.228	3.169	4.587
Note: compiled by the authors based on (Saadalov et al., 2021)			

Then the tabular value was equal to this $t_{table} = 2.571$. It can be concluded that all calculated criteria are less than tabular values, and all Pearson correlation coefficients are not statistically significant.

A regression analysis will now be performed. Since there are several independent variables in the study, multiple regression is created. The variable of the number of students enrolled in the university is defined as a dependent variable. Since multiple regression analysis is a method of determining the dependence of one variable on two or more independent variables (Cody & Smith, 1991), the task of regression analysis is to create a mathematical model that allows you to estimate the value of a dependent variable based on the values of independent variables. Regression analysis further allows for the development of predictive models that can forecast the likelihood of risk events occurring under different scenarios.

The least squares method is used to determine the vector for estimating regression coefficients. Using the least squares method, the vector s is obtained from the expression (8):

$$s = (X^T X)^{-1} X^T Y \quad (8)$$

An identity column is added to the matrix of variables X_i, and the matrix Y has the form:

$$X_i = \begin{pmatrix} 1 & 31387 & 22.51 & 16440470 & 2541862 & 200.38 & 151448 \\ 1 & 34315 & 22.7 & 16673933 & 2551502 & 215.9 & 172762 \\ 1 & 35053 & 22.73 & 16910246 & 2597942 & 243.78 & 168774 \\ 1 & 34165 & 23.1 & 17160855 & 2685063 & 227.44 & 149895 \\ 1 & 20057 & 22.71 & 17415715 & 2799585 & 184.36 & 133309 \\ 1 & 31700 & 22.52 & 17669896 & 2930583 & 137.28 & 129406 \\ 1 & 31702 & 21.64 & 17918214 & 3050770 & 159.4 & 124369 \\ 1 & 42982 & 21.77 & 17157337 & 3186234 & 170.54 & 127414 \\ 1 & 54000 & 21.73 & 18395567 & 3337783 & 181.67 & 143089 \\ 1 & 53864 & 22.76 & 18631779 & 3481347 & 171.1 & 117204 \\ 1 & 56000 & 23.5 & 18879552 & 3597159 & 197.1 & 140643 \\ 1 & 64061 & 20.41 & 19503159 & 3600000 & 220.5 & 161430 \end{pmatrix} Y = \begin{pmatrix} 1195 \\ 1029 \\ 905 \\ 920 \\ 1306 \\ 1205 \\ 1190 \\ 966 \\ 986 \\ 1235 \\ 1451 \\ 1424 \end{pmatrix}$$

Matrix X^T:

$X^T =$

$$\begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 \\ 31387 & 34315 & 35053 & 34165 & 20057 & 31700 & 31702 & 42982 & 54000 & 53864 & 56000 & 64061 \\ 22.51 & 22.7 & 22.73 & 23.1 & 22.71 & 22.52 & 21.64 & 21.77 & 21.73 & 22.76 & 23.5 & 20.41 \\ 16440470 & 16673933 & 16910246 & 17160855 & 17415715 & 17669896 & 17918214 & 17157337 & 18395567 & 18631779 & 18879552 & 19503159 \\ 2541862 & 2551502 & 2597942 & 2685063 & 2799585 & 2930583 & 3050770 & 3186234 & 3337783 & 3481347 & 3597159 & 3600000 \\ 200.38 & 215.9 & 243.78 & 227.44 & 184.36 & 137.28 & 159.4 & 170.54 & 181.67 & 171.1 & 197.1 & 220.5 \\ 151448 & 172762 & 168774 & 149895 & 133309 & 129406 & 124369 & 127414 & 143089 & 117204 & 140643 & 161430 \end{pmatrix}$$

Matrix X^T multiplies by matrix X:

$X^T X =$

$$\begin{pmatrix} 12 & 489286 & 268,08 & 212756723 & 36359830 & 2309,45 & 1719743 \\ 489286 & 21875407622 & 10885415,6 & 8785770627770 & 1532674090626 & 94635938 & 70171484988 \\ 268,08 & 10885415,6 & 5996,3986 & 4749585132,04 & 810945586,28 & 51621,0803 & 38413201,66 \\ 212756723 & 8785770627770 & 4749585132,04 & 3,78E+15 & 6,486E+14 & 40889774550,7 & 30439246040015 \\ 36359830 & 1532674090626 & 810945586,28 & 6,486E+14 & 1,1197E+14 & 6957173176,25 & 5177233078374 \\ 2309,45 & 94635938 & 51621,0803 & 40889774550,73 & 6957173176,25 & 454997,1149 & 336142248,97 \\ 1719743 & 70171484988 & 38413201,66 & 30439246040015 & 5177233078384 & 336142248,97 & 250006895209 \end{pmatrix}$$

The number 12 lying at the intersection of the 1st row and the 1st column in the matrix ($X^T X$) is taken as the sum of the product of elements of the 1st row of the matrix X^T and the product of the 1st column of the matrix X. Product (XT * Y) is:

$$X^T * Y = \begin{pmatrix} 13812 \\ 571856203 \\ 308354,4 \\ 246144413104 \\ 42316740279 \\ 2642524,32 \\ 1970295153 \end{pmatrix}$$

The inverse matrix of $(X^TX)^{-1}$ is:

$$(X^TX)^{-1}=\begin{pmatrix} 272{,}4171 & 0{,}0000316 & -5{,}3005 & -8{,}0E-6 & -1{,}0E-6 & 0{,}07947 & -0{,}000292 \\ 0{,}000316 & 0 & & & 1{,}0E-6 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ -5{,}3005 & 1{,}0E-6 & & 0{,}183 & 0 & 0 & -0{,}00277 & 5{,}0E-6 \\ -8{,}0E-6 & 0 & & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ -1{,}0E-6 & 0 & & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0{,}07947 & 0 & & -0{,}00277 & 0 & 0 & 0{,}000389 & -1{,}0E-6 \\ -0{,}000292 & 0 & & 5{,}0E-6 & 0 & 0 & -1{,}0E-6 & 0 \end{pmatrix}$$

The vector of estimation of regression coefficients:

$$Y(X) = (X^TX)^{-1}X^TY = \begin{pmatrix} -3852{,}2762 \\ -0{,}1577 \\ 43{,}6036 \\ 0{,}000134 \\ 0{,}00053 \\ -1{,}5633 \\ 0{,}00695 \end{pmatrix}$$

As a result, the coefficients of the regression equation were found. The result of the regression analysis is shown in the figure below (Fig. 2).

CONCLUSION OF THE RESULTS

Regression statistics	
Multiple R	0,767427567
R-squared	0,58894507
The normalized R-square	0,095679154
The standard error	179,5623998
Observations	12

Analysis of variance

	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	6	230980,7228	38496,78714	1,193970739	0,432222327
Remains	5	161213,2772	32242,65543		
Total	11	392194			

	Coefficients	The standard error	t-statistics	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Y-intersection	-3852,276245	2963,688616	-1,299824895	0,25035614	-11470,68037	3766,127878	-11470,68	3766,1279
Number of grants allocated	-0,015766776	0,014047319	-1,12240462	0,31267768	-0,05187656	0,020343008	-0,051877	0,020343
Total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people)	43,6035582	76,81045166	0,567677409	0,594794479	-153,8439936	241,05111	-153,844	241,05111
Population	0,000133713	0,000185991	0,718922108	0,504375279	-0,000344392	0,000611819	-0,000344	0,0006118
The number of students in the school	0,000529959	0,000778592	0,680663809	0,526320652	-0,001471474	0,002531393	-0,001471	0,0025314
GDP, billion USD	-1,563278185	3,539528681	-0,44166281	0,677180221	-10,66192632	7,55536995	-10,66193	7,5553699
The number of graduates	0,00695293	0,008010307	0,867997956	0,425087195	-0,01363822	0,027544081	-0,013638	0,0275441

Figure 2. The result of the regression analysis

Then the regression equation will look like (9):

$$y = -0.015766776x_1 + 43.6035582x_2 + 0.000133713x_3 + 0.000529959x_4 - 1.563278185x_5 + 0.00695293x_6 - 3852.276245 \quad (9)$$

Where, x_1- the number of grants allocated, x_2– the total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people), x_3– the population, x_4 –the number of students in school, x_5 - GDP, billion USD, x_6-The number of graduates, y–the number of students enrolled in universities.

Statistical analysis can be carried out by performing calculations such as the significance of the regression equation and checking its coefficients, absolute and relative approximation errors (Fig. 3):

Y	Y(x)	ε	ε^2	(Y-Ycp)^2	|ε:Y|
1193	919,5158	275,484	75891,568	1936	0,230531
1029	1041,894	-12,894	166,252	14884	0,01253
905	1016,463	-111,463	12424,017	60516	0,123164
920	1020,557	-100,557	10111,744	53361	0,109301
1306	1272,784	33,216	1103,283	24025	0,025433
1205	1230,8	-25,800	665,631	2916	0,021411
1190	1219,693	-29,693	881,681	1521	0,024952
966	1021,32	-55,320	3060,327	34225	0,057267
986	1183,328	-197,328	38938,357	27225	0,20013
1235	1174,599	60,401	3648,258	7056	0,045908
1451	1390,018	60,982	3718,758	90000	0,042027
1424	1321,027	102,973	10603,372	74529	0,072312

Figure 3. Calculations

Distortion value: ε = Y-Y (x) = Y-X * s (absolute approximation error). Average approximation error (10):

$$A = \frac{\sum|\varepsilon:Y|}{n}100\% = \frac{0.968}{12}100\% = 8.07\% \quad (10)$$

Estimation of variance (11):

$$S_e^2 = \big(Y - Y(X)\big)^T\big(Y - Y(X)\big) = 161213.277 \quad (11)$$

The unmodified variance estimate is (12):

$$S^2 = \frac{1}{n-m-1}S_e^2 = \frac{1}{12-6-1}161213.277 = 32242.6554 \quad (12)$$

Standard deviation estimate (Standard error for Y) (13):

$$S = \sqrt{S^2} = \sqrt{32242.6554} = 179.562 \quad (13)$$

RESULTS AND DISCUSSION

The coefficient of determination, denoted as r-squared, measures how well the regression equation models the actual data points. The result of the calculations was 0.5889. Defined as a good enough value.

The coefficient of determination ($R^2 = 0.5889$) indicates moderate explanatory power of the model. The selected factors explain 58.89% of the variation in the number of applicants. This means that approximately 41% of the variation in the number of applicants remains unexplained by the selected factors. Potential additional predictors could include the unemployment rate among graduates or investments in university infrastructure.

To improve the accuracy of the model, it is recommended:

– include indicators of graduate employment (average duration of job search, salary level),

– take into account changes in educational standards,

– add parameters for digitalization of the educational process.

It is possible to make an explanation of the coefficients of the regression equation (9) with an economic and statistical interpretation:

– A 1% increase in the total birth rate in the Republic of Kazakhstan is associated with a 0.43% rise in applicants ($p<0.05$).

– Reflects the long-term demographic effect (graduates after 17-18 years).

– Population increase by 1 million = +134 students.

The expected values of the correlation tender were used to calculate the deviations along with the observed values. The calculation of the expected values according to the regression equation is obtained (Table 3).

Table 3. Expected values

Year	Number of grants allo-cated	Total birth rate in the Republic of Kazakhstan (per 1000 people)	Population	The number of students in the school	GDP, billion USD	The number of graduates	The number of students enrolled in universities	The value of regression
2011	31387	22,51	16440470	2541862	200,38	151448	1195	919,5157564
2012	34315	22,70	16673933	2551502	215,90	172762	1029	1041,893871
2013	35053	22,73	16910246	2597942	243,78	168774	905	1016,463073
2014	34165	23,10	17160855	2685063	227,44	149895	920	1020,557168
2015	20057	22,71	17415715	2799585	184,36	133309	1306	1272,78429
2016	31700	22,52	17669896	2930583	137,28	129406	1205	1230,799819
2017	31702	21,64	17918214	3050770	159,40	124369	1190	1219,693111
2018	42982	21,77	17157337	3186234	170,54	127414	966	1021,320219
2019	54000	21,73	18395567	3337783	181,67	143089	986	1183,328044
2020	53864	22,76	18631779	3481347	171,10	117204	1235	1174,598942
2021	56000	23,50	18879552	3597159	197,10	140643	1451	1390,018379
2022	64061	20,41	19503159	3600000	220,50	161430	1424	1321,027326
2023	60187,65152	21,74363636	19348763,85	3752213,106	176,435303	129743,4848		1348,842145

After obtaining the regression equation in 2023, the approximate value of all independent variables is entered, and it is possible to calculate how many applicants will enter a technical university this year. Excel uses the prediction function “forecast”. Presumably, enrolling x_1= 61188, x_2 = 21,7, x_3= 19348764, x_4= 3752213, x_5= 17644, it turns out that the number of students enrolled is about 1349 people.

In addition, a regression line was built (Fig.4).

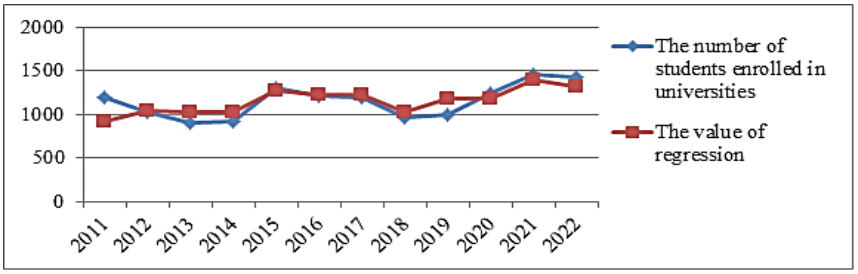

Figure 4. Regression line

As a result of the work, it is assessed whether the risk of a low number of applicants to the university is possible. In general, according to the strategic plan for the development of the university, 1900 students should enrol in the bachelor's degree in 2023. Risk coefficients can be used as indicators of the risk level, reflecting the probability of adverse outcomes when one of the stakeholders reaches a certain level. Then the amount of risk:

$$r = \frac{1900-1349}{1900} = 0.29$$

The risk value is less than 0.5. The work identified factors that may affect the risk. As a result of the correlation analysis, it can be seen that the population and the number of students at school positively correlate with the numerical values of the variables of students enrolled in universities.

The coefficient of determination, denoted as r-squared, measures how well the regression equation models the actual data points. The result of the calculations was 0.5889. Defined as a good enough value.

It can be seen that the difference between the regression values and the already known values is small (Fig.4).

According to the results of the risk value, the risk may occur to the least possibilities. The university plan can only be implemented by 71%. This level means that the risk in question may occur.

The results of the study clearly show that indicators such as the number of grants allocated annually, the number of school graduates, the total birth rate in the Republic of Kazakhstan affect the goal set by the university and contribute to the emergence of risks.

This method has not yet been used in risk assessment in higher education. Thus, the results of the study allow other researchers to use the correlation and regression method in education.

The solutions obtained in the study on applying the correlation-regression method for risk management in technical higher education institutions hold significant value in addressing the identified problem.

One of the key findings of the study is the need to implement a systematic approach to risk management. Applying the correlation-regression method not only identifies key factors affecting risks but also determines their interconnections.

The study successfully quantified the influence of various factors on risk levels. This was made possible through the use of statistical methods, which aids in forecasting and developing preventive measures. However, it is important to note that results may vary depending on the specifics of each educational institution, and further research is required for generalization.

Despite positive outcomes, it is essential to consider the limitations of this study. For example, the use of linear models may not fully capture the complex relationships between factors and risks.

In conclusion, although the obtained solutions significantly address the problem and provide valuable tools for managing risks in technical higher education institutions, further research is necessary to deepen understanding and refine approaches to risk management in this field.

CONCLUSION

The study examined the probability of certain risks occurring in technical universities. It demonstrated the application of the correlation-regression method for risk analysis and management in technical universities. The research identified key relationships between factors influencing educational processes and managerial decisions and proposed quantitative models for their prediction. Additionally, the study employed methods such as observation, fact collection, analysis, and others. The main approaches to risk classification in the field of education were also considered.

The novelty of this work lies in the adaptation and testing of statistical methods in the context of risk management in the educational environment, an approach previously applied mainly in economics and engineering. The obtained results can be used to develop strategies for risk minimization, enhance the resilience of educational programs, and improve the quality of specialist training.

However, this study has certain limitations. First, the analysis was conducted based on available data, which may limit the generalizability of the results. Second, the models used assume linear relationships between variables, which do not always capture the complex interconnections in the educational environment.

By systematically applying these methods, institutions can transition from reactive to proactive risk management strategies. Furthermore, regular use of statistical modeling fosters a data-driven culture among administrators and faculty, encouraging continuous monitoring, early warning systems, and evidence-based decision-making.

Future research directions include the integration of machine learning methods and advanced factor analysis to achieve more accurate risk modeling. The study demonstrates that the correlation regression method is effective for risk assessment, but it can be improved by integrating machine

learning. For example, random forest or gradient boosting algorithms could take into account interactions between factors. It is also important to expand the sample to include data from other countries for comparison. Such steps will help to create a universal model applicable in a global context. Additionally, further studies could consider additional factors, such as socio-economic conditions, the level of education digitalization, and the psychological aspects of student adaptation. This would allow for the development of more comprehensive models for effective risk management in technical universities.

REFERENCES

Cetin, B., Ilhan, M., & Yilmaz, F. (2014). An investigation of the relationship between the fear of receiving negative criticism and of taking academic risk through canonical correlation analysis. *Educational Sciences: Theory and Practice*, *14*(1), 146–158. https://doi.org/10.12738/estp.2014.1.1616

Cody, R., & Smith, J. (1991). *Applied statistics and the SAS programming language*. http://pubhealth.spb.ru/SASDIST/ (accessed 12.01.2023)

Demchenko, M. V., Gulieva, M. E., Larina, T. V., & Simaeva, E. P. (2021). Digital transformation of legal education: Problems, risks and prospects. *European Journal of Contemporary Education*, *10*(2), 297–307. https://doi.org/10.13187/ejced.2021.2.297

Dong, G., Wei, W., Xia, X., Woźniak, M., & Damaševičius, R. (2020). Safety risk assessment of a Pb-Zn mine based on fuzzy-grey correlation analysis. *Electronics*, *9*(1), 130. https://doi.org/10.3390/electronics9010130

Frolova, E. V., Rogach, O. V., & Ryabova, T. M. (2020). Digitalization of education in modern scientific discourse: New trends and risks analysis. *European Journal of Contemporary Education*, *9*(2), 313–336. https://doi.org/10.13187/ejced.2020.2.313

Grandars.ru экономистер энциклопедиясы сайты. (n.d.). https://www.grandars.ru/student/statistika/ (accessed 01.04.2023) // Grandars.ru ekonomister entsiklopediiasy saity.

Kang, J., Sun, L., Sun, H., & Wu, C. (2017). Risk assessment of floating offshore wind turbine based on correlation-FMEA. *Ocean Engineering*, *129*, 382–388. https://doi.org/10.1016/j.oceaneng.2016.11.048

Slavin, R. E. (2002). Evidence-based education policies: Transforming educational practice and research. *Educational Researcher*, *31*(7), 15–21. https://doi.org/10.3102/0013189X031007015

Takeuchi, M. (2015). The situated multiliteracies approach to classroom participation: English language learners' participation in classroom mathematics practices. *Journal of Language, Identity & Education*, *14*(3), 159–178. https://doi.org/10.1080/15348458.2015.1041341

Меньшев, М. (2020). *Коэффициент корреляции Пирсона*. Казанский федеральный университет. https://kpfu.ru/portal/docs/F_2064674290/NPS_19.Pirson.Menshov.pdf (accessed 27.04.2023) // Men'shev, M. (2020). *Kojefficient korreljacii Pirsona*. Kazanskij federal'nyj universitet. https://kpfu.ru/portal/docs/F_2064674290/NPS_19.Pirson.Menshov.pdf (accessed 27.04.2023)

Саадалов, Т. Ы., Мырзаибраимов, Р. М., & Абдуллаева, Ж. Д. (2021). Методика расчета коэффициента корреляции Фехнера и Пирсона, и их области применения. *Бюллетень науки и практики*, (10), 270–275. https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-rascheta-koeffitsienta-korrelyatsii-fehnera-i-pirsona-i-ih-oblasti-primeneniya/viewer (accessed 19.04.2023) // Saadalov, T. Y., Myrzaibraimov, R. M., & Abdullaeva, Zh. D. (2021). Metodika rascheta kojefficienta korreljacii Fehnera i Pirsona, i ih oblasti primenenija. *Bjulleten' nauki i praktiki*, (10), 270–275. https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-rascheta-koeffitsienta-korrelyatsii-fehnera-i-pirsona-i-ih-oblasti-primeneniya/viewer (accessed 19.04.2023)

Information about the authors

Seriktayeva Ayazhan Seriktaikyzy – master, Teacher of the Department of Mathematics, D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4445-612X

Rakhmetullina Zhenisgul Toleukhanovna – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Mathematics, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: rahmetullina@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0554-7684

Mukhamedova Raushan Orazgaliyevna – master, senior lecturer of the Department of Mathematics, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: rmukhamedova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5665-6808

Soltanbekova Kymbat Kumarkyzy – master, Teacher of the Department of Mathematics, D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: ksoltanbekova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0057-2484

Авторлар туралы мәліметтер

Серіктаева Аяжан Серіктайқызы – жаратылыс ғылымдарының магистрі, Математика кафедрасының оқытушысы, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4445-612X

Рахметуллина Женисгуль Толеухановна – физика-математика ғылымдарының кандидаты, Математика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: rahmetullina@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0554-7684

Мухамедова Раушан Оразгалиевна – магистр, Математика кафедрасының аға оқытушысы, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: rmukhamedova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5665-6808

Солтанбекова Қымбат Құмарқызы – жаратылыс ғылымдарының магистрі, Математика кафедрасының оқытушысы, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: ksoltanbekova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0057-2484

Сведения об авторах

Серіктаева Аяжан Серіктайқызы – магистр естественных наук, преподаватель кафедры Математики, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: seriktaeva.ayazhan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4445-612X

Рахметуллина Женисгуль Толеухановна – кандидат физико-математ.наук, Ассоциированный профессор кафедры Математики, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д.Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: rahmetullina@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0554-7684

Мухамедова Раушан Оразгалиевна – магистр, старший преподаватель кафедры Математики, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: rmukhamedova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5665-6808

Солтанбекова Қымбат Құмарқызы – магистр естественных наук, преподаватель кафедры Математики, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: ksoltanbekova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0057-2484

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС
Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_5

МРНТИ 06.71.05
JEL: R18, R31, R32

Трофимова Ю.В.*, Мубараков Е.Е.

Казахстанско-Американский свободный университет, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Перспективы развития рынка недвижимости в Республике Казахстан: тенденции, вызовы и механизмы совершенствования (на примере г. Усть-Каменогорск)

АННОТАЦИЯ. Рынок недвижимости в Республике Казахстан находится на этапе глубокой трансформации под влиянием глобальных экономических изменений, урбанизационных процессов и роста требований к устойчивому развитию. Особенно остро эти изменения проявляются в регионах, таких как город Усть-Каменогорск, где традиционные модели жилищного строительства сталкиваются с новыми вызовами. Региональный срез этих процессов изучен слабо: имеющиеся работы описывают рынки Астаны и Алматы, тогда как областные центры остаются за пределами анализа. Целью исследования является выявление ключевых тенденций, вызовов и перспектив развития рынка недвижимости на примере Усть-Каменогорска, а также разработка практических рекомендаций по его совершенствованию. Работа опирается на официальную статистику Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2025 год и январь–август 2026 года: анализируются показатели ввода жилья, ежемесячные ряды цен и индексов цен по сегментам рынка и число зарегистрированных сделок. Эмпирическую основу работы составили официальные данные Бюро национальной статистики РК за 2025 год и январь–август 2026 года. Установлено, что рост жилищного строительства в Восточно-Казахстанской области (172,4 тыс. м² за январь–август 2026 года, +4,7%) обеспечен многоквартирным сегментом при сокращении индивидуального на 5,4%. Показано, что средние цены и индексы цен по Усть-Каменогорску дают противоположные оценки динамики первичного рынка: при росте средней цены на 21,8% индекс цен указывает на снижение на 0,9%, что объясняется структурой сделок и ограничивает применимость средних цен для анализа. Практическая значимость состоит в наборе направлений совершенствования регионального рынка, сформулированных без псевдоточных количественных обещаний. Теоретическая значимость - в разграничении средней цены и индекса цен как измерителей рыночной динамики для городов с малым числом сделок. Отдельно обозначены пределы измеримости: официальная статистика распространённости «умного дома», «зелёной» сертификации и структуры кадрового дефицита на уровне города отсутствует.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: рынок недвижимости, региональное развитие, жилищное строительство, урбанизация.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки и было выполнено за счёт собственных средств.

УВЕДОМЛЕНИЕ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: Авторы заявляют, что в процессе подготовки данной рукописи использовались технологии генеративного искусственного интеллекта (ChatGPT, OpenAI) с целью языкового редактирования, исправления грамматических ошибок, стилистического совершенствования и форматирования текста. Авторы несут полную ответственность за точность, полноту, оригинальность и соответствие научным и этическим стандартам всех материалов, представленных в рукописи.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Трофимова, Ю.В., Мубараков, Е.Е. (2026). Перспективы развития рынка недвижимости в Республике Казахстан: тенденции, вызовы и механизмы совершенствования (на примере г. Усть-Каменогорск). *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 72–88. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_5

ИСТОРИЯ СТАТЬИ:
Получено: 15.08.2026;
Принято: 14.09.2026;
Опубликовано: 30.09.2026

* Автор-корреспондент: Трофимова Юлия Владимировна, e-mail: ju_v_trofimova@mail.ru

Трофимова Ю.В.*, Мубараков Е.Е.

Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Қазақстан Республикасындағы жылжымайтын мүлік нарығын дамыту перспективалары: жетілдіру үрдістері, сын-тегеуріндері мен тетіктері (Өскемен қ. мысалында)

АҢДАТПА. Қазақстан Республикасындағы жылжымайтын мүлік нарығы жаһандық экономикалық өзгерістердің, урбанизациялық процестердің және орнықты дамуға қойылатын талаптардың өсуінің ықпалымен терең трансформация кезеңінде тұр. Бұл өзгерістер, әсіресе, тұрғын үй құрылысының дәстүрлі үлгілері жаңа сын-тегеуріндерге тап болатын Өскемен қаласы сияқты өңірлерде айқын байқалады. Бұл процестердің аймақтық қыры аз зерттелген: қолда бар жұмыстар Астана мен Алматы нарықтарын сипаттайды, ал облыс орталықтары талдаудан тыс қалып отыр. Зерттеудің мақсаты Өскемен мысалында жылжымайтын мүлік нарығын дамытудың негізгі тенденцияларын, сын-қатерлері мен перспективаларын анықтау, сондай-ақ оны жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстарды әзірлеу болып табылады. Жұмыс Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының 2025 жылға және 2026 жылдың қаңтар–тамызына қатысты ресми статистикасына сүйенеді: тұрғын үйді пайдалануға беру көрсеткіштері, нарық сегменттері бойынша бағалар мен баға индекстерінің айлық қатарлары және тіркелген мәмілелер саны талданады. Жұмыстың эмпирикалық негізін Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының 2025 жыл мен 2026 жылдың қаңтар–тамыз айларына қатысты ресми деректері құрады. Шығыс Қазақстан облысындағы тұрғын үй құрылысының өсуі (2026 жылдың қаңтар–тамызында 172,4 мың м², +4,7%) көппәтерлі сегмент есебінен қамтамасыз етілгені, ал жеке тұрғын үй құрылысының 5,4%-ға қысқарғаны анықталды. Өскемен бойынша орташа бағалар мен баға индекстері бастапқы нарық динамикасына қарама-қарсы баға беретіні көрсетілді: орташа баға 21,8%-ға өскенімен, баға индексі 0,9%-ға төмендегенін көрсетеді; бұл мәмілелер құрылымымен түсіндіріледі және орташа бағаларды талдауда қолдану мүмкіндігін шектейді. Практикалық маңыздылығы - аймақтық нарықты жетілдірудің жалған дәлдіктегі сандық уәделерсіз тұжырымдалған бағыттар жиынтығында. Теориялық маңыздылығы - мәмілелер саны аз қалалар үшін орташа баға мен баға индексін нарық динамикасының өлшемдері ретінде ажыратуда. Өлшеу шектері бөлек көрсетілген: қала деңгейінде «ақылды үйдің» таралуы, «жасыл» сертификаттау және кадр тапшылығының кәсіптік құрылымы бойынша ресми статистика жоқ.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: жылжымайтын мүлік нарығы, аймақтық даму, тұрғын үй құрылысы, урбанизация.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеу демеушілік қолдаусыз жүргізіліп, автордың жеке қаражаты есебінен орындалды.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМА: Авторлар осы қолжазбаны дайындау барысында мәтінді тілдік редакциялау, грамматикалық қателерді түзету, стильдік жетілдіру және форматтау мақсатында генеративті жасанды интеллект технологияларының (ChatGPT, OpenAI) пайдаланылғанын мәлімдейді. Авторлар қолжазбада ұсынылған барлық материалдардың дәлдігі, толықтығы, бірегейлігі және ғылыми-этикалық стандарттарға сәйкестігі үшін толық жауапкершілік алады.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Трофимова, Ю.В., Мубараков, Е.Е. (2026). Қазақстан Республикасындағы жылжымайтын мүлік нарығын дамыту перспективалары: жетілдіру үрдістері, сын-тегеуріндері мен тетіктері (Өскемен қ. мысалында). *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 72–88. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_5

* Хат-хабаршы авторы: Трофимова Юлия Владимировна, e-mail: ju_v_trofimova@mail.ru

Iuliia V. Trofimova*, Yeldar Y. Mubarakov

Kazakh-American Free University, Oskemen, Kazakhstan

Prospects for the development of the real estate market in the Republic of Kazakhstan: trends, challenges and mechanisms of improvement (on the example of Oskemen)

ABSTRACT. The real estate market in the Republic of Kazakhstan is at a stage of deep transformation under the influence of global economic changes, urbanization processes and increasing demands for sustainable development. These changes are particularly acute in regions such as Oskemen, where traditional housing construction models are facing new challenges. The regional dimension of these processes remains under-researched: the available studies describe the markets of Astana and Almaty, while regional centres fall outside the analysis. The purpose of the study is to identify key trends, challenges and prospects for the development of the real estate market using the example of Oskemen, as well as to develop practical recommendations for its improvement. The study draws on official statistics of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan for 2025 and January–August 2026: housing commissioning indicators, monthly series of prices and price indices by market segment, and the number of registered transactions.
The empirical basis of the study consists of official data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan for 2025 and January–August 2026. Growth in housing construction in the East Kazakhstan region (172.4 thousand m² in January–August 2026, +4.7%) is shown to be driven by the multi-apartment segment, while individual housing construction declined by 5.4%. Average prices and price indices for Oskemen are shown to give opposite readings of primary-market dynamics: while the average price rose by 21.8%, the price index indicates a decline of 0.9%, which is explained by the composition of transactions and limits the applicability of average prices for analysis. The practical significance lies in a set of directions for improving the regional market, formulated without spuriously precise quantitative promises. The theoretical significance lies in distinguishing the average price from the price index as measures of market dynamics for cities with a small number of transactions. The limits of measurability are stated separately: official statistics on the spread of smart-home technologies, green certification and the occupational structure of the labour shortage are not available at the city level.

KEYWORDS: real estate market, regional development, housing construction, urbanization.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources)

DISCLOSURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE: The authors declare that generative artificial intelligence technologies (ChatGPT, OpenAI) were used during the preparation of this manuscript for the purposes of language editing, grammar correction, stylistic improvement, and text formatting. The authors assume full responsibility for the accuracy, completeness, originality, and compliance with scientific and ethical standards of all the material presented in the manuscript.

FOR CITATION: Trofimova, I.V., Mubarakov, Y.Y. (2026). Prospects for the development of the real estate market in the Republic of Kazakhstan: trends, challenges and mechanisms of improvement (on the example of Oskemen). *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 72–88. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_5

* Corresponding author: Trofimova Iuliia Vladimirovna, e-mail: ju_v_trofimova@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Рынок недвижимости является одним из ключевых секторов экономической деятельности, влияющих на многие аспекты социально-экономического развития. В Республике Казахстан рынок недвижимости переживает этап структурной трансформации, обусловленной интенсивными урбанизационными процессами, внедрением новых технологий и изменением инвестиционного климата. На этом фоне возникает необходимость в глубоком исследовании ключевых трендов и вызовов, столкнувшихся с отраслью.

Исследование исходит из предположения, что ограничителем развития рынка недвижимости Усть-Каменогорска выступают не ценовые, а структурные факторы: состав вводимого жилья, кадровая обеспеченность строительства, сроки разрешительных процедур и транспортная связанность новых массивов. Если это так, то официальная статистика должна показывать расхождение между общим ростом объёмов строительства и положением отдельных сегментов рынка, а также между различными измерителями ценовой динамики.

Цель данного исследования - оценить текущее состояние рынка недвижимости Республики Казахстан и Восточно-Казахстанской области по официальным статистическим данным за 2025 год и январь–август 2026 года и определить первоочередные направления совершенствования регионального рынка на примере города Усть-Каменогорск.

Для достижения цели решались четыре задачи:

1. Охарактеризовать динамику и структуру жилищного строительства в Республике Казахстан по итогам 2025 года и в Восточно-Казахстанской области за январь–август 2026 года.

2. Проанализировать ценовую ситуацию на рынке жилья Усть-Каменогорска раздельно по сегментам первичной продажи, перепродажи и аренды и сопоставить показатели уровня цен с индексами цен.

3. Оценить динамику рыночной активности по числу зарегистрированных сделок купли-продажи жилья.

4. Сформулировать качественные сценарии развития регионального рынка до 2030 года и направления его совершенствования, обозначив пределы измеримости отдельных характеристик рынка.

Жилищное строительство связывает между собой занятость, инвестиционный спрос и потребление домохозяйств, поэтому состояние рынка недвижимости используется и как индикатор, и как инструмент региональной политики. Для Восточно-Казахстанской области эта связь имеет дополнительное измерение: численность населения области сокращается, сальдо миграции остаётся отрицательным, и изменение объёмов жилищного строительства отражается как на миграционном балансе, так и на нагрузке городской инфраструктуры.

Потребность в исследовании возникает из расхождения между общенациональной и региональной картиной. Республиканские показатели формируются преимущественно динамикой трёх крупнейших городов, на которые приходится основная часть ввода жилья, тогда как положение областных центров в агрегированных данных не просматривается. Меры, разрабатываемые на республиканском уровне, на этот разрыв не рассчитаны, а региональной программы, учитывающей структуру жилого фонда и состояние спроса в конкретном городе, не сформировано.

Рынок недвижимости Казахстана пространственно неоднороден: инвестиционная активность сосредоточена в трёх-четырёх агломерациях, тогда как областные центры вроде Усть-Каменогорска сталкиваются с низким интересом частных инвесторов при сопоставимом уровне цен («Рынок недвижимости уязвим…», 2025). Этот разрыв воспроизводит себя: недостаток вложений сдерживает обновление фонда, устаревший фонд снижает привлекательность города, и цикл замыкается. Разорвать его общестрановыми мерами не удаётся - требуется стратегия, привязанная к структуре конкретного городского рынка.

Требования к энергоэффективности и экологичности застройки переходят из разряда репутационных в разряд обязательных (OECD, 2023). Вместе с тем количественная оценка распространённости «зелёных» стандартов затруднена: единый общедоступный реестр

сертифицированных объектов с региональной разбивкой отсутствует, что ограничивает возможность измерения этого направления на уровне отдельного города.

Ниже последовательно рассматриваются состояние научной разработанности темы, источники и методика работы с официальной статистикой, результаты по четырём группам показателей и направления совершенствования регионального рынка недвижимости.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Исследования рынка недвижимости распадаются на две слабо связанные традиции: работы о его макроэкономической динамике и работы о качестве городской среды. Настоящий обзор организован по трём линиям, где эти традиции пересекаются и где они дают наиболее релевантные для Казахстана результаты, - устойчивое строительство, цифровизация и региональная дифференциация (Taylor & Francis, 2020; Johnson, 2023).

Среди наиболее значимых современных тенденций выделяется рост интереса к вопросам устойчивого развития недвижимости. Концепция «зелёного» строительства, предполагающая повышение энергоэффективности зданий, минимизацию воздействия на окружающую среду и использование экологически чистых материалов, активно обсуждается в работах зарубежных исследователей (Smith & Brown, 2022; Katafygiotou et al., 2023). В условиях Казахстана этот тренд пока находится на стадии становления: темпы сертификации «зелёных» объектов остаются относительно низкими, что обусловлено как недостаточной государственной поддержкой, так и ограниченной осведомлённостью участников рынка (Akberdiyeva & Smagulov, 2022).

Другим важным направлением является цифровизация сектора недвижимости. Применение технологий информационного моделирования зданий (BIM), развитие «умных» жилых комплексов, внедрение блокчейн-технологий в процесс регистрации сделок рассматриваются как инструменты повышения прозрачности и эффективности рынка (Lee, 2021). Urdabayev et al. (2024) по результатам кластерного анализа городов Казахстана относят барьеры цифровизации к трём группам - фрагментированность платформ, неравномерная цифровая грамотность населения и недостаточные вложения в инфраструктуру, - причём разрыв между городами оказывается устойчивым, а не сокращающимся по мере общего роста проникновения технологий. Pachenkov и Voronkova (2023) фиксируют ту же картину применительно к малым и средним городам, где цифровые сервисы в сфере недвижимости остаются фрагментарными.

Работы казахстанских авторов сходятся в описании двух структурных черт рынка - высокой волатильности цен и концентрации деловой активности в Астане и Алматы (Абдрахманова, 2023; Ермекбаев, 2022). Из этого следует практическое ограничение для региональной политики: инструменты, рассчитанные на рынки с устойчивым притоком инвестиций, в областных центрах дают иной результат, поскольку там колебания цен определяются не локальным спросом, а переносом столичной динамики.

Бектуров (2024) связывает кадровый дефицит в строительстве Казахстана со снижением качества застройки и удорожанием проектов, относя к его причинам престиж строительных специальностей, миграцию квалифицированной рабочей силы в крупные агломерации и состояние профессиональной подготовки. Количественная проверка этих объяснений на городском уровне затруднена: общедоступная официальная статистика дефицита кадров в разрезе профессий и регионов не публикуется.

Критический анализ существующих публикаций выявляет три ограничения, значимые для настоящей работы:

– преобладает описательная оптика: состояние рынка фиксируется на момент наблюдения, тогда как сценарные расчёты на средне- и долгосрочный горизонт встречаются редко, из-за чего выводы быстро теряют применимость;

– эмпирическая база смещена в сторону Астаны и Алматы, и результаты, полученные на столичных рынках, переносятся на областные центры вроде Усть-Каменогорска без проверки применимости (Национальный доклад о состоянии окружающей среды в Казахстане, 2022);

– макроэкономические, демографические и технологические факторы, как правило, анализируются порознь, поэтому их совместное влияние на цену и объём ввода остаётся неизмеренным.

Настоящая работа отвечает на все три ограничения: эмпирическая база построена на официальной статистике с указанием периода и уровня агрегации каждого показателя, объектом выбран областной центр, а не столичный рынок, а показатели строительства, цен и рыночной активности рассматриваются совместно. Снятие этих ограничений отвечает и на вопрос о переносимости результатов: полученные оценки применимы к городам сопоставимого размера и структуры жилого фонда.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Эмпирическую базу исследования составили официальные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан (далее - БНС РК). Использованы три группы источников: ежемесячные статистические бюллетени «Индексы цен и цены на рынке жилья в Республике Казахстан» за декабрь 2025 - август 2026 года (БНС РК, 2026c); официальные сообщения БНС РК о вводе жилья в эксплуатацию (БНС РК, 2026a) и о количестве зарегистрированных сделок купли-продажи жилья (БНС РК, 2026d, 2026e); сводные показатели социально-экономического развития Восточно-Казахстанской области (БНС РК, 2026b). Все материалы получены с официального сайта БНС РК; даты обращения указаны в списке источников.

По городу Усть-Каменогорск из ежемесячных бюллетеней извлечены три самостоятельных ряда: цена продажи нового жилья (квартиры), цена перепродажи квартир и арендная плата за благоустроенное жильё, в тенге за 1 м². Ряды не сводились в единый показатель, поскольку механизмы ценообразования в перечисленных сегментах различны. Дополнительно использованы публикуемые БНС РК индексы цен на рынке жилья, отражающие изменение цен к предыдущему месяцу, к декабрю предыдущего года и к соответствующему месяцу предыдущего года.

Отдельного пояснения требует разграничение двух измерителей. Средняя цена характеризует уровень цен фактически совершённых сделок и потому зависит от их структуры - расположения, площади и класса объектов. Индекс цен рассчитывается по методике БНС РК и элиминирует влияние структурных сдвигов. Для города с небольшим числом сделок на первичном рынке расхождение между этими показателями может быть значительным. Поэтому выводы о ценовой динамике в настоящей работе опираются на индексы, а уровни средних цен приводятся как справочная характеристика состояния рынка.

Данные за 2026 год носят неполный характер, поэтому сопоставления с 2025 годом проводились только по совпадающим периодам - январь–август к январю–августу либо отдельный месяц к тому же месяцу предыдущего года. Полный 2025 год ни в одном случае не сравнивался с неполным 2026 годом. Для каждого показателя за 2026 год в тексте указан фактический период наблюдения.

В работе одновременно используются показатели трёх уровней агрегации - Республики Казахстан, Восточно-Казахстанской области и города Усть-Каменогорск. Уровень указывается при каждом показателе. Ряды цен на рынке жилья доступны непосредственно по Усть-Каменогорску; показатели ввода жилья и числа сделок публикуются по области и по стране, поэтому на город они не переносятся.

Значения, не публикуемые БНС РК в явном виде, восстанавливались расчётом от опубликованного темпа изменения по формуле: значение базисного периода = значение отчётного периода / (1 + темп прироста). Такие величины обозначены в тексте и в примечаниях к рисункам как расчёт авторов. Иных преобразований исходных данных не производилось.

Перспективы развития рынка рассматриваются в качественной форме: описываются условия и вероятные последствия трёх сценариев без указания численных значений прогнозируемых показателей. Выбор в пользу качественного подхода сделан сознательно. Построение количественного прогноза требует ряда наблюдений достаточной длины,

раскрытия спецификации модели, оценок коэффициентов и характеристик качества оценивания. В отсутствие этих элементов численный прогноз не может считаться обоснованным, а его публикация создавала бы видимость точности, которой исходные данные не обеспечивают.

Исследование имеет три ограничения. Первое: данные за 2026 год охватывают период по август включительно, поэтому годовые выводы за 2026 год не формулируются. Второе: показатели относятся к трём уровням агрегации, что сужает возможность прямых сопоставлений между страной, областью и городом. Третье: по ряду направлений - распространённость элементов «умного дома», число сертифицированных по «зелёным» стандартам объектов, структура кадрового дефицита по профессиям - общедоступная официальная статистика на уровне города отсутствует; соответствующие вопросы рассматриваются качественно и обозначены как предмет отдельного эмпирического исследования.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты изложены в четыре шага: динамика и структура жилищного строительства в Республике Казахстан, региональный срез по Восточно-Казахстанской области, ценовая ситуация в Усть-Каменогорске и рыночная активность, измеряемая числом зарегистрированных сделок. Завершают раздел качественные тенденции, вызовы и пределы их измеримости.

По данным БНС РК (2026а), в 2025 году в Республике Казахстан введено в эксплуатацию 20 099,1 тыс. м² жилья, что на 5,1% превышает показатель 2024 года. Основной вклад обеспечило многоквартирное строительство - 13 523,7 тыс. м²; на индивидуальные жилые дома пришлось 6 416,2 тыс. м². Всего за год введено 37 219 жилых зданий, в том числе 2 591 многоквартирный дом, или 185,8 тыс. квартир. Объём строительных работ вырос на 15,9% и составил 10 704,8 млрд тенге. Структура ввода по типам жилья представлена на рисунке 1.

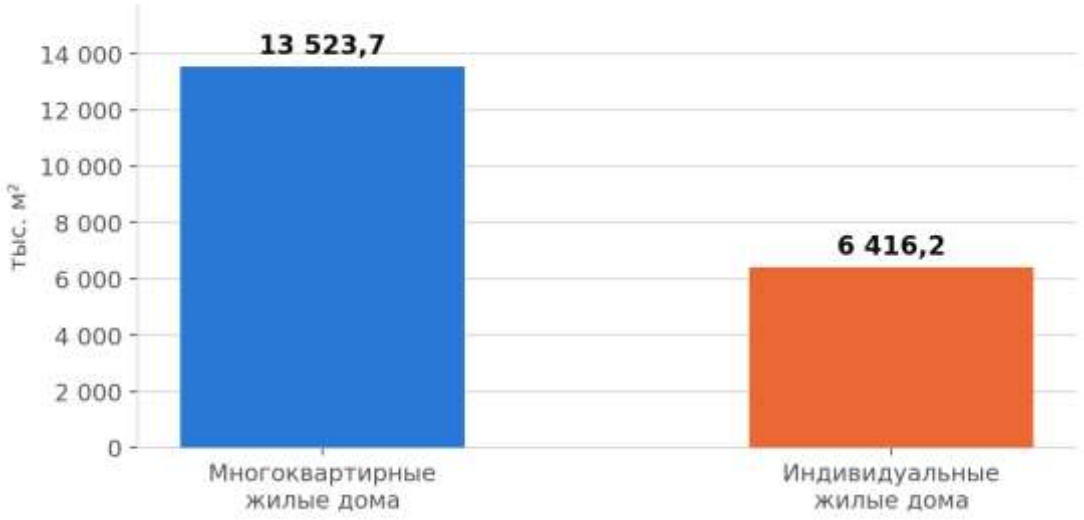

Рисунок 1. Структура ввода жилья в Республике Казахстан в 2025 году, тыс. м²

Примечание - составлено авторами по данным Бюро национальной статистики АСПиР РК. Показатели публикуются в различных статистических разрезах и с округлением, поэтому сумма приведённых значений может не совпадать с общим итогом ввода.

Соотношение сегментов показывает, что расширение предложения жилья в стране обеспечивается преимущественно организованной многоквартирной застройкой. Частными застройщиками введено 90% общего объёма, или 18 098,8 тыс. м²; населением самостоятельно построено 7 120,6 тыс. м². Территориально ввод сосредоточен в трёх городах: Астана - 4 812,5 тыс. м², Алматы - 2 607,7 тыс. м², Шымкент - 1 381,9 тыс. м². Эта концентрация подтверждает пространственную неоднородность рынка, отмеченную в обзоре литературы, и задаёт контекст для рассмотрения областных показателей.

В январе–августе 2026 года в Восточно-Казахстанской области введено в эксплуатацию 172,4 тыс. м² жилья - на 4,7% больше, чем в сопоставимом периоде 2025 года. Одновременно ввод индивидуальных жилых домов сократился на 5,4% и составил 47,1 тыс. м². Сопоставление двух периодов приведено на рисунке 2.

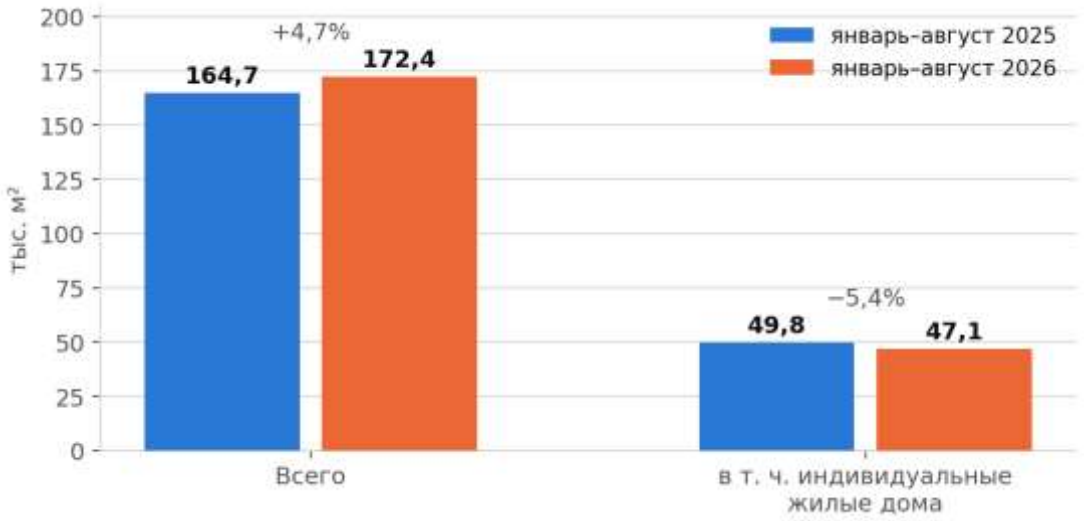

Рисунок 2. Ввод жилья в Восточно-Казахстанской области за январь–август 2025 и 2026 гг., тыс. м²

Примечание - составлено авторами по данным Бюро национальной статистики АСПиР РК; значения за январь–август 2025 года восстановлены расчётом авторов по опубликованным темпам изменения (+4,7% по общему объёму ввода и −5,4% по индивидуальным жилым домам).

Рост общего объёма при одновременном сокращении индивидуального сегмента означает, что прирост обеспечен многоквартирным строительством. Для области это содержательное изменение: организованная застройка постепенно замещает самостоятельное строительство населения. Косвенно это подтверждается динамикой строительных работ - их объём за январь–август 2026 года составил 286 596,1 млн тенге, или 120,4% к сопоставимому периоду предыдущего года, тогда как общий прирост введённой площади не превысил 5%. Расхождение между стоимостным и натуральным показателями указывает на удорожание строительства, а не только на расширение его объёмов.

Демографический фон остаётся неблагоприятным: численность населения области на 1 августа 2026 года составила 716 тыс. человек, а сальдо миграции за январь–июль 2026 года было отрицательным и равнялось −2 194 человека. Реальная заработная плата во II квартале 2026 года составила 98,5% к соответствующему кварталу предыдущего года, то есть снизилась, при номинальном росте на 8,7% и увеличении потребительских цен на 6,2% за январь–август. Сочетание снижения реальных доходов с оттоком населения ограничивает платёжеспособный спрос на жильё в области.

Подчеркнём, что перечисленные показатели относятся к Восточно-Казахстанской области в целом. БНС РК публикует данные о вводе жилья на областном уровне, и отдельной строки по городу Усть-Каменогорск в использованных источниках нет, поэтому перенос областных значений на городской уровень был бы некорректен.

В отличие от показателей ввода, ценовая статистика публикуется непосредственно по городу. В августе 2026 года средняя цена продажи нового жилья в Усть-Каменогорске составила 526 138 тенге за 1 м², перепродажи квартир - 423 204 тенге, арендная плата за благоустроенное жильё - 3 999 тенге за 1 м² в месяц. По республике в целом те же показатели равнялись 625 435, 635 185 и 5 350 тенге. Обращает на себя внимание соотношение сегментов: в Усть-Каменогорске новое жильё дороже перепродаваемого почти на четверть, тогда как в среднем по стране сложилась обратная картина - вторичное жильё дороже первичного.

Помесячная динамика средних цен за декабрь 2025 - август 2026 года представлена на рисунке 3, а её числовые значения - в таблице 1.

Рисунок 3. Средние цены на рынке жилья г. Усть-Каменогорск, декабрь 2025 - август 2026 гг., тенге за 1 м²

Примечание - составлено авторами по данным ежемесячных бюллетеней «Индексы цен и цены на рынке жилья в Республике Казахстан» Бюро национальной статистики АСПиР РК.

Таблица 1. Средние цены на рынке жилья г. Усть-Каменогорск по сегментам, тенге за 1 м²

Период	Продажа нового жилья	Перепродажа квартир	Арендная плата
Декабрь 2025	432 032	401 638	3 703
Январь 2026	530 773	405 249	3 779
Февраль 2026	530 773	413 714	3 924
Март 2026	530 773	418 061	3 823
Апрель 2026	530 773	415 864	3 843
Май 2026	530 773	418 787	3 778
Июнь 2026	521 168	415 594	3 836
Июль 2026	521 168	409 571	3 839
Август 2026	526 138	423 204	3 999
Примечание - составлено авторами по данным Бюро национальной статистики АСПиР РК.			

Ряд по новому жилью требует осторожной интерпретации. С января по май 2026 года БНС РК публикует по Усть-Каменогорску одно и то же значение - 530 773 тенге за 1 м². Пять одинаковых значений подряд свидетельствуют не о стабильности цен, а об ограниченном числе сделок с новостройками в городе, при котором показатель не обновляется. Ряд по перепродаже квартир, напротив, изменяется от месяца к месяцу и потому пригоден для анализа динамики.

Ещё отчётливее ограниченность средних цен как измерителя видна при их сопоставлении с официальными индексами. Средняя цена нового жилья выросла с 432 032 тенге в декабре 2025 года до 526 138 тенге в августе 2026 года, то есть на 21,8%. Индекс цен БНС РК за тот же период по этому сегменту составил 99,1%, то есть указывает на снижение на 0,9%. Расхождение объясняется методически: средняя цена отражает структуру фактически совершённых сделок, индекс её элиминирует. Следовательно, вывод о росте цен на новое жильё в Усть-Каменогорске примерно на одну пятую за восемь месяцев был бы ошибочным, хотя он прямо следует из сопоставления средних цен. Этот результат имеет методическое значение, выходящее за рамки одного города: для рынков с малым числом сделок средняя цена не может служить основанием для суждений о ценовой динамике.

Корректная оценка динамики по индексам БНС РК приведена в таблице 2.

Таблица 2. Индексы цен на рынке жилья, август 2026 года, в процентах

Сегмент рынка	Территория	К июлю 2026 г.	К декабрю 2025 г.	К августу 2025 г.
Продажа нового жилья	Усть-Каменогорск	101,0	99,1	109,0
	Республика Казахстан	100,6	106,6	113,1
Перепродажа квартир	Усть-Каменогорск	103,3	104,4	106,2
	Республика Казахстан	100,8	102,4	109,0
Арендная плата	Усть-Каменогорск	104,2	108,0	117,0
	Республика Казахстан	104,2	107,6	117,0

Примечание - составлено авторами по данным Бюро национальной статистики АСПиР РК.

Данные таблицы 2 показывают, что в Усть-Каменогорске цены в сегментах купли-продажи росли медленнее общереспубликанских: 109,0% против 113,1% по новому жилью и 106,2% против 109,0% по перепродаже квартир в годовом сопоставлении. Исключением стала аренда: её рост в городе (117,0%) совпал с республиканским, а за период с декабря 2020 года арендная плата в Усть-Каменогорске увеличилась почти в 2,4 раза против 2,3 раза по стране. Опережающий рост арендных ставок при отстающем росте цен продажи указывает на смещение спроса в сторону найма - что согласуется со снижением реальной заработной платы в области и с сокращением числа сделок, рассматриваемым ниже.

Число зарегистрированных сделок купли-продажи жилья в Республике Казахстан в течение 2026 года менялось разнонаправленно (рисунок 4).

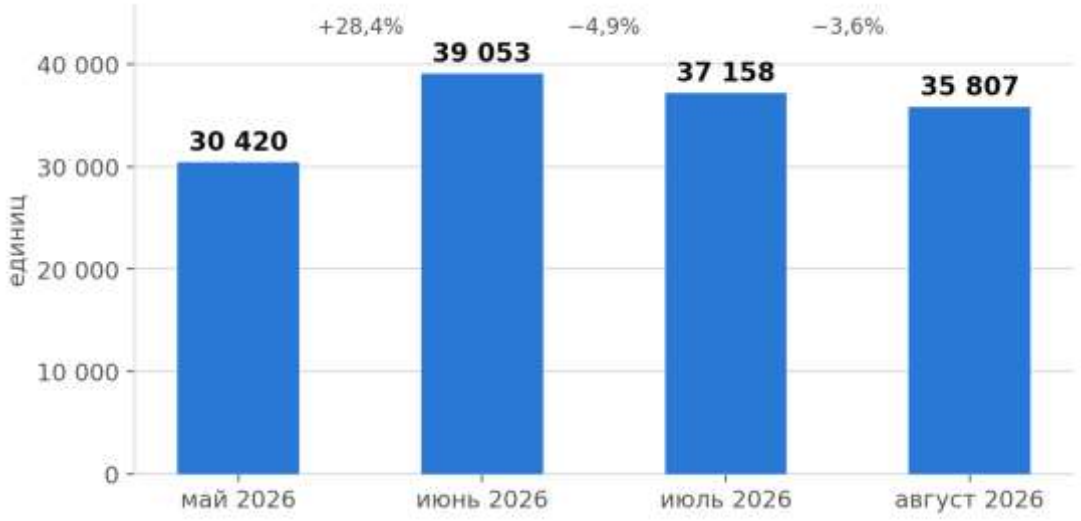

Рисунок 4. Количество зарегистрированных сделок купли-продажи жилья в Республике Казахстан, май - август 2026 г., единиц

Примечание - составлено авторами по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.

В июне 2026 года зарегистрировано 39 053 сделки - на 28,4% больше, чем в мае (30 420). В последующие месяцы активность снижалась: 37 158 сделок в июле и 35 807 в августе, что на 3,6% меньше июльского уровня. Годовое сопоставление показывает более выраженное сокращение: в августе 2026 года сделок было на 13,5% меньше, чем в августе 2025 года (41 380 сделок), а за январь–август 2026 года их число сократилось на 4,3% относительно сопоставимого периода предыдущего года.

По Восточно-Казахстанской области БНС РК отдельно отмечает, что в августе 2026 года число сделок с индивидуальными домами снизилось на 15,0% по сравнению с июлем - это

наибольшее сокращение среди регионов страны. Подчеркнём, что данный показатель относится к одному сегменту рынка и к месячному, а не к годовому сопоставлению; распространять его на рынок области в целом было бы неправомерно.

Сопоставление двух групп показателей даёт основной эмпирический результат работы. Предложение жилья в области расширяется: ввод за январь–август 2026 года вырос на 4,7%, объём строительных работ - на 20,4%. Спрос при этом сжимается: число сделок по стране за сопоставимый период сократилось на 4,3%, реальная заработная плата в области снизилась, сальдо миграции осталось отрицательным. Расхождение направлений движения предложения и спроса - а не абсолютный уровень цен - составляет главный риск для регионального рынка в среднесрочной перспективе. Утверждение о причинно-следственной связи между перечисленными величинами потребовало бы эконометрической проверки, которая в рамках настоящей работы не проводилась.

Вопросы энергоэффективности и экологичности жилищного строительства приобретают всё большее значение для рынка недвижимости, что подтверждается как международными обзорами (Katafygiotou et al., 2023; UN-Habitat, 2021; World Green Building Council, 2022), так и исследованиями по Казахстану (Akberdiyeva & Smagulov, 2022). Однако для количественной оценки распространённости «зелёных» стандартов необходимы единый реестр сертифицированных объектов и сопоставимая региональная статистика. В открытом доступе такие источники отсутствуют, что ограничивает возможности точного измерения данного направления на уровне Усть-Каменогорска. По этой причине в настоящей работе количественные оценки числа сертифицированных объектов не приводятся.

Цифровизация жилищного сектора проявляется в распространении систем автоматизированного контроля доступа, видеонаблюдения, учёта коммунальных ресурсов и управления инженерными системами, а на уровне проектирования - в применении технологий информационного моделирования зданий (Lee, 2021; Urdabayev et al., 2024; «Умные дома…», 2025). Вместе с тем официальная статистика, позволяющая количественно оценить долю жилого фонда Усть-Каменогорска с элементами «умного дома», в открытом доступе ограничена. Поэтому данный аспект целесообразно рассматривать как предмет отдельного эмпирического исследования, требующего репрезентативного обследования жилого фонда с описанием объекта наблюдения, периода и метода сбора данных.

Кадровое обеспечение строительной отрасли остаётся значимым фактором реализации жилищных проектов (Bekturov, 2024). Для точной количественной оценки дефицита в разрезе профессий требуются данные органов занятости, отраслевых объединений либо репрезентативного обследования работодателей; общедоступная статистика такого разреза на уровне области и города не публикуется. В этой связи в работе не приводятся оценки долей отдельных профессий в общем дефиците кадров.

Административные процедуры - сроки согласования документации и получения разрешений на строительство - по-прежнему рассматриваются в литературе как фактор, влияющий на инвестиционную привлекательность отрасли (World Bank, 2021). Сопоставимая межстрановая статистика по срокам получения разрешений в актуальном виде в работе не использовалась, поэтому соответствующие оценки не приводятся, а само направление сохраняется в перечне рекомендуемых мер как объект цифровизации.

Одной из ключевых градостроительных тенденций остаётся развитие многофункциональных жилых комплексов (МФЖК), ориентированных на создание самодостаточных городских пространств, сочетающих жилые, коммерческие и социальные функции (Pachenkov & Voronkova, 2023; Johnson, 2023). Многофункциональная застройка отличается от традиционной не набором функций, а их плотностью на единицу территории: она обеспечивает более высокую доступность объектов социальной инфраструктуры, наличие торгово-офисных помещений, развитую транспортную сеть и большую долю озеленённых территорий. Проектные ориентиры такой застройки в сопоставлении с традиционной приведены в таблице 3.

Таблица 3. Проектные ориентиры традиционной и многофункциональной жилой застройки

№ п/п	Характеристика	Традиционный ЖК	Многофункциональный ЖК
1	Плотность застройки (жил. ед./га)	120	180
2	Обеспеченность социальной инфраструктурой (%)	60	90
3	Торгово-офисные помещения (м²/1000 жителей)	50	150
4	Расстояние до остановок общественного транспорта (м)	400	150
5	Озеленённость территории (%)	12	25
Примечание - составлено авторами; приведённые значения представляют собой проектные ориентиры планируемой застройки и не являются статистически наблюдаемыми показателями.			

Наибольшее практическое значение среди приведённых параметров имеет расстояние до остановок общественного транспорта: именно оно определяет, останется ли повседневная поездка по городу пешеходно-транспортной или потребует личного автомобиля. Схема зонирования одного из планируемых микрорайонов Усть-Каменогорска, иллюстрирующая распределение функциональных зон, представлена на рисунке 5.

Рисунок 5. Схема зонирования многофункционального микрорайона (г. Усть-Каменогорск)
Примечание - составлено авторами; схема носит иллюстративный характер.

Интеграция многофункционального подхода и продуманного зонирования способствует повышению комфорта проживания, увеличению доступности объектов социальной инфраструктуры, сокращению времени передвижения внутри микрорайона, снижению транспортной нагрузки на центр города и улучшению экологической ситуации за счёт увеличения площади озеленённых территорий. Для Усть-Каменогорска это направление сохраняет актуальность в связи с задачами модернизации существующей жилой среды.

Обобщение выявленных проблем в разрезе общенационального и регионального уровней приведено в таблице 4. Сводка носит качественный характер: количественные оценки даются только там, где они подтверждены официальной статистикой, приведённой выше.

Таблица 4. Ключевые вызовы в развитии рынка недвижимости РК на общенациональном и региональном уровне (г. Усть-Каменогорск)

Проблема	Общенациональный уровень	Региональный аспект (г. Усть-Каменогорск)
Структура ввода жилья	Преобладание многоквартирного сегмента	Прирост обеспечен организованной застройкой при сокращении индивидуальной

Проблема	Общенациональный уровень	Региональный аспект (г. Усть-Каменогорск)
Рыночная активность	Сокращение числа сделок в годовом сопоставлении	Наибольшее в стране месячное снижение сделок с индивидуальными домами по области
Доступность жилья	Рост цен опережает динамику реальных доходов	Снижение реальной заработной платы при положительной динамике цен
Измеримость рынка	Статистика публикуется по стране и регионам	Малое число сделок на первичном рынке ограничивает надёжность средних цен
Состояние жилого фонда	Постепенное обновление	Значительная доля фонда требует модернизации; измеренная база отсутствует
Рынок аренды	Развивается, но недостаточно	Опережающий рост арендных ставок при отстающем росте цен продажи
Инвестиционная активность	Сосредоточена в трёх-четырёх агломерациях	Низкий интерес частных инвесторов
Кадровое обеспечение	Значимый фактор реализации проектов	Отток населения; количественная оценка по профессиям недоступна
Примечание - составлено авторами.		

Перспективы развития регионального рынка до 2030 года рассматриваются в качественной форме. Основанием для отказа от числового прогноза служат ограничения исходных данных, описанные в разделе «Материалы и методы»: доступный ряд наблюдений недостаточен для построения и верификации прогнозной модели, а средние цены по городу, как показано выше, не являются надёжным измерителем ценовой динамики. Условия и вероятные последствия трёх сценариев приведены в таблице 5.

Таблица 5. Качественные сценарии развития рынка недвижимости г. Усть-Каменогорск до 2030 года

Сценарий	Условия	Вероятные последствия для рынка
Базовый	Умеренный рост доходов, сохранение текущих условий кредитования, постепенное расширение предложения	Умеренный рост цен и ввода жилья; доступность жилья улучшается медленно
Оптимистичный	Рост инвестиций, развитие инфраструктуры, повышение доступности финансирования	Увеличение предложения жилья, повышение качества городской среды, снижение дисбаланса между спросом и предложением
Пессимистичный	Ускорение роста строительных издержек, снижение инвестиционной активности, ограничение ипотечного спроса	Замедление ввода жилья, ухудшение доступности жилья, усиление различий между сегментами рынка
Примечание - составлено авторами; сценарии носят качественный характер и не являются статистическим прогнозом.		

Направления совершенствования регионального рынка недвижимости приведены в таблице 6. Меры сформулированы без указания количественных эффектов, поскольку их оценка требует отдельного расчёта с раскрытием допущений.

Таблица 6. Направления совершенствования регионального рынка недвижимости

Направление	Содержание меры	Ожидаемый эффект
Реновация и модернизация фонда	Приоритизация кварталов с изношенной инфраструктурой, повышение энергоэффективности зданий	Улучшение качества и безопасности жилой среды
Развитие арендного жилья	Использование механизмов ГЧП, прозрачные правила отбора проектов	Расширение предложения в сегменте долгосрочной аренды

Направление	Содержание меры	Ожидаемый эффект
Транспортная инфраструктура	Увязка новых жилых районов с маршрутной сетью и социальными объектами	Повышение доступности жилья и снижение транспортных издержек населения
Цифровизация процедур	Развитие электронных сервисов по земельным отношениям и разрешительной документации	Повышение прозрачности и снижение административных издержек
Мониторинг рынка	Регулярный анализ цен, сделок, ввода жилья и состояния фонда	Более обоснованные решения местных исполнительных органов
Примечание - составлено авторами на основе анализа статистики БНС РК и материалов исследования.		

Очерёдность введения перечисленных мер определяется сроками их отдачи. Наиболее быстрый эффект дают меры цифровизации процедур: они не требуют капитальных вложений и влияют на издержки застройщиков непосредственно. Средний горизонт у мер, расширяющих предложение, включая развитие арендного жилья на основе государственно-частного партнёрства, - направление, значимость которого подтверждается опережающим ростом арендных ставок в городе. Наиболее капиталоёмкими и длительными остаются реновация жилого фонда и развитие транспортной инфраструктуры. Меры стимулирования спроса при сжимающемся числе сделок и снижающихся реальных доходах требуют осторожности: в условиях ограниченного предложения они усиливают ценовое давление, поэтому их введение целесообразно после того, как начнут действовать меры, расширяющие предложение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследование опиралось на официальную статистику Бюро национальной статистики РК за 2025 год и январь–август 2026 года и было ориентировано на то, чтобы отделить наблюдаемые факты от оценок. Основной результат состоит в следующем: предложение жилья в Восточно-Казахстанской области расширяется, тогда как спрос сжимается, и именно это расхождение, а не абсолютный уровень цен, определяет риски регионального рынка.

На общенациональном уровне 2025 год завершился ростом ввода жилья на 5,1% - до 20 099,1 тыс. м², причём две трети объёма обеспечило многоквартирное строительство, а ввод территориально сконцентрирован в Астане, Алматы и Шымкенте. В Восточно-Казахстанской области за январь–август 2026 года введено 172,4 тыс. м² жилья (+4,7%) при сокращении индивидуального сегмента на 5,4%: прирост обеспечен организованной застройкой, постепенно замещающей самостоятельное строительство населения. Опережающий рост стоимостного показателя строительных работ (+20,4%) над натуральным указывает на удорожание строительства.

Со стороны спроса картина противоположная. Число зарегистрированных сделок купли-продажи жилья в стране за январь–август 2026 года сократилось на 4,3% к сопоставимому периоду, а в августе 2026 года - на 13,5% к августу 2025 года. Реальная заработная плата в области во II квартале 2026 года составила 98,5% к уровню годичной давности, сальдо миграции осталось отрицательным. Сочетание расширяющегося предложения со сжимающимся платёжеспособным спросом - центральный вывод работы для регионального рынка.

Самостоятельное методическое значение имеет результат, полученный при анализе цен по Усть-Каменогорску. Средняя цена продажи нового жилья и индекс цен на него за один и тот же период дают противоположные оценки: рост на 21,8% против снижения на 0,9%. Причина - влияние структуры сделок, которое средняя цена не устраняет, а индекс устраняет. К этому добавляется повторение одного и того же значения средней цены на протяжении пяти месяцев подряд, указывающее на малое число сделок с новостройками. Отсюда следует практическое правило, применимое к любому городу сопоставимого размера: суждения о ценовой динамике на таких рынках должны строиться на индексах цен, а не на средних ценах.

Сегментная структура городского рынка также отличается от общереспубликанской. В Усть-Каменогорске новое жильё дороже перепродаваемого почти на четверть, тогда как в среднем по стране сложилось обратное соотношение. При этом арендная плата в городе за период с декабря 2020 года выросла почти в 2,4 раза, опережая рост цен продажи. Совокупность этих наблюдений указывает на смещение спроса в сторону найма, что делает развитие цивилизованного арендного сегмента первоочередным направлением региональной политики.

Работа имеет ограничения, которые определяют границы применимости её выводов. Данные за 2026 год охватывают период по август включительно, поэтому годовые итоги 2026 года не формулируются. Показатели относятся к трём уровням агрегации - страны, области и города, - и их прямое сопоставление не всегда возможно. По ряду направлений, значимых для темы исследования, общедоступная официальная статистика на уровне города отсутствует: это касается распространённости элементов «умного дома», числа сертифицированных по «зелёным» стандартам объектов и структуры кадрового дефицита по профессиям. Соответствующие вопросы рассмотрены качественно и обозначены как предмет отдельного эмпирического исследования.

Перспективные направления дальнейшей работы вытекают из перечисленных ограничений. Первое - построение количественной модели регионального рынка на ряде наблюдений достаточной длины с полным раскрытием спецификации и характеристик качества оценивания. Второе - репрезентативное обследование жилого фонда Усть-Каменогорска, которое позволило бы перевести вопросы цифровизации и энергоэффективности из качественной плоскости в измеримую. Третье - оценка распределения эффекта предлагаемых мер между сегментами рынка и группами населения, без которой нельзя судить, приведёт ли расширение строительства к улучшению доступности жилья или лишь к перераспределению предложения внутри отдельных сегментов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Akberdiyeva, B., & Smagulov, N. (2022). Green construction trends in Kazakhstan: A regional perspective. *Sustainability*, *14*(16), 10234. https://doi.org/10.3390/su141610234

Johnson, R. (2023). Smart cities and real estate markets: New perspectives. *Urban Studies Review*, *17*(2), 105–121. https://doi.org/10.1177/08854122231202739

Katafygiotou, M., Protopapas, P., & Dimopoulos, T. (2023). How sustainable design and awareness may affect the real estate market. *Sustainability*, *15*(23), 16425. https://doi.org/10.3390/su152316425

Lee, T. (2021). Digital transformation in real estate: Challenges and opportunities. *Real Estate Technology Journal*, *12*(4), 341–357.

OECD. (2023). *Built environment through a well-being lens*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/1b5bebf4-en

Pachenkov, O., & Voronkova, L. (2023). Urban development in Kazakhstan: New challenges and strategies. *Journal of Urban Studies*, *29*(2), 145–160. https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104092

Smith, J., & Brown, P. (2022). Green building trends: Global challenges and regional opportunities. *Journal of Sustainable Construction*, *14*(3), 215–229. https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2018.02.033

Taylor, M., & Francis, G. (2020). Housing market dynamics: A global perspective. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, *13*(5), 823–839.

UN-Habitat. (2021). *Cities and Climate Change Initiative: Kazakhstan report*. https://unhabitat.org/cities-and-climate-change-initiative-kazakhstan

Urdabayev, M., Kireyeva, A., Vasa, L., Digel, I., Nurgaliyeva, K., & Nurbatsin, A. (2024). Discovering smart cities' potential in Kazakhstan: A cluster analysis. *PLOS ONE*, *19*(3), e0296765. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0296765

World Bank. (2021). *World development report 2021: Data for better lives*. https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2021

World Green Building Council. (2022). *Global status report for buildings and construction 2022*. https://worldgbc.org/wp-content/uploads/2022/12/GABC-Global-Status-Report-for-Buildings-and-Construction-2022.pdf

Абдрахманова, Г.К. (2023). Региональные особенности развития рынка недвижимости Казахстана. *Вестник КазНУ. Серия экономическая*, *104*(5), 122–130. // Abdrahmanova, G.K. (2023). Regional'nye osobennosti razvitija rynka nedvizhimosti Kazahstana. *Vestnik KazNU. Serija jekonomicheskaja*, *104*(5), 122–130. [Regional features of the real estate market development in Kazakhstan]

Бектуров, А. (2024). Проблемы кадрового обеспечения строительной отрасли Казахстана. *Строительство и архитектура*, *6*(1), 33–42. // Bekturov, A. (2024). Problemy kadrovogo obespechenija stroitel'noj otrasli Kazahstana. *Stroitel'stvo i arhitektura*, *6*(1), 33–42. [Problems of staffing the construction industry of Kazakhstan]

Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026a, 16 января). В 2025 *году введено в эксплуатацию 20,1 млн м² жилья*. https://stat.gov.kz/ru/news/v-2025-godu-vvedeno-v-ekspluatatsiyu-20-1-mln-m2-zhilya/ (дата обращения: 18.09.2026) // Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. (2026a, 16 janvarja). V 2025 *godu vvedeno v jekspluataciju 20,1 mln m² zhil'ja*. https://stat.gov.kz/ru/news/v-2025-godu-vvedeno-v-ekspluatatsiyu-20-1-mln-m2-zhilya/ (data obrashhenija: 18.09.2026)

Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026b). Восточно-*Казахстанская область: статистика региона*. https://stat.gov.kz/ru/region/vko/ (дата обращения: 18.09.2026) // Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. (2026b). Vostochno-*Kazahstanskaja oblast': statistika regiona*. https://stat.gov.kz/ru/region/vko/ (data obrashhenija: 18.09.2026)

Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026c). Индексы цен *и цены на рынке жилья в Республике Казахстан: ежемесячные выпуски за декабрь 2025 – август 2026 гг.* https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/prices/spreadsheets/ (дата обращения: 18.09.2026) // Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. (2026c). Indeksy cen *i ceny na rynke zhil'ja v Respublike Kazahstan: ezhemesjachnye vypuski za dekabr' 2025 – avgust 2026 gg.* https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/prices/spreadsheets/ (data obrashhenija: 18.09.2026)

Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026d, 10 июля). *Количество сделок купли-продажи жилья увеличилось на 28,4%*. https://stat.gov.kz/ru/news/kolichestvo-sdelok-kupli-prodazhi-zhilya-uvelichilos-na-28-4-/ (дата обращения: 18.09.2026) // Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. (2026d, 10 ijulja). *Kolichestvo sdelok kupli-prodazhi zhil'ja uvelichilos' na 28,4%*. https://stat.gov.kz/ru/news/kolichestvo-sdelok-kupli-prodazhi-zhilya-uvelichilos-na-28-4-/ (data obrashhenija: 18.09.2026)

Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2026e, 11 сентября). *Количество сделок купли-продажи жилья уменьшилось на 3,6%*. https://stat.gov.kz/ru/news/kolichestvo-sdelok-kupli-prodazhi-zhilya-umenshilos-na-3-6-/ (дата обращения: 18.09.2026) // Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. (2026e, 11 sentjabrja). *Kolichestvo sdelok kupli-prodazhi zhil'ja umen'shilos' na 3,6%*. https://stat.gov.kz/ru/news/kolichestvo-sdelok-kupli-prodazhi-zhilya-umenshilos-na-3-6-/ (data obrashhenija: 18.09.2026)

Ермекбаев, М.Т. (2022). Городская недвижимость: тенденции и перспективы. *Вестник КазНУ. Серия экономическая*, *104*(5), 122–130. // Ermekbaev, M.T. (2022). Gorodskaja nedvizhimost': tendencii i perspektivy. *Vestnik KazNU. Serija jekonomicheskaja*, *104*(5), 122–130. [Urban real estate: trends and prospects]

Национальный доклад о состоянии окружающей среды в Казахстане 2022 года. (2022). https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/465174?lang=ru // Nacional'nyj doklad o sostojanii okruzhajushhej sredy v Kazahstane 2022 goda. (2022). https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/465174?lang=ru

Рынок недвижимости уязвим и в любой момент может рухнуть. (2025). *QMonitor*. https://qmonitor.kz/economics/4664 // Rynok nedvizhimosti ujazvim i v ljuboj moment mozhet ruhnut'. (2025). *QMonitor*. https://qmonitor.kz/economics/4664

Умные дома: как цифровизация меняет рынок недвижимости. (2025). *Yestate.kz*. https://yestate.kz/news/umnye-doma-kak-czifrovizacziya-menyaet-rynok-nedvizhimosti // Umnye doma: kak cifrovizacija menjaet rynok nedvizhimosti. (2025). *Yestate.kz*. https://yestate.kz/news/umnye-doma-kak-czifrovizacziya-menyaet-rynok-nedvizhimosti

Сведения об авторах

Трофимова Юлия Владимировна – PhD докторант, Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: ju_v_trofimova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8477-3358

Мубараков Елдар Еркынулы – PhD докторант, Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: mubarakovyeldar@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3619-9088

Авторлар туралы мәліметтер

Трофимова Юлия Владимировна – PhD докторанты, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: ju_v_trofimova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8477-3358

Мубараков Елдар Еркынулы – PhD докторанты, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: mubarakovyeldar@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3619-9088

Information about the authors

Iuliia Vladimirovna Trofimova – PhD candidate, Kazakh-American Free University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: ju_v_trofimova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8477-3358

Yeldar Yerkynuly Mubarakov – PhD candidate, Kazakh-American Free University, Oskemen, Kazakhstan, e-mail: mubarakovyeldar@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3619-9088

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС
Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_6

ҒТАХР 06.73.75
JEL: E51, E58, G21

Ургушева С.С.[1], **Саменова А.Ж.**[2*]

[1] Астана Халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан
[2] Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Проблемалық несиелер және оларды барынша азайту әдістері

АҢДАТПА. Мақалада мерзімі өткен банктік несие берешегі және оның коммерциялық банктердің несие портфельдерінің сапасына тигізетін әсері талданады. Мерзімі өткен несиелер жаңа несие беруді ығыстырып шығарады, сондай-ақ банктердің табыстылығы мен төлем қабілеттілігін төмендетеді. Банк портфеліндегі мерзімі өткен несиелер үлесінің артуы оның қаржылық жағдайына және жалпы экономикаға теріс әсер етеді. Қаржы нарығының жұмысындағы іркілістер мен банктердің қызметіндегі кедергілер экономиканың қалпына келуін тежейді. Банк тәжірибесінде несие портфелінің сапасын арттыру және мерзімі өткен берешекті өндіріп алудың алуан түрлі әдістері қолданылады. Проблемалық несиелермен жұмыс істеу кезінде өтелмеген берешекті азайтуда табысқа кепілдік беретін әдісті таңдау өте маңызды. Мақалада заманауи жағдайлар мерзімі өткен несиелік берешекті өндіріп алу әдістерін үнемі жаңартуды, сондай-ақ проблемалық несиелерге қатысты тұрақты мониторинг пен белгіленген рәсімдердің болуын қажет ететіні туралы қорытынды жасалады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: проблемалық несие, қарыз алушы, несие беруші, банк, несиелік тәуекел.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілген жоқ.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Ургушева, С.С., Саменова, А.Ж. (2026). Проблемалық несиелер және оларды барынша азайту әдістері. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 89–109. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_6

Мақала тарихы:
Редакцияға түсті: 22.08.2026
Жариялау туралы шешім қабылданды: 01.09.2026
Жарияланды: 30.09.2026

* Хат-хабаршы авторы: Саменова Асем Жанахметовна, e-mail: ASagidoldina@edu.ektu.kz

Ургушева С.С.[1], **Саменова А.Ж.**[2*]

[1] Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан
[2] Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Проблемные кредиты и методы их минимизации

АННОТАЦИЯ. В статье проведен анализ просроченной задолженности по банковским кредитам, влияющее на качество кредитного портфеля коммерческих банков. Просроченные кредиты вытесняют новое кредитование, снижают прибыльность и платежеспособность банков. Увеличение доли просроченных кредитов в портфеле банка негативно сказывается на его финансовом состоянии и экономике в целом. Нарушение функционирования финансового рынка и сбои в деятельности банков затрудняют восстановление экономики. Для улучшения качества кредитного портфеля и возврата просроченной задолженности в банковской практике существует достаточно большое количество методов. В процессе работы с проблемными кредитами важно выбрать такой метод, который обеспечил бы успешность в деле сокращения просроченной задолженности. В статье делается вывод о том, что современные реалии требуют постоянного обновления методик взыскания просроченной задолженности по кредитам, а также непрерывного мониторинга и порядка работы с проблемными кредитами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: проблемный кредит, заемщик, кредитор, банк, кредитный риск.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Ургушева, С.С., Саменова, А.Ж. (2026). Проблемные кредиты и методы их минимизации. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 89–109. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_6

[*] Автор-корреспондент: Саменова Асем Жанахметовна, e-mail: ASagidoldina@edu.ektu.kz

Samal S. Urgusheva [1], **Assem Zh. Samenova** [2*]

[1] Astana International University, Astana, Kazakhstan
[2] D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Problem loans and methods for minimizing them

ABSTRACT. The article analyzes overdue bank loans that negatively affect the quality of the loan portfolios of commercial banks. Overdue loans displace new lending, reduce banks' profitability and solvency, and increase financial risks. A growing share of overdue loans in a bank's portfolio has a negative impact not only on its financial condition but also on the economy as a whole. Disruptions in the functioning of financial markets and banking activities can hinder economic recovery and reduce the stability of the financial system. To improve the quality of loan portfolios and recover overdue debts, banking practice offers a wide range of methods and approaches. When dealing with non-performing loans, it is essential to select an appropriate method that can effectively reduce overdue debt and minimize associated financial risks. The article concludes that modern economic conditions require the continuous improvement and updating of methods for collecting overdue loan debt. In addition, effective management of problem loans requires ongoing monitoring, timely identification of credit risks, and the establishment of clear procedures for working with borrowers experiencing financial difficulties. These measures can contribute to improving the quality of banks' loan portfolios, strengthening their financial stability, and ensuring more sustainable lending activity.

KEYWORDS: problem loan, borrower, lender, bank, credit risk.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study received no sponsorship.

FOR CITATION: Urgusheva, S.S., Samenova, A.Zh. (2026). Problem loans and methods for minimizing them. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 89–109. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_6

* Corresponding author: Samenova Assem Zhanakhmetovna, e-mail: ASagidoldina@edu.ektu.kz

КІРІСПЕ

Банктер алдындағы проблемалық берешек көлемінің өсуі қазіргі таңда банк қауымдастығында ең көп талқыланатын мәселелердің бірі болып табылады. Несие портфельдерінің сапасына немесе қолданылатын несиелік тәуекелдерді басқару әдістеріне қарамастан, барлық банктер әртүрлі деңгейде несиелер бойынша міндеттемелердің орындалмауына қатысты қиындықтарға тап болады.

Қазіргі экономикалық жағдайда көптеген кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржылық жағдайының тұрақсыздығы банк несиелерінің қайтарылмау қаупін арттырды; бұл жекелеген банктердің қаржылық тұрақтылығына да, тұтастай алғанда банк жүйесінің тұрақтылығына да елеулі әсер етеді. Банктердің банкротқа ұшырауының басым бөлігі несие портфельдерін қалыптастыру және басқару саласындағы тиімсіз саясаттың салдарынан орын алады. Сондықтан проблемалық берешектерді және олардың туындауына ықпал ететін факторларды анықтау коммерциялық банктер үшін несиелік тәуекелдерді басқарудың маңызды аспектісі болып қала береді (Конорев, 2018; Шадрина, 2018).

ӘДЕБИЕТТІК ШОЛУ

Кәсіпкерлік қызметтің ерекше түрі ретінде банк ісі экономикалық субъектілер арасында туындайтын әртүрлі тәуекелдерге ұшырайды. Несие беру – коммерциялық банктің негізгі операциясы; ол ең көп табыс әкелетінімен қатар, тәуекелдің ең жоғары деңгейін де қамтиды. Сондықтан несиелік тәуекел банк тәуекелдерінің арасында негізгі орын алады (Марамыгин және т.б., 2021; Юзвович және т.б., 2020).

Экономикалық әдебиеттер авторлары, ғалымдар мен сарапшылар несиелік тәуекелге қатысты әртүрлі анықтамаларды ұсынады; олардың әрқайсысы осы ұғымның көп қырлы сипатын әртүрлі деңгейде ашып көрсетеді. Мұндай анықтамалардың бірнешеуі 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Несиелік тәуекел ұғымының анықтамалары

Автор	Анықтама
М.Е. Гребнев	«Контрагенттердің (қарыз алушылардың) шарт талаптарына сәйкес пайыз бен негізгі қарыз сомасын төлеу жөніндегі міндеттемелерін орындамауы салдарынан банктің қаржылық актив бойынша шығынға ұшырау тәуекелі»
П.С. Елкин	«Қарыз алушының несие шарты бойынша міндеттемелерін орындамауынан туындайтын қаржылық шығын ықтималдығына байланысты тәуекел»
Ж.К. Колли	«Несие өтелгенге дейін туындауы мүмкін банктік тәуекелдің бір түрі»
А.П. Пушкарева	«Несиелік міндеттемелер бойынша төлемдердің мерзімінің өтуінен немесе төлем жасамаудан туындайтын тәуекел»
Н.Ю Ситиников	«Контрагенттің шарттық міндеттемелерін орындамауынан туындайтын шығындар ықтималдығы»
А.С. Шапкин, В.А. Шапкин (2005)	«Банктер үшін несиелік тәуекел қарыз алушылардың банк несиелері бойынша өтелмеген берешегін, сондай-ақ клиенттердің басқа да операциялар бойынша берешегін қамтиды»
О.И. Лаврушин, Н.И. Валенцева (2007)	«Үшінші тараптың несие мекемесі алдындағы несиелік міндеттемелерді орындамау қаупі»

Несие алушы несие шарты бойынша міндеттемелерін толық әрі уақтылы орындауда қиындықтарға тап болған кезде несиелік тәуекелдің іске асуы шығындарға әкеп соғады; бұл шығындар пайыздық кірістің жетіспеушілігі және ықтимал шығындарға арналған міндетті резервтерді қалыптастыруға байланысты шығыстардың артуы түрінде көрініс табады. Аталған факторлар проблемалық несиелердің пайда болуының негізгі себебі болып табылады.

Банк тәжірибесінде мұндай несиелер сапасы төмен немесе құнсызданған несиелер деп аталады. Проблемалық несиелерге қатысты мұндай көзқарас олардың несиеге қызмет көрсетуге байланысты туындаған мәселелер салдарынан осындай мәртебеге ие болатынын

білдіреді. Мұндай жағдайда банктің басты мақсаты – ықтимал шығындардың алдын алу немесе оларды барынша азайту. Дегенмен, барлық проблемалық несиелер шығынға әкеле бермейді, сондықтан проблемалық несиелерді түсіндірудің мұндай тәсілін толыққанды деп санауға болмайды (Бубнова & Михайлова, 2017).

Бірқатар сарапшылардың пікірінше, проблемалық несиелердің екі түрін ажыратуға болады. Бірінші түрге өтеу шарттары несие шартының талаптарын бұза отырылып жүзеге асырылатын несиелер жатады. Екінші түрге міндеттемелерді бұзбай өтеліп жатқан, алайда қарыз алушының ақшалай түсімдердің уақытша тоқтауы түрінде көрініс табатын қаржылық қиындықтарға тап болуымен сипатталатын несиелер кіреді.

Проблемалық несие – бұл бір немесе бірнеше төлем уақытылы жүргізілмеген және қарыз алушының қаржылық жағдайының нашарлауына байланысты банкте несиелік міндеттемелерге қатысты қаражатты ішінара немесе толық жоғалту қаупі туындаған несие. Банктік мекемелер өз қызметін табысты басқару үшін проблемалық несиенің нақты түрін түсінуі тиіс. Барлық несиелік тәуекелдер олардың туындау саласына қарай сыртқы немесе ішкі тәуекелдерге жіктелуі мүмкін (Никифорова және т.б., 2019).

Сыртқы тәуекелдерге макроэкономикалық өзгерістер, сондай-ақ әлеуметтік және/немесе экономикалық ортадағы өзгерістер жатады. Ішкі тәуекелдер несие беруші мен қарыз алушы арасындағы қарым-қатынастан туындайды.

Проблемалық несиелердің ішкі себептері:

1) несие бөлімі қызметкерлерінің біліксіздігі;

2) несиені құрылымдаудағы қателіктер;

3) қарыз алушы туралы тексерілмеген ауызша ақпаратқа сүйену;

4) несиелік тәуекелді сапасыз бағалау;

5) төлем қабілетсіздігі және банктің беделіне нұқсан келу қаупі;

6) несиенің негізгі сомасы мен есептелген сыйақыны алмаудан туындайтын қаржылық шығындар;

7) банк активтері сапасының нашарлауы және жаңа провизиялар (резервтер) құру қажеттілігі;

8) қаржылық ынталандыру мүмкіндіктерінің шектелуіне байланысты жоғары білікті қызметкерлердің банктен кету қаупі;

9) банк меншікті капиталының азаюы.

Проблемалық несиелердің сыртқы себептері:

1) заңнамалық өзгерістер;

2) банктер арасындағы бәсекелестік;

3) елдегі экономикалық құлдырау және саяси тұрақсыздық;

4) инфляцияның өсуі, қарыз алушының қаржылық жағдайының нашарлауы және қарыз алушының банкротқа ұшырауы.

Несие бойынша ықтимал шығындарды жабуға арналған резервтердің қажетті деңгейін анықтау үшін несие сапасын мынадай өлшемшарттар негізінде бағалау қажет: қарыз алушының қаржылық жағдайы, төлем кестесін сақтауы, несие тарихы және несиелік қамтамасыз ету (оның ішінде оның сенімділігі мен өтімділігі) (Республика Казахстан, 1995а). Осы факторларға сүйене отырып, банктің несиелері мынадай топтарға бөлінеді:

- стандартты;

- күмәнді (бұлар өз кезегінде стандартты емес, қанағаттанарлықсыз және жоғары тәуекелді күмәнді несиелерге бөлінеді);

- шығынға жататын (өндіріп алынбайтын).

Стандартты несие – бұл қайтару мерзімі әлі келмеген және сапасы күмән тудырмайтын несие; мұндай санаттағы несиелер бойынша олардың қайтарылмай қалу қаупін көрсететін белгілер байқалмайды.

Стандартты емес несиелер – қаржылық жағдайы тұрақты, алайда дебиторлық берешектің өсуі, өтімділігі төмен тауар-материалдық қорлардың (шикізат, дайын өнім және т.б.) болуы сияқты белгілі бір қанағаттанарлықсыз көрсеткіштері бар клиенттерге берілген несиелер.

Негізгі қарызды немесе сыйақыны өтеуде 30 күннен 60 күнге дейінгі мерзімде кешіктіру орын алса, несие мерзімі бірнеше рет ұзартылса, нарық жағдайының өзгеруіне байланысты өндіріс көлемінің төмендеуі салдарынан қарыз алушының қаржылық жағдайы аздап немесе ықтимал түрде нашарласа немесе қарыз алушының құжаттар жиынтығы толық болмаса, несие қанағаттанарлықсыз деп жіктеледі.

Егер қарыз бойынша төлем 60 күннен 90 күнге дейінгі мерзімге кешіктірілсе (бұл қарыз алушының негізгі табыс көзінен түсетін қаражаттың жүйелі түрде жеткіліксіздігін білдіреді), немесе мынадай жағдайлар орын алса: бір жылдан аспайтын мерзімге қаржылық сауықтыру процесінің басталуы; қарыз алушының қызметінің тоқтауына әкеп соқпайтын, бірақ оған елеулі залал келтірген еңсерілмейтін күш (форс-мажор) жағдайларының туындауы; немесе басқа банктерден алынған қарыздар мен кепілдіктер бойынша мерзімі өткен берешектің пайда болуы – онда мұндай қарыз «күмәнді» (тәуекелі жоғары) санатқа жатқызылады.

Несие мынадай негіздердің бірі орын алған жағдайда өндіріп алынбайтын болып танылады:

- негізгі қарыз сомасын немесе сыйақыны өтеудің 90 күннен астам уақытқа кешіктірілуі;
- борышкердің банкрот деп жариялануы;
- бір жылдан астам мерзімге оңалту рәсімінің басталуы;
- қарыз алушыға елеулі зиян келтіріп, оның қызметін жалғастыруына кедергі келтірген еңсерілмейтін күш (форс-мажор) немесе өзге де жағдайлар.

Егер белгіленген өлшемдер негізінде несие жоғарыда аталған санаттардың аралығындағы деңгейге жатқызылса, тәуекелді азайту мақсатында банк оны сапасы төмендеу топқа жатқызуы тиіс.

Қарыз алушылар да келесідей жіктеледі:

1. Сенімді және төлем қабілеті бар клиенттер – банк алдындағы міндеттемелерін орындауға жеткілікті қаражаты бар және несиелерін тиянақты түрде өтейтін қарыз алушылар. Әрине, бұл – банк үшін ең маңызды әрі тартымды қарыз алушылар тобы.

2. Жауапкершілігі жоғары, бірақ төлем қабілеті уақытша жоғалған клиенттер – банк алдындағы міндеттемелерін орындауға тырысатын, алайда өмірлік жағдайлардың күрт өзгеруіне байланысты (мысалы, табыстың азаюы немесе жақын туыстарына қымбат емделу қажеттілігі) оны уақытша орындай алмай қалған қарыз алушылар. Олар банк үшін сөзсіз проблемалы клиенттер болғанымен, жақын арада төлем қабілетін қалпына келтіру ықтималдығы жоғары.

3. Жосықсыз, бірақ төлем қабілеті бар клиенттер – бұл банк алдындағы міндеттемелерін орындауға жеткілікті ресурстары бола тұра (яғни, несиені өтеу қарыз алушының экономикалық және әлеуметтік жағдайының күрт нашарлауына әкеп соқпайтындай көлемдегі ресурстарға ие бола тұра), өз пайдасын барынша арттыру мақсатында сол міндеттемелерді орындаудан бас тартатын қарыз алушылар.

Жосықсыз әрі төлем қабілеті жоқ клиенттер – бұл банк алдындағы міндеттемелерін орындауға ниеті жоқ және оны жүзеге асыруға қажетті қаражаты болмайтын қарыз алушылар. Әрине, үшінші және төртінші топтағы клиенттердің мінез-құлқын талдау несиеге өтінімді қарау кезеңінде әлеуетті қарыз алушыларға қатысты тәуекелдерді бағалау әдістемесіне тиісті өзгерістер енгізуге негіз болуы тиіс.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ

Қазақстанның коммерциялық банктеріндегі проблемалық несиелер мәселесін зерттеу үшін нақты деректерді жинау мен талдауға негізделген эмпирикалық әдіс қолданылды. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми статистикалық деректері (Национальный Банк Республики Казахстан, б. д., 2022, 2023, 2024) мен қазақстандық коммерциялық банктердің қаржылық есептілігі сияқты ақпарат көздері пайдаланылды.

Эмпирикалық талдау мыналарды қамтыды:

- 2022–2024 жылдар кезеңіндегі проблемалық кредиттер (NPL) динамикасын талдау;

-қарыз алушылардың әртүрлі санаттарының кредит портфельдеріндегі проблемалық кредиттер үлесін салыстырмалы талдау.

Талдаудың сенімділігін арттыру мақсатында деректерді топтастыру, жалпылау, салыстыру және визуализациялау (графиктер, кестелер мен диаграммалар) әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ПІКІРТАЛАС

Қазақстан Республикасындағы екінші деңгейлі банктер де несиелік тәуекелге тап болады (Республика Казахстан, 1995a, 1995b). Қаржылық міндеттемелерді орындаудағы қиындықтар әдетте төлем қабілеттілігінің күрт төмендеуінен туындайды, ал бұл өз кезегінде табыс көздерінен айырылу немесе шығындардың өсуі салдарынан болады.

Қазақстандық коммерциялық банктердің үш жылдық кезеңдегі несие портфельдеріне талдау 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2. Қазақстан Республикасындағы екінші деңгейлі банктердің несие портфелінің құрылымы мен сапасы, млрд. теңге

Көрсеткіш атауы /күн	01.01.2022 ж.		01.01.2023 ж.		01.01.2024 ж.		Өсуі (%)
	млрд. теңге	жалпы көлемге шаққанд ағы %	млрд. теңге	жалпы көлемге шаққанд ағы %	млрд. теңге	жалпы көлемге шаққанд ағы %	
Банк несиелері, соның ішінде:	20 200,4	100	24 254,7	100	29 853,7	100	47,8
Негізгі қарыз сомасы және/немесе есептелген сыйақы/комиссиялар бойынша мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар.	19 136,5	94,73	22 906,7	94,44	28 374,4	95,04	48,3
Төлемі 1 күннен 30 күнге дейін кешіктірілген несиелер	264,8	1,31	343,0	1,41	386,7	1,29	46,0
Төлемі 31 күннен 60 күнге дейін кешіктірілген несиелер	82,8	0,41	126,7	0,52	138,4	0,46	67,1
Төлемі 61 күннен 90 күнге дейін мерзімі өткен несиелер	47,4	0,23	63,6	0,26	90,4	0,3	90,7
Мерзімі 90 күннен астам уақытқа кешіктірілген қарыздар	668,8	3,31	814,6	3,36	863,8	2,89	29,1
ХҚЕС-қа сәйкес резервтер	1 406,8		1 639,2		1 692,1		
Ескерту: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторлармен әзірленген.							

Келтірілген деректер бойынша мынадай қорытынды жасауға болады: 2024 жылдың басындағы жағдай бойынша несие портфелі 29853,7 млрд. теңге көлемінде қалыптасты, өсім 47,8%-ды құрады.

Бұл ретте банктік қарыздардағы ең үлкен үлесті 94%-дан астам мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар алады.

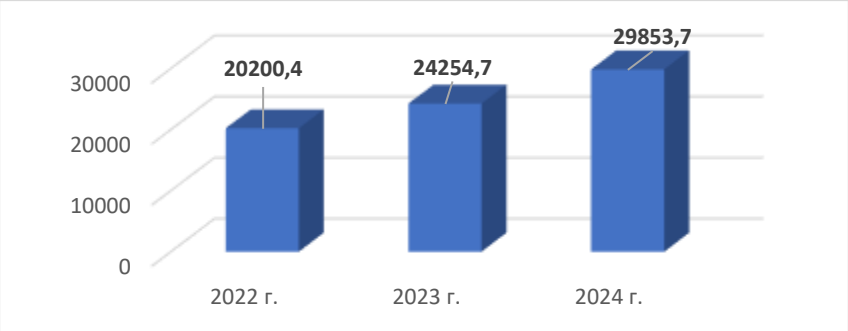
Алайда, мерзімі өткен берешектің өскені байқалады, осылайша 31 күннен 60 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар 121,9 млрд. теңгеге немесе 46%-ға өсті.

61 күннен 90 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар несиелер 67,1%-ға өсті. Мерзімі өткен берешегі 90 күннен асатын қарыздар талданып отырған кезеңде 43 млрд. теңгеге немесе 90,7%-ға өсті.

Банк секторының мұндай көрсеткіштері Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктерінің несиелік портфелінің сапасының нашарлағанын көрсетеді.

Несие портфелі бойынша провизиялар 2024 жылдың басындағы жағдай бойынша 1 692,1 млрд. теңгені немесе Қазақстан Республикасы ЕДБ несие портфелінің 5,7%-ын құрады (2022 жылдың басындағы жағдай бойынша 1 406,8 млрд. теңге немесе 6,9% 2023 жылдың басындағы жағдай бойынша 1 639 млрд. теңге немесе несие портфелінің 6,8%).

1-суретте Қазақстан Республикасы ЕДБ несиелік портфелінің динамикасы көрсетілген.

Сурет 1. ҚР ЕДБ несие портфелінің серпіні, млрд. теңге

Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды

1-суреттегі деректер бойынша қазақстандық коммерциялық банктердің несиелік портфелінің өсу серпіні бар екені көрініп тұр, осылайша 2022 жылға қарағанда өсім 47,8% немесе 9653,3 млрд. теңгені құрады.

Заңды тұлғалардың қарыздарына талдау жүргізейік, 3-кесте

Кесте 3. Заңды тұлғалар қарыздарының құрылымы мен сапасы, млрд. теңге

Атауы көрсеткіштің /күні	01.01.2022 ж.		01.01.2023 ж.		01.01.2024 ж.		Өсім жылы %
	млрд. теңге теңге	%-бен к қорыты ндысы нда	млрд. теңге теңге	%-бен к қорыты ндысы нда	млрд. теңге теңге	%-бен к қорыты ндысы нда	
Заңды тұлғалардың қарыздары, оның ішінде:	3709,6	100	4 354	100	4 821,1	100	29,97
Негізгі борыш, сыйақы бойынша мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар	3607,5	97,24	4 260,4	97,85	4 771,7	98,97	32,27
1 Күннен 30 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	23,1	0,63	3,5	0,08	2,1	0,0004	-90,1
31 күннен 60 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	-	-	17,8	0,41	2,0	0,041	-88,76
61 күннен 90 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	4,0	0,1	0,1	0,002	1,1	0,023	-72,5
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	74,9	2,01	72,3	1,66	44,2	0,92	-40,98
Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды							

Қазақстан Республикасындағы заңды тұлғаларға берілген несиелер динамикасын талдау соңғы үш жылда несиелеу көлемінің едәуір өскендігін көрсетті. Қарыздардың жалпы сомасы 1111,5 млрд. теңгеге ұлғайды, бұл іскерлік белсенділіктің жануын және корпоративтік сектор тарапынан сұраныстың өсуін көрсете отырып, 29,97% өсімді құрайды.

2024 жылы заңды тұлғаларға берілген қарыздар ҚР ЕДБ несие портфелінің 16,15% үлесімен 4 821,1 млрд. теңгені құрады (2022 жылдың басындағы жағдай бойынша – 3 709,6 млрд. теңге немесе 18,36% несие портфелі, 2023 жылдың басындағы жағдай бойынша – 4 354 млрд. теңге немесе 17,95% несие портфелі), бұл ретте ең жоғары үлес салмағы бойынша

мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар болып табылады. жылдар бойынша тиісінше 97,24%, 97,85 және 98,97% үлесімен негізгі борышқа және/немесе есептелген сыйақыға.

Көлемдердің өсуімен бір мезгілде несие портфелінің сапасы жақсарды, бұл банктік емес заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлердің қызметін оң сипаттайды. Бұл заңды тұлғалар арасында төлем тәртібінің күшеюін, сондай-ақ банктердің несиелерді бақылау және қолдау процестеріндегі мүмкін жақсартуларды көрсетеді.

Жеке тұлғалардың несиелеріне талдау жүргізейік, 4-кесте.

Кесте 4. Жеке тұлғалар қарыздарының құрылымы мен сапасы, млрд. теңге

Атауы көрсеткіштің /күні	01.01.2022 ж.		01.01.2023 ж.		01.01.2024 ж.		Өсім жылы %
	млрд. теңге теңге	%-бен к қорытындысында	млрд. теңге теңге	%-бен к қорытындысында	млрд. теңге теңге	%-бен к қорытындысында	
Жеке тұлғалардың қарыздары тұлғалар, оның ішінде:	10 038,7	100	13 182,5	100	16 698,2	100	66,35
Негізгі борыш және/немесе есептелген сыйақы бойынша мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар	9 430,2	93,94	12 299,9	93,30	15 619,2	93,54	65,62
1 Күннен 30 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	175,1	1,74	258,7	1,96	317,4	1,9	81,27
31 күннен 60 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	49,8	0,50	80,4	0,61	113,2	0,68	127,30
61 күннен 90 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	352,6	0,31	50,0	0,38	73,9	0,44	138,39
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	352,6	3,51	493,5	3,74	574,6	3,44	62,96
Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды							

Жеке тұлғаларға берілетін қарыздар талданып отырған кезең ішінде оң серпінге ие, өсім 6 659,5 млрд. теңгені немесе 66,33%-ды құрады. Ең үлкен үлес салмағын жылдар бойынша тиісінше 93,94%, 93,33 және 93,54% үлесімен негізгі борыш және/немесе есептелген сыйақы бойынша мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар алады.

Қарыз бойынша 31 күннен 60 күнге дейінгі мерзімі өткен берешектің динамикасын талдау 127,3%-ды құрады, 61 күннен 90 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар 42,9 млрд. теңгеге немесе соңғы 3 жылда 138,4%-ға өсті.

Құқық бұзушылықтың мұндай күрт өсуі болашақта жүйелік тәуекелдерді болдырмау үшін реттеушілер мен нарық қатысушылары тарапынан мұқият назар аударуды талап етеді (Острожкова және т.б., 2017).

Мерзімі өткен берешегі 90 күннен асатын қарыздар талданып отырған кезеңде 222 млрд. теңгеге немесе 62,96%-ға өсті.

Жүргізілген талдау Қазақстанда жеке тұлғалардың кредиттері бойынша мерзімі өткен берешегінің тұрақты өскенін көрсетті. Бұл тенденция алаңдаушылық туғызады, өйткені бұл халықтың төлем қабілеттілігінің нашарлауын және банк секторы үшін несиелік тәуекелдердің артуын көрсетеді.

Төлемеудің негізгі ықтимал себептері:

1. Халықтың нақты табысының төмендеуі: инфляциялық қысым, тауарлар мен қызметтерге бағаның өсуі, жалақының салыстырмалы өсімі болмаған жағдайда, азаматтардың сатып алу қабілетінің төмендеуіне және олардың несиелерге уақтылы қызмет көрсету мүмкіндігіне әкеледі.

2. Меншікті қаржылық мүмкіндіктерді қайта бағалау: көптеген қарыз алушылар өздерінің төлем қабілеттілігін тиісті бағалаусыз несие алады, әсіресе тұтынушылық несиелендірудің қол жетімділігі және банктердің белсенді жарнамалық саясаты жағдайында.

3. Артық несиелендіру деңгейінің өсуі: кейбір жеке тұлғаларда бірден бірнеше несие жинақталады, бұл қарыз жүктемесін едәуір арттырады.

4. Қаржылық сауаттылықтың төмен деңгейі: қарыз алушылар көбінесе құқық бұзушылықтар мен айыппұлдардың салдарын түсінбейді, бюджетті жоспарлауды білмейді, несиелік шарттардың талаптарын талдамайды.

5. Макроэкономикалық және сыртқы факторлар: мұндай факторларға мыналар жатады экономикалық өсудің баяулауы, еңбек нарығындағы тұрақсыздық, теңгенің құнсыздануы, сондай-ақ ел экономикасына әсер ететін геосаяси оқиғалардың салдары.

6. Еңбек нарығындағы проблемалар: жұмыссыздықтың өсуі немесе өзін-өзі жұмыспен қамтығандар мен бейресми сектордағы жұмысшылардың кірістерінің тұрақсыздығы да құқық бұзушылықтар үлесінің артуына ықпал етеді.

Мерзімі өткен берешектің өсуін тежеу үшін мемлекеттік саясат деңгейінде де (халықтың табысын қолдау, қарызды қайта құрылымдау бағдарламаларын әзірлеу, қаржылық сауаттылықты арттыру), сондай-ақ банктер тарапынан (скорингті күшейту, жауапты несиелеу) шаралар қажет (Исаева & Гадашакаева, 2019).

Мерзімі өткен берешектің көрсеткіштері, сондай-ақ несиелік ұйымның тәуекелдік саясатының өзі банктің түпкілікті қаржылық нәтижесіне тікелей әсер етеді (Кряжева & Иванова, 2017).

Қазіргі қарыз алушылардың көпшілігінде несиенің мәні туралы түсінік жетіспейді. Клиент несие алу үшін банкке жүгінген кезде, кеңес беру кезеңінде де оған несие берудің негізгі тармақтарын жеткізу қажет. Әлеуетті қарыз алушы несиенің шын мәнінде не екенін түсінетін және оның қаржылық мүмкіндіктерін дұрыс бағалайтын бірқатар жан-жақты сұрақтарды қамтитын сауалнамалардың бір түрін енгізуге болады. Бұл кезеңде оның несие алуға қатысты саналы түрде шешім қабылдауға мүмкіндігі болады. Бұл сауалнамада сұрақтарды топтарға бөлген жөн, мысалы:

1. Дербес деректер – жасы, жынысы, білімінің өзектілігі, оны қолдану деңгейі, отбасылық жағдайы, қамқоршыларының болуы, туыстық байланыстары, негізгі мінез-құлық ерекшеліктері, адамның жауапкершілік дәрежесі, өз міндеттемелері бойынша жауап беруге дайындығы.

2. Кәсіби мәліметтер – еңбек өтілі, лауазымы, мансаптық өсу перспективалары, ұйымның тұрақтылығы, ондағы жұмыспен қамтылу, еңбекақы төлеу сипаттамалары (уақтылығы, тұрақтылығы және жеткіліктілігі).

3. Несиенің орындылығы, оның белгілі бір уақыттағы маңыздылығы туралы сұрақтар. Бұл сауалнама клиентке кеңес беру кезінде берілуі мүмкін, осылайша келесі жолы банкке несие рәсімдеу мақсатында хабарласқан кезде қарыз алушы барлық сұрақтарға өзі жауап береді. Мүмкін, мұндай «сауалнамалар» енгізілгеннен кейін әлеуетті қарыз алушылардың бір бөлігі жұмыстан босатылуы немесе банкке баруды кейінге қалдыруы мүмкін, бірақ, соған қарамастан, несие алу үшін банкке жүгінетін бөлігі – бұл өз мүмкіндіктерін барабар бағалайтын клиенттер. , олардың арқасында банктердің несиелік портфельдері ең жақсы жағдайда болады, демек, қажетті резервтердің мөлшері азаяды.

Халықтың қаржылық сауаттылығының төмендігінің алдын алу мақсатында экономикалық мәселелерге арналған түрлі дәрістер мен семинарлар өткізу қажет деп санаймыз. Мұндай жағдайларда несиелік мекеме үшін қолайлы жағдай қалыптасады, өйткені егер клиент қандай да бір мәселеде құзыретті болса, онымен келісім-шарт жасасу іс жүзінде қауіпті емес, өйткені адам мәміленің маңыздылығын толық түсінеді. . Бұл зияткерлік инвестиция жақын арада банктерге нәтиже береді.

Банктерде ашық есік күндерін жиі өткізу ұсынылады. Мұндай іс-шараларда клиенттер өздерін қызықтыратын барлық сұрақтарды қоя алады, қазіргі уақытта қолда бар деректерді

жаңарта алады, өйткені несиелік ұйымда тарифтер, саясаттар, көрсеткіштер, талаптар айтарлықтай жиі өзгереді, өйткені банктер әрқашан әртүрлі экономикаға бейімделуі керек. .

Қазір барлық дерлік несиелік ұйымдарда есеп айырысу деп аталатын жүйе жұмыс істейді, бұл кезде әлеуетті қарыз алушы ол туралы ең аз ақпаратты (аты-жөні, төлқұжат деректері, туған жері, тұрғылықты жері, ұялы телефоны) талдау негізінде алгоритм бойынша бағдарламамен бағаланады. телефон). Бұл, әрине, банктің жұмысын жеңілдетеді, бірақ біздің ойымызша, оның тәуекелдерін арттырады. Өйткені, алгоритм бойынша бағдарлама қабылдаған шешім әрқашан объективті бола бермейді, өйткені әрбір қарыз алушы басқа қарыз алушылардан өзіндік ерекшеліктері бар тұлға болып табылады және бағалау «қосулы тең жағдайларда» мұны азайтады және белгілі бір маңызды аспектілерді ескермеу қаупін тудырады. Осыны қорытындылай келе, біз әлеуетті қарыз алушыны бағалауға көбірек көңіл бөлуді ұсынамыз, бұл болашақта берілген несиелердің қайтарымдылығын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Сондай-ақ, қарыз алушыға оның банк үшін маңызды екенін көрсету өте маңызды, ол үшін оның қаржылық жағдайын нақтылау және несиеге қызмет көрсетуде қандай да бір қиындықтар туындаған жағдайда келісім-шарт талаптарын қайта қарау мүмкіндігі туралы хабардар ету үшін мерзімді түрде клиенттерге қоңырау шалу қажет. . Осылайша, клиент пен банк арасында сенімді қарым-қатынас қалыптасады, онда біріншісі қолайсыз қаржылық жағдай туындаған жағдайда несие мекемесінің мамандарынан қашпайды.

Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне берілген қарыздарды талдау 5-кестеде келтірілген.

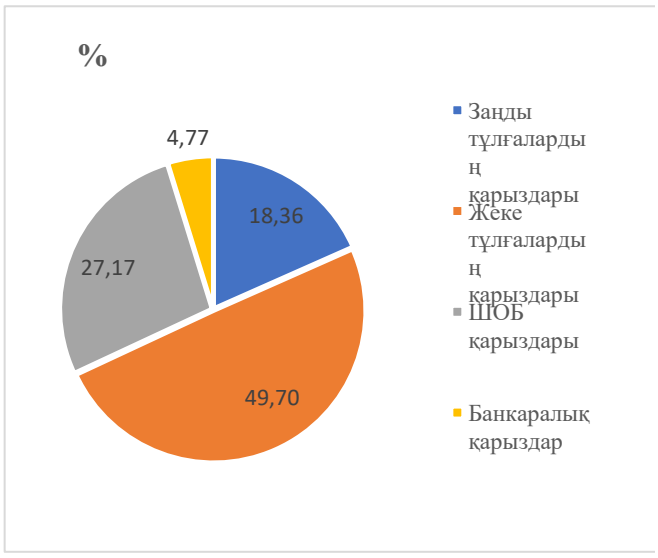
Кесте 5. Шағын және орта бизнес субъектілеріне берілетін қарыздардың құрылымы мен сапасы, млрд. теңге.

Атауы көрсеткіштің /күні	01.01.2022 ж.		01.01.2023 ж.		01.01.2024 ж.		Өсім жылы %
	млрд. теңге теңге	%-бен к қорыт ындыс ында	млрд. теңге теңге	%-бен к қорытын дысында	млрд. теңге теңге	%-бен к қорыт ындыс ында	
ШОБ қарыздары, оның ішінде:	5 487,6	100	6 380,5	100	7 651	100	39,42
Негізгі борыш және/немесе есептелген сыйақы бойынша мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар	5 134,3	93,56	6 008,7	94,17	7300,7	95,42	42,19
1 Күннен 30 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	66,5	1,21	80,9	1,27	67,2	0,87	1,05
31 күннен 60 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	33,0	0,6	28,5	0,45	23,2	0,3	-29,7
61 күннен 90 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	12,5	0,23	13,5	0,21	15,4	0,2	23,2
90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар	241,3	4,4	248,9	3,9	244,5	3,19	1,33
Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды							

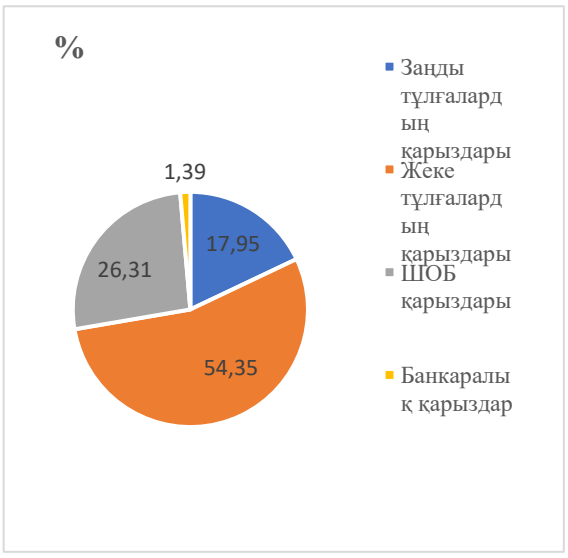
5-кестедегі деректер шағын және орта бизнес субъектілеріне берілген қарыздардың өсу серпінін көрсетеді, өсім 2 164,4 млрд. теңгені немесе 39,42%-ды құрады. Ең үлкен үлес салмағын жылдар бойынша тиісінше 93,56%, 94,17% және 95,42% үлесімен негізгі борыш және/немесе есептелген сыйақы бойынша мерзімі өткен берешегі жоқ қарыздар алады.

Алайда 61 күннен 90 күнге дейінгі мерзімі өткен берешегі бар берешектің 2,9 млрд. теңгеге немесе 23,2%-ға өскені байқалады.

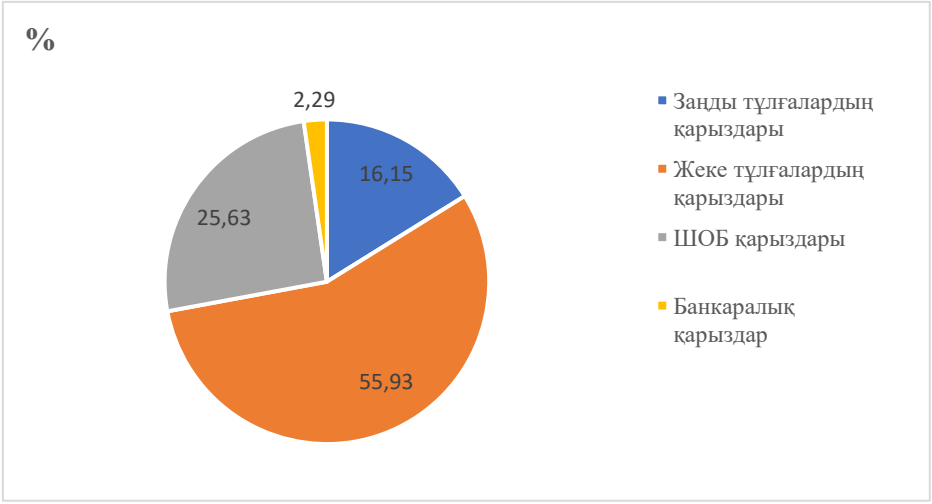
Талданып отырған кезеңдегі Қазақстан Республикасы ЕДБ несиелік портфелінің құрылымы 2,3,4 суретте келтірілген.

Сурет 2. Несиелік ұйымның құрылымы
ҚР ЕДБ портфелінің жай-күйі бойынша 01.01.2022 ж. жағдай бойынша

Сурет 3. 01.01.2023 жылғы жағдай бойынша Қазақстан Республикасы ЕДБ несие портфелінің құрылымы

Сурет 4. ҚР ЕДБ несие портфелінің құрылымы, 01.01.2024 жылғы жағдай бойынша

Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды

Қазақстан Республикасы ЕДБ-нің несиелік портфелінің құрылымын талдау ондағы ең үлкен үлесті жеке тұлғаларға берілген несиелер тұрақты түрде алатындығын көрсетті. Талданып отырған кезеңде олардың үлесі ҚР ЕДБ несие портфелінің 49%-дан 56%-ға дейін өсті, бұл банктік несиелеу басымдықтарының бөлшек сауда сегментіне ауысқанын көрсетеді.

Жеке тұлғаларға берілетін несиелер үлесінің артуы банк секторының тиімдірек және жылдам дамып келе жатқан сегмент ретінде бөлшек несиелендіруге қайта бағдарлануын көрсетеді.

ҚР ЕДБ несие портфелінің төрттен бір бөлігі шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне берілген несиелерге тиесілі, олар 27,17%, 26,31% және 25,63% құрайды. Елеусіз үлес банкаралық қарыздарға тиесілі.

Жеке тұлғаларға қарыздар келесі мақсаттар үшін беріледі:

- тұрғын үй салуға және сатып алуға, оның ішінде ипотекалық тұрғын үй заемдарына;
- тұтынушылық қарыздар;

- басқа қарыздар (6-кесте).

Кесте 6. Жеке тұлғалардың қарыздарын талдау, млрд. тг.

Атауы көрсеткіштің /күні	01.01.2022 ж.		01.01.2023 ж.		01.01.2024 ж.		Өсім жылы %
	млрд. теңге теңге	%-бен к қорытын дысында	млрд. теңге теңге	%-бен к қорытын дысында	млрд. теңге теңге	%-бен к қорытындысында	
Жеке тұлғалардың қарыздары тұлғаларға оның ішінде:	10 038,7	100	13 182,5	100	16 698,2	100	66,35
тұрғын үй салуға және сатып алуға, оның ішінде	3 440,7	34,27	4 802,2	36,43	5 431,8	32,53	57,87
- ипотекалық қарыздар	3 270,4		4 644,3		5 302,2		62,13
тұтынушылық қарыздар	6 060,9	60,38	7 686,8	58,31	10 312,7	61,76	70,15
өзге қарыздар	537,1	5,35	693,4	5,26	953,7	5,71	77,56
Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды							

6-кестенің деректері бойынша жеке тұлғаларға берілетін қарыздардың 66,35%-ға немесе 6 660 млрд. теңгеге өскенін атап өтуге болады. Жеке тұлғалар портфелінің құрылымына ерекше назар аударылады: 58,31%-дан 61,76%-ға дейін тұтынушылық несиелер құрайды. Бұл негізінен инвестицияларға немесе ұзақ мерзімді активтерді сатып алуға емес, ағымдағы шығындарды жабуға бағытталған, қамтамасыз етілмеген тұтынушылық несиелеу бойынша халықтың несиелік белсенділігінің жоғары тәуелділігін көрсетеді. Портфельдегі тұтынушылық несиелердің басым болуы жинақ деңгейінің төмендеуінің және азаматтардың күнделікті қажеттіліктерді қаржыландыру үшін қарыз қаражаттарына тәуелділігінің белгісі болуы мүмкін. Мұндай құрылым несиелік тәуекелдердің жоғарылауына алып келеді, өйткені тұтынушылық несиелер, әдетте, қамтамасыз етілмеген және экономикалық жағдай нашарлаған кезде немесе халықтың табысы төмендеген кезде дефолтқа ұшырау қаупі жоғары.

Ипотекалық қарыздар 2 031,8 млрд. теңгеге немесе 62,13%-ға өсті. Басқа қарыздар да өсу үрдісіне ие және талданып отырған кезеңнің соңында 953,7 млрд. теңгені құрап, 77,56%-ға өсті.

Біз Қазақстан Республикасының ірі ЕДБ-нің несиелік портфеліне талдау жүргіземіз, «Банк ЦентрКредит» АҚ-ның 90 күннен (NPL 90+) асатын несиелер бойынша мерзімін ұзарту көлемін 8,1 млрд. 12,6%-ға 56,1 млрд. теңгеге дейін, NPL 90+ үлесі 2024 жылдың басында 1,82%-ды құрап, 3,32%-ға төмендеді. Ескертеміз: қаралып отырған кезеңде қарыздар портфелінің өзі 1825 млрд. теңгеге немесе 46,1%-ға өсті.

Салыстырмалы түрде алғанда, NPL 90+ несие портфеліндегі үлесі Forte Bank-те 1,39%-ға және Еуразиялық банкте 1,59%-ға төмендеді.

Jusan Bank NPL 90+ 5,94%-ға 57,3 млрд. теңгеге дейін қысқартты. Бұл банктің несие портфелінің 3,53%-ы, 2022 жылдың басындағы 9,47%-ға қарсы. Банк тұтастай «Цеснабанк» пен «АТФБанктің» уытты мұрасынан жүйелі түрде және табысты түрде құтылуда. Қарастырылып отырған кезеңде Jusan Bank-тің несиелік портфелі 174 млрд. теңгеге немесе 16,3%-ға өсті%

Кесте 7. 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар ҚР ЕДБ несиелерін талдау

ҚР ЕДБ	NPL 90+ (млрд. теңге)			Несиелік портфельдегі NPL 90+ үлесі (%)			Несиелік портфель, млрд. теңге		
	2022	2023	2024	2022	2023	2024	2022	2023	2024
Қазақстан Халық банкі	141,9	145,1	197,1	2,28	1,79	2,07	6 231	8 088	9 539
Kaspi Bank	99,9	175,1	211,3	3,91	5,18	4,65	2 558	3 380	4 546
Bereke Bank	96,1	107,0	78,9	3,65	8,08	5,3	2 635	1 324	1 489

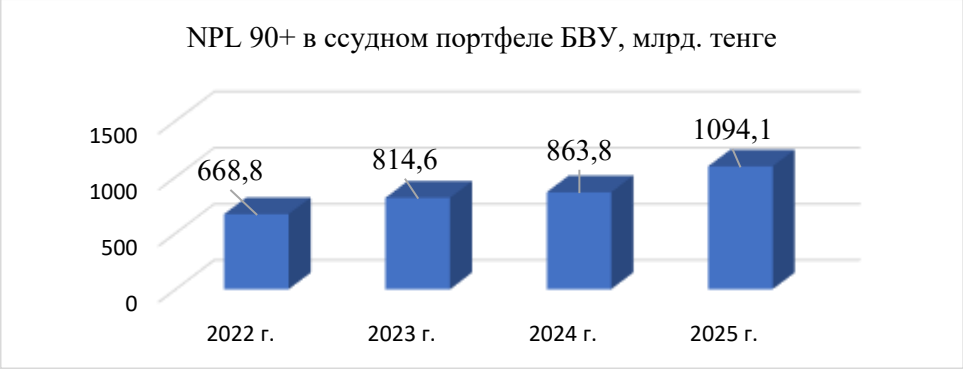
Банк Орталық Кредит	64,2	56,9	56,1	5,14	2,63	1,82	1 249	2 161	3 074
Forte Bank	47,6	56,9	57,3	4,92	4,47	3,53	967	1 275	1 625
Еуразиялық Банк	41,7	65,6	60,9	5,78	5,69	4,19	720	1 153	1 453
Банк хоумкредиттері	17,7	19,9	28,5	4,71	4,49	4,65	375	442	614
Нұрбанк	17,7	13,4	17,8	6,31	4,98	6,17	281	270	288
First Heartland Jusan Bank	100,8	130,7	57,3	9,47	11,47	3,53	1 065	1 139	1 239
Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды									

2024 жылдың басындағы несиелік портфельдегі мерзімі өткен қарыздардың ең жоғары үлес салмағы келесі банктерде байқалады:

- Нұрбанктің үлесі 6,17%;
- Kaspi Bank 4,65% үлесімен, өсім 111,4 млрд. теңгені құрады;
- Bereke Bank 5,3% үлесімен.

Айта кететін тағы бір ірі банк – Отбасы банкі: біз бұл жағдайда оны қарастырмаймыз, өйткені банктің портфелі тұрақты түрде мінсіз сапада, ал NPL 90+ үлесі шамамен 0,1% болып қалады. Бұл күтілуде: бұл банк мемлекеттік бағдарламалар мен тұрғын үй құрылыс жинақ жүйесі арқылы ипотекалық несиелендіруге маманданған, бұл оның несиелеу стратегиясы мен саясатын автоматты түрде анықтайды.

Айта кету керек: несиелердің жоғары сапасын сақтай білу өте маңызды фактор болып табылады. ҚР ЕДБ несие портфеліндегі мерзімі өткен берешектің серпіні 6-суретте көрсетілген.

Сурет 5. Төлемдердің мерзімі кешіктірілген кредиттердің серпіні

Ескертпе- Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің деректері негізінде авторларға құрастырылды

Соңғы 4 жылда банк секторы бойынша NPL 90+ жиынтық көлемінің теріс өсу тенденциясы байқалады, ол 425,3 млрд. теңгеге немесе 63,6%-ға өсті. Динамика қазірдің өзінде сақ болуға және ҚР ЕДБ тарапынан қарыз беруді қатаң бақылауға көшуге негіз береді.

Несиелік портфельдің тәуекелдерін басқару міндеттері келесі құралдарды қолдану арқылы шешіледі: нормативтік, әдістемелік, ақпараттық қамтамасыз ету, автоматтандырылған басқару жүйелері.

Банктің несиелік портфелінің тәуекелдерін басқару әдістеріне мыналар жатады: әртараптандыру, шоғырландыру, шектеу және резервтеу.

Әртараптандыру әдісі несиелерді сипаттамаларымен (капитал мөлшері, меншік нысаны), сондай-ақ қызмет көрсету шарттарымен (экономика саласы, географиялық аймақ) ерекшеленетін қарыз алушылардың кең ауқымы арасында бөлуден тұрады.

Несие портфелінің шоғырлануы жеке қарыз алушыға немесе байланысты қарыз алушылар тобына қатысты несиелік операциялардың шоғырлануын білдіреді, сонымен қатар нәтижесінде банк борышкерлерінің экономиканың жекелеген салаларына немесе өзара байланысты салалар тобына, географиялық аймақтарға және т.б. қатыстылығы.

Лимиттердің арқасында банктер несиелік тәуекелдің ойластырылмаған шоғырлануына байланысты жоғары шығындардан аулақ бола алады, сонымен қатар несиелік портфельді әртараптандырады және тұрақты кірісті қамтамасыз етеді.

Резервтеу банк жүйесінің сенімділігі мен тұрақтылығын арттырады, салымшыларды, акционерлерді қорғауға қызмет етеді және қарыз қаражаттарының қайтарылмауының орнын толтырады. Несиелік операциялар банк қызметінің басым бағытына айнала отырып, ең қауіпті болып көрінеді, сондықтан несиелік операциялар бойынша тәуекелдерді бағалау банктің қаржылық тұрақтылығын талдаудың маңызды бөлігі болып табылады.

Қаражаттың қайтарылмау қаупін болдырмаудың айқын әдістерінің бірі несие беру тәртібін қатайту, сондай-ақ автоматтандырылған жүйе мақұлдайтын несиелер тізімін тарылту болып табылады, өйткені бұл факт көбінесе алаяқтарға немесе жосықсыз клиенттерге несие беруге себеп болады. . Бұл шара проблемалық кредиттер санын едәуір қысқартуға мүмкіндік береді, алайда кредиттер беру рәсімінің күрделенуіне әкеп соғатын кері әсері де бар.

Сондай-ақ, бұл күрделілік несиелік өтінімдерді мақұлдаудың неғұрлым ыңғайлы және тиімді процедурасы бар басқа банкті таңдайтын жауапты қарыз алушылар тарапынан сұраныстың төмендеуіне әкеледі.

Несиелік берешекті басқару жөніндегі шаралар кешеніне мыналар кіреді:

– проблемалық берешекті қайта құрылымдау;

– кредитті ұзарту;

– несиенің негізгі көлемін мерзімінен бұрын төлеген немесе қосымша өтімді кепілдік берген жағдайда пайыздық мөлшерлемені 1-3% төмендету;

– несиенің негізгі сомасы бойынша «демалыстар»;

– серіктестік мінез-құлық әдісі.

Қайта құрылымдау көбінесе қарыз алушының өтініші бойынша жүзеге асырылады, дегенмен кейбір жағдайларда банктің өзі бұл процестің бастамашысы бола алады. Қайта құрылымдау жаңа несиелік келісімшартты рәсімдеу арқылы немесе ескіге қосымша келісім ретінде ресімделеді. Кейде банктер несиені қайта құрылымдауды жүзеге асыру үшін комиссия алуы мүмкін. «Несие» бойынша төлемдердің төмендеуі несиелік келісім-шартқа келесі шарттарды енгізу нәтижесінде жүзеге асырылуы мүмкін: несиені ұзарту және жеңілдік кезеңін белгілеу («несиелік демалыс»), пайыздарды есептеу схемасын өзгерту, «жеңілдікпен өтеу» (қарыздың бір бөлігі есептен шығарылады) несие мерзімінен бұрын өтелген жағдайда), пайыздық мөлшерлемені төмендету

Несиені қайта құрылымдау туралы шешім қабылдаған кезде банк несие мен оның кепілдігінің кезектен тыс мониторингін, қарыз алушының қаржылық-шаруашылық қызметіне, оның несиелік қабілеттілігіне және осы несие бойынша тәуекелдерге кешенді талдау жүргізеді. Қажет болған жағдайларда қайта құрылымдау тек қосымша кепіл немесе кепілгерлік (кепілдіктер) шарттарында жүзеге асырылады.

Несиені аудару әдісі ең белсенді қолданылады, бірақ ол қарыз алушының уақытша қиындықтарға тап болғанына, бірақ болашақта жаңа несиені төлей алатындығына сенімді болған жағдайда ғана қолданылады. Алайда, коммерциялық банктің несиелік портфеліндегі несиелік қарыздың үлесін азайтудың тиімді әдісі несиені қайта құрылымдау болып табылады, бұл қарыз алушы несиелік ұйымға өзінің қаржылық қиындықтары туралы есеп берген жағдайда максималды пайда әкеледі. Азаматтық-құқықтық нормаларға сүйене отырып, банк пен қарыз алушы қолданыстағы несиелік келісімшартты клиент екі жаққа да қарызын уақтылы және ыңғайлы түрде төлей алатындай етіп өзгертеді.

Қарыздарды өтеуге коллекторлық агенттіктерді тарту несиелік ресурстарды өз бетімен қайтарумен айналысқаннан гөрі әлдеқайда ыңғайлы. Коллекторлық агенттіктерде бар әзірленген әдістемелер мен білікті мамандар, ал банк өз қызметкерлерін несиелік ұйымның негізгі қызметінен алаңдатудың қажеті жоқ.

Сот арқылы өндіріп алу өте ұзақ және көп уақытты қажет ететін процесс болып табылады және қарыз алушы қарызды төлеуден мақсатты түрде жасырынған жағдайда ғана оң нәтиже береді.

Несиелік берешекпен күрескеннен гөрі оның туындауының алдын алған әлдеқайда жақсы. Несиелік скоринг әдісі осы мақсатқа қызмет етеді.

Скоринг – бұл статистикалық әдістерді негізге ала отырып, клиенттердің несиелік қабілеттілігін бағалаудың автоматтандырылған жүйесі. Бұл технология тиімді, өйткені әзірленген стандартты нысандардың арқасында ол клиент туралы ақпаратты жылдам жинауға және «банк-клиент» қарым-қатынасының әрбір кезеңінде оның сенімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Банк өзінің, сондай-ақ сыртқы статистикалық деректерді пайдалана алады.

Жүргізілген талдау Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктерінің несиелік портфелінің құрылымында ең көп үлесті жеке тұлғаларға берілген несиелер алатынын көрсетті. Дегенмен, дәл осы сегмент мерзімі өткен берешектің ең жоғары үлесімен сипатталады, бұл тәуекелдердің жоғарылауын және бөлшек несиелеудегі несиелік тәуекелді басқару шараларын күшейту қажеттілігін көрсетеді.

Халық (жеке тұлғалар) арасындағы мерзімі өткен берешекті азайту үшін банктер алдын-алу шараларын да, түзету шараларын да қолдана алады. Төменде олардың ішіндегі ең тиімдісі келтірілген:

1. Қарыз алушыларды бағалау жүйесін жетілдіру

- табыс деңгейін, жұмыспен қамтылуын, отбасылық жағдайын және несиелік тарихын ескере отырып, несиелік скоринг.
- қарыз жүктемесін бағалау үшін несиелік бюролар арқылы деректерді тексеру.
- цифрлық мінез-құлық үлгілерін пайдалану (мысалы, транзакциялық белсенділікті талдау).

2.Жауапты несиелендіру

- борыштық жүктеменің ең жоғары деңгейін шектеу (мысалы, кірістің 50-60%-6 аспайды).
- төлем қабілеттілігін ескере отырып, ақылға қонымды сомалар мен мерзімдерде несиелер беру.
- несие берілгенге дейін клиенттерге қаржылық кеңес беру.

3. Икемді қызмет көрсету шарттары

- жеңілдік кезеңдерінің, қайта құрылымдаудың, қиындықтар туындаған кезде кейінге қалдырудың мүмкіндігі.
- өтеудің жеке кестелерін әзірлеу (маусымдық кірістерді, жұмыс ерекшеліктерін ескере отырып).
- ішінара мерзімінен бұрын өтеу процесін жеңілдету.

4. Цифрлық қолжетімділікті арттыру

- төлем күнінің жақындағаны туралы мобильді хабарламалар (SMS, push).
- берешекті төлеуге және бақылауға арналған ыңғайлы онлайн-сервистер.
- автотөлем арқылы төлемдерді автоматты түрде есептен шығару.

5. Қаржылық сауаттылықты арттыру

- тақырып бойынша оқу материалдары, вебинарлар мен курстар: бюджетті қалай құруға болады, қарыздарды қалай басқаруға болады, төлемдерді кешіктірмеуге және банкпен өзара әрекеттесуге болады.
- жастар мен жаңа қарыз алушыларға арналған бағдарламалар.

6. Кредиттік сақтандыру

- Төлем қабілеттілігін сақтандыру жағдайында: жұмысынан айырылу, уақытша еңбекке жарамсыздық, қайтыс болу.

Бұл форс-мажорлық жағдайлар кезінде құқық бұзушылық қаупін азайтады.

7. Мерзімін ерте бұзумен жұмыс (Soft Collection)

- 30 күнге дейін кешіктірілген жұмсақ еске салғыш – қоңыраулар, хаттар, чат-боттар.
- қиындықтар анықталғаннан кейін қайта құрылымдау немесе кейінге қалдыру бойынша ұсыныстар.

8. Мерзімін өткізіп алу себептерін талдау

- клиенттерді келесі себептер бойынша мерзімін кешіктірумен сегменттеу: табыстың жоғалуы, ауру, несиені мақсатсыз пайдалану, қаржылық сауаттылықтың төмендігі.

- бұл шешімдерді әр топқа бағыттауға мүмкіндік береді.

- мемлекеттік бағдарламалармен өзара іс-қимыл жасау

Бұл шаралар мерзімі өткен берешек үлесін азайтуға ғана емес, сонымен қатар банкке деген халық сенімін нығайтуға, берешекті өндіріп алу шығындарын төмендетуге және бөлшек сауда портфелінің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Мерзімі өткен несиелер мәселесін шешудің тағы бір тетігі – «Проблемалық активтер қоры» арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының Проблемалық активтер қоры (ПАҚ) – банктердің проблемалық активтерін сатып алу және оларды басқару жолымен елдің қаржы жүйесін тұрақтандыру мақсатында 2012 жылғы 11 қаңтарда құрылған мемлекеттік ұйым. Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі ПАҚ-тың жалғыз акционері болып табылады.

Қор қызметінің негізгі бағыттары мыналар:

- банк секторын сауықтыру: екінші деңгейдегі банктерден және бұрын банк болған заңды тұлғалардан проблемалық активтерді сатып алу;

- сатып алынған активтерді экономикалық айналымға қайта қосу: қарыздарды қайта құрылымдау, қарыздарды өндіріп алу және электрондық аукциондар арқылы активтерді сату;

- уәкілетті өкіл (агент) ретіндегі қызметті орындау: мемлекеттік қарыздар мен кепілдіктерге қызмет көрсету және бюджеттік қарыздар бойынша өтелмеген сомаларды өндіріп алу;

- мүлікті өткізу: кепілге қойылған немесе салық төлеушінің билік ету құқығына шектеулер қойылған активтерді, сондай-ақ мемлекеттік кіріс органдары ұстап қалған мүлікті сату.

Қордың негізгі мақсаты – банк секторының саулығын қалпына келтіру, екінші деңгейдегі банктерге проблемалық кредиттерді өз баланстарынан шығару процесінде жәрдемдесу және алынған белсенді емес кредиттерді экономикалық айналымға қайта қосу. Шамадан тыс қарыз жүктемесі банктердің экономика үшін кредит беру қызметін тиімді атқаруына кедергі келтіреді, бұл өз кезегінде елдегі экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күштеріне теріс әсер етеді.

Қордың басты басымдығы – борышкерлерден қаражатты қайтару. Сондықтан активтерді иеленгеннен кейін ол ең алдымен несиені қайта құрылымдау мәселесін қарастырады. Бұл төлем кестесін қайта қарау, пайыздық мөлшерлемелерді төмендету, несиелерді шетел валютасына ауыстыру және т.б. түрде жүзеге асырылуы мүмкін.

Қор қарызды өтеу процесін жеделдету үшін әрбір қарыз алушымен жеке жұмыс істейді. Егер қайта құрылымдау қарыздың тұрақты өтелуіне әкелмесе, қарызды өндіріп алу рәсімдерін бастау туралы шешім қабылданады.

Жоғарыда аталған барлық шаралар проблемалық кредиттердің пайда болуына уақтылы ден қоюды қамтамасыз етуге, проблемалық немесе әлеуетті проблемалық берешекке қатысты жедел шаралар қабылдауға және түптің-түбінде Қазақстандық банктердің портфельдеріндегі проблемалық кредиттер көлемін азайтуға ықпал етеді.

Мәселелі несие қоры қарызды қайта құрылымдау, процестерді цифрландыру және активтерді басқару тиімділігін арттыру бойынша жұмысын жалғастыруды жоспарлап отыр. Сондай-ақ, жоспарларға жеке инвесторлармен өзара әрекеттесу тетіктерін әзірлеу және активтерді сату рәсімдерін жетілдіру кіреді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижелері бойынша, несиелік тәуекел коммерциялық банктердің қызметіндегі негізгі тәуекел болып қала береді. Қазақстан Республикасындағы екінші деңгейлі банктердің несиелік портфелінің құрылымы мен сапасын талдау көрсеткендей, портфельдегі ең үлкен үлес жеке тұлғаларға берілген несиелерге тиесілі; алайда бұл сегментте мерзімі өткен берешек үлесі де ең жоғары болып табылады, бұл несиелік портфельдің жалпы сапасына теріс әсер етеді.

Сонымен қатар, заңды тұлғаларға несие беру оң серпін көрсетуде және бұл мерзімі өткен берешектің азаюымен қатар жүруде, ал бұл қарыз алушылардың аталған санатының қаржылық жағдайының тұрақтырақ екенін білдіреді.

Банктер жауапты несие беру, қарыз алушыларды жоғары сапалы бағалау, икемді төлем шарттары, қаржылық сауаттылықты арттыру және ерте кезеңдегі төлемдерді тиімді басқару арқылы мерзімі өткен тұтынушылық несиелер деңгейін төмендете алады. Бұл шаралар төлем тәртібін жақсартуға және несиелік тәуекелдерді төмендетуге көмектеседі.

Несиелік тәуекелді барынша азайту үшін банктер бірқатар алдын алу, талдау және ұйымдастыру шараларын қолдана алады. Негізгі шаралар төменде келтірілген:

1. Қарыз алушыны сапалық бағалау (скоринг, андеррайтинг)

- несие тарихын тексеру (несие бюролары арқылы)
- қайтару қабілетін бағалау: кірістерді, шығыстарды және қарыз жүктемесін талдау
- бизнесті бағалау (заңды тұлғалар үшін): қаржылық есептілікті және салалық тәуекелдерді талдау
- беделді тексеру: сот даулары, қаржылық жағдайы нашар басқа қарыз алушылармен байланыстар.

2. Кредиттік саясат және стандарттар

- қарыз алушы, сала, аймақ және т.б. бойынша ішкі лимиттерді белгілеу
- тәуекел профильдеріне негізделген стандартты кредиттеу шарттарын әзірлеу
- кепілдік қамтамасыз етудің (кепіл, кепілгерлік) қолайлы деңгейлерін айқындау

3. Несие портфелін әртараптандыру

- белгілі бір экономикалық секторларға тәуелділікті азайту
- портфельді мына бағыттар бойынша теңгерімдеу: жеке тұлғалар мен корпоративтік клиенттер; шағын, орта және ірі бизнес; сондай-ақ қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді несиелер

4. Резервтер қалыптастыру

- күтілетін несиелік шығындар негізінде ХҚЕС 9 (IFRS 9) талаптарына сәйкес резервтерді қалыптастыру
- несие сапасының өзгеруіне байланысты резервтерді тұрақты түрде қайта қарау.

5. Мониторинг және стресс-тестілеу

- қарыз алушының жағдайына үздіксіз мониторинг жүргізу
- дефолттың алдын ала белгілерін (төлемдердің кешіктірілуі, қызмет көрсеткіштерінің нашарлауы) талдау
- макроэкономикалық тәуекелдерді ескере отырып, стресс-тесттер жүргізу.

6. Проблемалық қарыздарды қайта құрылымдау

- мөлшерламаны уақытша төмендету, мерзімді ұзарту, төлем бойынша демалыс беру
- қарызды активтерге айырбастау, жаңа міндеттемелер шығару

7. Процестерді автоматтандыру және жасанды интеллектті (ЖИ) қолдану

- тәуекелдерді бағалау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін қолдану
- цифрлық скоринг және шешім қабылдаудың автоматтандырылған жүйелері

8. Құқықтық қорғау және кепілді басқару

- кепілдің заңды күшін тексеру
- міндеттемелер орындалмаған жағдайда талаптарды жедел түрде мәжбүрлеп орындату мүмкіндігі,

9. Қызметкерлерді оқыту және ішкі бақылау

- тәуекелдерді басқару бөлімінің қызметкерлерінің біліктілігін арттыру
- кредиттік операцияларға ішкі аудит жүргізу

10. Сыртқы сақтандыру және синдикация

- кредиттерді сақтандыру
- синдикацияланған кредиттер арқылы тәуекелдің бір бөлігін басқа банктерге беру.

Осы шаралар жиынтығы банктерге несие бойынша міндеттемелердің орындалмау ықтималдығын азайтуға, шығындарды барынша азайтуға және несие портфельдерінің тұрақтылығын сақтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Бубнова, Ю.Б., & Михайлова, И.Г. (2017). О подходах к определению проблемной задолженности коммерческих банков. *Baikal Research Journal*, *8*(2), 7. https://doi.org/10.17150/2411-6262.2017.8(2).7 // Bubnova, Ju.B., & Mihajlova, I.G. (2017). O podhodah k opredeleniju problemnoj zadolzhennosti kommercheskih bankov. *Baikal Research Journal*, *8*(2), 7. https://doi.org/10.17150/2411-6262.2017.8(2).7

Исаева, П.Г., & Гадашакаева, Д.Р. (2019). Анализ динамики и направления совершенствования возвратности кредита. *Azimuth of Scientific Research: Economics and Administration*, *8*(3), 120–123. https://doi.org/10.26140/anie-2019-0803-0026 // Isaeva, P.G., & Gadashakaeva, D.R. (2019). Analiz dinamiki i napravlenija sovershenstvovanija vozvratnosti kredita. *Azimuth of Scientific Research: Economics and Administration*, *8*(3), 120–123. https://doi.org/10.26140/anie-2019-0803-0026

Конорев, В.В. (2018). К вопросу о формировании кредитных рисков и просроченной задолженности в современных банках. *Политика, экономика и инновации*, (3), 10–18. https://pei-journal.ru/index.php/PEII/issue/view/20/showToc // Konorev, V.V. (2018). K voprosu o formirovanii kreditnyh riskov i prosrochennoj zadolzhennosti v sovremennyh bankah. *Politika, jekonomika i innovacii*, (3), 10–18. https://pei-journal.ru/index.php/PEII/issue/view/20/showToc

Кряжева, А.П., & Иванова, Л.К. (2017). Влияние просроченной задолженности на финансовый результат банка: методы прогресса. *Baikal Research Journal*, *8*(2), 8. https://doi.org/10.17150/2411-6262.2017.8(2).8 // Krjazheva, A.P., & Ivanova, L.K. (2017). Vlijanie prosrochennoj zadolzhennosti na finansovyj rezul'tat banka: metody progressa. *Baikal Research Journal*, *8*(2), 8. https://doi.org/10.17150/2411-6262.2017.8(2).8

Лаврушин, О.И., & Валенцева, Н.И. (Ред.). (2007). *Банковские риски*. КНОРУС. // Lavrushin, O.I., & Valenceva, N.I. (Red.). (2007). *Bankovskie riski*. KNORUS.

Марамыгин, М.С., Шатковская, Е.Г., Логинов, М.П., Мокеева, Н.Н., Прокофьева, Е.Н., Заборовская, А.Е., & Долгов, А.С. (2021). *Банковское дело и банковские операции*. Издательство Уральского университета. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95287/1/978-5-7996-3104-8_2021.pdf // Maramygin, M.S., Shatkovskaja, E.G., Loginov, M.P., Mokeeva, N.N., Prokof'eva, E.N., Zaborovskaja, A.E., & Dolgov, A.S. (2021). *Bankovskoe delo i bankovskie operacii*. Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95287/1/978-5-7996-3104-8_2021.pdf

Национальный Банк Республики Казахстан. (б. д.). *Национальный Банк Республики Казахстан* [Официальный сайт]. https://nationalbank.kz/ru // Nacional'nyj Bank Respubliki Kazahstan. (b. d.). *Nacional'nyj Bank Respubliki Kazahstan* [Oficial'nyj sajt]. https://nationalbank.kz/ru

Национальный Банк Республики Казахстан. (2022). *Статистический бюллетень Национального Банка Республики Казахстан*, № 01 (326), январь 2022 г. https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/1987?page=2 // Nacional'nyj Bank Respubliki Kazahstan. (2022). *Statisticheskij bjulleten' Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan*, № 01 (326), janvar' 2022 g. https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/1987?page=2

Национальный Банк Республики Казахстан. (2023). *Статистический бюллетень Национального Банка Республики Казахстан*, № 01 (338), январь 2023 г. https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/1987?page=2 // Nacional'nyj Bank Respubliki Kazahstan. (2023). *Statisticheskij bjulleten' Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan*, № 01 (338), janvar' 2023 g. https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/1987?page=2

Национальный Банк Республики Казахстан. (2024). *Статистический бюллетень Национального Банка Республики Казахстан*, № 01 (350), январь 2024 г. https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/2205?page=2 // Nacional'nyj Bank Respubliki Kazahstan. (2024). *Statisticheskij bjulleten' Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan*, № 01 (350), janvar' 2024 g. https://nationalbank.kz/ru/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/2205?page=2

Никифорова, В.Д., Коваленко, А.В., & Никифоров, А.А. (2019). Теоретические и практические аспекты работы коммерческих банков с проблемными кредитами. *Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент»*, *12*(3), 93–100. https://doi.org/10.17586/2310-1172-2019-12-3-93-100 // Nikiforova, V.D., Kovalenko, A.V., & Nikiforov, A.A. (2019). Teoreticheskie i prakticheskie aspekty raboty kommercheskih bankov s problemnymi kreditami. *Nauchnyj zhurnal NIU ITMO. Serija «Jekonomika i jekologicheskij menedzhment»*, *12*(3), 93–100. https://doi.org/10.17586/2310-1172-2019-12-3-93-100

Острожкова, А.С., Дорожкина, Н.И., & Федорова, А.Ю. (2017). Проблема просроченной задолженности банков в условиях экономической нестабильности. *Социально-экономические явления и процессы*, *12*(5), 119–124. https://doi.org/10.20310/1819-8813-2017-12-5-119-124 // Ostrozhkova, A.S., Dorozhkina, N.I., & Fedorova, A.Ju. (2017). Problema prosrochennoj zadolzhennosti bankov v uslovijah jekonomicheskoj nestabil'nosti. *Social'no-jekonomicheskie javlenija i processy*, *12*(5), 119–124. https://doi.org/10.20310/1819-8813-2017-12-5-119-124

Республика Казахстан. (1995a, 31 августа). О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан: Закон Республики Казахстан № 2444 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24 мая 2025 г.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003931 // Respublika Kazahstan. (1995a, 31 avgusta). O bankah i bankovskoj dejatel'nosti v Respublike Kazahstan: Zakon Respubliki Kazahstan № 2444 (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 24 maja 2025 g.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003931

Республика Казахстан. (1995b, 30 марта). О Национальном Банке Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан № 2155 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20 августа 2024 г.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003548 // Respublika Kazahstan. (1995b, 30 marta). O Nacional'nom Banke Respubliki Kazahstan: Zakon Respubliki Kazahstan № 2155 (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 20 avgusta 2024 g.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003548

Шадрина, А.Д. (2018). Оценка кредитных рисков в коммерческих банках. *Научный результат. Экономические исследования*, *4*(4), 87–94. https://doi.org/10.18413/2409-1634-2018-4-4-0-10 // Shadrina, A.D. (2018). Ocenka kreditnyh riskov v kommercheskih bankah. *Nauchnyj rezul'tat. Jekonomicheskie issledovanija*, *4*(4), 87–94. https://doi.org/10.18413/2409-1634-2018-4-4-0-10

Шапкин, А.С., & Шапкин, В.А. (2005). *Теория риска и моделирование рисковых ситуаций*. Дашков и К°. // Shapkin, A.S., & Shapkin, V.A. (2005). *Teorija riska i modelirovanie riskovyh situacij*. Dashkov i K°.

Юзвович, Л.И., Слепухина, Ю.Э., Долгих, Ю.А., Татьянников, В.А., Стрельников, Е.В., Луговцов, Р.Ю., & Клименко, М.Н. (2020). *Финансовые и банковские риски*. Издательство Уральского университета. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95285/1/978-5-7996-3105-5_2020.pdf // Juzvovich, L.I., Slepuhina, Ju.Je., Dolgih, Ju.A., Tat'jannikov, V.A., Strel'nikov, E.V., Lugovcov, R.Ju., & Klimenko, M.N. (2020). *Finansovye i bankovskie riski*. Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95285/1/978-5-7996-3105-5_2020.pdf

Авторлар туралы мәліметтер

Ургушева Самал Серкановна – экономика ғылымдарының магистрі, Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан, e-mail: s.urgusheva@kazatu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7768-643X

Саменова Асем Жанахметовна – экономика ғылымдарының магистрі, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: ASagidoldina@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4453-9175

Сведения об авторах

Ургушева Самал Серкановна – магистр экономики, Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан, e-mail: s.urgusheva@kazatu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7768-643X

Саменова Асем Жанахметовна – магистр экономики, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан e-mail: ASagidoldina@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4453-9175

Information about the authors

Samal Serkanovna Urgusheva – Master of Economics, Astana International University, Astana, Kazakhstan, e-mail: s.urgusheva@kazatu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7768-643X

Assem Zhanakhmetovna Samenova – Master of Economics, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: ASagidoldina@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4453-9175

ДЕМОГРАФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_7

ҒТАХР 05.11.15

Аубакирова Ж.С., Краснобаева Н.Л.*, Алексеенко А.Н.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Қазақстан халқының демографиялық қартаюы: тәуекелдер, қауіптер және салдарлар

АҢДАТПА. Демографиялық қартаю – Қазақстанның қазіргі дамуындағы өзекті мәселе. Бұл зерттеу елдің және оның жекелеген өңірлерінің демографиялық тәуекелдері тұрғысынан Қазақстан халқының жас құрылымының эволюциясын, атап айтқанда, халықтың қартаю процесін қарастыруды көздейді. Зерттеу әдіснамасы демографиялық көрсеткіштерді, соның ішінде А. Совидің қартаю индексін, БҰҰ-ның халықтың қартаю жіктемесін, Божо-Гарнье-Россет жіктемесін және Қазақстан Республикасының қартаю индексін салыстырмалы талдауды қамтиды. Осы көрсеткіштерді тексеру негізінде Қазақстандағы демографиялық тәуекелдерді, қауіптерді және қауіпсіздікті бағалауға арналған шкалалар модельденді. Алғаш рет Қазақстан өңірлеріндегі демографиялық тәуекелдерді бағалаудың индикативтік жүйесі әзірленіп, әлеуетті қауіп аймақтары анықталды. Нәтижелер Солтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстан, сондай-ақ Алматы мегаполисі үшін елеулі тәуекелдердің бар екенін көрсетеді. Зерттеу халықтың қартаюына байланысты демографиялық тәуекелдер мен олардың ықтимал жағымсыз салдарын (демографиялық, әлеуметтік-экономикалық және саяси) анықтайды, сонымен қатар осы тәуекелдерді жіктеп, олардың ауырлық дәрежесін айқындайды. Халықаралық стандарттар мен ұлттық орташа көрсеткіштерге сүйене отырып, демографиялық қауіпсіздік жағдайын көрсететін әрбір көрсеткіш үшін шекті мәндер белгіленді. Осы мәндер негізінде Қазақстанның барлық өңірлері мен республикалық маңызы бар қалалары үш аймаққа бөлінді: қауіпсіздік (жасыл аймақ), тәуекел (сары аймақ) және қауіп (қызыл аймақ). Осы сын-қатерлерге жауап ретінде зерттеу тиісті мемлекеттік органдарға ұсынымдар береді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы халықтың қартаюын бағалаудың ұсынылған индикативтік жүйесінде жатыр; бұл жүйе аумақтық даму бағдарламаларын әзірлеуде және Қазақстанда өңірлік даму ерекшеліктерін ескеретін тиімді демографиялық саясатты жүзеге асыруда құрал ретінде қызмет ете алады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: халықтың қартаюы, демографиялық тәуекелдер, демографиялық қауіптер, демографиялық қауіпсіздік, Қазақстан.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар)

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Аубакирова, Ж.С., Краснобаева, Н.Л., Алексеенко, А.Н. (2026). Қазақстан халқының демографиялық қартаюы: тәуекелдер, қауіптер және салдарлар. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 110–132. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_7

Мақала тарихы:
Редакцияға түсті: 04.07.2026
Жариялау туралы шешім қабылданды: 19.09.2026
Жарияланды: 30.09.2026

* Хат-хабаршы авторы: Краснобаева Нелли Леонидовна, e-mail: krasn_nelli@mail.ru

Аубакирова Ж.С., Краснобаева Н.Л.*, Алексеенко А.Н.

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Демографическое старение населения Казахстана: риски, угрозы и последствия

АННОТАЦИЯ. Демографическое старение является одной из актуальных проблем современного развития Казахстана. Целью настоящего исследования является изучение эволюции возрастной структуры населения Казахстана, в частности такого процесса, как старение населения, с точки зрения демографического риска для Казахстана в целом и отдельных его регионов. Методология исследования включает сравнительный анализ таких демографических показателей, как индекс постарения по А. Сови, коэффициент старения населения по международной классификации ООН, классификация старения населения по Боже-Гарнье-Россету и индекс старения РК. На основе их верификации были смоделированы шкалы демографических рисков, угроз и безопасности Казахстана. Впервые была разработана индикативная система оценки демографических рисков для разных регионов Казахстана, выявлены зоны потенциальных угроз.

Результаты показывают наличие существенных рисков для северного, восточного и центрального Казахстана, а также для такого мегаполиса как Алматы. Выявлены демографические риски старения населения и возможные их негативные последствия: демографические, социально-экономические и политические, осуществлена их типологизация и выявлена степень проявления данных рисков. Опираясь на международные стандарты и среднереспубликанские значения, установлены предельно-критические значения каждого индикативного показателя, отражающего состояние демографической безопасности. Исходя из установленных значений все области Казахстана и города республиканского значения были ранжированы на три зоны: безопасности (зеленая зона), рисков (желтая зона) и угроз (красная зона). В ответ на эти вызовы в рамках исследования разработаны рекомендации для компетентных государственных структур. Практическая значимость исследования заключается в том, что предложенная индикативная система оценки старения населения может быть использована как инструмент для проектирования программ территориального развития и внедрения эффективной демографической политики Казахстана с учетом особенностей регионального развития.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: старение населения, демографические риски, демографические угрозы, демографическая безопасность, Казахстан.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы)

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Аубакирова, Ж.С., Краснобаева, Н.Л., Алексеенко, А.Н. (2026). Демографическое старение населения Казахстана: риски, угрозы и последствия. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 110–132. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_7

* Автор-корреспондент: Краснобаева Нелли Леонидовна, e-mail: krasn_nelli@mail.ru

Zhanna S. Aubakirova, Nelli L. Krasnobayeva*, Alexander N. Alekseenko

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Demographic Aging of Kazakhstan's Population: Risks, Threats, and Consequences

ABSTRACT. Demographic aging is a pressing issue in Kazakhstan's contemporary development. This study aims to examine the evolution of Kazakhstan's population age structure–specifically the process of population aging–through the lens of demographic risk for the country as a whole and its individual regions. The research methodology involves a comparative analysis of demographic indicators, including the A. Sauvy aging index, the UN classification of population aging, the Beaujeu-Garnier-Rosset classification, and the Republic of Kazakhstan's aging index. Based on the verification of these metrics, scales were modeled to assess demographic risks, threats, and security in Kazakhstan. For the first time, an indicative system for assessing demographic risks across Kazakhstan's regions was developed, and zones of potential threats were identified.

The results reveal significant risks for Northern, Eastern, and Central Kazakhstan, as well as for the metropolis of Almaty. The study identifies the demographic risks associated with population aging and their potential negative consequences–demographic, socio-economic, and political–while categorizing these risks and determining their severity. Drawing on international standards and national averages, critical threshold values were established for each indicator reflecting the state of demographic security. Based on these values, all regions and cities of national significance in Kazakhstan were ranked into three zones: safety (green zone), risk (yellow zone), and threat (red zone). In response to these challenges, the study offers recommendations for relevant government bodies. The practical significance of the research lies in the proposed indicative system for assessing population aging, which can serve as a tool for designing territorial development programs and implementing effective demographic policies in Kazakhstan that account for regional development specifics.

KEYWORDS: population aging, demographic risks, demographic threats, demographic security, Kazakhstan.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Aubakirova, Zh.S., Krasnobayeva, N.L., Alekseenko, A.N. (2026). Demographic Aging of Kazakhstan's Population: Risks, Threats, and Consequences. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 110–132. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_7

* Corresponding author: Krasnobayeva Nelli Leonidovna, e-mail: krasn_nelli@mail.ru

КІРІСПЕ

Қазақстанда халықтың қартаю процесі қарқынды жүріп жатыр. XXI ғасырдың алғашқы ширегінде (1999–2025 жж.) 65 жас және одан жоғары жастағы халықтың үлесі 6,7%-дан 9%-ға дейін өсті. БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаментінің деректеріне сәйкес, бұл көрсеткіш 1950 жылдан бері 4,28 есеге артқан. Қазақстандағы 65 жас және одан жоғары жастағы халық саны 2025 жылы ең жоғары деңгейге – 1 876 501 адамға жетсе, ең төменгі көрсеткіш 1950 жылы 438 802 тұрғынды құраған (Statdata.demography.digital). Демографиялық қартаю мәселесі күн тәртібінен түспейді – Қазақстанда, әсіресе оңтүстік және батыс өңірлерде жас құрылымының біраз жасаруына қарамастан, алдағы онжылдықтарда бұл үрдіс күшейе түспек. Сондықтан бұл мәселені зерттеу өзекті болып қала береді және ол тек жалпы ғылыми талдауды ғана емес, сонымен қатар бүкіл Қазақстан мен оның жекелеген өңірлері үшін демографиялық тәуекелдер мен қауіптер тұрғысынан процесті бағалауды да талап етеді. Осы мақсатта зерттеу барысында халықтың жас құрылымындағы жалпы өзгерістерге және қартаю процесіне ерекше назар аудара отырып, Қазақстанның демографиялық қауіпсіздігін бағалаудың индикативтік жүйесі әзірленді. Бұл индикативтік жүйе Қазақстан немесе оның жекелеген өңірлері үшін жағымсыз сценарийлердің туындау және даму ықтималдығын бағалау арқылы демографиялық тәуекелдерді анықтауға, сондай-ақ мемлекеттік қауіпсіздікке қауіп төндіретін жағдайларды қоса алғанда, ықтимал әлеуметтік салдарларды айқындауға мүмкіндік берді. Таңдалған жиырма индикатордың төртеуі халықтың қартаю процесін бағалауға арналған; олар қауіпсіздік шкалаларын әзірлеуге және демографиялық тәуекел мен қауіп деңгейлерін анықтауға негіз болды.

Жүйені құру кезінде демографиялық және әлеуметтік-экономикалық деректер ескеріп, арнайы индикаторлар негізінде қалыптасқан. Бұл Қазақстан Республикасының демографиялық жүйесінің күшті және әлсіз жақтарын анықтауға және мемлекеттің демографиялық саясатын одан әрі дамыту үшін ғылыми негізделген ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік берді. Айта кету керек, мұндай бағалаудың шетелдік тәжірибесі негізінен демографиялық мәліметтерге негізделген. Бұл индикативті бағалау жүйесі демографиялық көрсеткіштерден басқа әлеуметтік-экономикалық және геосаяси факторлардың әсерін ескереді. Бұл елдің демографиялық қауіпсіздігін кешенді құбылыс ретінде қарастыруға және бағалауға, сондай-ақ Қазақстанның ерекше географиялық жағдайы мен ішкі өңірлік сараланuын назарға алуға мүмкіндік береді.

Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы контекстіндегі демографиялық процестердің динамикасын, сондай-ақ халықтың сандық және сапалық сипаттамаларына тікелей әсер ететін ішкі және сыртқы саяси факторларды талдау қажеттілігі ғылыми-практикалық шешімді талап ететін өзекті мәселе. Ұсынылған шешім халықаралық стандарттарды ескере отырып, жалпы шекті-сыни демографиялық мәндерді белгілеуге және негіздеуге бағытталған. Демографиялық қауіпсіздікті бағалау критерийлерінің осы индикативтік жүйесі әрбір өңір үшін орташа республикалық орташа көрсеткіштермен және басқа өңірлердің көрсеткіштерімен салыстыра отырып сынақтан өткізілді. Нәтижесінде болып жатқан демографиялық өзгерістердің мәні мен олардың әлеуметтік-экономикалық салдары туралы аналитикалық түсініктемелермен бірге жүретін демографиялық процестердің жай-күйін бағалау шкаласы пайда болды. Бұл зерттеу елдің және оның жекелеген өңірлерінің демографиялық тәуекелдері тұрғысынан Қазақстан халқының жас құрылымының эволюциясын, атап айтқанда, халықтың қартаю процесін қарастыруды көздейді. Зерттеудің хронологиялық ауқымы 2009–2020 жылдармен, яғни пандемияға (COVID-19) дейінгі кезеңмен шектелген; өйткені дәл осы уақытта Қазақстанда халықтың қартаюына қатысты негізгі демографиялық үрдістер қалыптасып, республиканың қазіргі әлеуметтік-демографиялық дамуының (2021–2025 жж.) сипаты мен бағытын айқындады.

ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ

Тұжырымдамалық негізді айқындап алайық. Кең мағынада «тәуекел» ұғымы міндетті түрде қолайсыз салдарлар болған кезде белгісіз нәтиже беретін жағдай ретінде

қарастырылады. Белгілі бір жағдайларды біріктірген кезде тәуекел сәтті нәтиженің әлеуетін қамтиды, бірақ бірінші кезекте жоғалтулар, шығындар мен кері кетушілік ықтималдығын азайту үшін тәуекелдерге талдау жасалады. Модернизация жағдайында – әлеуметтік процестер мен әлеуметтік маңызды өзгерістерді жеделдету – белгісіздік кеңістігі арттырады. Нәтижесінде белгісіздіктің өсуі белгілі бір идея қалыптасқан «ескі» тәуекелдердің ықтималдығының артуына және «жаңа», әлі белгісіз тәуекелдердің пайда болуына әкеледі. Шындығында, кез-келген тәуекелді әртүрлі сценарийлерді жүзеге асыру мүмкіндігі ретінде қарастырған жөн, сценарийлердің бір бөлігі теріс деп бағаланады. Демографиялық тәуекелдер – бұл демографиялық, әлеуметтік және экономикалық тенденциялардың, жағдайлардың, факторлардың белгілі бір жиынтығынан туындайтын қолайсыз оқиғалардың пайда болу ықтималдығы. Қолданыстағы мәселенің шешімдерін кейінге қалдыру қауіп-қатердің бір түрі – қауіп ретінде қарастырылуы керек жағымсыз, дағдарыстық, апатты салдардың пайда болу ықтималдығының артуына әкеледі.

Демографиялық қауіптер – бұл пайда болуы мен дамуына байланысты халықтың жағдайындағы жағымсыз сандық және сапалық өзгерістер орын алатын, елдің тұрақты дамуына теріс әсер ететін құбылыстар мен тенденциялар. Демографиялық қауіп – бұл жеке тұлғаның, қоғамның, елдің өмірлік мүдделеріне қауіп төндіретін және қиын жағдайда мемлекеттің аумақтық тұтастығының бұзылуына әкелуі мүмкін қайшылықтардың төтенше шиеленісу жағдайы.

Тұтастай алғанда, «демографиялық қауіпсіздік» ұғымы ұлттық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі ретінде, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын демографиялық қауіптерден қорғау ретінде қарастырылады, бұл кем дегенде мемлекеттің геосаяси, экономикалық, этникалық және басқа status- quo сақтауды қамтамасыз етеді. Демографиялық қауіпсіздік – бұл салыстырмалы түрде жаңа ұғым, ол тек соңғы онжылдықтарда зерттеу объектісіне айналды және sustainable development – тұрақты даму тұжырымдамасымен тікелей байланысты. Ғылыми-техникалық прогреске, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға, әлеуметтік капиталға инвестициялауға бағдарланумен қатар, демографиялық қауіпсіздік жаһандық, метаөңірлік және ұлттық дамудың стратегиялық басымдықтарының бірі болып табылады.

Осылайша, ҚР демографиялық қауіпсіздік деңгейін бағалаудың индикативтік жүйесін (былайша айтқанда – демографиялық тәуекелдерді бағалау жүйесі) әзірлеу және қолдану Қазақстан Республикасының, сондай-ақ Орталық Азия өңірінің және жаһандық әлемнің орнықты дамуын қамтамасыз ету жөніндегі өзекті сауалға жауап болып табылады.

Қазақстанның демографиялық қауіпсіздігінің түрлі аспектілері Е.О. Қырықбаева, А. Королев, М. Мамаев, А.А. Кайгородцев, К.В. Григоричев, Е.П. Зимовина және Р.М. Мушановтың еңбектерінде қарастырылған (Григоричев & Зимовина, 2004; Кайгородцев, 2007; Королев & Мамаев, 2011; Кырыкбаева, б. д.; Мушанов, 2010). Аталған жарияланымдарды талдау барысында бақылаусыз еңбек көші-қоны мен заңсыз сыртқы көші-қон; халық құрылымындағы гендерлік теңгерімсіздік; ауылдан қалаға бағытталған реттелмеген көші-қон; экономикалық жағынан әлсіз дамыған аймақтардағы демографиялық ахуал; туу көрсеткіштері мен ерлер мен әйелдердің репродуктивті денсаулығы; демографиялық және діни жағдайлардың өзара байланысы; халықтың қартаюы және тағы басқа мәселелер мен тәуекелдер анықталды.

«Қазақстанның демографиялық қауіпсіздігі: әлеуеті, тәуекелдері және перспективалары» атты монография Қазақстандағы демографиялық қауіпсіздік мәселелерін қарастырады, әлеуметтік-демографиялық тәуекелдер мен қауіп-қатерлерді (соның ішінде халықтың қартаюына байланысты мәселелерді) бағалайды, сондай-ақ елдің демографиялық даму әлеуеті мен ықтимал сценарийлерін талдайды. Аталған процестер тек ұлттық деңгейде ғана емес, сонымен қатар өңірлік деңгейде де сараланады. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, авторлар өзекті әлеуметтік қажеттіліктерді айқындайды; оларды шешу тек демографиялық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-саяси тәуекелдерді де бәсеңдетуге немесе жоюға ықпал етер еді (Аубакирова және т.б., 2022).

Халықаралық тәжірибені шолу барысында Беларусь Республикасы («Демографиялық қауіпсіздік туралы» заң қабылдаған жалғыз посткеңестік мемлекет), (О демографической безопасности Республики Беларусь, 2002) Ресей Федерациясы (Концепция демографической политики до 2025 года Российской Федерации, 2007), Литва (Концепция семейной политики Литвы, 2008), Латвия, Эстония, Франция, АҚШ, Германия, Үндістан, Бангладеш, Пәкістан, Индонезия және Қытай сияқты елдерде демографиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің өзіндік ерекшеліктері анықталды.

Демографиялық қауіпсіздік пен демографиялық саясатты зерттеу саласындағы жаһандық үрдістерді талдау көрсеткендей, аталған мемлекеттердің барлығы үшін ортақ мақсат – халықтың өмір сүру деңгейін көтеру, ұлттық әл-ауқатты қамтамасыз ету, сондай-ақ демографиялық және ұлттық қауіпсіздікті нығайту. Елдер арасындағы айырмашылықтар тек демографиялық саясатты жүзеге асыру әдістерінде ғана байқалады.

Зерттеудің статистикалық дереккөздер базасы 2009 жылдағы халық санағының, сондай-ақ ағымдағы статистиканың деректеріне негізделген. 2009 жылғы санақ деректері демографиялық процестерді синхронды және диахронды талдауға мүмкіндік беретін ауқымды демографиялық ақпаратты қамтиды.

Халық санағы маңызды рөл атқарғанымен, олар белгілі бір уақыт кезеңіндегі деректерді ғана ұсынады. Санақаралық кезеңдердегі демографиялық процестерді талдау үшін ағымдағы статистика деректерінің маңызы зор (Statdata.demography.digital, б. д.). Ең толық ақпарат Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі (Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, б. д.; Занятость населения в Республике Казахстан, 2010; Образование в Республике Казахстан, 2011)https://stat.gov.kz/ жариялайтын «Қазақстанның демографиялық жылнамаларында» қамтылған. Маңыздысы, осы жылнамалардағы статистикалық деректер әртүрлі санаттар бойынша салыстыруға жарамды. Аймақтық деңгейде ұсынылған статистикалық деректер демографиялық процестерді уақыт динамикасында талдауға және қалыптасып келе жатқан үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Халықтың жас құрылымындағы өзгерістерді зерттеу үшін авторлар «жас пирамидасы» деп аталатын графикалық әдісті қолданды. Олар әртүрлі жылдары жүргізілген халық санағының жасқа қатысты деректерін бір пирамидаға біріктіру әдісін пайдаланды; осылайша он жылдық аралықтар бойынша жас топтарының үлесіндегі өзгерістер айқынырақ көрініс тапты.

Халықтың демографиялық қартаюы ұзақ мерзімді демографиялық өзгерістердің, халықтың көбею сипатындағы жылжулардың, туудың, өлімнің, олардың арақатынасының, сондай-ақ көші-қон қозғалыстарының ішінара әсерінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Қазақстанның демографиялық қартаюын бағалау үшін А. Сови бойынша қартаю индексі, БҰҰ бойынша халықаралық жіктеу, Э. Россет-Боже-Гарнье бойынша жіктеу және ҚР қартаю индексі пайдаланылатын болады.

Россет-Божо-Гарнье жіктемесіне сәйкес, егер 60 жастан асқан адамдардың үлесі 8%-дан аспаса, халық «жас» деп саналады; «қарттық шегі» – 8–10%, «демографиялық қартаю» – 10–12%, ал «демографиялық қарттық» – 12%-дан жоғары көрсеткіш болып табылады.

БҰҰ жіктемесі бойынша, егер 65 жас және одан жоғары жастағы адамдардың үлесі 4%-дан аспаса, халық «жас», 4–7% аралығында болса – «жетілген», ал 7%-дан асса – «қарт» деп саналады. Зерттеуде сондай-ақ А. Совидің қартаю индексі қолданылды; ол 60 жас және одан жоғары жастағы халықтың 20 жасқа дейінгі халыққа қатынасы ретінде есептеледі. 20%-дан төмен көрсеткіш қартаюдың төмен деңгейін, 20–30% – орташа деңгейін, ал 30%-дан жоғары көрсеткіш – жоғары деңгейін білдіреді. Осы әдістемелерді кешенді түрде қолдану авторларға Қазақстанның демографиялық даму перспективаларын бағалау мақсатында халықтың қартаю деңгейін дәлірек анықтауға мүмкіндік берді.

Қазақстан мен оның өңірлері бойынша халықтың қартаюының жиынтық кестесі жоба авторлары әзірлеген демографиялық деректер базасында ұсынылған. Деректер базасы (демографиялық ақпараттық жүйе) Semantic MediaWiki кеңейтімін қолдана отырып, MediaWiki платформасында жасалған. Бұл кеңейтім құрылымдалған және терілген деректерді Wiki беттерінің мәтінінде сақтауға мүмкіндік береді. Деректер сұраулары үшін семантикалық іздеу және API қолданылады. Tableau бағдарламалық жасақтамасы талдау, болжау және визуализация құралы ретінде қолданылады.

Қазақстанда тиісті дәрежеде назар аударылмайтын мәселе – халық құрылымындағы егде жастағы адамдардың үлесінің арттыруы. Бұл тәуекелді зейнетақы жүйесінің қаржылық өміршеңдігінің бұзылуы, еңбекке қабілетті халыққа жоғары жүктеме, денсаулық сақтау жүйесіне ерекше жүктеме сияқты қолайсыз оқиғалардың туындау ықтималдығы ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, мемлекеттің салмақты саясаты кезінде егде жастағы адамдардың үлесінің арттыруы «күміс ұрпақтың» әлеуетін тиімді пайдалану, яғни, аға буындардың қоғамның экономикалық және әлеуметтік өміріне белсенді қатысуына жаңа мүмкіндіктер бере алады.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

А. Сови классификациясы бойынша халықтың қартаюы. Халықтың жалпы құрылымындағы 60 және одан жоғары жастан асқан адамдар 20 жасқа дейінгі адамдар санына шаққандағы үлесі 30% мәндік шекара болып табылады, ал оның асып кетуі халықтың қартаю қарқынының күшеюінің басталғанын көрсетеді. Қазақстанда ол 2011 жылы еңсеріліп, 2020 жылға қарай 34,1% – ға жетті, бұл көрсеткіштің өсу қарқыны 10 жылда 12%, құрады (жылын–1,2%). Жалпы, шетелдік бағалаулар бойынша, Қазақстанды барлық туындайтын әлеуметтік-экономикалық салдарлары бар қартаю деңгейі жоғары өңірге жатқызуға болады.

Алайда, белгілі бір аймақтардағы халықтың жас құрылымының көрінісі орташа республикалық мәндерден көптеп өзгешеленеді, бұл объективті аймақтық ерекшелікті көрсетпейтін.

Қазақстан аумағын А. Сови коэффициенті бойынша үш кластерге бөлуге болады:

1) Қартаю дәрежесі төмен бірінші кластер: Маңғыстау облысы және ОҚО (қазіргі Түркістан облысы). Кластердің орташа мәні – 17,6%.

2) А.Сови бойынша қартаюдың орташа дәрежесі бар екінші кластер: Атырау, Жамбыл, Қызылорда, Алматы облыстары және Астана қаласы. Кластердің орташа мәні – 24,3%.

3) Қартаюдың жоғары деңгейінен асатын үшінші кластер: Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Ақмола, Қарағанды, Қостанай және Павлодар облыстары, сондай-ақ Алматы қаласы. Кластердің орташа мәні – 53,0%.

Қала және ауыл халқы бөлінісінде халықтың жас құрылымы ұқсас, тиісінше жіктелуі де сақталады.

Іс жүзінде Қазақстанда қартаю дәрежесін жалпы қабылданған шкала бойынша төмен деп санауға болатын – Маңғыстау (18,2%) және бұрынғы Оңтүстік Қазақстан, қазіргі Түркістан облыстары (17,0 %) екі ғана облыс бар. Дәл осы облыстардың жас құрылымы, туудың жоғары деңгейі (2009 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі жиынтық туу коэффициенті олардың әрқайсысында 32,3% – ға өсті, өлім-жітімнің төмендігі осы өңірге ерекше демографиялық ерекшелік береді, басқа өңірлерден және жалпы қазақстандық трендтерден бөлініп, қайшылықты көрсетеді (3,21-сурет). Бұл осы салаларда, негізінен, халық құрылымындағы балалар мен жастардың жоғары үлесімен және қартаю қаупінің кешеуілдеуімен байланысты басқа түрдегі демографиялық тәуекелдердің пайда болуын тудырады.

Екінші кластерге А. Сови коэффициентінің мәні 2020 жылға қарай 20% – дан 30% – ға дейінгі облыстар кірді: Алматы (28,4%), Атырау (21,9%), Жамбыл (25,4%) және Қызылорда (22,0%) облыстары және Астана қаласы (23,8%). Бұл мән қартаюдың орташа деңгейін сипаттайды, алайда осы салаларда болып жатқан процестердің серпіні айтарлықтай орнықты және Қазақстанның осы өңірлерінде қартаю тәуекелдерінің біртіндеп өсу үрдісін көрсетеді.

Халықтың жас құрылымының өзгеруінен туындайтын елеулі демографиялық тәуекелдерді Қазақстанның басым бөлігінде, негізінен солтүстік-шығыстан байқауға болады, мұнда А. Сови бойынша қартаю коэффициенті Солтүстік Қазақстан облысында – 71,9%; Шығыс Қазақстан облысында – 61,1; Батыс Қазақстан облысында – 41,8; Ақмола облысында құрады – 51,1; Қарағандыда – 52,1; Қостанайда – 66,9; Павлодар облысында – 56,4; Ақтөбе облысында – 31,3 және Алматы қаласында – 44,1.

Бұдан басқа, осы кластерде тағы үш топты көрсетуге болады: 1) 30%-дан 50- ға дейін (Батыс Қазақстан облысы және Алматы қ.); 2) 50%-дан 60% – ға дейін (Қарағанды, Ақмола, Павлодар облыстары); 3) 60% – дан және одан жоғары – Шығыс Қазақстан облысы, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары. Облыстар арасындағы өңірлік тербелістердің жоғары амплитудасы белгіленеді: Маңғыстау облысында минималды 13,5%-дан 2009 жылы Солтүстік Қазақстан облысында 53,0%-ға дейін және тиісінше Түркістан облысында 17,0% – дан 2020 жылы Солтүстік Қазақстан облысында 71,9-ға дейін. Амплитуданың өсуі Қазақстан өңірлерінде демографиялық қартаюдың өсіп келе жатқан поляризациясын көрсетеді. 1-кестеде минималды/максималды мәндерді салыстыру нәтижелері және олардың тербелістерінің амплитудасын есептеу 2009-2020 жылдар аралығында ұсынылған, бұл аймақтық тербелістер амплитудасының өсу процесін 39,9% – дан 54,9% – ға дейін айқын етеді (он бір жыл ішінде 15 пунктке, іс жүзінде 1,5 есе). Сонымен қатар, 2009 жылы да, 2020 жылы да осы көрсеткіштің ең төменгі мәні бар облыстарда (тиісінше Маңғыстау және Түркістан) қартаю деңгейі республика бойынша орташа деңгейден екі есе төмен, ал ең жоғары мәні бар облыстарда (Солтүстік Қазақстан) республикалық деңгейден екі есе жоғары болды, яғни амплитуданың өзі экстремалдар арасындағы тербелістер іс жүзінде екі есе артады.

Кесте 1. А. Совидің қартаю коэффициентінің динамикасы және аймақтық тербелістердің амплитудасы (2009-2020)

Жыл	Халықтың қартаю коэффициентінің максималды мәні	Халықтың қартаю коэффициентінің минималды мәні	Аймақтық тербелістердің амплитудасы	Республика бойынша орташа мәні
2009	53,4 (Солтүстік Қазақстан облысы)	13,5 (Маңғыстау облысы)	39,9 Max/Min арақатынасы – 4,0	28,6
2020	71,9 (Солтүстік Қазақстан облысы)	17,0 (Түркістан облысы)	54,9 Max/Min арақатынасы – 4,2	34,1
Ескертпе: авторлармен есептелген				

Осыған сүйене отырып, Қазақстандағы өңірлік ерекшеліктерді анықтау, демографиялық саясатты іске асырудың жаңа тәсілдерін өзектендіру, сондай-ақ өңірлік тербелістер амплитудасын көрсету және демографиялық тәуекелдердің поляризациясының өсуі үшін «демографиялық әткеншек» ұғымын енгізу қажет болып көрінеді. *«Демографиялық әткеншек»* ұғымымен тікелей қарама-қарсы үрдістермен және динамика векторларымен, өңірлік тербелістердің кең амплитудасымен, дағдарыстық жағдайлар мен тәуекелдердің бейнесімен сипатталатын Қазақстан өңірлеріндегі демографиялық процестер ағымының осындай ерекшеліктерін айқындауға болады. «Демографиялық әткеншек» жағдайы мемлекеттен демографиялық саясатты іске асырудың нақты тәсілдерін, дамудың әлеуметтік-экономикалық параметрлерін, қоныстану ерекшеліктерін, этникалық құрылымын, Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымын ескере отырып, тиімді және шұғыл шараларды талап етеді.

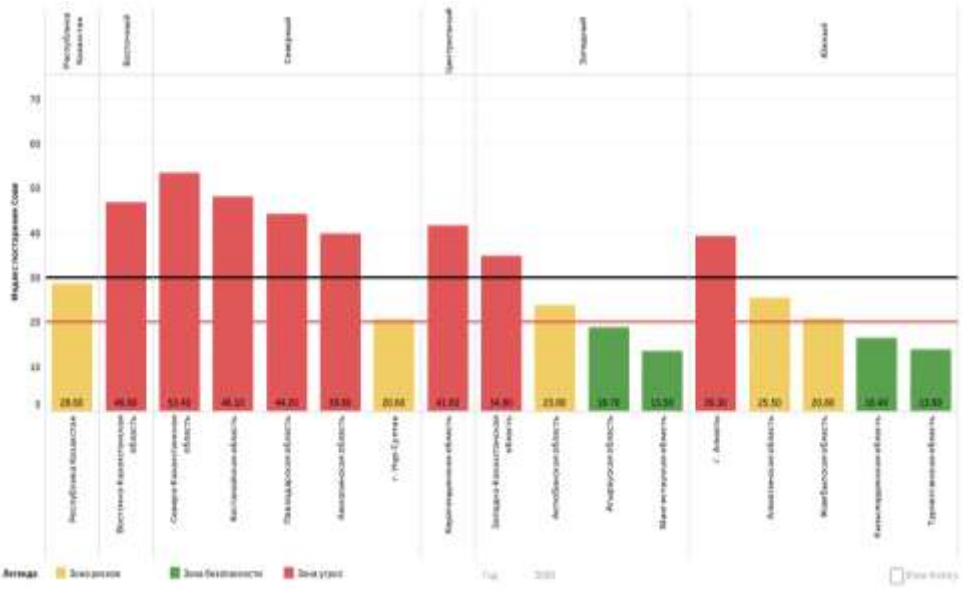
Келесі қадам А.Совидің қартаю коэффициенті бойынша демографиялық тәуекелдерді анықтау және шкаланың жоғарғы және төменгі шекті-критикалық мәндерін белгілеу болды. Халықтың 30% – дан астамы 60 жастан асқан және одан жоғары жас тобы кіргенде шекті-сыни мән қабылданады, қауіптер қауіп-қатерге ауысады.

Шкала мәні:

– төменгі шекара: 60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы – 20%.

– жоғарғы шекара: 60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы – 30%.

Төменгі шекараға дейінгі мәндер кеңістігі салыстырмалы демографиялық қауіпсіздік аймағы болып табылады. Төменгі және жоғарғы шекара арасындағы мәндер кеңістігі – бұл тәуекелдердің өсу кеңістігі. Жоғарғы шекарадан жоғары кеңістікке – бұл қауіптің қауіп-қатерге айналу кеңістігі.

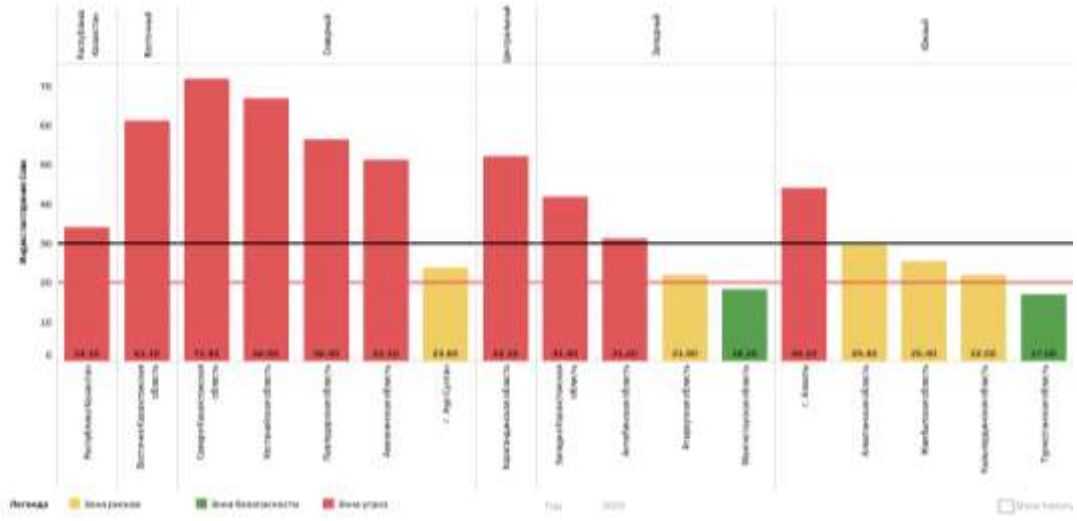

Сурет 1. А. Совидің қартаю коэффициенті бойынша демографиялық тәуекелдер мен қауіптер шкаласы, 2009 жылғы өлшеу.https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_16545435660850/sheet2

*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_16545435660850/sheet2

Қартаю қаупі тұрғысынан ең қолайлы аймақ 20% – дан төмен. 2009 жылы 60 жастан асқан жас тобының үлес салмағының 20% – дан төмен мәні төрт облыстың: Атырау, Қызылорда, Маңғыстау және Түркістан тұрғындарының құрылымында байқалды. 2020 жылы осы шектерде тек екі облыс қалды: Маңғыстау және Түркістан.

2009 жылы 20% – дан 30% – ға дейінгі тәуекелдер кеңістігіне Ақтөбе, Алматы, Жамбыл облыстары мен Астана қаласы түсті. 2020 жылғы өлшеу мынадай өзгерістерді тіркейді: Ақтөбе облысындағы жағдай нашарлады, енді ол тәуекелдер қауіп-қатерге ұласатын аймақта тұр. 20% -30% кеңістікке қосымша Атырау және Қызылорда облыстары кірді. Осылайша, шкаланың осы аймағындағы өңірлер саны артты.

Сурет 2. А. Сови қартаю коэффициенті бойынша демографиялық тәуекелдер шкаласы, 2020 жылғы өлшеу.

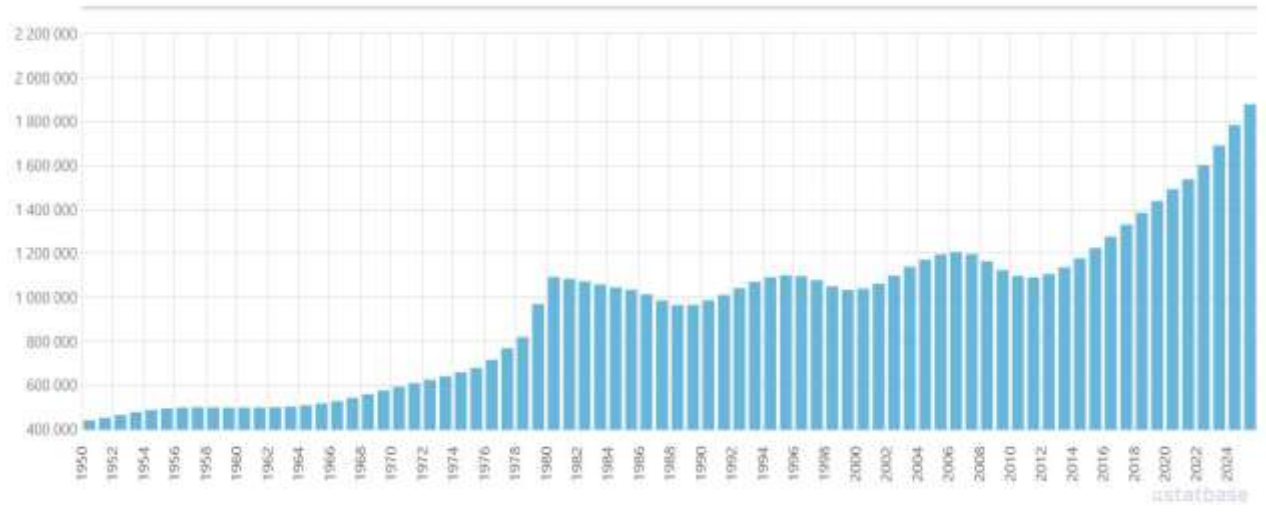
*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_16545435660850/sheet2

Ең көп назар аударатын және шұғыл шараларды талап ететін тәуекелдердің қауіп-қатерге айналу кеңістігі, онда егде жастағы топтардың үлес салмағының үлесі 30% – дан асады. 2009 жылы Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Ақмола, Қарағанды, Батыс Қазақстан облыстары мен Алматы қаласы осындай маңызға ие болды. 2020 жылы олардың саны Ақтөбе облысымен толықтырылды. Бұл аумақтар үшін қартаю қаупі ғана емес, сонымен бірге олармен байланысты қауіптер де өзекті деген қорытынды жасау керек.

Талдау кезеңінде бүкіл республика бойынша халықтың қартаю тәуекелдерінің өсуі байқалады: А. Сови коэффициентінің орташа мәні 2009 жылы – 28,6%, 2020 жылы – 34,1%. Бұл аймақтардағы жас құрылымдарының өзгеруінің нәтижесі болды. Тәуекелдердің қатерге өсу аймағына 14 облыстың 8-і және Республикалық маңызы бар бір қала – Алматы кірді. Ел халқының жартысына жуығы (48,9%) үшін халықтың қартаюына байланысты қауіптер шындыққа айналды.

БҰҰ-ның халықтың қартаюының халықаралық классификациясы. Халықтың қартаюының тағы бір өлшенетін көрсеткіші-БҰҰ-ның халықаралық стандарты, ол көп жағдайда елдер мен аймақтардың жас құрылымдарын жаһандық деңгейде салыстыру үшін қолданылады. Осы стандартқа сәйкес, егер 65 жастан асқан жас тобының үлес салмағы жалпы халықтың 4% – на дейін болса, онда мұндай жас құрылымы «жас» болып саналады; бұл көрсеткіштің мәні 4% – дан 7% – ға дейін болса, халықтың қартаю шегінде екенін білдіреді; 65+ жас тобының үлесі 7% – дан жоғарыболса – халық «кәрі» болып есептеледі. Осылайша, 7 пайыздық деңгей шекті деңгей болып саналады және оны Қазақстан халқының жас құрылымы 2016 жылы еңсерді, ал 2020 жылға қарай бұл көрсеткіш – 7,7% құрап, өсу қарқынын көрсетті. Халықаралық есептеулер халықтың құрылымындағы егде жастағы топтардың таза үлес салмағын ескереді. Біз Қазақстанда салыстырмалы және абсолютті көрсеткіштердің динамикасын ескеру қажеттілігін көріп отырмыз. Бұл балалардың жас топтарындағы туудың жоғарылауы мен халық санының өсуінің салдары егде жастағы халықтың үлес салмағы төмендеуі мүмкін екендігіне байланысты. Бұл жағдайда Республиканың жекелеген аймақтарында өте жоғары қартаю тенденциялары абсолютті көрсеткіштердің өсу динамикасын көрсетеді.

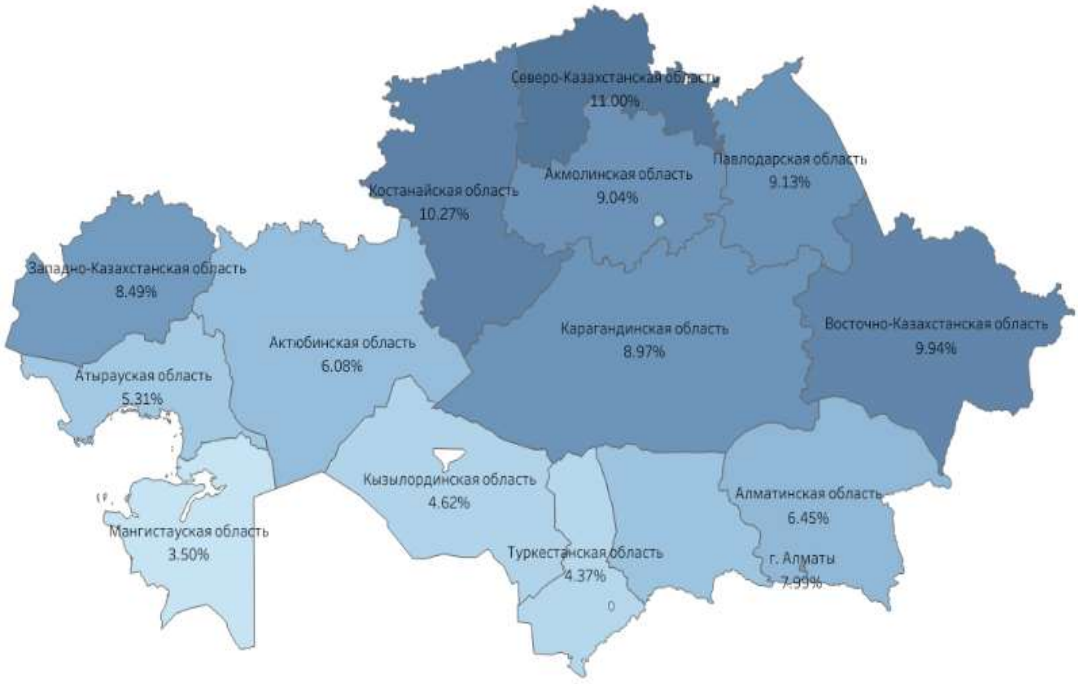
Қазақстан халқының қартаюының өңірлік ерекшеліктеріне демографиялық мінез-құлықтың әртүрлі нұсқаларымен сипатталатын сараланған этникалық құрам әсер ететінін ескеру қажет. Шын мәнінде, қалыптасқан жас айырмашылығында 1950-1960 жылдардағы қазақтардың демографиялық жарылысының көптеген буыны маңызды рөл атқарады.

Сурет 3. Қазақстандағы 65 жастағы және одан жоғары жастағы халық санының динамикасы, 1950–2025 жж. (мың адам)https://statbase.ru/data/kaz-population-age-65-and-above/

*Дереккөз: Statbase (б. д.)*https://statbase.ru/data/kaz-population-age-65-and-above/

Сондықтан Қазақстан халқының жас құрылымында «жасырын қауіп»: туудың тез өсуінің «көлеңкесінде» және ҚР оңтүстік-батыс бөлігінің (Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстарынан басқа) халық құрылымында «жас» жас топтарының көбеюінде жоғалып бара жатқан егде жастағы адамдар санының өсуінің жоғары динамикасы көрінеді. Болашақта оңтүстіктегі бұл «жасырын қауіп» солтүстікке қарағанда айқынырақ болуы мүмкін, яғни Оңтүстік тұрғындарының қартаю әлеуеті Солтүстік тұрғындарының қартаюына қарағанда көбірек тәуекелдерді қамтиды. Бұл көрсеткіштің динамикасы карталарда ұсынылған және реңктердің қанықтылық дәрежесімен көрсетілген (4,5 суреттер):

Сурет 4. ҚР-дағы 65+ жас тобының үлес салмағы, 2009 ж.https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/2009-2020__16485340545690/sheet0

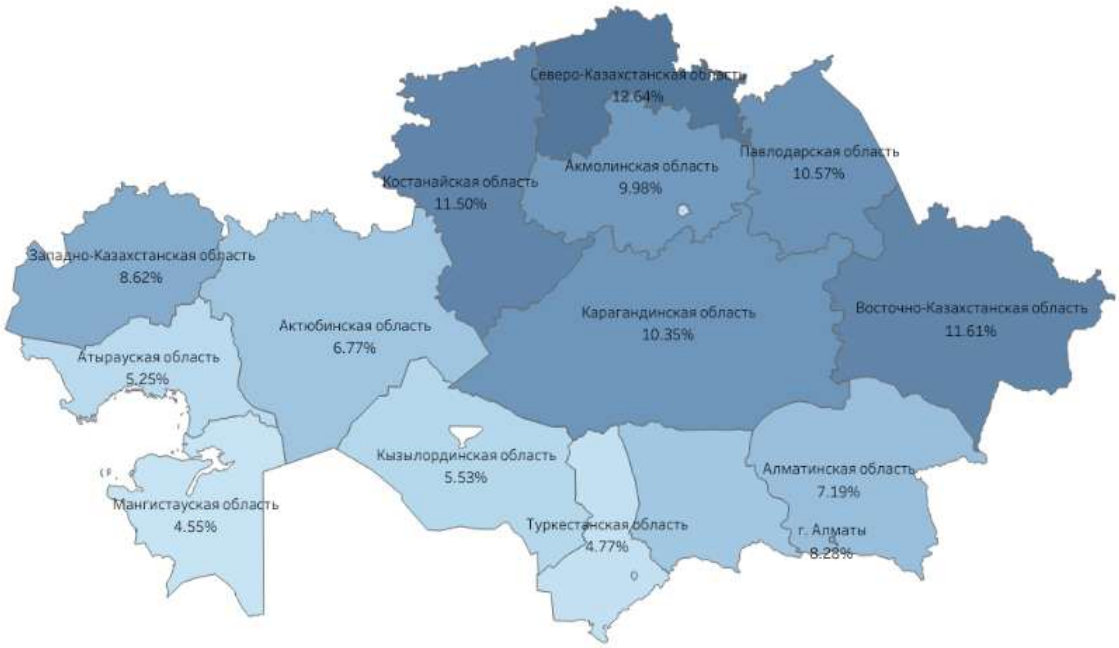
*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/2009-2020__16485340545690/sheet0

Егер Қазақстан өңірлерін 65 жастан асқан жас тобының үлес салмағы бойынша жіктеуді жүргізетін болсақ, онда келесі суретті аламыз.

Бірінші – 4% – дан 7% – ға дейінгі кластерге – Астана қаласының (5,0%), Атырау (5,2%), Қызылорда (5,5%), Жамбыл (6,6%) және Ақтөбе облыстарының (6,8%) халқын жатқызуға болады және оны халықаралық жіктеу бойынша «қарттық шегінде» тұрған халық ретінде айқындауға болады. Айта кету керек, бұл аймақтардың қартаю әлеуеті қазір жасырын күйде және жоғары құнарлылықпен бейтараптандырылуда. Алайда, болашақта бұл процестер ашық сипатқа ие болады.

Қазақстан өңірлерінің басым бөлігі, әсіресе оның солтүстік-шығыс өңірі халықтың қартаюының белсенді үдерістерін көрсетуде. БҰҰ-ның үш деңгейлі жіктемесіне сүйене отырып, 7% – дан асатын деңгейді қосымша екі топқа бөлу ұсынылады: 7% – дан 10% – ға дейін және 10% – дан 14% – ға дейін, бұл Қазақстанның әртүрлі өңірлеріндегі қартаю процестерінің қарқындылық дәрежесін дәлірек көрсетуге мүмкіндік береді.

Осыны негізге ала отырып, екінші кластерге 65 жастан асқан жас тобының үлес салмағы 7% – дан 10% – ға дейінгі мәнге ие – Алматы облысы (7,2%) және Алматы қаласы (8,3%) халқы, сондай-ақ Батыс Қазақстан облысы халқы (8,6%) кірді.

Сурет 5. ҚР 65+ жас тобының үлес салмағы, 2020 ж.https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/2009-2020__16485340545690/sheet0

*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/2009-2020__16485340545690/sheet0

Экономикаға ерекше жүктеменің туындауын және халықтың қартаю мәселелерін шешуге барынша назар аударуды талап ететін үшінші кластердегі өңірлер: Ақмола облысы (10,0%), Қарағанды облысы (10,4%), Павлодар облысы (10,6%), Қостанай облысы (11,5%), Шығыс Қазақстан облысы (11,6%) және Солтүстік Қазақстан облысы (12,7%).

Аймақтық айырмашылықтардың маңызды динамикасы: 2009 жылы максималды және минималды мәндер арасындағы аймақтық ауытқулардың амплитудасы 7,5 пункт немесе 3,1 есе, 2020 жылы тиісінше 8 пункт немесе 2,7 есе құрады. Қартаю коэффициентінің ең жоғары және ең төменгі мәндерінің арасындағы айтарлықтай айырмашылық, өңірлік ауытқулар амплитудасының өсуі, республикалық деңгеймен салыстырғанда қартаю коэффициентінің артуы немесе төмендеуі – 1,5–2 есе («демографиялық әткеншек» 3,5-тен 4-ке дейін).

Кесте 2. БҰҰ халықаралық стандарттары және өңірлік ауытқулар амплитудасы бойынша Қазақстан халқының қартаю динамикасы (2009-2020 жж.)

Жыл	Халықтың қартаю коэффициентінің максималды мәні	Халықтың қартаю коэффициентінің минималды мәні	Аймақтық тербелістердің амплитудасы	Республика бойынша орташа мәні
2009	11,0 (Солтүстік Қазақсан облысы)	3,5 (Маңғыстау облысы)	7,5 Max/Min қарым қатынасы– 3,1	7,1
2020	12,6 (Солтүстік Қазақсан облысы)	4,6 (Түркістан облысы)	8 Max/Min қарым қатынасы – 2,7	7,7

Келесі қадам БҰҰ халқының қартаюының халықаралық стандарттары бойынша демографиялық тәуекелдерді анықтау және шкаланың жоғарғы және төменгі шекті-сыни мәндерін белгілеу болды. Тәуекелдер қауіп-қатерге ауысқан кезде 65 жастан асқан 10% және одан жоғары жас тобы үшін шекті критикалық мән қабылданады (6 және 7 сурет). Шкала мәні:

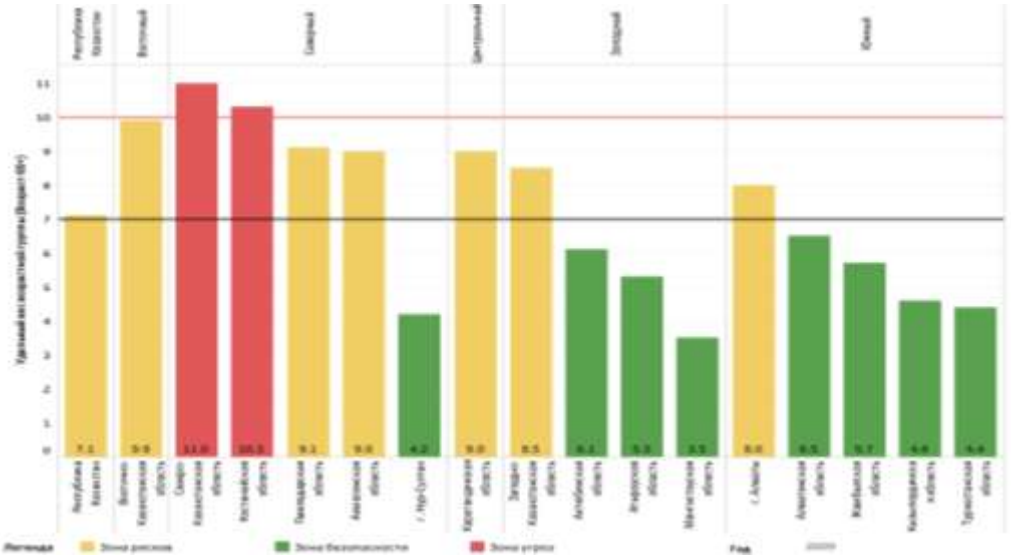
– төменгі шекара: 65 жастан асқан жас тобының үлес салмағы – 7%.

– жоғарғы шекара: 65 жастан асқан жас тобының үлес салмағы – 10%.

Төменгі шекараға дейінгі мәндер кеңістігі – процестің тұрақты күйі (жасыл түс). Төменгі және жоғарғы шекара арасындағы мәндер кеңістігі – бұл тәуекелдің жоғарылау кеңістігі (сары түс). Жоғарғы шекарадан жоғары кеңістік – бұл қауіптің қауіп-қатерге (қызыл түске) айналу кеңістігі.

Қартаю қаупі тұрғысынан 7% – дан төмен аймақ ең қолайлы болып табылады. 2009 жылы 65 жастан асқан жас тобының үлес салмағының 7% – дан төмен мәні жеті облыс: Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Атырау, Қызылорда, Маңғыстау және Түркістан және бір қаланың-Астана тұрғындарының құрылымында байқалды. 2020 жылы осы шектерде Алматы облысынан басқа барлық нысандар қалды, алайда олардағы мәндер айтарлықтай өсті, шекараның 7% – на тағы екі облыс: Ақтөбе және Жамбыл жақындады.

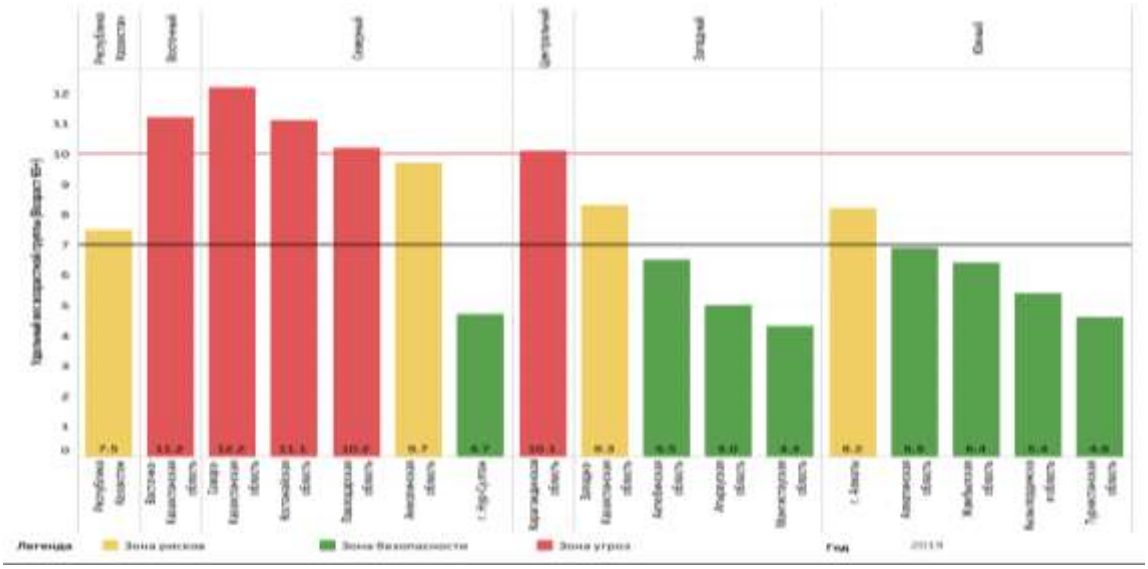
2009 жылы 7% – дан 10%-ға дейін тәуекел кеңістігінде Шығыс Қазақстан, Павлодар, Ақмола, Қарағанды, Батыс Қазақстан облыстары мен Алматы қаласы болды. 2020 жылғы өлшеу мынадай өзгерістерді тіркейді: Алматы облысы мен Алматы қаласында жағдай нашарлады, енді ол тәуекелдер қауіп-қатерге ұласатын аймақта тұр. 7% -10% – кеңістікте алты нысанның екеуі ғана қалды: Алматы қ.және Алматы облысы. Осылайша, шкаланың осы аймағындағы аймақтардың саны олардағы жағдайдың нашарлауына және қауіп-қатер аймағына көшуіне байланысты азайды.

Сурет 6. Халықтың қартаю тәуекелдері мен қауіптері, демографиялық қауіпсіздігі шкаласы, 2009 жылғы өлшем (БҰҰ халықаралық стандарттары бойынша).

*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/65_16545954390610/sheet3

Ең көп назар аударатын және шұғыл шараларды талап ететін қатерлердің қауіп-қатерге айналу кеңістігі, онда егде жастағы топтардың үлес салмағының үлесі 10% – дан асады. 2009 жылы мұндай мәндерді тек екі облыс: Солтүстік Қазақстан және Қостанай көрсетті. 2020 жылы олардың саны Шығыс Қазақстан, Павлодар және Қарағанды облыстарымен толықты. Осылайша, бұл аумақтар үшін қартаю қаупі емес, олармен байланысты қауіптер өзекті болып отыр: негізінен Қазақстанның солтүстік-шығысында халықтың қартаюына қарай жас құрылымының деформация үрдісі өсуде.

Сурет 7. Халықтың қартаю тәуекелдері мен қауіптері, демографиялық қауіпсіздік шкаласы, 2020 жылғы өлшем (БҰҰ халықаралық стандарттары).https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/65_16545954390610/sheet3

*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/65_16545954390610/sheet3

БҰҰ қолданатын үш деңгейлі классификация жаһандық деңгейде демографиялық қартаюды зерттеуге арналған. Бұл процесті аймақтық деңгейде тереңірек зерттеу үшін кәрілік шегі 60 жастан асатын Э. Россет – Боже-Гарнье классификациясын қолдануға болады. Осы классификацияға сәйкес, егер бүкіл халықтың 60 жастан асқан адамдардың үлесі 6% – дан аз болса, онда бұл аймақты демографиялық тұрғыдан «жас» деп жіктеуге болады. Егер бұл топтың үлесі 8% – дан 12% – ға дейін болса, онда оның халқы «Кәрілік қарсаңында» деп есептеледі, ал егер 12% – дан асса, онда бұл халық демографиялық тұрғыдан «ескі»болып саналады. Бұл әдістеменің құндылығы сонымен қатар соңғы топ үш қосымша деңгейге бөлінеді: 12% – дан 14% – ға дейін – «кәріліктің бастапқы деңгейі», 14% – дан 16% – ға дейін – «кәріліктің орташа деңгейі», 16% – дан 18% – ға дейін – «дамыған Кәрілік деңгейі», 18% – дан жоғары – «кәріліктің өте жоғары деңгейі». Сонымен қатар, бұл жіктеу БҰҰ параметрлері бойынша қартаю критерийі болып табылатын 65 жастан асқан қартаюдың жақын болашағын көрсетеді.

Кесте 3. Э. Россет – Боже-Гарнье классификациясы бойынша ҚР халқының қартаю деңгейінің жіктелуі, 2009-2020 жж.

60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы	Деңгейі	60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы 2009 жыл	60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы 2020 жыл
6% – дан аз	«Жас»	5,38% Маңғыстау.	
6-дан 8% – ға дейін	«Жетілген»	6,07% Астана қ.; 6,11% ОҚО; 6,67% Қызылорда; 7,10% Атырау.	7,68% Маңғыстау; 7,84% Түркістан.

60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы	Деңгейі	60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы 2009 жыл	60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы 2020 жыл
8-ден 12% – ға дейін	«Кәрілік қарсаңында»	8,01% Жамбылская; 8,25% Актюбинская; 8,90% Алматинская; 10,97% ЗКО; 10,97% г. Алматы. 8,01% Жамбыл; 8,25% Ақтөбе; 8,90% Алматы; БҚО 10,97%; 10,97% Алматы қ.	8,03% г. Шымкент 8,30% г. Астана; 8,84% Атырауская; 8,98% Кызылординская; 10,09% Актюбинская; 10,42% Жамбылская; 11,19% Алматинская. 8,03% Шымкент қ. 8,30% Астана қ.; 8,84% Атырау; 8,98% Қызылорда; 10,09% Ақтөбе; 10,42% Жамбыл; 11,19% Алматы.
12-ден 14% – ға дейін	«Кәріліктің бастапқы деңгейі»	12,15% Ақмола; 12,23% Қарағанды; 12,31% Павлодар; 13,20% ШҚО; 13,36% Қостанай.	12,31% Алматы қ.; 13,55% БҚО.
14-дан 16% – дейін	«Қарттықтың орташа деңгейі»	14,32% СҚО.	15,46% Ақмола; 15,51% Қарағанды.
От 16–18% 16-дан 18% – дейін	«Дамыған кәрілік деңгейі»		16,08% Павлодар; 17,41% Қостанай; 17,51% ШҚО.
18% – дан жоғары	«Қарттықтың өте жоғары деңгейі»		19,34% СҚО.

3 кестеде ҚР-дағы 2009-2020 жылдардағы қартаю динамикасы көрсетілген. Облыстардың бір санаттан екінші санатқа ауысуы және халықтың қартаюына байланысты тәуекелдердің өсуі айқын көрінеді. «Кемелдену» және «кәрілік қарсаңында» Батыс Қазақстан мен Астана және Шымкент қалаларынан басқа Қазақстанның барлық оңтүстік және батыс облыстары бар. Батыс Қазақстан облысы (12,31%) және Алматы қаласы (13,55%) осы классификация бойынша «қарттықтың бастапқы деңгейінде». Ақмола (15,46%) және Қарағанды (15,51%) облыстары – орта деңгейде. «Кәріліктің дамыған деңгейін» үш жіктеу объектісі көрсетті: Павлодар (16,08%), Қостанай (17,41%), Шығыс Қазақстан (17,51%) облыстары, ал кәріліктің өте жоғары деңгейі – Солтүстік Қазақстан облысы (19,34%).

Демографиялық шкалалар Э. Россет-Боже-Гарнье классификациясы бойынша халықтың қартаю қаупінің динамикасын талдау құралы ретінде. Э. Россет – Боже-Гарньенің қартаю классификациясы бойынша демографиялық тәуекелдерді анықтай отырып, шкаланың жоғарғы және төменгі шекті-сыни мәндері анықталды. Қартаю шегі өте маңызды мән ретінде қабылданады: 60 жастан асқан 6% – дан 12% – ға дейін және одан жоғары жас тобы үшін тәуекелдер қауіп-қатерге айналғанда (8 және 9-сурет). Шкала мәні:

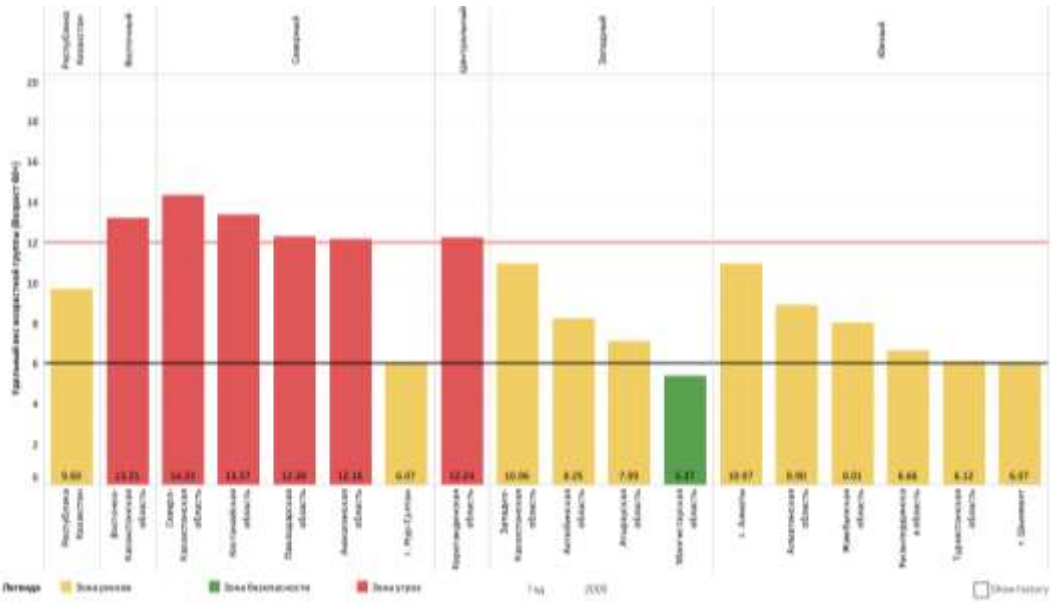
– төменгі шекара: 60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы – 6% – дан 12% – ға дейін.

– жоғарғы шекара: 60 жастан асқан жас тобының үлес салмағы – 12% және одан жоғары.

Төменгі шекараға дейінгі мәндер кеңістігі – процестің тұрақты күйі: демографиялық қауіпсіздік аймағы (жасыл түс). Төменгі және жоғарғы шекара арасындағы мәндер кеңістігі – бұл тәуекелдің жоғарылау кеңістігі (сары түс). Жоғарғы шекарадан жоғары кеңістік – бұл қауіптің қауіп-қатерге (қызыл түске) айналу кеңістігі.

Қартаю қаупі тұрғысынан ең қолайлы аймақ 6% – дан төмен. 2009 жылы 60 жастан асқан жас тобының 6% – дан төмен мәні тек бір Маңғыстау облысының халық құрылымында байқалды. 2020 жылы бұл аймақта бірде-бір нысан қалмады.

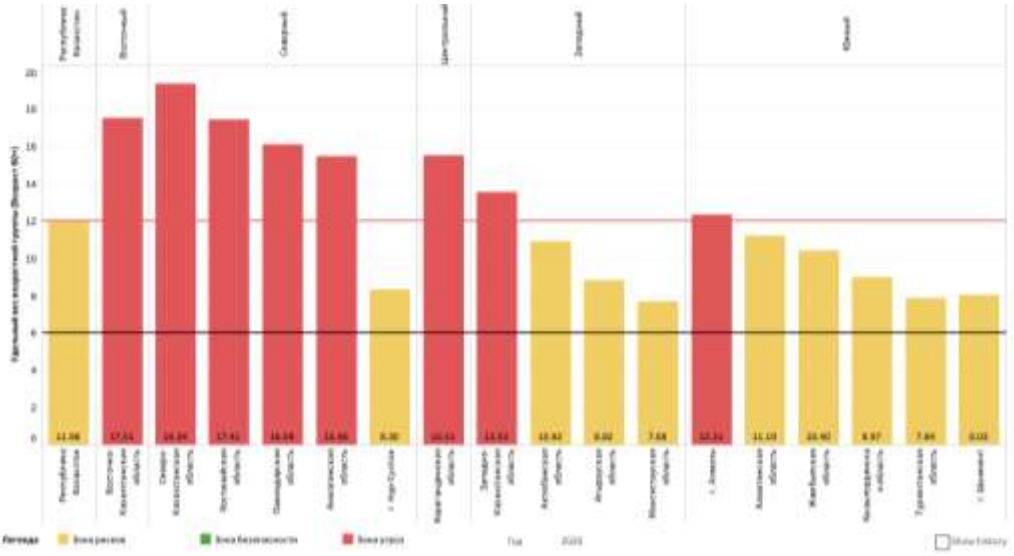
2009 жылы 6% – дан 12%-ға дейін тәуекел кеңістігінде Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Атырау, Қызылорда, Түркістан және Республикалық маңызы бар үш қаланың – Астана, Алматы және Шымкент қалаларының жас құрылымы болды. 2020 жылы Маңғыстау облысы да олардың санын толықтырды, бұл халықтың оңтүстікте, батыста және Республикалық маңызы бар қалаларда қартаю процесінің өсуін көрсетеді.

Сурет 8. Э. Россет-Боже-Гарнье бойынша демографиялық қауіпсіздік, тәуекелдер мен қауіптер мектебі, 2009 ж.https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_--_16546765242690/sheet3

*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_--_16546765242690/sheet3

Э.Россет-Боже-Гарнье классификациясы бойынша үлкен жастағы топтардың үлес салмағының үлесі 12% – дан асатын қауіп-қатерге айналу кеңістігі аса назар аударады және шұғыл шараларды талап етеді, бұл өте бастауыш, орта, дамыған және өте жоғары кәрілік деңгейін білдіреді. 2009 жылы Шығыс Қазақстан, Павлодар, Ақмола, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстары осындай мәнмен «ерекшеленді». 2020 жылғы өлшеу келесі өзгерістерді тіркейді: барлық нысандарда жағдай нашарлады. Қауіп-қатер кеңістігінде бірдей нысандар қалды, қарастырылып отырған индикатордың мәндері оларда айтарлықтай өсті. Оларға Батыс Қазақстан облысы мен Алматы қаласы қосылды. Айта кету керек, ең нашар жағдай Солтүстік Қазақстан облысының жас құрылымында қалыптасуда (19,34% «қарттықтың өте жоғары деңгейі»).

Сурет 9. Э. Россет-Боже-Гарнье бойынша демографиялық қауіпсіздік, тәуекелдер мен қауіптер мектебі, 2020 жылы өлшенді

*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_--_16546765242690/sheet3

Қазақстанның қартаю индексі. Тәуекелдерді анықтау үшін іріктелген келесі көрсеткіш, Қазақстанның қартаю индексі – 100 балаға шаққанда егде жастағы адамдардың санын сипаттайтын халықтың жас құрамының мәні. Индекс 65 жастан асқан және 0-ден 15 жасқа дейінгі халық санына қатынасы ретінде есептеледі және жас құрылымының ерекшеліктерін анықтап қана қоймайды, сонымен қатар аймақтардағы туу мен өлім процестерін, сондай-ақ еңбекке жарамсыз халықтың екі маңызды тобының – балалар мен қарттардың нақты демографиялық жүктемесін жанама түрде көрсетеді.

Жалпы Қазақстан бойынша бұл қартаю индексі 2009 - 2020 жылдар аралығында 28,3% – дан 26,7% – ға дейін төмендеу динамикасын көрсетеді. Бұл ретте бұл арақатынас халықтың құрылымында балалардың үштен екісінің және егде жастағы адамдардың үштен бірінің болуын көрсетеді. Егер 100 балаға егде жастағы адамдар санының арақатынасы 25% болса, онда бұл 100 балаға 65 жастан асқан 25 адамды құрайды, яғни арақатынасы 1:4 (бір егде жастағы адамға төрт бала келеді). Бұл арақатынас халықтың жас құрылымындағы балалардың үлкен үлесі мәселесін бір уақытта өзектендіреді.

Алайда, аймақтық бөлімде талдау кезінде біз өткір поляризацияны қайта анықтаймыз. Халықтың қартаю қарқынын салыстыру аймақтық айырмашылықтардың жоғары деңгейін («демографиялық әткеншек» 5 тармақты құрайды) және аймақтық ауытқулар амплитудасының өсуін көрсетеді. Егер Маңғыстау облысында 2009 жылы 100 балаға 11 қарт адам, ал 2020 жылы 13 адам келсе, Солтүстік Қазақстан облысында 2009 жылы 100 балаға 55 қарт адам, ал 2020 жылы 61 адам (4 кесте) келді. Демографиялық даму векторларын анықтау және демографиялық процестердің үздіксіз поляризациясын көрсету үшін кластерлік тәсіл жеткіліксіз болуы мүмкін. Осы мақсаттар үшін минималды/максималды мәндерді салыстыруды және олардың тербелістерінің амплитудасын есептеуді қамтитын экстремалды әдісті қолдану тиімді. Осындай талдау нәтижесінде 2009 жылы осы мәндер арасындағы аймақтық тербелістердің амплитудасы 44,3, ал 2020 жылы 48,4 (яғни 4,1 пунктке өскені) анықталды. Егер жылдар бойынша ең жоғары және ең төменгі мәндерді салыстыратын болсақ, онда олардың арасындағы айырмашылық: 2009 жылы – 44,3 пункт немесе 4,9 рет, 2020 жылы – 48,4 пункт немесе 4,8 рет. Республика бойынша орташа мәнмен салыстырғанда: 2009 жылы ең жоғарғы мән ең төменгі мәннен 1,6 есе, 2020 жылы – 1,8 есе асып түсті. Бірыңғай демографиялық жүйе шеңберіндегі мұндай ауытқулар мазмұны жағынан қарама – қарсы тәуекелдердің кемінде екі түрінің-солтүстік-шығыс өңірлер халқының айтарлықтай демографиялық қартаюының және оңтүстік-батыс өңірлер халқының бірдей елеулі демографиялық жасаруының болуын көрсетеді, олар өлшенген әлеуметтік-демографиялық

саясат болмаған кезде мемлекеттің және қоғамның тұрақты өмір сүруіне елеулі қауіп-қатерлерге айналуы мүмкін.

Кесте 4. ҚР қартаю коэффициентінің және өңірлік тербелістер амплитудасының динамикасы (2009-2020 жж.)

Жыл	Халықтың қартаю коэффициентінің ең жоғары мәні	Халықтың қартаю коэффициентінің ең төменгі мәні	Өңірлік тербелістердің амплитудасы	Республика бойынша орташа мәні
2009	55,6 (Солтүстік Қазақстан облысы)	11,3 (Маңғыстау облысы)	44,3 қатынасы Max/Min 4,9 есе	28,3
2020	61,3 (Солтүстік Қазақстан облысы)	12,9 (Маңғыстау облысы)	48,4 қатынасы Max/Min 4,8 есе	26,7

Егер ҚР бойынша орта есеппен қартаю индексі 2009 жылы 37,2% – дан 2020 жылы 32,5% – ға дейін төмендеу үрдісіне ие болса, осылайша егде жастағы адамдар мен балалардың неғұрлым қолайлы арақатынасын көрсетсе (үш балаға бір қарт адам келеді), онда өңірлерде өте қарама-қайшы көрініс қалыптасуда. Бір жағынан, кейбір аймақтардағы балалардың үлес салмағының артуын, екінші жағынан егде жастағы адамдар санының артуын байқауға болады.

Кластерлеу келесі нәтижелерді береді:

Бірінші кластерге балалар мен қарттар санының арақатынасы 25% – дан аз болған облыстар кірді: Ақтөбе (2009 жылы – 24,7%; 2020 жылы – 23,3%); Алматы (2009 жылы – 24,5%; 2020 жылы – 22,9%); Атырау (2009 жылы-18,0%; 2020 жылы – 15,5%); Жамбыл (2009 жылы – 19,0%; 2020 жылы – 19,7%); Қызылорда (2009 жылы – 14,9%; 2020 жылы – 16,4%); Маңғыстау (2009 жылы-11,3%; 2020 жылы-12,9%); Оңтүстік Қазақстан (Түркістан) облыстары (2009 жылы – 12,8%; 2020 жылы – 12,7%) және Астана қаласы (2009 жылы – 19,6%; 2020 жылы – 16,8%). Осы салалардың барлығында дерлік көрсеткіштің төмендеу үрдісі байқалады. Жалпы, Қазақстанның оңтүстік-батыс бөлігінің жеті облысында халықтың құрылымында халықтың 2/3-тен астамын құрайтын 0-14 жас аралығындағы балалардың үлкен үлесін, ал балалардың халықтың қарт бөлігіне арақатынасы 4:1.

Алайда, бұл аймақтарда жас құрылымының көп бағытты әсері тіркелгенін ескеру қажет: бір жағынан, XX ғасырдың ортасындағы демографиялық жарылыстың салдары болып табылатын халықтың қартаю процесі анықталды. Сонымен қатар, жас құрылымының қозғалысына XXI ғасырдың екінші онжылдығындағы туу деңгейінің жарылуы белсенді әсер етуде. Нәтижесінде осы аймақтардағы егде жастағы тұрғындардың жүктемесінің салыстырмалы көрсеткіштері төмендейді.

Екінші кластерге 25% – дан 50% – ға арақатынас дейінгі облыстар кірді: Ақмола (2009 жылы – 40,0%; 2020 жылы – 42,0%), Батыс Қазақстан (2009 жылы – 37,2%; 2020 жылы – 32,5%), Қарағанды (2009 жылы – 40,0%; 2020 жылы – 42,0%), Павлодар (2009 жылы – 45,7%; 2020 жылы – 46,2%) облыстары мен Алматы қаласы (2009 жылы – 42,0%; 2020 жылы – 35,5%).

Үшінші кластерге Қазақстанның үш солтүстік-шығыс облыстары кірді, онда бұл арақатынас жас құрылымының қартаюы тұрғысынан сыни деп бағалауға болады: Шығыс Қазақстан (2009 жылы – 40,9%; 2020 жылы – 50,6%); Қостанай (2009 жылы – 53,3%; 2020 жылы –57,4%) және Солтүстік Қазақстан облысы (2009 жылы– 55,6%; 2020 жылы – 61,3%). Ең қиын жағдай Солтүстік Қазақстан облысында байқалады, онда 100 балаға 61 қарт адам келеді.

Демографиялық шкалалар ҚР қартаю индексі бойынша қартаю тәуекелдерінің динамикасын талдау құралы ретінде. Келесі қадам ҚР қартаю индексі бойынша демографиялық тәуекелдерді анықтау болды: 100 балаға шаққанда егде жастағы адамдардың санын сипаттайтын халықтың жас құрамының көрсеткіші. 65 жастан асқан халық санының 0-ден 15 жасқа дейінгі халық санына қатынасы және шкаланың жоғарғы және төменгі шекті-

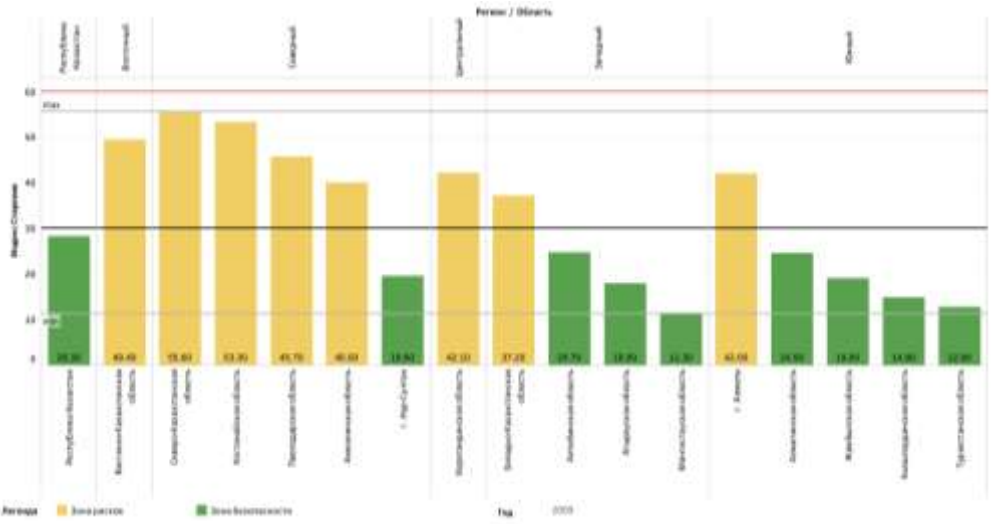
критикалық мәндерін белгілеу ретінде есептеледі. Шектен тыс-сыни мән орташа республикалық мәнге қабылданады. Алайда, 2009 жылы бұл көрсеткіш 28,3 адамды, ал 2020 жылы 26,7 адамды құрағанын ескере отырып, бұл мәнді 30 адамға дейін дөңгелектеу қажет деп санаймыз (10 және 11– сурет). Осыған сүйене отырып, шкаланың келесі мәнін орнатыңыз:

– төменгі шекара: 100 балаға 65 жастан асқан 30 адам (орташа республикалық деңгей);

– жоғарғы шекара: 100 балаға 65 жастан асқан 60 адам. Бұл шекара орташа республикалық деңгейден екі есе асатын сыни деңгей ретінде белгіленген.

Төменгі шекараға дейінгі мәндер кеңістігі – процестің тұрақты күйі (жасыл түс). Төменгі және жоғарғы шекара арасындағы мәндер кеңістігі – бұл тәуекелдің жоғарылау кеңістігі (сары түс). Жоғарғы шекарадан жоғары кеңістік – бұл қауіптің қауіп-қатерге (қызыл түске) айналу кеңістігі.

Егде жастағы адамдардың балалар санына қатынасын бұрмалау тәуекелдері тұрғысынан ең қолайлы аймақ орташа республикалық деңгейден төмен – 100 балаға 30 қарт адам келеді. 2009 жылы осы арақатынастан төмен мәнді Оңтүстік және Батыс жеті облыстың: Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Атырау, Қызылорда, Маңғыстау және Түркістан және екі қала – Астана мен Шымкент тұрғындарының құрылымында атап өтуге болады. 2020 жылы барлық нысандар осы шектерде қалды, бірақ олардағы мәндер өсті. Арақатынасы ең төменгі мәні бар облыстарға назар аударған жөн – 100 балаға 12 қарт адам: Маңғыстау және Түркістан облыстары (республика бойынша орташа деңгейден екі есе аз). Оларда балалардың жоғары жүктемесі қауіптері.

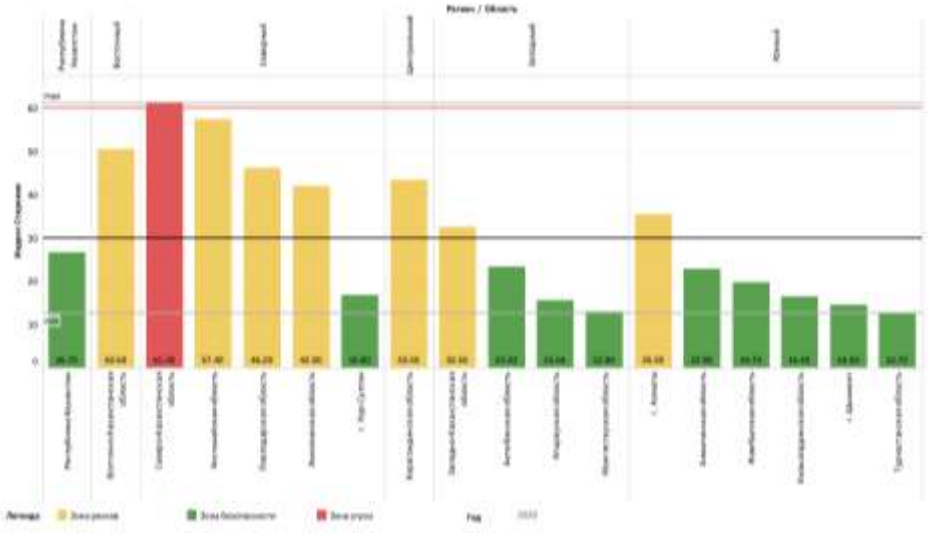
Сурет 10. ҚР қартаю индексі бойынша демографиялық қауіпсіздік, тәуекелдер мен қауіптер мектебі, 2009 жыл

өлшенді https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_16548639996390/sheet1

Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.) https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_16548639996390/sheet1

2009 жылы 30-дан 60-қа дейінгі тәуекел кеңістігінде: Шығыс Қазақстан, Павлодар, Ақмола, Қарағанды, Батыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстары және Алматы қ. (жоғары мәндер) барлық басқа объектілер болды. 2020 жылғы өлшеу мынадай өзгерістерді тіркейді: жағдай Солтүстік Қазақстан облысында нашарлады, енді ол тәуекелдер қатерге ұласатын аймақта тұр. Барлық басқа нысандарда-балалар санына қарттар санының өсу үрдісі қалыптасуда.

Солтүстік Қазақстан облысындағы жағдай аса назар аударады және шұғыл шараларды талап етеді, онда 100 балаға қарттар саны республика бойынша орташа көрсеткіштен 2 есе көп. Келешекте демографиялық қатерлер кеңістігіне Қазақстанның басқа солтүстік, шығыс және бар орталық облыстары кіреді.

Сурет 11. ҚР қартаю индексі бойынша демографиялық қауіпсіздік, тәуекелдер мен қауіптер мектебі, 2020 жылы
өлшенді.https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_16548639996390/sheet1

*Дереккөз: мәліметтер базасы (Tableau Public, б. д.)*https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev/viz/_16548639996390/sheet1

Сонымен, халықтың егде жастағы топтарының өсу қарқынының артуы ұзақ мерзімді өзгерістердің әсерінен қалыптасатын популяция құрылымына тән маңызды тәуекелдердің бірі болып табылады. Бұл тәуекел қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік және басқа аспектілеріне айтарлықтай әсер етеді. Қазақстанның солтүстік және шығыс өңірлерінде (Шығыс Қазақстан, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары) халықтың қартаюының себебі халықтың ұдайы өсіп-өну сипатындағы ұзақ мерзімді өзгерістер: бала туудың төмендеуі, халық өлімінің ұлғаюы және елеулі көші-қон шығындары болып табылады. Мұның бәрі әлеуметтік қолдау институттарын дамытуды және қарт адамдарға, әсіресе мүгедектігі ауыр адамдарға күтім жасауды, лайықты қарттықты қамтамасыз ету үшін мемлекеттік және жеке қызмет көрсетушілер санын кеңейтуді талап етеді. Сонымен қатар, халықтың материалдық қамтамасыз етілуінің төмен деңгейі егде жастағы еңбек қызметінің өзектілігін сақтайды, сондықтан аймақтық еңбек нарығын тиісті әртараптандыру қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінде тәуекелдің өсуін Қазақстан халқының қартаюының өңірлік поляризациясының ұлғаюымен, кейбір өңірлердегі қартаю көрсеткіштерінің төмендеуі аясында ең төменгі және ең жоғары мәндер арасындағы ауытқу амплитудасының өсуімен және басқа өңірлердегі қартаю көрсеткіштерінің ұлғаюымен байқауға болады. Мұны аса маңызды өңірлік тәуекелдердің бірі деп санаған жөн, өйткені ол Қазақстанның жекелеген, негізінен солтүстік-шығыс аумақтарына ықтимал қауіп төндіреді. Тәуекелдің қатерге айналуы макроөңірдегі геосаяси жағдайдың күрт асқынуы жағдайында Қазақстанның Ұлттық қауіпсіздігі және аумақтық тұтастығын сақтау тұрғысынан қосымша өзектендіріледі.

Халықтың демографиялық қартаюы бірқатар әртүрлі, бірақ өзара байланысты салдарға ие: демографиялық, әлеуметтік-экономикалық және геосаяси, бұл тәуекелдердің пайда болуына және олардың қауіп-қатерге айналуына жағдай жасайды.

Демографиялық тәуекелдер:

- халықтың репродуктивті базасын тарылту;
- өлім-жітімнің ықтимал кең базасын қалыптастыру;
- орташа өмір сүру ұзақтығының қысқаруы;
- жас құрылымының аймақтық теңгерімсіздігінің өсуі.

Әлеуметтік-экономикалық тәуекелдер:

- Қарт адамдардың еңбекке қабілетті халыққа демографиялық жүктемесін ұлғайту;

- егде жастағы топтардың денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру/ Халықты әлеуметтік қорғау жүйелеріне ерекше жүктемені ұлғайту;

- іске асырылмаған әлеуметтік-экономикалық әлеуетті пайдаланудың төмен деңгейі, еңбек нарығындағы жас бәсекелестігінің өсуі және зейнеткерлерді «ысыру»;

- егде жастағы адамдардың әлеуметтік бас тартуы («жалғыз кәрілік» құбылысы), әлеуметтік байланыстардың үзілуі, егде жастағы топтардың өмір сүру сапасының төмендеуі;

- мемлекеттік зейнетақымен қамсыздандыруға арналған бюджеттік шығыстардың өсуі.

Саяси (геосаяси, ішкі саяси) тәуекелдер:

- аумақтарды бақылауды жоғалту, мемлекеттік егемендікке және ҚР аумақтық тұтастығына қауіп төндіреді.

Тәуекелдердің өсуі қауіп-қатер түрінде теріс сценарийлерді жүзеге асыру ықтималдығын ғана емес, сонымен бірге дамудың жаңа мүмкіндіктерін де көрсететінін түсіну маңызды. Тәуекелдердің өсуі әлеуметтік қажеттіліктердің тұтас кешенін өзектендірумен қатар жүреді.

Бұл жағдайда мұндай әлеуметтік сұраныстар:

- ерекше медициналық қызметтер (мамандандырылған денсаулық сақтау мекемелері, мамандандырылған дәрігер-мамандар, көмекші медициналық персонал, медициналық жабдықтар, егде жастағы адамдарда ауруларды емдеуге және алдын алуға арналған препараттар);

- қарттарды әлеуметтік қолдау ұйымдары;

- қарттарға арналған Елді мекендерді жоспарлау және инфрақұрылым;

- экономикалық белсенді халықтың еңбек өнімділігінің жоғары деңгейі, үй шаруашылықтары табысының өсуі және оны әртараптандыру есебінен еңбек нарығының үлкен сыйымдылығы;

- жұмыс істейтін зейнеткерлер үшін жұмыспен қамтудың икемді нысандары (әсіресе әйелдердің орташа өмір сүру ұзақтығын ескере отырып)

- қоғамдық көліктің, мамандандырылған таксилердің және т. б. қолжетімділіктің жоғары деңгейі.

Бұл сұраныстар өңірде әлеуметтік-экономикалық қызметтің қандай нысандарын дамыту қажеттігін, еңбек нарығын қай бағытқа бағдарлау қажеттігін, қандай мамандандырулар мен қызметтер халық тарапынан барынша сұранысқа ие болатынын көрсеткіш ретінде қызмет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Statbase. (б. д.). [Население Казахстана в возрасте 65 лет и старше: статистические данные]. https://statbase.ru/data/kaz-population-age-65-and-above/ // Statbase. (b. d.). [Naselenie Kazahstana v vozraste 65 let i starshe: statisticheskie dannye]. https://statbase.ru/data/kaz-population-age-65-and-above/

Statdata.demography.digital. (б. д.). https://statdata.demography.digital/#/overview?r=11&m=population&y=2025&s=total&t=total&v=value

Tableau Public. (б. д.). [Интерактивные визуализации демографических данных по Республике Казахстан, профиль antonivlev]. https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev // Tableau Public. (b. d.). [Interaktivnye vizualizacii demograficheskih dannyh po Respublike Kazahstan, profil' antonivlev]. https://public.tableau.com/app/profile/antonivlev

Аубакирова, Ж.С., Алексеенко, А.Н., Столярова, Э.О., Краснобаева, Н.Л., & Өмірзақ, Т.Е. (2022). *Демографическая безопасность Казахстана: потенциал, риски и перспективы*. Усть-Каменогорск. // Aubakirova, Zh.S., Alekseenko, A.N., Stoljarova, Je.O., Krasnobaeva, N.L., & Ömırzaq, T.E. (2022). *Demograficheskaja bezopasnost' Kazahstana: potencial, riski i perspektivy*. Ust'-Kamenogorsk.

Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (б. д.). [Официальный сайт]. https://stat.gov.kz // Bjuro nacional'noj

statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. (b. d.). [Oficial'nyj sajt]. https://stat.gov.kz

Григоричев, К.В., & Зимовина, Е.П. (2004). *Беженцы и вынужденные мигранты. Международные правовые документы и законодательство Республики Казахстан: сборник документов*. Караганда: Экожан. // Grigorichev, K.V., & Zimovina, E.P. (2004). *Bezhency i vynuzhdennye migranty. Mezhdunarodnye pravovye dokumenty i zakonodatel'stvo Respubliki Kazahstan: sbornik dokumentov*. Karaganda: Jekozhan.

Занятость населения в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан: статистический сборник в 3-х т. (А.А. Смаилов, Ред.). (2010). Астана: РИИЦ. // *Zanjatost' naselenija v Respublike Kazahstan. Itogi nacional'noj perepisi naselenija 2009 g. v Respublike Kazahstan: statisticheskij sbornik v 3-h t.* (A.A. Smailov, Red.). (2010). Astana: RIIC.

Кайгородцев, А.А. (2007). Анализ экономической безопасности Казахстана. *Вестник КАСУ*, (4), 191–198. // Kajgorodcev, A.A. (2007). Analiz jekonomicheskoj bezopasnosti Kazahstana. *Vestnik KASU*, (4), 191–198.

Концепция демографической политики до 2025 года Российской Федерации. (2007). https://mintrud.gov.ru/ministry/programms // Koncepcija demograficheskoj politiki do 2025 goda Rossijskoj Federacii. (2007). https://mintrud.gov.ru/ministry/programms

Концепция семейной политики Литвы. (2008). http://www.1tv.lv/litovskoje_vremia/13-koncepcija-semejjnojj-politiki-gosudartsva.html // Koncepcija semejnoj politiki Litvy. (2008). http://www.1tv.lv/litovskoje_vremia/13-koncepcija-semejjnojj-politiki-gosudartsva.html

Королев, А., & Мамаев, М. (2011, 21 октября). Казахстану удалось справиться с демографическими вызовами. *Литер*, (196). http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31070219 // Korolev, A., & Mamaev, M. (2011, 21 oktjabrja). Kazahstanu udalos' spravit'sja s demograficheskimi vyzovami. *Liter*, (196). http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31070219

Кырыкбаева, Э.О. (б. д.). Демографические и миграционные угрозы для национальной безопасности Казахстана. http://конференция.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_1_11.pdf // Kyrykbaeva, Je.O. (b. d.). Demograficheskie i migracionnye ugrozy dlja nacional'noj bezopasnosti Kazahstana. http://konferencija.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_1_11.pdf

Мушанов, Р.М. (2010). Основные угрозы демографической безопасности государств постсоветского пространства. *Вестник КазНУ. Серия: Философия, политология, культурология*, 2(35), 53–57. // Mushanov, R.M. (2010). Osnovnye ugrozy demograficheskoj bezopasnosti gosudarstv postsovetskogo prostranstva. *Vestnik KazNU. Serija: Filosofija, politologija, kul'turologija*, 2(35), 53–57.

О демографической безопасности Республики Беларусь: закон. (2002). https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30548483 // O demograficheskoj bezopasnosti Respubliki Belarus': zakon. (2002). https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30548483

Образование в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 г.: статистический сборник (А.А. Смаилов, Ред.). (2011). Астана. // *Obrazovanie v Respublike Kazahstan. Itogi nacional'noj perepisi naselenija Respubliki Kazahstan 2009 g.: statisticheskij sbornik* (A.A. Smailov, Red.). (2011). Astana.

Авторлар туралы мәліметтер

Әубәкірова Жанна Сәкенқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhaaubakirova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1179-5518

Краснобаева Нелли Леонидовна – тарих ғылымдарының кандидаты, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық

ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: krasn_nelli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9081-0191
Алексеенко Александр Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: alalexeenko56@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1169-412X

Сведения об авторах

Аубакирова Жанна Сакеновна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, руководитель Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: zhaaubakirova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1179-5518
Краснобаева Нелли Леонидовна – кандидат исторических наук, главный научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: krasn_nelli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9081-0191
Алексеенко Александр Николаевич – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: alalexeenko56@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1169-412X

Information about the authors

Aubakirova Zhanna Sakenovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the International Research Center «Digital Social Research» of D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhaaubakirova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1179-5518
Krasnobayeva Nelli Leonidovna – Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher at the International Research Center “Digital Social Research” of the D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: krasn_nelli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9081-0191
Alekseenko Alexander Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Leading researcher at the International Research Center “Digital Social Research” of the D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: alalexeenko56@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1169-412X

DEMOGRAPHY AND SOCIOLOGY
Research paper/Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_8

IRSTI 02.41.21

Leonid E. Blyakher*

Pacific National University, Khabarovsk, Russia

The Problem of Hyper-regulation in the Cities of Eastern Russia: The Case of Khabarovsk

ABSTRACT. The relevance of this study stems from the socio-spatial transformations occurring in modern Russian cities-changes particularly evident in the cities of the Russian Far East. Shifts in the urban environment that began in the post-Soviet period have led not only to the restructuring of urban space but also to transformations in how different social groups interact and how local communities form. This study aims to identify the specific characteristics of social community formation in Russian Far East cities, using Khabarovsk as a case study. The research employs an interdisciplinary approach, drawing on urban sociology, social anthropology, urban studies, and spatial analysis. This approach allows the city to be viewed not merely as a collection of territorial and administrative entities, but as a space defined by everyday practices, social interactions, informal ties, and varying modes of control. The study examines a distinct social phenomenon termed the "invisible city." This refers primarily to the former "private sector" areas of Soviet cities that have survived post-Soviet transformation. Unlike the "visible city" - which operates under strict control -these areas experience a much lower density of oversight. It is precisely this condition that enables the formation of stable communities within this space that remains "invisible" to the authorities. The article proposes a classification of these communities and identifies the ways in which they interact with the "visible city." The findings can assist local government bodies and professionals in urban planning and policy as they develop spatial development strategies, urban improvement and renewal programs, and decisions regarding the transformation of neighborhoods characterized by historically established individual housing. Taking into account the specific nature of these existing local communities can help mitigate social risks associated with urban transformation and foster more effective interaction between administrative bodies and local residents.

KEYWORDS: density, social emptiness, invisibility, costs of control, urban space, community, togetherness.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: This article was prepared within the framework of project No. FEME-2022-0004 with the support of the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation.

DISCLOSURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE: The author(s) declare that generative artificial intelligence technologies (HTTPS://CHATGPT.COM) were used in the preparation of this manuscript for the purpose of processing and searching for literature. The authors assume full responsibility for the accuracy, completeness, and compliance with scientific standards of all the material presented.

FOR CITATION: Blyakher, L.E. (2026). The Problem of Hyper-regulation in the Cities of Eastern Russia: The Case of Khabarovsk. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 133–145. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_8

Article history:
Received: 15.08.2026
Accepted: 09.09.2026
Published: 30.09.2026

* Corresponding author: Leonid Yefimovich Blyakher, e-mail: Leonid743342@mail.ru

Бляхер Л.Е. *

Тынық мұхиты ұлттық университеті, Хабаровск қ., Ресей

Ресейдің Шығысындағы қалалық кеңістікті гиперреттеу мәселесі: Хабаровск қаласы мысалында

АҢДАТПА. Бұл зерттеудің өзектілігі қазіргі Ресей қалаларында, әсіресе Ресейдің Қиыр Шығыс қалаларында байқалатын әлеуметтік-кеңістіктік өзгерістерден туындайды. Кеңестік дәуірден кейінгі кезеңде басталған қалалық ортадағы өзгерістер қалалардың кеңістіктік құрылымының өзгеруіне ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы өзара әрекеттесу тәсілдерінің қайта құрылуына және жергілікті қауымдастықтардың қалыптасуына әкелді. Бұл зерттеудің мақсаты – Хабаровскті мысал ретінде пайдалана отырып, Ресейдің Қиыр Шығыс қалаларындағы әлеуметтік қауымдастықтардың қалыптасу ерекшеліктерін анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізі қалалық әлеуметтануды, әлеуметтік антропологияны, қалатануды және кеңістіктік талдауды қамтитын қалалық кеңістікті зерттеуге пәнаралық тәсіл болып табылады. Бұл тәсіл қаланы тек аумақтық және әкімшілік құрылымдар жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен қатар күнделікті тәжірибелердің, әлеуметтік өзара әрекеттесудің, бейресми байланыстардың және әртүрлі басқару режимдерінің кеңістігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу «көрінбейтін қала» деп аталатын нақты әлеуметтік құбылысты зерттейді. Бұл құбылыс, ең алдымен, кеңестік дәуірден кейінгі трансформациядан өткен кеңестік қалалардың бұрынғы «жеке секторына» қатысты. Қазіргі уақытта қатаң бақылауда болатын «көрінетін қаладан» айырмашылығы, мұндағы бақылау тығыздығы әлдеқайда төмен. Міне, сондықтан да билік үшін «көрінбейтін» қалада тұрақты қауымдастықтар қалыптасуда. Бұл мақалада осы қауымдастықтардың жіктелуі ұсынылады және олардың «көрінетін қаламен» қарым-қатынас нысандары анықталады. Алынған нәтижелерді жергілікті басқару органдары мен қала құрылысы және саясат мамандары кеңістіктік даму стратегияларын, көгалдандыру және жаңарту бағдарламаларын әзірлеуде, сондай-ақ тарихи қалыптасқан жеке тұрғын үй құрылысы бар аумақтарды трансформациялауға қатысты шешімдер қабылдауда пайдалана алады. Қолданыстағы жергілікті қауымдастықтардың ерекшеліктерін ескеру қалалық ортаның т Шығыс Ресей қалаларындағы гиперрегуляция мәселесі: Хабаровск мысалындарансформациясымен байланысты әлеуметтік тәуекелдерді азайтуға және мемлекеттік органдар мен жергілікті тұрғындар арасындағы тиімдірек өзара әрекеттесуді ілгерілетуге көмектеседі.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: тығыздық, әлеуметтік бостық, көрінбеушілік, бақылау шығындары, қалалық кеңістік, қауымдастық, бірлік.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Бұл мақала Ресей Федерациясының Ғылым және жоғары білім министрлігінің қолдауымен № FEME-2022-0004 жобасы аясында дайындалды.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМА: Автор(лар) осы қолжазбаны дайындау кезінде әдебиетті өңдеу және іздеу мақсатында генеративті жасанды интеллект технологиялары (HTTPS://CHATGPT.COM) пайдаланылғанын мәлімдейді. Ұсынылған материалдың нақтылығы, толықтығы және ғылыми стандарттарға сәйкестігі үшін толық жауапкершілік авторларға жүктеледі.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Бляхер, Л.Е. (2026). Ресейдің Шығысындағы қалалық кеңістікті гиперреттеу мәселесі: Хабаровск қаласы мысалында. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 133–145. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_8

* Хат-хабаршы авторы: Бляхер Леонид Ефимович, e-mail: Leonid743342@mail.ru

Бляхер Л.Е. *

Тихоокеанский государственный университет, г. Хабаровск, Россия

Проблема гиперрегуляции в городах Востока России: на примере Хабаровска

АННОТАЦИЯ. Актуальность исследования обусловлена происходящими в современных российских городах социально-пространственными трансформациями, которые особенно заметны в городах Дальнего Востока России. Изменения городской среды, начавшиеся в постсоветский период, привели не только к преобразованию пространственной структуры городов, но и к трансформации способов взаимодействия между различными социальными группами и формирования локальных сообществ. Целью настоящего исследования является выявление особенностей формирования социальных общностей в городах Дальнего Востока России на примере города Хабаровска. Методологической основой исследования стал междисциплинарный подход к изучению городского пространства для изучения социологии города, социальной антропологии, урбанистики и пространственного анализа. Такой подход позволил рассматривать город не только как совокупность территориальных и административных объектов, но и как пространство повседневных практик, социальных взаимодействий, неформальных связей и различных режимов контроля. Исследуется особый социальный феномен, обозначенный в работе термином «невидимый город». Это, прежде всего, бывший «частный сектор» советских городов, переживший постсоветскую трансформацию. В отличие от «видимого города», существующего сегодня в режиме жесткого контроля, здесь плотность контроля гораздо ниже. Именно благодаря этому в «невидимом» для власти городе формируются устойчивые сообщества. В статье предлагается классификация этих сообществ, выявляются формы их взаимосвязи с «видимым городом». Полученные результаты могут быть использованы органами местного самоуправления и специалистами в сфере градостроительства и городской политики при разработке стратегий пространственного развития, программ благоустройства и реновации территорий, а также при принятии решений, затрагивающих преобразование районов с исторически сложившейся индивидуальной жилой застройкой. Учет особенностей существующих локальных сообществ может способствовать снижению социальных рисков, связанных с трансформацией городской среды, и более эффективному взаимодействию между органами управления и местными жителями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: плотность, социальная пустота, невидимость, издержки контроля, городское пространство, сообщество, совместность.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Данная статья подготовлена в рамках проекта № FEME-2022–0004 при поддержке Министерства науки и высшего образования Российской Федерации.

УВЕДОМЛЕНИЕ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: Автор(ы) заявляют, что при подготовке данной рукописи были использованы технологии генеративного искусственного интеллекта (HTTPS://CHATGPT.COM) с целью обработки и поиска литературы. Ответственность за точность, полноту и соответствие научным стандартам всего представленного материала полностью возложена на авторов.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Бляхер, Л.Е. (2026). Проблема гиперрегуляции в городах Востока России: на примере Хабаровска. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 133–145. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_8

* Автор-корреспондент: Бляхер Леонид Ефимович, e-mail: Leonid743342@mail.ru

INTRODUCTION

The relevance of this study stems from the socio-spatial transformations taking place in contemporary Russian cities, which are particularly pronounced in the cities of the Russian Far East. Changes in the urban environment that began during the post-Soviet period have affected not only the spatial structure of cities but also the ways in which different social groups interact, and local communities emerge and develop.

In this context, particular attention should be paid to former low-rise private housing areas that have remained embedded within the contemporary urban fabric. Unlike urban spaces characterized by a high degree of institutional and administrative control, these areas tend to retain greater autonomy and rely on less formalized mechanisms for regulating everyday life (Blyakher & Kovalevsky, 2021). This creates conditions conducive to the development of enduring horizontal ties, localized social practices, and communities that remain largely overlooked in official representations of urban structure.

The study of the phenomenon referred to here as the "invisible city" makes it possible to broaden our understanding of processes of social self-organization in contemporary urban settings and to identify the mechanisms through which local communities emerge amid transformations of the urban environment. The case of Khabarovsk is particularly instructive in this regard, as it allows for an examination of how historically established private housing areas adapt to contemporary conditions, what types of social communities develop within them, and how these communities interact with the institutionalized space of the "visible city."

Therefore, lies in the need for a more comprehensive examination of the relationship between urban spatial organization and the formation of social communities, as well as in the limited scholarly attention devoted to informal forms of social organization within the post-Soviet urban space of the Russian Far East.

LITERATURE REVIEW

Over the last several decades, urban development in Russia has increasingly become a multidimensional field of professional and public intervention. Contemporary urban transformation involves not only architects and planners, but also sociologists, geographers, economists, public administrators, researchers from different academic traditions, and residents themselves. The growing diversity of actors involved in shaping the urban environment might reasonably be expected to have generated a more differentiated understanding of the Russian city as a specific social and spatial phenomenon. Indeed, since the beginning of the 2000s, Russian scholarship has produced methodological proposals for studying urban development (Vagin et al., 2000), a growing body of empirical research focused on cities and urban processes (Glazychev, 2005), and subsequent critical reflections on the conceptual foundations of urban studies (Trubina, 2011).

Nevertheless, a considerable part of this literature continues to rely on an implicit assumption that urban space can be interpreted through a relatively universal set of categories and normative standards. Such an approach tends to obscure the internal differentiation of the city and underestimates the fact that urban space is produced through interactions, negotiations, conflicts, and unequal access to resources. From this perspective, the city can also be understood as the outcome of an ongoing "struggle for the city" (Harvey, 2003), in which different groups seek to define legitimate forms of spatial organization and appropriate ways of using urban territory. The problem with universalizing models is therefore not simply that they may fail to describe urban environments accurately. More fundamentally, they can render certain forms of urban life analytically invisible because these forms do not correspond to the spatial, institutional, and visual characteristics associated with the normative model of the city.

This issue becomes particularly evident when externally developed urban policies and planning interventions are applied to existing territories. Reform-oriented actors often approach the city as a formally structured object that can be reorganized through a relatively standardized set of instruments. Yet the administrative and morphological boundaries of the officially recognized city do not necessarily coincide with the boundaries of everyday social life. Significant parts of the urban

territory may remain weakly represented in planning documents, statistical classifications, public discourse, or urban policy. These spaces should not necessarily be interpreted as peripheral anomalies. Rather, they may constitute persistent and socially meaningful forms of urban organization that operate according to principles different from those embedded in conventional planning frameworks.

Research addressing such territories in Russia has generally remained fragmented and case-specific. Existing studies have examined, among other phenomena, private housing areas (Grigorichev, 2019), population groups that remain poorly represented in official statistics (Mkrtchyan, 2012), and informal or unconventional everyday practices (Seleev & Pavlov, 2016). Although these studies reveal important dimensions of urban diversity, they are frequently approached as investigations of marginality or exceptionality. As a result, the phenomena under consideration are often treated as deviations from an assumed urban norm rather than as integral components of the city's social and spatial structure.

The distinction between the normative and the existing city can be conceptualized as a division between two analytical layers. The first corresponds to the image of the "universal city," constructed through established planning principles, institutional standards, and recognizable indicators of urbanity (Vagin et al., 2000; Glazychev, 2005). The second consists of those territories and forms of social organization that cannot be readily incorporated into this model. The normative city is consequently not identical to the empirical city. It represents an idealized configuration against which existing urban environments are evaluated and classified (Glazychev, 2011). Once such a model becomes the implicit benchmark, the analytical task tends to shift from understanding urban diversity toward identifying deviations from the prescribed standard and determining how these deviations can be corrected.

This perspective has significant implications for contemporary urban improvement policies. The territories selected for intervention are far from homogeneous. Some may originally have been intended to develop according to conventional urban models but followed a different trajectory. Others were organized from the outset according to alternative principles of settlement and land use. Examples include Soviet-era private housing districts, contemporary cottage settlements, suburban residential areas, and other forms of low-rise or individually organized development. Their spatial characteristics cannot be fully understood through the absence of conventional urban markers alone. They are also shaped by the communities that inhabit them and by accumulated practices of adaptation, maintenance, interaction, and collective use.

Residents of such territories are not merely passive recipients of planning decisions. Through everyday activities, informal agreements, mutual assistance, and collective responses to local problems, they participate in the continuous production of their surroundings (Kovalevsky & Ivanova, 2021). Over time, these practices may generate relatively stable social relations, locally shared norms, and specific understandings of what constitutes a safe, convenient, familiar, or desirable environment. The resulting urban space is therefore not simply an unfinished version of a standardized city. It may represent a different mode of urban organization; one whose internal logic becomes difficult to recognize when assessed exclusively through conventional planning criteria.

This distinction is particularly important in the context of urban improvement programs. When intervention is guided by a standardized understanding of urban quality, existing communities may be reduced to the status of beneficiaries or consumers of externally designed improvements. Their collective interests established patterns of spatial use, and locally developed forms of organization can consequently remain outside the analytical framework of the project. In this sense, the issue concerns not only the physical transformation of territory but also the question of whose knowledge, practices, and interpretations are recognized as legitimate components of urban development.

Classical and universalist approaches to urbanism tend to identify urbanity through a recognizable set of physical and functional indicators: formal street networks, standardized public spaces, visible landscaping, transport infrastructure, regulated buildings, and other material characteristics associated with the modern city. Where these indicators are absent or insufficiently expressed, an outside observer may interpret the corresponding territory as underdeveloped,

incomplete, or spatially "empty" (Filippov, 2009). Such an interpretation, however, reflects the limitations of the analytical framework rather than the actual absence of social or spatial content.

From the perspective of residents, these territories are neither socially nor morphologically empty. They contain established routines, interpersonal networks, informal institutions, memories, territorial attachments, and locally meaningful material environments. Their apparent "emptiness" is therefore relational: it emerges when a particular territory is evaluated against a normative image of urban space that privileges certain forms of visibility and organization. Recognizing this distinction makes it possible to approach the city not as a homogeneous spatial object but as a heterogeneous assemblage of overlapping social worlds, institutional arrangements, and locally specific practices.

Such a perspective provides a conceptual basis for examining the "invisible city" not as an exceptional or marginal residue of urban development, but as a constitutive dimension of the contemporary Russian city. Its relative invisibility may result less from the absence of social organization than from the limited capacity of dominant planning and analytical frameworks to register forms of urbanity that fall outside standardized models. The study of these spaces therefore requires attention not only to their physical morphology but also to the communities, everyday practices, informal networks, and institutional relationships through which they are continuously produced and reproduced.

Two distinct parts of the city emerge-parts that differ not merely from one another but are built, both architecturally and socially, according to different models. Yet, while the first (official) part appears in photographs and reports and is the subject of study and planning, the second is represented solely as a set of temporary urban planning shortcomings requiring correction, or as spaces for the city's future expansion (or "contraction"). Crucially, however, these "temporary" shortcomings are constantly reproduced even in cities that lack a historical tradition and did not originate from the merger or expansion of other types of settlements (Nelyubov, 2010). In this article, using a specific city as a case study, we aim to trace the formation of the visible and invisible spaces within domestic settlements and the interactions between the communities inhabiting them.

MATERIALS AND METHODS

The study is grounded in an interdisciplinary approach to the study of urban space that integrates concepts from urban sociology, social anthropology, urban studies, and spatial analysis. This approach makes it possible to view the city not merely as an aggregate of territorial and administrative entities, but as a space defined by everyday practices, social interactions, informal networks, and various modes of control (Werlen, 1995).

A key analytical concept in this study is the "invisible city," defined as the set of urban areas, social practices, and communities that are underrepresented in official models of urban spatial organization and regulation. Specifically, the study focuses on areas of Khabarovsk formerly characterized by low-rise private housing; during the post-Soviet transformation, these areas developed distinctive forms of social organization and interaction with the broader urban environment. The concept of the "invisible city" serves as a research category that enables the identification of social processes often overlooked by official statistics, administrative classifications, and formal governance institutions.

The methodology of the study is based on a combination of spatial, institutional, and practice-oriented approaches. The spatial approach makes it possible to identify the territorial boundaries and patterns of localization of the "invisible city," establish its relationship with different functional zones of Khabarovsk, and trace the transformation of the urban territory during the post-Soviet period. The institutional approach is used to examine the extent and forms of presence of state and municipal authorities, public utilities, and other formal institutions within the areas under study. The practice-oriented approach focuses on residents' everyday activities, practices of mutual assistance, local communication, and informal mechanisms for regulating social relations. To empirically examine the concept of the "invisible city," the study employs a mixed-methods approach that combines qualitative and quantitative research methods. This methodological combination makes it possible to

examine the study areas simultaneously as spatial formations, institutionally organized environments, and settings of everyday social practices.

The first stage involves an analysis of historical, statistical, and spatial data. The study draws on state and municipal statistics, spatial planning documents, archival materials, cartographic sources, and data on the development and transformation of areas of private housing. A comparison of historical and contemporary maps makes it possible to reconstruct changes in former private-sector areas, identify transformations in their functional status, and detect persistent spatial structures that have remained relatively stable despite changes in the urban environment.

The second strand of the research focuses on the sociological and social-anthropological study of residents' everyday practices. The primary method employed is semi-structured interviewing with residents of the study areas. The interviews address such issues as length of residence, the nature of neighborhood relations, practices of mutual assistance, local identity, attitudes toward the place of residence, interactions with public authorities and municipal services, and residents' perceptions of the territorial boundaries of their neighborhood and its position within the broader urban structure.

Particular attention is paid to the networked character of social relations. The analysis considers horizontal relationships among neighbors, kinship and friendship ties, local initiatives, and forms of collective action aimed at addressing everyday and infrastructure-related problems. This approach makes it possible to move beyond an understanding of the territory solely as a physical space and to conceptualize it as a space of social relations, thereby identifying the mechanisms through which stable local communities are formed and maintained.

The third strand of the research involves an analysis of the visual and material dimensions of space. Field surveys are conducted to document patterns of development, the condition of infrastructure, the organization of streets and public spaces, elements of urban amenities, fences, retail and service facilities, and other material markers of local identity. Visual materials are treated not merely as illustrative evidence but as an independent source of empirical data (Song et al., 2024) that can reveal patterns of spatial organization, appropriation, and use.

Observation of everyday practices constitutes another important component of the research. It enables the documentation of forms of interaction among residents, patterns of street and local public-space use, characteristics of neighborhood communication, and informal ways of organizing and regulating the territory. Comparing observational data with interview findings makes it possible to identify potential discrepancies between residents' stated perceptions and their actually observed practices.

RESULTS AND DISCUSSION

The Imperial City. The tension between the visible component-constructed on universal principles-and the invisible one is particularly acute in the major (historical) urban centers of the former imperial periphery (Blyakher, 2015), such as those in the Caucasus, Central Asia, and the Russian East. The reason lies in the fact that most of them were built as "imperial cities" (the term was suggested by V.I. Dyatlov; for more details, see Blyakher & Blyakher, 2022) specific type of entity essential for an expansive empire characterized by poorly developed internal communications.

In this context, the discussion concerns not so much the special status of cities within the Holy Roman Empire as a relatively modern type of entity. The term "empire" is understood here not merely as a specific historical entity, but as a type of polity-a method of organizing a heterogeneous territorial formation linked by a "universal project." We are adopting the definition of "empire" proposed by Charles Tilly (Tilly, 1997). In his model, the imperial center serves as the source of meanings (political, social, and economic) associated with the "universal project." These meanings are transmitted to various territories, shaping them into a unified whole-an empire. However, while Tilly focuses primarily on political structuring, our interest lies in the territory itself-specifically, its heterogeneity and the mechanisms used to transmit the impulse of power across vast and diverse localities.

Unlike modern states, which presuppose spatial homogeneity within their borders (Mendelson-Shwartz & Mualam, 2024), an empire readily accommodated the relative autonomy of local areas;

control over these was delegated to local elites in exchange for complete loyalty to the imperial center. Loyalty was defined by a willingness to accept and relay the impulse of authority. Imperial cities served as the hubs for receiving, controlling, and transmitting this impulse across the territory-particularly in the cities of Russia's East, where direct control was hardly feasible.

As imperial cities, the urban centers of the eastern periphery were home to both local and "transient" imperial elites. They came into existence with a specific purpose: to transmit the impulse of authority. This impulse might take the form of an idea regarding the "proper" order-whether celestial, aligned with the objective laws of history, or mirroring the path taken by all civilized nations-or it might be a political, military, or even economic objective, such as the extraction of furs or oil from the territory to meet the central government's needs. Crucially, this impulse-be it a task or a goal-originated externally, from the center. It is precisely this impulse of authority that legitimizes both the local elites and the imperial elites residing in the region. Their presence in the territory serves the aforementioned function: to convey and implement the impulse of authority.

However, what was transmitted was not merely an impulse of authority but also a distinct "imperial" way of life, propagated by the "imperial" (newly arrived) population. This lifestyle differed from the one native to the region. The newcomers and their local assistants inhabited buildings constructed according to different-specifically imperial-models; "their" urban space was organized differently; the forms and rules of social interaction varied; and often, even the language of communication was different. The presence and dissemination of this lifestyle throughout the local community constituted yet another imperial function. This way of life was also sustained by local residents who were, in one way or another, involved in carrying out the imperial mandate-such as industrialists and merchants linked to state contracts, low-ranking local officials, and so forth.

Yet, almost immediately alongside the imperial city-with its orderly urban layout and structured arrangement of buildings and facilities-there emerged another city, one that rarely appeared in official reports. The reason for its emergence is clear: someone had to build the houses and lay out the streets where the "imperial" people would live, as well as run the shops, taverns, and inns. It was assumed that these were transient individuals who would either vanish from the city or be absorbed into its population once the construction work was complete.

Yet, by virtue of its location, the city inevitably served not only as a receiver and relay for the impulses of power but also as a distribution hub for significant resources (money, privileges, status, etc.). This made the imperial city a focal point for the local territorial community. At the same time, the objectives and interests of this community were not necessarily linked to the directives emanating from the center. Clearly, the "local" aspect of the imperial city-its population, settlement patterns, and architectural features-differed significantly from the aspects generated by the impulses of power; furthermore, the resources provided by the imperial city were often invested in a distinctly non-imperial way of life. It is precisely this sphere-and the spaces it creates-that typically remains invisible from the center, goes unrecorded, or is perceived merely as a "transitional form" destined either to be transformed into a proper imperial model or to be eliminated.

In this article, we aim to illustrate this phenomenon using the example of Khabarovsk, a city that has served for over a century as the center of a macro-region (spanning the Priamur Governor-Generalship, the Far Eastern Krai, Khabarovsk Krai, and the Far Eastern Federal District). The analysis of the "historical period" draws on memoirs, official statistical data regarding the city's demographics and the social status of its residents across various eras (sourced from the Khabarovsk Krai archives), and secondary data from published sources. Empirical material for analyzing the contemporary situation includes city master plans, urban spatial mapping, participant observation conducted by the authors in 2019–2020, and two series of unstructured interviews with residents of low-rise private housing areas and Khabarovsk city administration officials. A total of 24 unstructured interviews, including 17 interviews with residents from various parts of the city, 5 interviews with state and municipal officials, and 2 interviews with police officers.

The city and the impulse of authority in the late 19th and early 20th centuries: Khabarovsk emerged and-for the greater part of its history-developed as a military-administrative center. Its formation, like that of many major cities in the Russian East, was driven less by natural agglomeration

processes than by the administrative objectives set by the central government for this remote territory and the resources it allocated. At the same time, active settlement of the surrounding region was taking place-a region for which the city served as a conduit for the impulse of authority and the "imperial" way of life.

In this territory, a developed peasant market economy took shape-driven by factors beyond the scope of this article-giving rise to a local merchant class independent of the state treasury (Blyakher & Blyakher, 2018). For these merchants, Khabarovsk was not so much an "imperial city" as the hub of an economic region-a center for trade operations, logistics, and the like. This group of residents embodied a different lifestyle and inhabited different types of buildings (Borisova & Sternin, 1990). Yet, both groups shaped the city's character. This duality has been a feature of the urban community from the very inception of the settlement to the present day.

The emergence of Khabarovka should be understood within the broader process of Russian territorial expansion and state consolidation along the Amur frontier in the second half of the nineteenth century. In May–June 1858, a detachment of the 13th Siberian Line Battalion, acting under the authority of Nikolai N. Muravyov-Amursky, Governor-General of Eastern Siberia, established a fortified military settlement on the elevated bank of the Amur River, close to its junction with the Ussuri. The choice of location was strategically significant: the settlement provided an effective position from which the state could monitor and control extensive sections of the Amur and Ussuri territories. At this initial stage, therefore, Khabarovka was conceived primarily as an instrument of territorial control rather than as an urban settlement in the conventional sense.

The establishment of the military post was closely connected with the broader objective of consolidating Russian sovereignty over the frontier. Military security was regarded as a necessary precondition for permanent settlement, economic development, and administrative incorporation of the newly controlled territory. In this respect, the emergence of Khabarovka reflected a characteristic pattern of frontier urbanization in which military infrastructure preceded the development of civilian institutions. The settlement functioned simultaneously as a defensive position, an administrative foothold, and a base for further territorial expansion. Its early spatial organization and institutional structure were consequently determined to a considerable extent by the requirements of the military establishment.

During the first decades of its existence, military personnel remained the predominant social group among the inhabitants of Khabarovka (Chernysheva et al., 1983). By the end of the 1870s, the settlement had a population of slightly less than 3,000, with servicemen accounting for approximately half of the total. The built environment reflected this demographic and institutional composition. Most of the earliest permanent structures were associated with military administration and the accommodation of troops and their families (Kabuzan, 1985). Contemporary descriptions emphasize the distinctive appearance of the settlement, where barracks, headquarters, and residential buildings connected with the military establishment constituted the principal architectural elements. S.V. Maksimov, for example, drew attention to the specific visual character produced by the concentration of battalion facilities, large barracks, and smaller family houses (Maksimov, 1864).

A major institutional transformation occurred in 1880, when Khabarovka was granted city status and designated the administrative center of Primorskaya Oblast. This change strengthened its role within the regional system of imperial governance and stimulated further demographic growth. During the following decade, the population increased to approximately 7,000 inhabitants. Military personnel continued to constitute an important component of the urban population, but they were increasingly joined by civil servants and administrative officials. Together, these groups formed the core of what may be described as the official or "imperial" segment of the emerging city. Many officials were newcomers to the region and frequently regarded their residence in the Far East as a stage in their professional careers, associated with advancement in rank, access to new positions, or the prospect of obtaining a state pension after a prescribed period of service (Popovicheva, 2003).

At the same time, the demographic and social composition of Khabarovka was never limited to representatives of the imperial administration. Civilian residents began to appear alongside the military establishment even before the settlement formally acquired urban status. Initially, this

population included lower-ranking soldiers who, after disciplinary sanctions, remained in the settlement and performed various forms of service for the military community. Gradually, however, a substantially broader civilian milieu emerged. Merchants, shop assistants, fishermen, petty traders, artisans, construction workers, and migrant laborers became increasingly visible within the settlement's social and economic structure. Their activities introduced forms of economic exchange and everyday interaction that could not be reduced to the requirements of the military administration.

The coexistence of these different population groups was reflected directly in the spatial development of Khabarovka. The first attempts to regulate the urban territory were associated with the master plan prepared in 1864 by M.M. Lyubensky. Planned streets and formally organized building plots became the principal spatial framework for the development of the official settlement. At the same time, however, urban growth extended beyond the boundaries of the regulated plan. Informal or only partially regulated residential areas emerged alongside the planned streets, providing space for groups whose economic activities and social organization were less closely connected with state institutions.

This produced an increasingly differentiated urban landscape. The areas associated with the military and administrative establishment tended to follow a more regular spatial pattern and were increasingly marked by durable, including stone, construction. By contrast, the peripheral and informally developed areas were characterized by predominantly wooden buildings, irregular pathways, and a less standardized organization of residential space (Przhevalsky, 1870). These differences were not merely architectural. They reflected the coexistence of distinct social groups, institutional affiliations, and modes of occupying and using urban space.

Consequently, the early development of Khabarovka can be interpreted as the formation of two interconnected but structurally different urban environments. One was organized around military power, administrative authority, and the institutions of the imperial state; the other emerged from everyday economic activity, informal settlement, and local social networks. Although both were physically situated within the same settlement, they were differentiated by their institutional connections, demographic composition, patterns of land use, and forms of social interaction. This early spatial and social differentiation provides an important basis for understanding the subsequent development of Khabarovsk as a city in which formally organized and locally constituted urban spaces continued to coexist and interact.

In 1884, Khabarovsk became the center of the newly established Priamurye Governor-Generalship, and in 1893, it adopted its modern name: the city of Khabarovsk. The number of civil servants in the city increased. The very concept of the “imperial city” also evolved; while in the early years its purpose was defined primarily by military defense, the administration of a vast territory now became its central function.

This was also reflected in the city’s “official,” public face, where administrative and military structures were the most prominent features. Moreover, two-thirds of the city’s 200 buildings belonged to the military and were constructed in a distinctive, officially prescribed style that A.P. Ivanova termed “barracks architecture” (Ivanova, 2013). Yet, the function of these buildings had evolved; they were no longer merely barracks, headquarters, or housing for military families, but included an “officers' assembly,” a “treasury,” and other structures serving cultural and administrative purposes.

Following the First Sino-Japanese War (1894–95), Russia began to play an active political role in the region (Avilov, 2018). One might have expected this to intensify the military aspect-and, to some extent, this was indeed the case for the region as a whole. During this period, regional Cossack forces were organized and line units were established, accompanied by extensive military construction. Buildings in the “barracks architecture” style sprang up across the region, alongside military forts, artillery batteries, and other fortifications. At the same time, however, there was a mass migration of peasants, intended both to supply the military forces with food and, to some degree, to create a mobilization reserve.

The drive for settlement-an imperative of state power that had long remained largely unrealized-began to shape the territory's population. After 1881, the benefits offered to settlers moving to the

Priamurye Governor-Generalship increased sharply, leading to a surge in the volume of migration. While fewer than 15,000 people-predominantly “penalized lower ranks” and state peasants-migrated to the Priamur Governor-Generalship between 1860 and 1881, the number of such migrants rose to over 200,000 between 1881 and 1901 (Osipov, 2012). The city was becoming not only a center for exercising authority over the region but also an economic hub.

CONCLUSION

Thus, the population of Khabarovsk gradually increased, reaching 50,000 residents by the second decade of the 20th century (Istoriya Dalnego Vostoka SSSR…, 1991), with a rise in the number of *meshchane* (townspeople). Alongside supplying the military, these townspeople engaged in trade with the local population, agriculture, artisanal crafts, fishing, and other trades (Vostrikov & Vostokov, 1991). Local trading hubs, shops, and workshops sprang up across the city. The number of merchants and artisans grew - catering not only to state contracts, though these remained their primary source of business. Skilled tradesmen, doctors, teachers, industrialists, and wage laborers also appeared. Beyond the high level of security the city offered its residents, the opportunity for duty-free trade with China was a significant factor. Consequently, a local regional center began to take shape almost immediately alongside the imperial city, which served clear military and administrative functions. The city evolved into both a center of regional authority and an economic hub. Khabarovsk emerged as a center of power and commerce, as well as a foothold for cultural expansion into Asia.

The expansion of the permanent population fostered economic diversification and the emergence of new types of employment. Townspeople played a significant role in the city's economic life; in addition to servicing the military garrison, they engaged in trade with local residents, agriculture, various crafts, fishing, and other commercial activities (Vostrikov & Vostokov, 1991). An urban commercial infrastructure gradually took shape: retail outlets, small workshops, and consumer service businesses began to open. At the same time, professional groups typical of a developing urban settlement emerged - merchants, artisans, skilled workers, doctors, teachers, entrepreneurs, and wage earners.

Khabarovsk’s economic appeal was driven by more than just its administrative status and the presence of military institutions. Its border location was a crucial factor, offering opportunities for trade with China - including under preferential terms. The combination of relative security, an administrative presence, military infrastructure, and favorable conditions for economic activity laid the groundwork for the city’s continued growth.

Consequently, even in the early stages of Khabarovsk’s development, an independent local economic hub emerged alongside the official administrative-military sphere. The city gradually acquired a multifaceted functional structure: it served simultaneously as an instrument of state territorial governance and a center for economic exchange and trade, while also acting as a key conduit for spreading the cultural and social practices of the Russian Empire across the Far East and toward the Asian borderlands.

REFERENCES

Avilov, R.S. (2018). Problema razrabotki planov oborony rossijskogo Dalnego Vostoka v 1896–1900 gg. Chast 1. Posle Yaponsko-kitajskoj vojny 1894–1895 gg. [The problem of developing defense plans for the Russian Far East in 1896–1900. Part 1. After the Sino-Japanese War of 1894–1895]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Tomsk State University Journal], (434), 94–107. (In Russian)

Blyakher, L.E. (2015). Spetsifika etnizatsii gorodskogo prostranstva “Imperskih gorodov” SSSR (sluchaj Dushanbe) [Specificity of the ethnization of urban space in the “imperial cities” of the USSR: The case of Dushanbe]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya* [Tomsk State University Journal of History], (5), 52–60. (In Russian)

Blyakher, L.E., & Blyakher, M.L. (2018). Zomiya na Amure, ili gosudarstvennyj poryadok protiv poryadka vne gosudarstva [Zomiya on the Amur, or state order versus order outside the state]. *Politiya* [Politeia], (1), 148–171. (In Russian)

Blyakher, L.E., & Blyakher, M.L. (2022). Gorod v teni imperij: zhizn, smert i poslesmertie imperskogo goroda Harbina [The city in the shadow of empires: Life, death, and afterlife of the imperial city of Harbin]. *Politiya* [Politeia], (1), 131–161. (In Russian)

Blyakher, L.E., & Kovalevsky, A.V. (2021). Bez liderov, lozungov i transparantov: borba za gorod i rutinnoe soprotivlenie v chastnom sektore gorodov vostoka Rossii (Na primere Habarovska) [Without leaders, slogans, and banners: Struggle for the city and routine resistance in the private sector of cities in eastern Russia: The case of Khabarovsk]. *Politiya* [Politeia], (1), 75–105. (In Russian)

Borisova, E.A., & Sternin, G.Yu. (1990). *Russkij modern* [Russian Art Nouveau]. Moscow: Sovetskij hudozhnik. 51 p. (In Russian)

Chernysheva, V., Chechulina, G., & Suturin, A. (1983). *Habarovsk: Ocherk istorii 1858–1983 gg.* [Khabarovsk: An outline of history, 1858–1983]. Khabarovsk: Knizhnoe izdatelstvo. 336 p. (In Russian)

Filippov, A.F. (2009). Pustoe i napolnennoe: transformatsiya publichnogo mesta [Empty and filled: Transformation of a public place]. *Sotsiologicheskoe obozrenie* [Sociological Review], *8*(3), 116–127. (In Russian)

Glazychev, V. (2005). *Glubinnaya Rossiya: 2000–2002* [Deep Russia: 2000–2002]. Moscow: Novoe izdatelstvo. 328 p. (In Russian)

Glazychev, V.L. (2011). *Gorod bez granits* [City without borders]. Moscow: Izdatelskij dom “Territoriya budushchego”. 400 p. (In Russian)

Grigorichev, K.V. (2019). “Chastnyj sektor” rossijskih gorodov: ot naslediya sovetskoj urbanizatsii k “vnutrennemu prigorodu” [“Private sector” of Russian cities: From the legacy of Soviet urbanization to the “inner suburb”]. In *“Prigorodnaya revolyutsiya” v regionalnom sreze: periferijnye gorodskie territorii na postsovetskom prostranstve* [“Suburban revolution” in the regional context: Peripheral urban territories in the post-Soviet space] (pp. 22–26). Ulan-Ude: Buryat Scientific Center of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences. (In Russian)

Harvey, D. (2003). The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, *27*(4), 939–941. https://doi.org/10.1111/j.0309-1317.2003.00492.x

Istoriya Dalnego Vostoka SSSR v epohu feodalizma i kapitalizma (XVII v. – fevral 1917 g.) [History of the Far East of the USSR in the era of feudalism and capitalism (17th century – February 1917)]. (1991). Moscow: Nauka. 232–233 p. (In Russian)

Ivanova, A.P. (2013). *Stilisticheskij analiz. Regionalnyj aspekt: Uchebnoe posobie* [Stylistic analysis: Regional aspect: Textbook]. Khabarovsk: Izdatelstvo Tikhookeanskogo gosudarstvennogo universiteta. 206 p. (In Russian)

Kabuzan, V.M. (1985). *Dalnevostochnyj kraj v XVII – nachale XX vv.: Istoriko-demograficheskij ocherk* [The Far Eastern region from the 17th to the early 20th century: A historical and demographic essay]. Moscow. 57 p. (In Russian)

Kovalevsky, A.V., & Ivanova, A.P. (2021). Landshafty nuzhdy: gorodskie zemledeltsy i sobirateli [Landscapes of need: Urban farmers and gatherers]. *Ojkumena. Regionovedcheskie issledovaniya* [Oikumena. Regional Studies], (1), 30–46. (In Russian)

Maksimov, S.I. (1864). *Na Vostoke. Poezdka na Amur (v 1860–1861 godah): Dorozhnye zametki i vospominaniya* [In the East: A journey to the Amur (1860–1861): Travel notes and memoirs]. St. Petersburg. 238 p. (In Russian)

Mendelson-Shwartz, E., & Mualam, N. (2024). *Murals and the city: A comparative perspective on practices, policies, and regulations*. Routledge. 382 p.

Mkrtchyan, N.V. (2012). Problemy uchyota naseleniya otdelnyh vozrastnyh grupp v hode perepisi naseleniya 2010 g.: prichiny otklonenij poluchennyh dannyh ot ozhidaemyh [Problems of accounting for specific age groups during the 2010 population census: Reasons for deviations of the obtained data from the expected data]. *Demograficheskie aspekty sotsialno-ekonomicheskogo*

razvitiya [Demographic Aspects of Socio-Economic Development], 22, 197–214. Moscow: MAKS Press. (In Russian)

Nelyubov, V.A. (2010). Klasternyj podhod v upravlenii ekonomikoj kak faktor innovatsionnogo razvitiya goroda Novyj Urengoj [Cluster approach to economic management as a factor of innovative development of the city of Novy Urengoy]. *Aktualnye voprosy ekonomicheskih nauk* [Current Issues of Economic Sciences], (12–1), 182–187. (In Russian)

Osipov, Yu.N. (2012). *Krestyane-starozhily Dalnego Vostoka Rossii: 1855–1917 gody* [Old-settler peasants of the Russian Far East: 1855–1917]. Vladivostok: Izdatelstvo Vladivostokskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i servisa. 198 p. (In Russian)

Popovicheva, Yu.N. (2003). *Dalnevostochnoe chinovnichestvo vo vtoroj polovine XIX veka* [The Far Eastern bureaucracy in the second half of the 19th century] (Candidate dissertation). Vladivostok. 58–60 p. (In Russian)

Przhevalsky, N.M. (1870). *Puteshestvie v Ussurijskom krae: 1867–1869* [Journey through the Ussuri region: 1867–1869]. St. Petersburg. 355 p. (p. 32). (In Russian)

Seleev, S.S., & Pavlov, A.B. (2016). *Garazhniki* [Garage dwellers]. Moscow: Strana Oz. 168 p. (In Russian)

Song, H., Mustafa, M., & Chen, S. (2024). Value-creation and challenges of public art practice in rural areas: A systematic review. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, *54*(3), 154–171. https://doi.org/10.1080/10632921.2024.2316186

Tilly, Ch. (1997). How empires end. In K. Barkey & M. von Hagen (Eds.), *After empire: Multiethnic societies and nation-building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires* (pp. 1–11). Boulder, CO: Westview Press.

Trubina, E. (2011). *Gorod v teorii: opyty osmysleniya prostranstva* [The city in theory: Experiences of understanding space]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. 520 p. (In Russian)

Vagin, V., et al. (2000). *Rossijskoe gorodskoe prostranstvo* [Russian urban space]. Moscow: Mezhdunarodnyj obshchestvennyj nauchnyj fond. 165 p. (In Russian)

Vostrikov, L.A., & Vostokov, Z.V. (1991). *Habarovsk i habarovchane: Ocherki o proshlom* [Khabarovsk and its residents: Essays on the past]. Khabarovsk: Knizhnoe izdatelstvo. 27–35 p. (In Russian)

Werlen, B. (1995). *Society, action and space*. London: Routledge. 272 p.

Information about the author

Leonid Efimovich Blyakher – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, and Head of the Department of Philosophy at Pacific National University, Khabarovsk, Russian Federation; e-mail: Leonid743342@mail.ru; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0610-9395

Автор туралы мәлімет

Бляхер Леонид Ефимович – философия ғылымдарының докторы, профессор, Тынық мұхиты мемлекеттік университетінің философия кафедрасының меңгерушісі, Хабаровск қ., Ресей Федерациясы, e-mail: Leonid743342@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0610-9395

Сведения об авторе

Бляхер Леонид Ефимович – доктор философский наук, профессор, заведующий кафедрой философии Тихоокеанского государственного университета, г. Хабаровск, Российская Федерация, e-mail: Leonid743342@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0610-9395.

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_9

МРНТИ 03.81.35

Сарсембаева Г.А.[1]*, **Махметова Н.А.**[2], **Жайлаубаева А.Н.**[1]

[1] Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
[2] Шәкәрім университет, г. Семей, Казахстан

Социально-демографические и социокультурные трансформации городских пространств Востока Казахстана (результаты социологического исследования)

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются особенности современных урбанизационных процессов в Восточном Казахстане на примере сравнительного анализа городских пространств Семея и Усть-Каменогорска. Цель исследования заключается в выявлении моделей социально-демографического и социокультурного развития двух областных центров, имеющих различный исторический, этнодемографический и социально-экономический опыт. Эмпирическую основу исследования составили материалы 17 глубинных интервью с жителями Семея и Усть-Каменогорска, проживающими в городах не менее пяти лет. Анализ охватывает семейно-брачные и репродуктивные установки, характер родственных связей, языковые и религиозные предпочтения, отношение к межэтническому взаимодействию, экологическим и ономастическим изменениям, а также восприятие городского, сельского и пригородного образа жизни. Сопоставительный анализ выявил как общие тенденции, так и существенные различия между городами. Для Семея характерны более выраженное использование казахского языка, сохранение традиционных семейных и социокультурных практик и ориентация на городскую среду. В Усть-Каменогорске заметнее русскоязычная городская культура, более секулярные установки и привлекательность пригородного проживания. Сделан вывод, что современные траектории развития обоих городов обусловлены сочетанием исторического наследия, миграционных процессов, этнодемографических изменений и современных социально-экономических трансформаций.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: урбанизация, городское пространство, Семей, Усть-Каменогорск, Восток Казахстана, этнодемографические процессы, социокультурная трансформация, миграция.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Данная статья подготовлена в рамках проекта «Восток Казахстана: траектории социально-демографической и социокультурной трансформации городского пространства Семея и Усть-Каменогорска» (AP26198933) Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Сарсембаева, Г.А., Махметова, Н.А., Жайлаубаева, А.Н. (2026). Социально-демографические и социокультурные трансформации городских пространств Востока Казахстана (результаты социологического исследования). *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 146–160. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_9

История статьи:
Получено: 30.07.2026
Принято: 19.09.2026
Опубликовано: 30.09.2026

* Автор-корреспондент: Сарсембаева Гульжан Алибековна, e-mail: gulzhan1974@mail.ru

Сарсембаева Г.А.[1]*, **Махметова Н.А.**[2], **Жайлаубаева А.Н.**[1]

[1] С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан
[2] Шәкәрім университеті, Семей қ., Қазақстан

Қазақстанның шығысындағы қалалық кеңістіктердің әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени трансформациялары (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері)

АҢДАТПА. Мақалада Семей және Өскемен қалаларының қалалық кеңістіктерін салыстырмалы талдау негізінде Шығыс Қазақстандағы қазіргі урбандалу үдерістерінің ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – тарихи, этнодемографиялық және әлеуметтік-экономикалық даму тәжірибесі әртүрлі екі облыс орталығының әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени даму модельдерін анықтау. Зерттеудің эмпирикалық негізін Семей және Өскемен қалаларында кемінде бес жыл тұрып жатқан тұрғындармен жүргізілген 17 тереңдетілген сұхбат материалдары құрайды. Талдау барысында отбасы-неке және репродуктивтік ұстанымдар, туыстық байланыстардың сипаты, тілдік және діни басымдықтар, этносаралық өзара іс-қимылға, экологиялық және ономастикалық өзгерістерге көзқарас, сондай-ақ қалалық, ауылдық және қала маңындағы өмір салтын қабылдау ерекшеліктері қамтылды. Салыстырмалы талдау екі қалаға ортақ үрдістермен қатар, елеулі айырмашылықтарды да анықтады. Семей қаласына қазақ тілінің кеңінен қолданылуы, дәстүрлі отбасылық және әлеуметтік-мәдени тәжірибелердің сақталуы, сондай-ақ қалалық ортада өмір сүруге басымдық берілуі тән. Өскеменде орыс тілді қалалық мәдениет, неғұрлым зайырлы ұстанымдар және қала маңында тұруға деген қызығушылық айқынырақ байқалады. Зерттеу нәтижесінде екі қаланың қазіргі даму траекториялары тарихи мұра, көші-қон үдерістері, этнодемографиялық өзгерістер және заманауи әлеуметтік-экономикалық трансформациялардың өзара ықпалымен айқындалатыны туралы қорытынды жасалды.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: урбандалу, қалалық кеңістік, Семей, Өскемен, Қазақстанның шығысы, этнодемографиялық үдерістер, әлеуметтік-мәдени трансформация, көші-қон.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Бұл мақала Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның шығысы: Семей және Өскемен қалаларының қалалық кеңістігінің әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени трансформациясының траекториялары» (AP26198933) жобасы аясында дайындалды.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Сарсембаева, Г.А., Махметова, Н.А., Жайлаубаева, А.Н. (2026). Қазақстанның шығысындағы қалалық кеңістіктердің әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени трансформациялары (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері). *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 146–160. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_9

* Хат-хабаршы авторы: Сарсембаева Гульжан Алибековна, e-mail: gulzhan1974@mail.ru

Gulzhan A. Sarsembayeva [1]*, **Nadira A. Makhmetova** [2], **Aida N. Zhailaubayeva** [1]

[1] Sarsen Amanzholov East Kazakhstan university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
[2] Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Socio-Demographic and Sociocultural Transformations of Urban Spaces in Eastern Kazakhstan (Results of a Sociological Study)

ABSTRACT. The article examines the specific features of contemporary urbanization processes in Eastern Kazakhstan through a comparative analysis of the urban spaces of Semey and Ust-Kamenogorsk. The study aims to identify models of socio-demographic and sociocultural development in these two regional centers, which have distinct historical, ethno-demographic, and socio-economic backgrounds. The empirical basis of the study consists of materials from 17 in-depth interviews conducted with residents of Semey and Ust-Kamenogorsk who have lived in these cities for at least five years. The analysis covers family and marital patterns and reproductive attitudes, the nature of kinship ties, linguistic and religious preferences, attitudes toward interethnic interaction, environmental and toponymic changes, as well as perceptions of urban, rural, and suburban lifestyles. The comparative analysis revealed both common trends and significant differences between the two cities. Semey is characterized by the more widespread use of the Kazakh language, the preservation of traditional family and sociocultural practices, and a stronger orientation toward urban living. In Ust-Kamenogorsk, Russian-speaking urban culture, more secular attitudes, and a preference for suburban living are more pronounced. The study concludes that the contemporary development trajectories of both cities are shaped by the interplay of historical heritage, migration processes, ethno-demographic changes, and ongoing socio-economic transformations.

KEYWORDS: urbanization, urban space, Semey, Ust-Kamenogorsk, Eastern Kazakhstan, ethno-demographic processes, sociocultural transformation, migration.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declare that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: This article was prepared within the framework of the project “Eastern Kazakhstan: Trajectories of Socio-Demographic and Sociocultural Transformation of the Urban Spaces of Semey and Ust-Kamenogorsk” (AP26198933), funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

FOR CITATION: Sarsembayeva, G.A., Makhmetova, N.A., Zhailaubayeva, A.N. (2026). Socio-Demographic and Sociocultural Transformations of Urban Spaces in Eastern Kazakhstan (Results of a Sociological Study). *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 146–160. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_9

* Corresponding author: Sarsembayeva Gulzhan Alibekovna, e-mail: gulzhan1974@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Тенденции этнодемографического, социально-экономического и социокультурного развития Республики Казахстан во многом определяются современными процессами урбанизации. Рост городского населения, усиление внутренней миграции, изменение этнической и возрастной структуры населения, трансформация семейных и социальных практик сопровождаются формированием новых моделей городской жизни. В этих условиях город выступает не только как административно-территориальная единица или пространство концентрации населения, но и как сложная социальная среда, в которой отражаются демографические процессы, культурные изменения, миграционные стратегии и особенности повседневного поведения населения.

Урбанизационные процессы в Казахстане имеют выраженную региональную специфику. Значительная территория страны, различия в историческом развитии регионов, характере хозяйственной специализации, этническом составе населения, интенсивности миграционных потоков и уровне развития городской инфраструктуры обусловливают неоднородность трансформации городского пространства. В результате даже города, расположенные в пределах одного макрорегиона, могут демонстрировать различные модели социально-демографического и социокультурного развития.

Особенности урбанизационных процессов фиксируются и при сравнении крупнейших городов страны – Астаны и Алматы, хотя оба города являются центрами миграционного притяжения населения и характеризуются высокой интенсивностью социально-экономических и культурных взаимодействий. Еще более выраженными подобные различия становятся на уровне областных центров, развитие которых в большей степени связано с исторической спецификой конкретного региона, сложившейся структурой населения, характером внутренней миграции и особенностями взаимодействия города с окружающими сельскими территориями. Поэтому исследование региональных вариантов урбанизации позволяет рассматривать городское развитие Казахстана не как единый и линейный процесс, а как совокупность различных траекторий трансформации городских пространств.

Особый исследовательский интерес в данном контексте представляет Восток Казахстана. Его современное городское пространство сформировалось под воздействием сложного комплекса исторических, демографических, миграционных и социально-экономических процессов. На протяжении XX – начала XXI века здесь происходили значительные изменения численности и этнического состава населения, направления и интенсивности миграционных потоков, структуры занятости, языковой среды и характера социальных взаимодействий. Эти процессы продолжают оказывать влияние на современные модели городской жизни, повседневные практики населения и восприятие жителями своего города.

Показательным является сопоставление Семея и Усть-Каменогорска. Несмотря на географическую близость и принадлежность к единому историко-культурному пространству Востока Казахстана, города имеют различный опыт исторического и социально-экономического развития. Их городская среда формировалась под воздействием неодинаковых экономических функций, миграционных процессов и этнодемографических изменений. В результате к настоящему времени сформировались городские сообщества, различающиеся по ряду демографических, языковых, семейных и социокультурных характеристик.

При этом современная трансформация городского пространства не ограничивается изменением численности населения или физическим расширением территории города. Она проявляется в изменении семейных структур и репродуктивных установок, характера родственных связей, языковых предпочтений, отношения к религии и межэтническому взаимодействию, а также в восприятии городской среды, экологических и ономастических преобразований. Существенное значение приобретает и отношение населения к различным моделям расселения – городской, сельской и пригородной. В совокупности данные характеристики позволяют рассматривать урбанизацию как многомерный социальный процесс, затрагивающий как пространство города, так и образ жизни его жителей.

Особую актуальность приобретает изучение этих процессов через субъективное восприятие самих горожан. Статистические показатели позволяют определить основные направления демографических и миграционных изменений, однако не всегда раскрывают то, каким образом жители воспринимают происходящие преобразования и как они отражаются на повседневных практиках, семейных отношениях, языковом поведении, социальных связях и представлениях о комфортной городской среде. Использование материалов глубинных интервью дает возможность дополнить количественную характеристику городских процессов качественным анализом индивидуального и коллективного опыта жителей.

Актуальность исследования, таким образом, определяется необходимостью комплексного изучения современных трансформаций городских пространств Востока Казахстана с учетом их региональной и локальной специфики. Сравнение Семея и Усть-Каменогорска позволяет выявить не только общие тенденции, характерные для урбанизационного развития Казахстана, но и различия, обусловленные историческим наследием, этнодемографической структурой, миграционными процессами и сложившимися социокультурными моделями.

В рамках настоящего исследования городское пространство рассматривается как динамичная социальная среда, в которой взаимодействуют демографические процессы, исторически сложившиеся культурные практики и современные социально-экономические изменения. Исследовательский интерес направлен прежде всего на выявление того, каким образом различия исторического развития двух городов проявляются в современных ценностных установках и повседневных практиках их жителей.

Цель исследования заключается в выявлении и сравнительном анализе моделей социально-демографического и социокультурного развития городских пространств Семея и Усть-Каменогорска на основе материалов социологического исследования. Особое внимание уделяется семейно-брачным и репродуктивным установкам, характеру родственных связей, языковым и религиозным предпочтениям, межэтническому взаимодействию, восприятию экологических и ономастических изменений, а также отношению жителей к городскому, сельскому и пригородному образу жизни.

Такой подход позволяет рассмотреть современные городские трансформации Востока Казахстана как результат взаимодействия исторически сложившихся особенностей и актуальных демографических, миграционных и социокультурных процессов. Полученные результаты могут способствовать более глубокому пониманию региональной специфики урбанизации Казахстана и факторов, определяющих дальнейшие траектории развития его городских пространств.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

В области изучения процессов урбанизации накоплен богатый научный опыт, который лег в основу методологии данного исследования. Рассмотрение вопросов формирования городского пространства, урбанизационных процессов берет начало в XIX-XX веках в работах М. Вебера (1990), Э. Дюркгейма (1996), Г. Зиммеля (2018), К. Маркса и Ф. Энгельса (1903), Ф. Тённиса (1998) и др. Большая роль в изучении города и процессов урбанизации, а также в становлении и развитии урбанистики, принадлежит Чикагской школе социологии. Р. Парком (2011), Л. Виртом (2003), Э. Берджессом (2015) было разработано целое направление в изучении урбанизации – «городской экологии». Ученые исследовали различные социальные процессы, происходящие в городе, в неразрывной связи с их пространственными характеристиками. Городская общность рассматривалась в виде сложной мозаики различных социальных групп, каждая из которых претендовала на определенную территориальную зону. Л. Вирт первым ввел в научный оборот урбанизм как социологическую категорию. Он отмечал влияние размера, плотности и гетерогенности населения на формирование уникального городского образа жизни. Однако, несмотря на то, что это и основные факторы, формирующие городской образ жизни, они не единственные.

В Казахстане проблематикой городского пространства занимаются исследователи из разных областей – от географии и экологии до истории и социологии. Значительный пласт исследований посвящен оценке состояния городских экосистем, загрязнению и разработке систем мониторинга (Мынбаева, 2014; Кушербай, 2024; Яшков & Иванов, 2017) Ученые реализуют проекты по созданию системы экологического мониторинга городской среды, проводят комплексное изучение техногенного загрязнения почв городов тяжелыми металлами, исследуют взаимосвязь экологического состояния городской среды с психическим благополучием жителей и их удовлетворенностью экосистемными услугами, занимаются оценкой состояния озеленения и зеленых пространств в городах Казахстана с использованием данных дистанционного зондирования и пр.

Отдельное направление – изучение социальных и исторических аспектов развития городского пространства в восточных регионах Казахстана. Монография ученого А.Н. Алексеенко «Место встречи Усть-Каменогорск: два мира, два образа жизни в поисках взаимодействия и сотрудничества» связана с темой городского пространства и межкультурного взаимодействия в конкретном городе (Алексеенко, 2016).

Монография коллектива ученых Аубакирова Ж. С., Алексеенко А. Н., Столярова Э. О., Сарсембаева Г. А., Краснобаева Н. Л., Өмірзақ Т. Е. «Казахстанский город: социально-демографический взгляд» посвящена истории формирования городского пространства суверенного Казахстана, особенностям этнического, демографического, социального развития городского населения в длительной ретроспективе (Аубакирова, Алексеенко и др., 2023).

В работе «Модели ценностей и социальных практик казахской городской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области)» представлены актуальные и прогнозная модели ценностей и социальных практик современной казахской городской молодежи, построенные на основе результатов социологического исследования (Столярова и др., 2021).

В статье коллектива авторов А.Н. Алексеенко, Ж.С. Аубакирова, В.И. Дятлов на примере Усть-Каменогорска рассматривается реализация проекта формирования нации-государства в одном из регионов страны (Алексеенко и др., 2022).

В монографии «Модернизация рождаемости в Казахстане (социокультурный аспект)» опираясь на ретроспективный анализ процессов воспроизводства казахского населения во второй половине XX – первой четверти XXI вв., авторы выявляют современные тренды рождаемости в городах, оценивают влияние урбанизации на репродуктивное поведение. Впервые представлены региональные кластеры рождаемости, визуализированные в цифровых картах и использована кейс-технология как инструмент социально-демографического измерения особенностей регионального развития Казахстана. В данной монографии отражены результаты комплексного социологического исследования репродуктивного поведения и репродуктивных установок городских казашек, которое проводилось с применением качественных и количественных методов: экспертный опрос, глубинные интервью, онлайн опрос студенток. На основе полученных результатов сформулированы актуальные и вероятные сценарии социодемографического развития Казахстана с учетом региональных особенностей репродуктивного поведения городских казашек (Аубакирова, Столярова и др., 2023).

В статье Ж.С. Аубакировой, Н.Л. Краснобаевой, А.С. Уалтаевой «Городское население Восточного Казахстана в региональном разрезе: особенности, потенциал и риски» авторы выявляют особенности динамики демографических процессов городского населения Восточного Казахстана в сравнении с другими регионами, определяют потенциал его развития, выявляют региональные риски и угрозы демографической безопасности. В статье рассматриваются пространственные и демографические особенности городского населения региона в начале XXI века. Анализируются текущие тенденции урбанизации, включая территориальное распределение населения, изменения в возрастной и этнической структуре, рождаемость, смертность и демографическое старение населения. Особое внимание уделяется региональным диспропорциям. Выявлены ключевые риски и угрозы. Вместе с тем, подчеркивается потенциал региона в развитии городской инфраструктуры (Аубакирова и др., 2025).

В статье Ж.С. Аубакировой, А.Н. Алексеенко «Этнодемографическая ситуация в Казахстане в конце XX века: Вызовы и возможности» раскрываются особенности этнодемографической ситуации в Казахстане в конце XX века, отражавшей новые социально-экономические отношения, изменения возрастно-половой структуры населения и миграционных движений, в том числе, урбанизации, оказавших влияние на численность населения и процессы воспроизводства, определивших новые вызовы и возможности для Казахстана в начале XXI века (Аубакирова и Алексеенко, 2022).

В статье А.Н. Алексеенко «Миграции и эволюция визуального пространства Усть-Каменогорска» на примере г. Усть-Каменогорска выясняется, влияет ли смена этнического состава на визуальное пространство города, находят ли суверенные амбиции отражение в визуальных эволюциях городского пространства (архитектура, ономастика, название пунктов общественного питания, магазинов и т.п.), или же сложившееся на «европейской» основе городское пространство способно «растворить» в себе этносуверенные амбиции. Автор приходит к выводу, что русифицированное визуальное пространство Усть-Каменогорска скорее вестернизируется, чем казахизируется. Формирующаяся новая этническая основа города пока продолжает существовать в прежнем визуальном пространстве (Алексеенко, 2015).

Таким образом, на сегодняшний день существует много научных работ по городскому пространству в Казахстане. Отмеченные выше монографии и научные статьи стали теоретической основой социологического исследования.

В представленном исследовании внимание фокусируется на относительно недавней истории городского населения, возрастно-половой структуре и этническом составе, акцент делается на высокой активности внутрирегиональных и межрегиональных миграционных процессов.

Следствием значительного регионального разнообразия, которое наблюдается в Казахстане, становятся не только существующие различия, но и вариативность дальнейших перспектив. Так как важным, если не важнейшим фактором, определяющим характер урбанизации, становятся миграционные потоки из села в город, необходимо изучить, как происходит взаимовлияние города (в данном случае областного центра) и окружающих его сельских территорий.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

С этой точки зрения сопоставительное исследование городов Семей и Усть-Каменогорск предоставляет ряд уникальных возможностей. Относясь к одному макрорегиону (Восток Казахстана) и располагаясь в непосредственной близости (по меркам казахстанской территории), два эти города имеют различную социально-экономическую, социокультурную и этнодемографическую историю. Начиная с XIX века Семей (Семипалатинск) приобретает большое значение как один из главных культурных центров Казахстана. Причем, и как место концентрации казахской национальной интеллигенции, и как пространство взаимодействия и с талантливыми и просвещенными представителями других культур. В этот период времени Усть-Каменогорск оставался малопримечательным окраинным городом. Однако, в период 1920-1930-х годов вследствие политических репрессий Семей постепенно утрачивает свое культурное значение, хотя память о прошлом величии сохраняется в последующих поколениях горожан. Меняется и положение Усть-Каменогорска – с середины XX века город становится одним из важных промышленных центров не только Казахстана, но и СССР. Строительство уникальных предприятий цветной металлургии значительно повышает его статус и оказывает решающее влияние на формирование нового состава населения – в первую очередь за счет приезда большого числа специалистов из других республик. Казахи в промышленном Усть-Каменогорске – это очень небольшой процент населения, культурное пространство полностью русифицируется.

Несмотря на этнодемографические изменения последних десятилетий, в настоящее время население этих городов, определяющее траектории дальнейшего развития, сохраняет значительные отличия.

Таким образом, на примере двух соседних городских пространств можно проверить актуальность классических западных теорий урбанизации, когда различные стадии развития городского пространства (урбанизация – субурбанизация – контрурбанизация – реурбанизация) последовательно сменяют друг друга, и/или верифицировать более сложный – гибридный, вариант, при котором признаки этих стадий могут существовать одновременно.

Исследование состояло из 17 глубинных интервью, проходило в городах Востока Казахстана: Семей и Усть-Каменогорск. Опросом было охвачено население, проживающее в городах не менее пяти лет.

Проблема исследования заключается в выявлении и описании как сложившихся различий между пространствами двух городов, так и факторов, их определяющих, и вариантов дальнейшего развития с учетом вышесказанного.

В этом случае объектами исследования выступают городские пространства в многообразии визуальных характеристик и социально-поведенческих моделей, получивших распространение среди городского населения. Предметную область определяют ценностные установки и повседневные практики горожан с акцентом на истоки их возникновения и причины закрепления и/или трансформации.

Цель исследования: выявить и сформулировать модели социально-демографического и социокультурного развития городов Семей и Усть-Каменогорск.

Для систематизации данных вопросы сгруппированы по следующим тематическим направлениям:

- распространение тех или иных семейных структур, семейно-брачных практик, демографического поведения и репродуктивных установок населения двух городов в контексте этнодемографических характеристик;
- параметры сельского бэк-граунда городского населения, а также интенсивность, характер и смысловое содержание связей с сельской средой;
- социокультурные характеристики респондентов: языковые предпочтения, место и роль религии, уровень образования, характер занятости;
- элементы городской жизни, формирующие социокультурную ткань повседневных взаимодействий (этнический/межэтнический, культурный, информационный аспекты);
- повседневные практики, характерные для городской жизни, социальные (социально-экономические, ономастические и экологические) инновации;
- восприятие респондентами своего города и сравнение его с другими городами Казахстана;
- восприятие респондентами городского, сельского и пригородного образа жизни, коннотации и характеристики этих понятий.

Собранные материалы структурированы в соответствии с тематическими блоками, отраженными в инструментарии (гайде интервью). Ответы респондентов по основным вопросам исследования позволили составить социально-демографическую и социокультурную характеристику городов Семей и Усть-Каменогорск, дать их сопоставительный анализ.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Социально-демографическая и социокультурная характеристика г. Семей

В исследовании участвовали жители города (мужчины и женщины), представляющие весь спектр урбанистического бэк-граунда: коренные горожане, полностью социализированные в городской среде; недавно переехавшие в город и проведшие большую часть жизни в сельской местности (проживание в городе составило 5-6 лет); гибридный вариант, сочетающий длительное время социализации в сельской местности и достаточно высокий уровень городской адаптации (время проживания в городе – 20-22 года).

Возрастной интервал респондентов от 21 до 55 лет. Национальный состав участников исследования: казахи, метисы (отец – казах, мать – русская; отец – немец, мать – казашка). Респонденты имеют высшее или средне-специальное образование. Профессиональная занятость: сфера образования, финансов или бизнеса (самозанятые). У некоренных горожан переезд в город связан с поступлением в вуз или созданием семьи.

В родительских семьях респондентов 1-2 ребенка. При этом, у родственников, соседей, близкого социального окружения 2-3 детей. Многодетность отмечается, скорее, как исключение. В семьях самих респондентов 1-2 ребенка. В репродуктивные планы несемейных (бездетных) респондентов и тех, которые уже имеют одного ребенка, входит рождение не более 2-х детей.

Большая часть опрашиваемых проживает расширенными семьями. Наиболее оптимальной формой брака называется юридически оформленный брак: «защищает юридически женщину, потому что, в основном, она страдает при разводе, я за законные браки», «в мечети сейчас не принимают без свидетельства о браке». Религиозный брак ставится на второе место. У большей части семейных респондентов была регистрация в ЗАГСе и религиозный обряд в мечети.

Все участники опроса поддерживают тесные отношения с родственниками, проживающими в городе. Совместные мероприятия с родственниками: дни рождения, юбилеи, свадьбы, тои, похороны, по праздникам и пр. Зачастую родня оказывает финансовую и/или эмоциональную поддержку.

Большая часть респондентов практически во всех социальных ситуациях предпочитает использовать казахский язык. У некоторых респондентов языком общения в семье является русский или же распространен билингвизм. Из национальных традиций и обычаев соблюдаются лишь ключевые, сопровождающие свадебную обрядность или же, связанные с рождением ребенка: қырқынан шығару, бесікке салу, тусау кесер и пр.

Информационно-развлекательный контент у респондентов более старших возрастов представлен старыми советскими фильмами, российскими, казахстанскими или турецкими сериалами, а также песнями в стиле диско 90-х или казахской поп-музыкой. Молодежь предпочитает зарубежную фантастику, комедии, современную музыку в стиле хип-хоп или поп, «то, что в тренде».

Практически все опрашиваемые в той или иной степени являются верующими людьми. Часть респондентов держат оразу, регулярно посещают мечеть. Отмечается также случай конвертита (смены вероисповедания).

Участниками опроса отмечаются некоторые социокультурные и демографические изменения, произошедшие в г. Семее за последние 10-15 лет. А именно: повышение уровня межэтнической толерантности, распространение казахского языка, рост численности титульного населения в городе. Отношение респондентов к межэтническим бракам, за редким исключением, хорошее или нейтральное. Почти все они имеют среди родственников или в кругу близких друзей представителей других национальностей. Наряду с этим, респондентами указываются некоторые отрицательные моменты в процессах этнизации города.

По мнению респондентов, изменения коснулись также социально-экономической сферы жизни города за последние несколько лет и связаны они с тем, что Семей приобрел статус областного центра: «стали больше вкладываться в город, больше парков стало, заботятся о пешеходах – тропинки появились. Раньше было трудно даже по центру гулять с коляской»,

«наш город расцветает, дороги делают», «больше ярких вещей появилось, подсветка».

Респонденты указывают на экологические проблемы города. Однако практических мер и действий, направленных на охрану окружающей среды, опрашиваемые назвать не смогли.

Объектом отдельного внимания исследования стало отношение участников опроса к ономастическим преобразованиям города. При этом, отдельно задавались вопросы, касающиеся переименования названия самого города, а также, связанные с изменениями ономастики улиц, площадей, скверов, парков, магазинов и прочих городских объектов. Отношение респондентов к переименованию улиц, магазинов и пр., в целом, положительное

или нейтральное. Лишь один респондент указал, что это «лишняя растрата денег, жителям тяжело привыкать».

Отдельно изучалось восприятие респондентами своего города и сравнение его с другими городами Казахстана. Участники опроса отмечают особую ментальность жителей города и характер социальных связей: «в Семее все гораздо проще. Семей – это большая деревня. Там все друг дружку через два-три рукопожатия знают», «другой менталитет, в Семее люди простые, открытые и прямые, т.е. без всякой демагогии», «семейская тяга к приключениям. Весь город этим пропитан», «семейчане более доброжелательные, если спросишь у прохожего, он остановится и ответит, семейские русские понимают казахскую речь».

Отмечается, что деградация экономики и социально-экономической инфраструктуры города произошла после распада СССР: «раньше арматурный, танковый, цементный, селикатный заводы были. Сейчас нет никакой промышленности, только базар. Нет хозяина города. Все временщики. Лишь бы урвать. Два-три года и нет», «был остров Полковничий, детская железная дорога, аквапарк – все продали или Акимат себе забрал».

Несмотря на указанные проблемы, респонденты с оптимизмом и теплом высказываются о городе и его будущем: «надо всегда с позитивом смотреть. Это город студенчества, есть три вуза», «это мой родной дом».

Респонденты не изъявляют желания поменять место жительства с города на село, аргументируя это тем, что в последнем не смогут найти работу, качественно проводить свой досуг, указывается также на отсутствие необходимых коммуникаций и удобств.

Большая часть опрашиваемых проживает в городе в благоустроенных квартирах. Пригород не воспринимается ими как удачное место для жизни. На вопрос «Если бы у Вас была возможность улучшить условия жизни Вашей семьи – чтобы Вы предпочли?» практически все выбрали вариант ответа «Большая квартира в новом/престижном городском микрорайоне».

Респонденты более молодых возрастов планируют переезд в крупные города страны – Астана или Алматы, аргументируя это тем, что в них больше возможностей для карьерного роста и улучшения качества жизни.

Социально-демографическая и социокультурная характеристика г. Усть-Каменогорска

Участниками исследования стали коренные горожане и жители, переехавшие из села более 20 лет назад. Были опрошены мужчины и женщины в возрасте от 20 до 57 лет. Национальный состав участников исследования: русские, казахи, метисы (отец – казах, мать – русская). Респонденты имеют высшее или средне-специальное образование, заняты в сфере здравоохранения, образования, финансов и промышленности.

В семьях респондентов (также как и в их родительских семьях) – 1-3 ребенка. У родственников, соседей, близкого социального окружения 2-3 детей. Многодетность отмечается в редких случаях. В репродуктивные планы представителей молодого поколения входит рождение не более 2-х детей.

Подавляющее большинство опрашиваемых проживает суженными 2-х поколенными семьями.

Официальный, юридически оформленный брак считается наиболее приемлемым. Религиозный брак не считается необходимой процедурой оформления семейных отношений. У большей части семейных респондентов была регистрация в ЗАГСе без религиозного обряда.

Респонденты русской национальности поддерживают связь с немногочисленной родней, проживающей в городе. В селе, как правило, родственников нет. У казахов родственники проживают, в большинстве своем, в городе. Отношения с родней тесные: «в гости приезжаю, по телефону, по ватсапу, тои и другие мероприятия». Встречи с родственниками происходят по праздникам, на днях рождения, тоях, похоронах и пр. Эмоциональная и финансовая поддержка только с близкой родней.

Большая часть респондентов практически во всех социальных ситуациях предпочитает использовать русский язык. Отношение к религии неоднозначное. Интервал от «я агностик», «для меня это неприемлемо» до «иногда посещаем мечеть».

Информационно-развлекательный контент у респондентов более старших возрастов представлен советскими фильмами 50-70-х годов, российскими мелодрамами, а также народными песнями. Респонденты среднего возраста и молодежь предпочитают европейское и американское кино (историческое, боевики), аналитические и новостные программы, познавательные, исследовательские зарубежные документальные фильмы, музыку в стиле рок, поп, а также классику. Наряду с этим, предпочтения отдается информационно-развлекательному контенту, содержащемуся в интернете: ютюб, тик ток, соцсети, инстаграм и пр.

Отношение респондентов к межэтническим бракам положительное или нейтральное. Почти все опрашиваемые имеют среди родственников или в кругу близких друзей представителей других национальностей (немцы, казахи, русские, украинцы, татары, норвежцы).

Отдельными участниками опроса отмечается ухудшение межнациональной обстановки в городе за последнее время. Позиция устькаменогорцев в целом в вопросах межнационального общения аккумулируется в словах одного из участников исследования: «для меня, прежде всего, важен сам человек, его личностные качества. А какого цвета его кожа или на каком языке он разговаривает – это не столько важно. Человек оценивается по поступкам».

Тема экологии затрагивается респондентами в основном в контексте загрязнений воздуха (выбросов вредных металлов) или уборки улиц и дворов города.

Как указывалось выше, авторами отдельно исследовалось отношение участников опроса к ономастическим преобразованиям города. Подавляющее большинство считают переименование улиц «финансово затратным мероприятием» «вызывающем путаницу». То есть, в целом, отношение респондентов к ономастическим преобразованиям города отрицательное (за исключением представителей молодого поколения). Коренные горожане-устькаменогорцы помнят городскую ономастику 60-80-х годов. Например, такие названия районов города и его окрестностей, как: Шанхай, Комендантка. Кочегарка, Три поросенка, Кишка, коровье озеро и пр.

Еще одним направлением исследования было изучение восприятия респондентами городского, сельского и пригородного образа жизни. Положительными моментами проживания в городе указываются: развитая инфраструктура – школы, университеты, больницы, торговые центры, культурные учреждения (театры, кино, спортивные клубы и др.), связь и интернет, возможности трудоустройства и карьерного роста. Минусами города, по мнению опрашиваемых, стали: высокие цены на жилье, услуги и продукты, шум и загрязненный воздух. Достоинства сельской жизни: более чистый воздух, есть возможность заниматься подсобным хозяйством (выращивать овощи, фрукты, держать скотину). Минусы села: ограниченное количество рабочих мест, слаборазвитая инфраструктура, мало возможностей для самореализации.

Многие респонденты проживают в городских квартирах, имеют или хотят иметь дачу. Большинство опрашиваемых считают наиболее лучшим местом для проживания – благоустроенный дом (коттедж) в пригороде.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основе собранного материала был проведен сопоставительный анализ мнений жителей городов Семей и Усть-Каменогорск, наряду со схожими моментами, были выявлены особенности и различия.

Репродуктивные нормы и установки респондентов двух городов схожи: в составе семьи, как правило, 1-2 ребенка, в планах у представителей молодого поколения – рождение не более 2-х детей. Отмечается отличие в проживании семей: если участвующие в опросе семейчане, в

большинстве своем, проживают расширенными 3-х поколенными семьями, то респонденты, представляющие г. Усть-Каменогорск – суженными 2-х поколенными.

Несмотря на признание юридически оформленного брака как наиболее приемлемой его формы, позиция в отношении к религиозному и гражданскому браку выявила различия мнений. Респонденты, представляющие г. Семей ставят религиозный брак на второе место после официального, при этом, гражданская его форма не рассматривается ими как допустимый вариант семейных отношений. Респонденты из г. Усть-Каменогорска допускают проживание семьи гражданским браком, при этом, регистрация его в мечети или церкви, по их мнению, не обязательна.

Отличия также отмечаются в связях с родственниками. У семейчан родня проживает как в городе, так и в селе. Отношения с ней тесные, частые и более разнообразные. У устькаменогорцев большая часть родственников находится в городе. При этом, у респондентов русской национальности родни мало. Наряду с совместными мероприятиями, распространена дистанционная форма общения – разговоры по телефону, посредством ватсап. У казахов отношения с многочисленными родственниками все еще тесные. Однако можно встретить критику и некоторое недовольство со стороны коренных горожан-казахов по этому поводу: «хочешь – не хочешь ты общаешься, и где-то какое-то лицемерие».

Расхождения наблюдаются в некоторых социокультурных характеристиках, а именно, в языковых предпочтениях и отношении к религии. В Семее респонденты предпочитают общение на казахском языке, в Усть-Каменогорске – на русском. Семейчане более религиозны в отличие от устькаменогорцев, среди которых были выявлены атеисты и агностики.

Касаемо информационно-развлекательного контента, здесь можно отметить совпадение мнений и ответов у опрашиваемых обоих городов. Представители среднего возраста и молодежь предпочитают зарубежное кино (сериалы, боевики, исторические фильмы) и современную музыку в стиле поп, рок и пр. Респонденты более старших возрастов смотрят советские фильмы, российские, казахстанские или турецкие сериалы, слушают народную музыку или в стиле диско 90-х. Достаточно широко распространен контент, содержащийся в интернете: ютюб, тик-ток, соцсети, инстаграм и пр. Отмечается малая представленность казахстанского информационно-развлекательного контента, что может свидетельствовать о недостаточном его качестве и полезности для населения.

Отношение к межэтническим бракам положительное или нейтральное в обоих городах. Более сложно дать оценку межнациональному общению в целом. Семейчане, наряду с повышением уровня межэтнической толерантности, отмечают тенденцию этнизации города со всеми вытекающими последствиями (положительными и отрицательными). Жителями Усть-Каменогорска указывается на ухудшение межнациональной обстановки в городе за последнее время.

В семьях респондентов обоих городов поднимаются вопросы экологии, разумного потребления ресурсов, однако практических мер и действий, направленных на охрану окружающей среды, опрашиваемые назвать не смогли.

Отношение к ономастическим изменениям также выявило расхождение мнений. В Семее респонденты в целом положительно относятся с переименованию улиц. В Усть-Каменогорске, напротив, позиция в данном вопросе в большинстве своем отрицательная. Объяснением, отчасти, может служить тот факт, что тотальные ономастические преобразования в Усть-Каменогорске начались позже в сравнение со многими другими городами страны. В связи с чем, изменения городской ономастики сегодня носят интенсивный характер. Жители города не успевают за ними.

В оценке респондентами своего города и сравнении его с другими городами Казахстана, семейчане указывают на социально-экономические проблемы города, а устькаменогорцы – на экологические. При этом, фокус внимания респондентов, представляющих город Семей, переносится на внутренние, ментальные особенности его жителей.

Наиболее приемлемым и удачным местом проживания для представителей Семея является квартира в городе, Усть-Каменогорска – благоустроенный дом в пригороде. Это

связано, прежде всего, с плохой экологией Усть-Каменогорска, а также с тем, что пригороды его более благоустроенны, в сравнении с Семеем, и представляют собой, по большей части, урбанизированные поселки.

Таким образом, на основе анализа полученных ответов можно констатировать, что в гг. Семее и Усть-Каменогорске происходят процессы социально-экономической, этнодемографической, социокультурной трансформации. Необходимо отметить, что современные эволюции городского пространства Казахстана во многом были предопределены его прошлым, в связи с чем, модели дальнейшего развития исследуемых городов (тенденции казахизации или, напротив, растворения казахской культуры в европеизированном пространстве, уровень рурализации и пр.) зависят от процессов, протекавших в них в советский период. В Семее существенная представленность казахов диктует сценарий его современного развития, который можно отнести к «восточному». Освоение городского пространства идет на основе традиционных ценностей.

Вместе с тем, сценарии дальнейшего социально-демографического и социокультурного развития городов Семей и Усть-Каменогорск, будут зависеть также и от современных реалий. Большую роль в этом могут сыграть интенсивность миграционного движения и качественный состав мигрантов, приезжающих в указанные города. Немаловажное значение будут иметь социально-экономические и административно-политические преобразования.

На данный момент сложно прогнозировать выбор варианта дальнейшего формирования и развития городского пространства Востока Казахстана. Вместе с тем не вызывает сомнений, что именно урбанизация становится ведущим трендом страны. Можно предположить, что именно через призму городского пространства, как определяющего вектора модернизации и развития, просматривается дальнейший цивилизационный выбор Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Wirth, L. (2003). The urban mode of life. In *New horizons in planning* (pp. 23–30).

Алексеенко, А.Н. (2015). Миграции и эволюция визуального пространства Усть-Каменогорска. *Вестник Томского государственного университета*, *15*(37), 44–52. https://www.ektu.kz/dsr/publications/scientificarticles/vestnik-tomskogo-gosudarstvennogo-universiteta.aspx // Alekseenko, A.N. (2015). Migracii i jevoljucija vizual'nogo prostranstva Ust'-Kamenogorska. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, *15*(37), 44–52. https://www.ektu.kz/dsr/publications/scientificarticles/vestnik-tomskogo-gosudarstvennogo-universiteta.aspx

Алексеенко, А.Н. (2016). *Место встречи Усть-Каменогорск: два мира, два образа жизни в поисках взаимодействия и сотрудничества*. Институт мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации. // Alekseenko, A.N. (2016). *Mesto vstrechi Ust'-Kamenogorsk: dva mira, dva obraza zhizni v poiskah vzaimodejstvija i sotrudnichestva*. Institut mirovoj jekonomiki i politiki pri Fonde Pervogo Prezidenta Respubliki Kazahstan – Lidera Nacii.

Алексеенко, А.Н., Аубакирова, Ж.С., & Дятлов, В.И. (2022). Город в проектах нациестроительства: советская автономия в Сибири и суверенный Казахстан. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, *15*(2), 204–219. https://doi.org/10.17516/1997-1370-0905 // Alekseenko, A.N., Aubakirova, Zh.S., & Djatlov, V.I. (2022). Gorod v proektah naciestroitel'stva: sovetskaja avtonomija v Sibiri i suverennyj Kazahstan. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, *15*(2), 204–219. https://doi.org/10.17516/1997-1370-0905

Аубакирова, Ж.С., & Алексеенко, А.Н. (2022). Этнодемографическая ситуация в Казахстане в конце XX века: вызовы и возможности. В *Россия, Сибирь и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции с международным участием*. https://www.ektu.kz/dsr/publications/scientificarticles/etnodemograficheskaya-situaciya-v-kazahstane-v-konce-xx-veka-vyzovy-i-vozmozhnosti.aspx // Aubakirova, Zh.S., & Alekseenko,

A.N. (2022). Jetnodemograficheskaja situacija v Kazahstane v konce XX veka: vyzovy i vozmozhnosti. V *Rossija, Sibir' i Central'naja Azija: vzaimodejstvie narodov i kul'tur: materialy VII Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii s mezhdunarodnym uchastiem*. https://www.ektu.kz/dsr/publications/scientificarticles/etnodemograficheskaya-situaciya-v-kazahstane-v-konce-xx-veka-vyzovy-i-vozmozhnosti.aspx

Аубакирова, Ж.С., Алексеенко, А.Н., Столярова, Э.О., Сарсембаева, Г.А., Краснобаева, Н.Л., & Өмірзақ, Т.Е. (2023). *Казахстанский город: социально-демографический взгляд*. Медиа Альянс. https://www.ektu.kz/dsr/publications/monographs/kazakhstanskii-gorod-sotsialno-demograficheskii-vzgliad.aspx // Aubakirova, Zh.S., Alekseenko, A.N., Stoljarova, Je.O., Sarsembaeva, G.A., Krasnobaeva, N.L., & Ömırzaq, T.E. (2023). *Kazahstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzgljad*. Media Al'jans. https://www.ektu.kz/dsr/publications/monographs/kazakhstanskii-gorod-sotsialno-demograficheskii-vzgliad.aspx

Аубакирова, Ж.С., Краснобаева, Н.Л., & Уалтаева, А.С. (2025). Городское население Восточного Казахстана в региональном разрезе: особенности, потенциал и риски. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, *12*(4), 1007–1027. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_4_1007-1027 // Aubakirova, Zh.S., Krasnobaeva, N.L., & Ualtaeva, A.S. (2025). Gorodskoe naselenie Vostochnogo Kazahstana v regional'nom razreze: osobennosti, potencial i riski. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, *12*(4), 1007–1027. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_4_1007-1027

Аубакирова, Ж.С., Столярова, Э.О., Сарсембаева, Г.А., Краснобаева, Н.Л., & Алексеенко, А.Н. (2023). *Модернизация рождаемости в Казахстане (социокультурный аспект). Т. 1: Городская рождаемость как детерминирующий фактор социально-демографического развития Казахстана: региональный аспект*. ОО «Общество инвалидов „МЕЙІРІМДІ ЕЛ"». https://www.ektu.kz/dsr/publications/monographs/modernizaciya_rozhdaemosti_v_kazahstane_tom_1.aspx // Aubakirova, Zh.S., Stoljarova, Je.O., Sarsembaeva, G.A., Krasnobaeva, N.L., & Alekseenko, A.N. (2023). *Modernizacija rozhdaemosti v Kazahstane (sociokul'turnyj aspekt). T. 1: Gorodskaja rozhdaemost' kak determinirujushhij faktor social'no-demograficheskogo razvitija Kazahstana: regional'nyj aspekt*. OO «Obshhestvo invalidov „MEIIRIMDI EL"». https://www.ektu.kz/dsr/publications/monographs/modernizaciya_rozhdaemosti_v_kazahstane_tom_1.aspx

Берджесс, Э.У. (2015). Рост города: введение в исследовательский проект (с. 20–34). // Berdzhess, Je.U. (2015). Rost goroda: vvedenie v issledovatel'skij proekt (s. 20–34).

Вебер, М. (1990). *Город*. Прогресс. // Veber, M. (1990). *Gorod*. Progress.

Дюркгейм, Э. (1996). *О разделении общественного труда*. Канон. // Djurkgejm, Je. (1996). *O razdelenii obshhestvennogo truda*. Kanon.

Зиммель, Г. (2018). *Большие города и духовная жизнь*. Strelka Press. // Zimmel', G. (2018). *Bol'shie goroda i duhovnaja zhizn'*. Strelka Press.

Кушербай, К. (2024). *Организация и управление городским планированием с применением ГИС-технологий на примере города Алматы*. МАКС Пресс. // Kusherbaj, K. (2024). *Organizacija i upravlenie gorodskim planirovaniem s primeneniem GIS-tehnologij na primere goroda Almaty*. MAKS Press.

Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1903). *Манифест коммунистической партии*. Издание Г.А. Куклина. https://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm // Marks, K., & Jengel's, F. (1903). *Manifest kommunisticheskoj partii*. Izdanie G.A. Kuklina. https://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm

Мынбаева, Б. (2014). *Биология и экология урбанизированных загрязненных почв*. LAP LAMBERT Academic Publishing. // Mynbaeva, B. (2014). *Biologija i jekologija urbanizirovannyh zagrjaznennyh pochv*. LAP LAMBERT Academic Publishing.

Парк, Р. (2011). *Избранные очерки: сборник переводов*. // Park, R. (2011). *Izbrannye ocherki: sbornik perevodov*.

Столярова, Э.О., Алексеенко, А.Н., & Аубакирова, Ж.С. (2021). *Модели ценностей и социальных практик казахской городской молодежи (на примере Восточно-Казахстанской области): альбом с инфографикой*. Медиа-Альянс. // Stoljarova, Je.O., Alekseenko, A.N., & Aubakirova, Zh.S. (2021). *Modeli cennostej i social'nyh praktik kazahskoj gorodskoj molodezhi (na primere Vostochno-Kazahstanskoj oblasti): al'bom s infografikoj*. Media-Al'jans.

Тённис, Ф. (1998). Общность и общество (А.Н. Малинкин, пер.). *Социологический журнал*, (3–4), 206–229. https://www.journal-socjournal.ru/index.php/socjour/article/view/586 // Tjonnis, F. (1998). Obshhnost' i obshhestvo (A.N. Malinkin, per.). *Sociologicheskij zhurnal*, (3–4), 206–229. https://www.journal-socjournal.ru/index.php/socjour/article/view/586

Яшков, И.А., & Иванов, А.В. (Ред.). (2017). *Эволюционная урбанистика Казахстана XX и XXI веков: картографическое и сетевое моделирование, социально-демографическая динамика, экологическая история*. Университетская книга. // Jashkov, I.A., & Ivanov, A.V. (Red.). (2017). *Jevoljucionnaja urbanistika Kazahstana XX i XXI vekov: kartograficheskoe i setevoe modelirovanie, social'no-demograficheskaja dinamika, jekologicheskaja istorija*. Universitetskaja kniga.

Сведения об авторах

Сарсембаева Гульжан Алибековна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: gulzhan1974@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1371-1656

Махметова Надира Аманжолқызы – доктор PhD, Шәкәрім университет, г. Семей, Казахстан, e-mail: nadira_95_@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6701-8019

Жайлаубаева Аида Нурлановна – докторант 1 курса Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: aida.zhailaubayeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1379-0987

Авторлар туралы мәліметтер

Сарсембаева Гульжан Алибековна – тарих ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті қауымдастырылған профессоры, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: gulzhan1974@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1371-1656

Махметова Надира Аманжолқызы – доктор PhD, Шәкәрім университеті, Семей қ., Қазақстан, e-mail: nadira_95_@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6701-8019

Жайлаубаева Аида Нурлановна – 1-курс докторанты, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: aida.zhailaubayeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1379-0987

Information about the authors

Sarsembayeva Gulzhan Alibekovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: gulzhan1974@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1371-1656

Makhmetova Nadira Amanzholkyzy – PhD, Shakarim University, Semey, Kazakhstan, e-mail: nadira_95_@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6701-8019

Zhailaubayeva Aida Nurlanovna – First-year PhD student at Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: aida.zhailaubayeva@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1379-0987

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_10

МРНТИ 05.41.05

Столярова Э.О., Краснобаева Н.Л.*

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Трансформация городских структур и их функциональная адаптация

АННОТАЦИЯ. В настоящей статье на основе структурно-функционального подхода к анализу городского пространства и на примере одного специфического микрорайона, а также отдельного многоквартирного дома в г. Усть-Каменогорск, показан процесс исторической трансформации элементов городской среды. Показаны исторические этапы – советский и суверенный, и влияние внешних объективных факторов (изменения экономической основы и демографического состава) на качество социальных связей между жителями. Дана оценка эффективность функционирования (процесса удовлетворения различных потребностей жителей) этих элементов с учетом адаптации инфраструктуры и использования современных цифровых информационных инструментов (социальных сетей). Описаны причины изменения состава жильцов и последствия этих процессов. Отмечено возникновение социального неравенства в ранее гомогенной социальной среде и сделаны выводы о возможностях достижения новых форм социального баланса и условиях, при которых этот баланс оказывается устойчивым в большей или меньшей степени.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: город, структурный элемент города, функции, социальная трансформация города, Казахстан, история города.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Данная статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования научных исследований МНВО по теме AP26198933 «Восток Казахстана: траектории социально-демографической и социокультурной трансформации городского пространства Семея и Усть-Каменогорска».

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Столярова, Э.О., Краснобаева, Н.Л. (2026). Трансформация городских структур и их функциональная адаптация. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 161–181. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_10

История статьи:
Получено: 28.07.2026
Принято: 01.09.2026
Опубликовано: 30.09.2026

* Автор-корреспондент: Краснобаева Нелли Леонидовна, e-mail: krasn_nelli@mail.ru

Столярова Э.О., Краснобаева Н.Л.*

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Қала құрылымдарын трансформациялау және олардың функционалдық бейімделуі

АҢДАТПА. Осы бапта қала кеңістігін талдаудың құрылымдық-функционалдық тәсілі негізінде және бір ерекше шағын ауданның, сондай-ақ Өскемен қаласындағы жеке көп пәтерлі үйдің мысалында қалалық орта элементтерін тарихи өзгерту процесі көрсетілген. Тарихи кезеңдер – кеңестік және егеменді және сыртқы объективті факторлардың (экономикалық негіздің және демографиялық құрамның өзгеруі) тұрғындар арасындағы әлеуметтік байланыстардың сапасына әсері көрсетілген. Инфрақұрылымның бейімделуін және қазіргі заманғы цифрлық ақпараттық құралдарды (әлеуметтік желілерді) пайдалануды ескере отырып, осы элементтердің жұмыс істеу тиімділігіне (тұрғындардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру процесіне) баға берілді. Тұрғындар құрамының өзгеру себептері және осы процестердің салдары сипатталған.Бұрын бір текті әлеуметтік ортада әлеуметтік теңсіздіктің туындауы байқалды және әлеуметтік теңгерімнің жаңа нысандарына қол жеткізу мүмкіндіктері мен бұл теңгерімнің едәуір немесе азырақ дәрежеде орнықты болатын жағдайлары туралы қорытындылар жасалды.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: қала, қаланың құрылымдық элементі, функциялары, қаланың әлеуметтік трансформациясы, Қазақстан, қала тарихы.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің AP26198933 «Қазақстанның шығысы: Семей мен Өскеменнің қалалық кеңістігін әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-мәдени трансформациялау траекториялары» тақырыбындағы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Столярова, Э.О., Краснобаева, Н.Л. (2026). Қала құрылымдарын трансформациялау және олардың функционалдық бейімделуі. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 161–181. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_10

* Хат-хабаршы авторы: Краснобаева Нелли Леонидовна, e-mail: krasn_nelli@mail.ru

Eleonora O. Stolyarova, Nelli L. Krasnobayeva*

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Transformation of urban structures and their functional adaptation

ABSTRACT. This article, based on the structural and functional approach to the analysis of urban space and on the example of one specific microdistrict, as well as a separate apartment building in Ust-Kamenogorsk, shows the process of historical transformation of elements of the urban environment. Historical stages are shown – Soviet and sovereign, and the influence of external objective factors (changes in the economic basis and demographic composition) on the quality of social ties between residents. The effectiveness of the functioning (process of meeting various needs of residents) of these elements is assessed, taking into account the adaptation of infrastructure and the use of modern digital information tools (social networks). The reasons for the change in the composition of residents and the consequences of these processes are described.

The emergence of social inequality in a previously homogeneous social environment was noted and conclusions were drawn about the possibilities of achieving new forms of social balance and the conditions under which this balance is more or less stable.

KEYWORDS: city, structural element of city, functions, social transformation of city, Kazakhstan, city history.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26198933) “East of Kazakhstan: trajectories of socio-demographic and socio-cultural transformation of the urban space of Semey and Ust-Kamenogorsk.”

FOR CITATION: Stolyarova, E.O., Krasnobayeva, N.L. (2026). Transformation of urban structures and their functional adaptation. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 161–181. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_10

* Corresponding author: Krasnobayeva Nelli Leonidovna, e-mail: krasn_nelli@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Одним из важнейших трендов развития человечества с начала первой промышленной революции, то есть со второй половины XVIII века, становится урбанизация – изменение стратегии расселения, при котором происходит постепенный, но неуклонный рост численности городского населения. В XXI века тенденция приобретает универсальный характер, все основные процессы – политические, экономические, демографические социокультурные и т.д. сосредотачиваются в городах. Но, эта универсальность одновременно приводит к усложнению самой структуры городов, разнообразию форм и способов их функционирования в качестве основного пространства удовлетворения общественных и личных потребностей. В статье рассматриваются процессы трансформации отдельных элементов городской структуры с середины XX века по настоящее время на примере г. Усть-Каменогорск. Делается вывод о важности адаптации и укрепления социальных связей между жителями, что положительно сказывается на способности горожан решать как повседневные, так и долгосрочные бытовые, коммунальные и социокультурные задачи в масштабе отдельных многоквартирных домов, микрорайонов и, как следствие, города в целом.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Урбанистика как совокупность подходов к изучению различных состояний и процессов, связанных с городами, не является отдельной наукой. Это сложная междисциплинарная совокупность различных научных направлений и методов изучения. В самом общем смысле объектом исследования урбанистики является «город», но многоаспектность этого понятия делает практически невозможным выстроить единую библиографическую систему работ, составляющих корпус текстов по урбанистике, тем более в объеме статьи. Тем не менее, можно выделить основные научные дисциплины, без которых изучение города не представляется возможным. В их числе демография, социология, антропология, история и др. Исходя из предмета статьи – трансформация и адаптация структурных элементов города и их функции, – авторы остановятся на обзоре наиболее значимых работ, основанных на структурно-функциональном анализе городского пространства. Это означает акцент на социологических парадигмах с учетом демографических, этнодемографических, политико-экономических и культурных аспектов.

Родоначальниками структурно-функционального подхода в социологии принято считать О. Конта, Г. Спенсера и Э. Дюркгейма (Конт, 2003; Спенсер, 2024; Дюркгейм, 2023). Но, наивысшая точка развития этого метода связана с именем американского социолога Т. Парсонса (Парсонс, 2000; Парсонс, 2018). Он объяснял все процессы, происходящие в обществе через призму стремления к удовлетворению базовых потребностей, а сущность всех социальных феноменов через их функции и место, которое они занимают в социальных структурах. Исходя из этих взглядов, город мыслится как система взаимосвязанных элементов, образующих единую структуру, и выполняющих функции, в которых нуждается вся система. Нельзя не назвать имя другого классика структурно-функционального подхода к анализу сложных социальных систем, каким является город – Роберт Мертон (Мертон, 2006). Именно он уделил большое внимание функциям и дисфункциям отдельных структурных элементов.

Одной из базовых работ, посвященных феномену города с точки зрения структурно-функционального анализа, является «Город в истории» Льюиса Мамфорда (Мамфорд, 2015).

Заметно позже структурно-функциональный анализ начинает применяться к изучению городов в советской науке. Наиболее заметными работами на русском языке являются «Структурно-функциональная организация и развитие градостроительных систем» А. Гутнова (Гутнов, 1979), «Город. Опыт композиционного анализа» Н. Мамакова (Мамаков, 1990).

К сожалению, метод структурно-функционального анализа пока не получил широкого распространения в казахстанской науке. Тем важнее начать применять его к городам в условиях бурного процесса урбанизации в РК. Однако, процессам урбанизации последнее время уделяется все больше внимания казахстанскими учеными. Можно отметить работы таких исследователей как А. Забирова (Zabirova, 2004; Zabirova, 2002; Забирова, 2002;

Забирова, 2006; Забирова & Родионов, 2007), З. Валитова и А. Есимова (Валитова & Есимова, 2021).

Настоящая статья является продолжением междисциплинарных исследований авторов в области урбанистики Казахстана, демографических процессов в контексте урбанизации, социокультурных трансформаций городских пространств (Аубакирова и др., 2025; Столярова и др., 2025; Аубакирова и др., 2023).

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Как уже отмечалось выше, авторы опираются на метод структурно-функционального анализа города и городской среды. Акцент сделан на отдельных элементах городского пространства на примере г. Усть-Каменогорск (областной центр Восточно-Казахстанской области). Эти элементы рассмотрены с точки зрения их места и роли в городской структуре, а также трансформации их функций в контексте исторических, социально-политических, миграционных процессов, имевших место как в советский, так и в суверенный период развития Казахстана.

Материалами исследования стали собственные наблюдения, опросы жителей, исторические справки, статистические и фотоматериалы.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

В городе Усть-Каменогорск с 1960-х годов существует особый микрорайон, известный как «Студгородок».

Этот объект располагается в Ульбинском районе, его границы определяются, с одной стороны, течением реки Ульба, с другой – остаточным руслом реки Комендантка (в настоящее время практически осушена), от городских кварталов и магистральных улиц Студгородок отделен обширным незастроенным пространством и рядом объединенных зданий, принадлежащих Восточно-Казахстанскому техническому университету им. Д. Серикбаева. Эти здания образуют единую линию, что хорошо видно на рисунке 1.

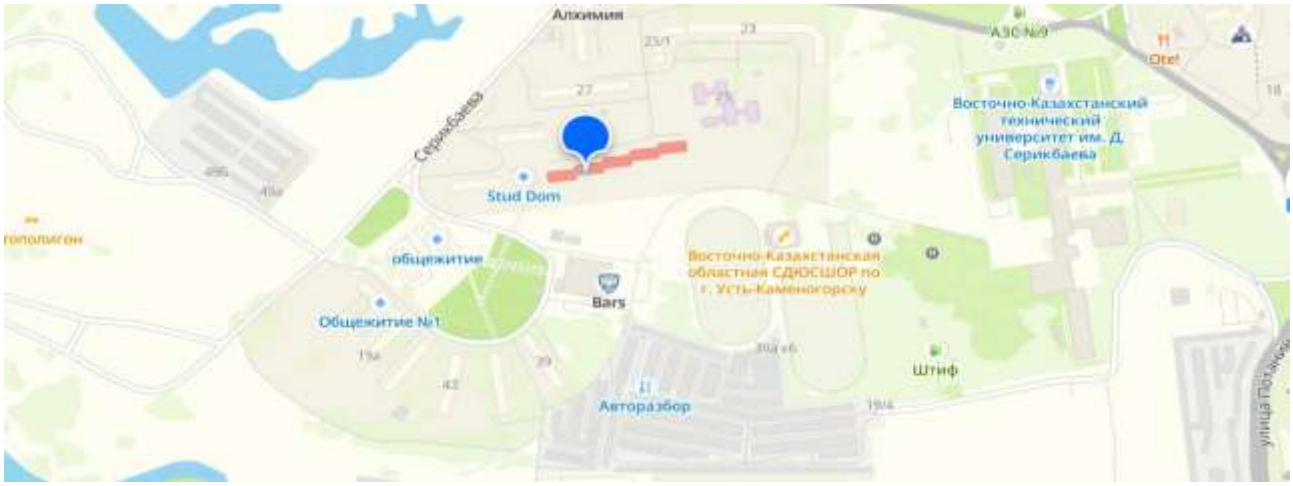

Рисунок 1. Студгородок в плане города

Примечание: https://2gis.kz/ust-kamenogorsk/geo/12807747095503186?m=82.583938%2C49.957399%2F16

Сразу отметим, что определение «микрорайон» не в полной мере соответствует этому городскому образованию. Под микрорайоном обычно понимается «первичная единица городской жилой застройки, представляющая собою комплекс жилых домов и учреждений бытового обслуживания, примыкающая к транспортным магистралям»[1]. В случае Студгородка существовали и существуют следующие принципиальные отличия:

- нет средней школы;

[1] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD

- детский сад был построен только в последние советские годы (вторая половина 1980-х годов);

- долгое время объектами, который можно отнести к учреждениям бытового обслуживания, были гастроном/кулинария/магазин хозяйственно-бытовых товаров «Ровесник» (все располагались на первом этаже одного дома) и кафе-столовая, имевшая неофициальное название «Парфенон» (из-за особенностей архитектурного оформления, которые в настоящее время демонтированы).

Советский период (1960–1980-е годы)

История появления этого особого объекта связана с открытием в 1958 г. Усть-Каменогорского строительно-дорожного института – главного регионального вуза по подготовке инженерных кадров высшей квалификации. Появление этого учебного учреждения отвечало запросам индустриального развития и призвано было решать проблему высококвалифицированных кадров для промышленных предприятий Восточного Казахстана.

Первое здание института располагается совсем в другом районе – на противоположном берегу р. Ульба, настоящий адрес – наб. Протазанова, 69. Изначально здание проектировалось и возводилось под помещения строительного техникума, но когда было принято решение об открытии УК СДИ, то его передали вузу. Очень скоро стало понятно, что выделенных площадей не хватает, и в 1965 г. был построен новый корпус института. Именно с этого момента и начинается история Студгородка.

В 1962 году ректором УК СДИ был назначен А. К. Сидоров. Будучи доктором архитектуры, он получил возможность спроектировать «Студгородок» по принципу классических университетских кампусов – отдельных территорий, где учебные корпуса соседствуют с жилыми домами для профессорско-преподавательского состава и общежитиями для студентов. По легенде, сначала строительство предполагалось на площади Ушанова, но А. К. Сидоров был уверен, что места для вуза там недостаточно и в 1964 г. обратился лично к Н. С. Хрущеву. Получив его поддержку, он приступил к реализации своего плана.

На территории, выделенной под Студгородок, на момент начала строительства находилось несколько частных домов, но в целом, это был большой пустырь, расположенный относительно недалеко от центральных улиц города.

Первоначально в 1965 году был построен учебный корпус, к нему примыкали лабораторный и библиотечный корпуса (1966 г.) – рисунок 2.

Рисунок 2. Главный корпус УК СДИ

Примечание: на переднем плане – библиотечный корпус, на заднем плане – первый дом для преподавателей, фото из личного архива Л. С. Сергиенко, председателя совета ветеранов УК СДИ

Вскоре, в 1968 г. были построены первые общежития и первый жилой дом для преподавателей. С этим домом, так же связана история, не имеющая документального подтверждения. Ветераны вуза рассказывают, что, когда дом должен был быть принят государственной комиссией, между ректором и городскими властями возник конфликт по поводу распределения квартир. Фактически, дом мог быть отнят у института. И тогда, накануне официальной приемки дома, А. К. Сидоров распорядился поместить в квартиры студентов – якобы, они там уже живут. Когда пришла госкомиссия, она застала следующую картину – в квартирах на матрасах расположились студенты института. Чтобы избежать громкого скандала было достигнуто соглашение, по которому часть квартир (около 30%) передавались городу, а остальные распределялись среди работников университета. Этот дом можно увидеть на нескольких фотографиях (рисунок 2, 3).

Рисунок 3. Первый жилой дом для преподавателей

Примечание: Фото со стороны студенческих общежитий

Важно отметить, что сама идея университетской автономии, зримо выраженная в структуре кампуса, приходила в противоречие с системой жилищного администрирования СССР. Собственные жилые кварталы строили крупные предприятия, к числу которых молодой вуз не относился. Предприятия практически самостоятельно распределяли квартиры между сотрудниками.

Таким образом, Студгородок строится и развивается с конца 1960-х годов. Он становится одной из тех городских территорий, которая практически полностью заселяется мигрантами из различных республик СССР – приезжают молодые ученые, чтобы начать преподавать студентам, готовить собственные кадры для промышленных предприятий региона. Это определило возрастную структура микрорайона – студенческая молодежь и преподаватели, значительная часть из которых была ненамного старше.

Последовательное строительство жилых домов, которые долгое время имели официальный адрес Студгородок (Студгородок 1, Студгородок 2 и т.д.) в значительной степени определяло и последовательность рождения детей – сдача каждого нового дома означала улучшение жилищных условий, а следовательно, и возможность родить еще одного или двух детей.

Так как своей школы в Студгородке не было, а значительное число детей оказывалась одногодками, то в ближайшей школе (СШ № 40), обычно в одном из классов формировалось ядро – дети преподавателей. Эти дети обладали внутренней солидарностью, которая основывалась не только на проживании в одном микрорайоне (это явление было характерно и для других районов), но, прежде всего, на особом характере труда их родителей и особой социокультурной среде. Объективно имевшие больше возможностей для развития личности и более высокий уровень научных знаний, приобретенный в семьях, эти дети и подростки задавали тон в школе, вовлекали в свой круг ровесников из других семей (рис. 4). По сути,

дети, уходя на занятия в школу, покидали территорию Студгородка гораздо чаще родителей и достаточно остро чувствовали отличие повседневных социальных норм и практик.

Показательны выдержки из интервью – воспоминания о детстве тех, кто вырос и социализировался в Студгородке: «*Я прекрасно понимала, из какой среды вышла» (Надия, 55 лет), «Я так резко вышла из своего «студгородовского» круга, что мне странно смотреть на людей» (Сусанна, 54 года*).

Рисунок 4. Выпускной 10 класс СШ № 40. Примерно
Примечание: 30% учеников – из семей преподавателей вуза, 1985 г.

В силу особенностей истории своего возникновения и характера занятости людей, проживавших в Студгородке, микрорайон приобрел особые черты. С одной стороны, его населяли люди с сильным городским бэкграундом, с другой – некоторая дистанцированность от остального города и работа в одной организации формировали сильные соседские связи, по степени интенсивности более похожие на сельские.

Характерные для городских семей репродуктивные практики малодетности (1–2 ребенка), но значительное число детей, принадлежащих к одним возрастным когортам. Совместные мероприятия – праздники, субботники и т.д., особый трудовой режим, который задавало индивидуальное расписание занятий родителей, длинные летние отпуска, место работы буквально в шаговой доступности, отсутствие в институте пропускной системы – все это также отличало Студгородок от «рабочих» районов.

Планировка микрорайона предполагала не только отделенность от остальной части города, но и четко разграничивала студенческую и преподавательскую зоны. Главная остановка общественного транспорта была расположена таким образом, что студенты проходили на нее, оставляя жилые преподавательские дома в стороне.

Единственным местом, где, помимо помещений вуза, регулярно встречались преподаватели и студенты, был магазин с символичным названием «Ровесник» (название сохранилось до настоящего времени).

Этнический состав жителей микрорайона не имел особых отличий – были отдельные представители различных этносов – татары, армяне, украинцы, корейцы и т.д., но основную часть составляли русские. Казахи были представлены крайне мало, их число было сопоставимо с любым другим этносом, кроме русского. Это стало следствием, как отложенной урбанизации казахов, характерной для всей республики в тот период развития, так и со специфическими образовательными требованиями к работникам института. Даже когда миграционный приток в Казахстан из республик СССР прекратился, в Студгородок продолжали приезжать выпускники из других вузов. Эта практика сохранится до конца советского периода и найдет отражение в межэтнических отношениях между детьми

Студгородка, в их высоком уровне толерантности, полном отсутствии межэтнических конфликтов даже в подростковом и более позднем возрасте: «*Люди для меня не делятся на национальности, идея возвеличивания одного этноса мне не нравится, в интернационализме не было ничего плохого… Сейчас время объединения, а не разобщения. Сейчас выживут те, кто умеет вместе работать*» (Надия, 55 лет).

Итак, к началу 1990-х годов в Студгородке было пять многоквартирных жилых домов (последний был сдан в эксплуатацию в 1989 г.), четыре студенческих общежития, один детский сад (начал действовать с середины 1980-х годов).

Распад СССР повлек за собой тектонические изменения всех сторон жизни, не обошли эти процессы и Студгородок. Одной из первых таких перемен стала утрата официального названия. Если до конца 1980-х годов официальными адресами зданий оставались Студгородок 1, Студгородок 2… Студгородок 4, что подчеркивало отдельный статус микрорайона, его «особость», то затем Студгородок был «слит» с улицей Луговая, а нумерация домов была скорректирована соответствующим образом. Дальнейшее переименование продолжилось уже в период суверенного развития.

Суверенный период (1990-е гг. – по настоящее время)

К концу 1980-х годов практически все объекты инфраструктуры Студгородка были связаны с УК СДИ: учебные корпуса, студенческие общежития, жилые дома преподавателей и т.д. Исключением являлся только институт краевой патологии – клиническое медицинское учреждение, которое специализировалось на изучении и лечении заболеваний, связанных с деятельностью промышленных предприятий региона. Но, главное, что с инженерно-техническим вузом были связаны практически все люди, проживавшие на территории этого специфического элемента городской структуры – преподаватели и сотрудники: устойчивый, почти несменяемый контингент (что было характерно для все советских организаций и предприятий), а также студенты, контингент которых полностью обновлялся каждые пять лет.

В 1990-е годы ситуация меняется – во-первых, значительная часть профессорско-преподавательского состава, имевшая корни в других республиках бывшего СССР или сохранившая родственные связи за пределами Казахстана, покинула вуз и эмигрировала. Во-вторых, достаточно быстро начинает меняться этнический и социальный состав студентов. Если раньше большую часть составляли выходцы из городских семей с европейской идентичностью, то теперь, все большую долю обучающихся в вузе составляют казахи – дети из сельской местности региона.

Экономический кризис этого времени привел к тому, что половина студенческих общежитий СДИ (с 1996 года – технический университет, с 1997 года – Восточно-Казахстанский технический университет имени Даулета Серикбаева – первого ректора вуза), перешли в частную собственность и сменили свою социальную функцию – стали местом проживания мигрантов из сельской местности, нашедших работу, в основном, в сфере торговли г. Усть-Каменогорск (например, на городских рынках). Для одних это место стало перевалочным пунктом, и достигнув более благоприятного материального положения, они купили благоустроенные квартиры в других частях города (в том числе, в районе КШТ), другие задержались в Студгородке, создали семьи, в которых родилось и уже выросло новое поколение.

В 2010-х годах начали сказываться неблагоприятные демографические последствия конца 1980-х – 1990-х годов – падение показателей рождаемости и массовая эмиграция населения в репродуктивном возрасте. Восточно-Казахстанский технический университет столкнулся с резким снижением числа студентов. Однако, у этого явления была и условно позитивная сторона: сокращение в два раза мест в общежитиях еще некоторое время не ощущалось так остро. Но, с ростом демографических показателей и активизацией внутренней миграции «село – город», число студентов стало расти, а вместе с этим обостряет дефицит жилых мест для студенчества.

В следствие этих процессов строятся новые задания студенческих общежитий.

На сегодняшний день в Студгородке можно выделить следующие социальные зоны:

- Зона благоустроенных жилых домов (бывших преподавательских): пять домов, построенных при советской власти, и один дом (8-этажный), построенный уже в годы суверенного развития. Часть квартир в этих домах по-прежнему занимают преподаватели ВКТУ и/или их взрослые дети, унаследовавшие жилье от старшего поколения. Но, значительная часть квартир принадлежит людям, не имеющим профессиональной связи с вузом и приобретших жилье в Студгородке, оценив достоинства этого микрорайона – невысокая плотность застройки, одновременная близость к социально-бытовой инфраструктуре города и сохраняющаяся дистанция от наиболее шумных городских районов и транспортных магистралей.

Если в советское время население этих домов было достаточно гомогенным как в социально-профессиональном, так и в материально-финансовом аспектах, то с течением времени наметилось серьезное различие. Дома 1970-х годов постройки заметно обветшали, квартиры в них стоят дешевле, как и автомобили жильцов.

В домах более поздней постройки и с улучшенной планировкой квартир живут люди с более высоким уровнем доходов, что можно заметить и по более дорогим моделям автомобилей.

Отдельно отметим немногочисленную категорию жильцов – бывшие преподаватели или дети бывших преподавателей университета, а также бывшие студенты, которые приобрели здесь квартиры в последние два десятилетия. Их мотивация – эмоциональная связь с этой территорией (воспоминания детства и юности).

- Зона общежитий: четыре старых здания, половина из которых выполняет функции жилья для студентов, половина – малосемейные общежития для сельских мигрантов.

Это наиболее подвижная часть населения Студгородка. В этой же зоне были построены новые общежития, причем, не все они принадлежат ВКТУ: здесь же располагается общежитие медицинского колледжа (рис. 5) и небольшой «студенческий дом», который находится в частной собственности. Это 3-этажное здание, в котором первый и цокольный этажи сдаются в аренду коммерческим структурам разной направленности (рис. 6).

Рисунок 5. Общежитие медицинского колледжа

Рисунок 6. Частный «Студенческий дом»

Есть несколько зданий, не являющихся жилыми:

1. Здание бывшего студенческого кафе-столовой, долгое время неформально именовавшееся «Парфенон» в силу особенностей внешнего декора (был демонтирован в конце 1990-х годов). С 2006 года в этом здании располагается технопарк «Алтай» (рис. 7). Столовая, действующая на правах аренды, обслуживает как жильцов общежитий, так и работников технопарка (рис. 8).

Рисунок 7. Технопарк «Алтай»

Рисунок 8. Столовая в здании технопарка «Алтай»

2. В 1980-е годы по модульной технологии был построен спортивный центр – в настоящее время в нем размещается детско-юношеская спортивная школа, время от времени проводятся республиканские, областные и городские спортивные мероприятия, в частности для людей с ограниченными физическими возможностями.

В связи с этим необходимо отметить проблему подъездных путей к этому зданию. Дорога, которая по проекту должна была связать здание спортивного модуля с городской транспортной сетью, так и не была построена и это привело к тому, что изначально пешеходная аллея, ведущая от учебных корпусов вуза к зоне общежитий, превратилась в нерегулируемое гибридное пространство, где одновременно находятся пешеходы (студенты, преподаватели, родители, гуляющие с маленькими детьми или жильцы близлежащих домов, выгуливающие домашних животных) и автомобильный транспорт. Более того, бывшая прогулочная аллея используется частными курсами автомобилевождения в качестве автодрома. Так как это пространство не обладает четкой принадлежностью (официально это собственность города, но некоторую долю социальной ответственности несет университет), проблема регулирования не решается уже несколько десятилетий.

3. На берегу реки Ульба (отделенное зоной общежитий от массива жилых домов) располагается здание, в котором в советское время находился Институт краевой патологии. Это учреждение здравоохранения представляло собой специализированную клинику, в которой изучалось влияние промышленных предприятий на здоровье их работников и в целом жителей города. Институт в 1990-е годы был ликвидирован, но здание сохранило свою функциональную связь с системой здравоохранения, теперь в нем располагается Усть-Каменогорский филиал медицинского университета г. Семей (рис. 9).

Рисунок 9. Филиал медицинского университета города Семей

Произошедшие за 35 лет изменения в составе населения Студгородка, находят отражение в названиях социально-бытовых объектов, а также способах презентации этих названий. Ближе к основным городским улицам сохранились еще советские названия на русском языке и написанные кириллицей.

В зоне общежитий получили распространение казахские названия, при написании которых используется как кириллица, так и латиница (рис. 10).

Рисунок 10. Названия социально-бытовых объектов в зоне общежитий

За время более чем полувекового существования Студгородка значительная часть его «особости» была утрачена вследствие частичного изменения состава (в первую очередь, социально-профессионального). В целом, для современных жителей Студгородка уже не характерны те тесные социальные связи и коммуникации, которые были присущи этому микрорайону с момента его возникновения и до конца 1980-х годов.

С другой стороны, само расположение этого микрорайона, его внутренняя планировка и сохранения теснейшей связи с крупным региональным вузом, позволяет Студгородку не сливаться с другими городскими районами и территориями, сохранять определенные социальные отличия. В последнее десятилетие население зоны жилых домов приобрело большую устойчивость, степень мобильности и сменяемости владельцев квартир заметно снизилась, изменившийся в 1990-2000-е годы этнический и социальный состав, закрепился. Особенно это заметно в домах более новой или качественной постройки. Признаками такой стабилизации являются домовые и подъездные чаты, организация ремонтных работ и озеленения, совместных субботников и т.д.

«Новая стабильность» представляет собой сложный комплекс элементов, отличающихся социально-профессиональным разнообразием жильцов, уровнем их материальной

обеспеченности, степенью внутренних социальных связей. Например, в домах ранней постройки, с большим число квартир, сдаваемых в наем, практически отсутствуют домовые и подъездные чаты. Напротив, в домах более поздней постройки, с более стабильным и материально обеспеченным населением домовые и подъездные чаты действуют достаточно активно – в них решаются как повседневные вопросы (например, размещаются фото неправильно припаркованных машин и просьбы это справить, информация о нахождении ключей, вопросы о наличии/отсутствии воды или освещения в отдельных подъездах и т.д.), так и более долговременные задачи – например, обсуждаются возможности установки водомата и или правила оплаты домофонов и пр.

Таким образом, заново «собравший» себя Студгородок сегодня представлен сложной социальной структурой. В нем сосуществуют жилые строения разного уровня комфортности, что непосредственно влияет на различия в социальном составе жильцов. Так как по генеральному плану застройки города в Студгородке не намечено строительство новых жилых домов, ситуация в ближайшие годы вряд ли кардинально измениться. Скорее можно предполагать укрепление внутренних связей в более благополучной части микрорайона (три относительно новых и находящихся в лучшем состоянии жилых дома) и все большее социальное дистанцирование от жильцов малосемейных общежитий и ветшающих старых домов. Связь с университетом не исчезнет полностью в силу особенностей планировки, но будет все слабее в результате постепенной смены владельцев квартир. Но, пока будут оставаться действующие студенческие общежития, название «Студгородок» будет сохранять свой смысл.

Другой пример структурного элемента городского пространства г. Усть-Каменогорск – многоквартирный дом по адресу ул. Михаэлиса 7.

Рисунок 11. Многоквартирный дом по адресу Михаэлиса, 7 в плане города
Примечание: https://2gis.kz/ust-kamenogorsk/search/михаэлиса%207?m=82.60871%2C49.964742%2F18.73

Советский период (1960–1980-е годы)

Строительство дома было начато в 1960-е годы, но растянулось до 1974 г. в связи с проблемами финансирования по причинам межведомственных разногласий.

Рисунок 12. Дом по адресу Михаэлиса, 7 и его двор в настоящее время

Дом выделяется своими размерами и необычной, для Усть-Каменогорска 1970-х годов, архитектурой. Длительный период строительства и общая протяженность дома привели к возникновению неофициального названия «китайская стена». Но, в последствие, этот городской объект стали чаще называть «муравейником» не столько из-за особенностей внешнего вида, сколько из-за многочисленности жильцов – около 300 квартир с общим число проживающих более 1000 человек.

Благодаря удачному расположению (близость к центральным улицам города) дом оказался «вписан» в развитую бытовую и социокультурную инфраструктуру – в шаговой доступности находятся музыкальная школа, две школы-гимназии (№ 34, 11), одна средняя общеобразовательная школа, два колледжа. Ледовый комплекс на территории школы-гимназии № 11. В самом доме расположен дворовый клуб, который курируется отделом образования города и предоставляет дополнительные развивающие услуги для детей и подростков школьного возраста.

Развитая сфера бытовых услуг представлена двумя универсальными магазина, а также несколькими небольшими торговыми точками. В непосредственной близости расположена парикмахерская.

На расстоянии одной автобусной остановки – большой многопрофильный больничный комплекс, четыре аптеки.

Рисунок 13. Услуговые объекты вблизи дома

Всего в полукилометре от дома – оборудованный сквер, построенный на месте бывшего русла реки Комендантка и заглубленный относительно общего городского уровня на глубину около 4-5 метров. Эта архитектурная особенность создает особую атмосферу и отделяет пространство отдыха горожан от основных транспортных артерий города.

Рисунок 14. Парковая зона

Первоначальное заселение дома осуществлялось работниками Свинцово-Цинкового комбината – типичный для советского времени принцип распределения жилья по ведомственной принадлежности. Так же, в соответствии с правилами того времени, 15% квартир были распределены городским управлением исходя из социальных потребностей.

Об этом периоде свидетельствуют воспоминания жильцов:

«*Мы с мужем получили квартиру как работники СЦК*» (Вера, 84 года);

«*Я получила квартиру, как служебную, работая сотрудником на предприятии, у меня был маленький сын. По истечении 12 лет работы, квартира перешла в мою собственность*» (Жанна, 56 лет);

«*Я получила квартиру в доме как многодетная мать и труженик тыла, мне дали 3-комнатную квартиру. Нам было мало места, но, благо, жилье было социальное и потом стало наше*» (Сауле, 83 года);

«*Мои родители работали на СЦК, квартиру от предприятия получили в 1975 году. Сейчас в ней живу я с семьей*» (Борис, 54 года).

В 1970–1990 годы в этнический состав жильцов дома был преимущественно славянским (примерно 80%). Семьи, в основном, были малодетными или среднедетными – 1–3 ребенка.

«*У нас на площадке было 4 квартиры, все семьи с детьми, две семьи по 2 детей, две по 1 ребенку. Дети дружили между собой. Гуляли во дворе*» (Ирина, 58 лет).

В 2010–2020-е годы идет активный процесс смены жильцов. Основные причины – смена поколений, отъезд пожилых жильцов к детям (зачастую, в другие города Казахстана или в другие государства, в основном в Россию). Эти отдельные события отражают трансформацию возрастной структуры города, а также сложные миграционные процессы, которые включали в себя сочетание эмиграции представителей европейских/славянских этносов с одной стороны, и урбанизационный приток казахов с другой: «*Я с семьей живу в доме с 1993 года, у меня трое детей. Сейчас все дети (у двоих уже есть семьи) живут в РФ. Мы продала квартиру в доме и переезжаем к детям и родственникам в РФ. Будем жить рядом помогать с внуками*» (Виктория, 59 лет); «*Проживали в селе рядом с городом, у нас семья шесть человек, четверо детей. Старшим нужно учиться в коллеже, потом в вуз. Младшим нужны секции и т.д. Приняли решение о переезде. Долго выбирали квартиру. Этот дом очень понравился. Стоимость квартиры дороговата, но родственники помогли. Живем третий год. Все устраивает хорошие соседи*» (Бауржан, 46 лет).

Сравнивая два кейса/два элемента городской структуры Усть-Каменогорска – микрорайон «Студгородок» и «особый» многоквартирный дом по улице Михаэлиса, 7, можно выделить следующие сходства и различия в трансформации и адаптаций их функций.

Количественные показатели и качественная оценка ресурсов жильцов. Число жильцов одного дома, известного в городе под неформальным названием «Муравейник», сопоставимо по суммарному числу жильцов 3–4 домов микрорайона «Студгородок» – ориентировочно 1000–1200 человек. С учетом того, что жилых домов в «Студгородке» в два раза больше (шесть), то микрорайон должен обладать большими ресурсами и потенциалом для решения бытовых и социальных проблем людей, проживающих в нем. Однако, тот факт, что жильцов «Муравейника» в прямом смысле этого слова объединяет общая крыша (а также, общий фундамент и система внутридомовых коммуникаций), обеспечивает условия для более прочных социальных связей между жильцами и более эффективный локальный менеджмент (организуемый председателем и инициативной группой). Об этом свидетельствуют совместные субботники по уборке придомовой территории, организация праздничных мероприятий для детей, успешное решение многих технических и социальных проблем дома (рис. 15, 16, 17).

Рисунок 15. Празднование нового года

Рисунок 16. Мангальная для общего пользования **Рисунок 17.** Уборка снега

Особенно показательным является использование цифровых возможностей коммуникации между жильцами: в «Студгородке» только в двух домах из шести есть

общедомовые и подъездные чаты (группы в социальных сетях), в «Муравейнике» практически все жильцы входят в единый домовой чат.

В результате потенциал жильцов одного, но большого дома «выигрывает» по сравнению с потенциалом целого микрорайона. Функционирование «Студгородка» как отдельного элемента городской структуры внутренне раздроблено, как следствие – многие проблемы остаются нерешенными годами. Социальные связи между жильцами разных, хотя и соседних домов, довольно слабые. Утрата объединяющего социально-профессионального начала, которое обеспечивалось в 1960–1980-е годы тесной связью большинства проживавших в микрорайоне общим местом работы (Строительно-дорожный институт), привела к снижению качества коммуникации. Хотя в «Муравейнике» процессы смены жильцов происходили в тот же исторический период и в том же социально-экономическом и демографическом контексте, осознание общности проблем, создание действующей организационной структуры в лице председателя и совета объединения собственников квартир (ОСИ) позволило жильцам выстроить новые достаточно прочные социальные связи и сохранить значительную часть функций дома.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современные города отличаются сложностью структурных элементов и разнообразием функций. В Казахстане трансформации городских пространств происходили и происходят, во многом, по схожим причинам: историческим и общественно-политическим – переход от советского периода к периоду суверенного развития, социально-экономическим – смена плановой экономики на рыночную индустриальную и постиндустриальную, демографическим и этнодемографическим – смена поколений и этнического состава в результате сложных и многовекторных миграционных процессов, как внешних, так и внутренних.

Но, различные исходные условия приводят к появлению и проявлению особенностей функционирования не только регионов и городов, но и отдельных локальных элементов городского пространства. Качество функционирования городской структуры складывается из качества функционирования этих элементов. Таким образом, построение сценариев развития городов, планирование и проектирование их траекторий должно учитывать эти внутренние различия. Если речь идет об устойчивом развитии, то, выстраивая структурно-функциональную карту города и стремясь сохранить ценные в историко-культурном аспекте особенности элементов городской среды, необходимо создавать условия для укрепления социальных связей между жителями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Zabirova, A. (2002). Astana: A city like others or a catalyst of changes? *Central Asia and the Caucasus*, 5(17), 169–174.

Zabirova, A. (2004). Rural-to-urban and city-to-city migrations in Kazakhstan: Motives and results. *Central Asia and the Caucasus*, 5(3) [No. 27], 71–78.

Аубакирова, Ж.С., Алексеенко, А.Н., Столярова, Э.О., Сарсембаева, Г.А., Краснобаева, Н.Л., & Өмірзақ, Т.Е. (2023). *Казахстанский город: социально-демографический взгляд*. Усть-Каменогорск: Медиа Альянс. // Aubakirova, Zh.S., Alekseenko, A.N., Stoljarova, Je.O., Sarsembaeva, G.A., Krasnobaeva, N.L., & Ömırzaq, T.E. (2023). *Kazahstanskij gorod: social'no-demograficheskij vzgljad*. Ust'-Kamenogorsk: Media Al'jans.

Аубакирова, Ж.С., Краснобаева, Н.Л., & Уалтаева, А.С. (2025). Городское население Восточного Казахстана в региональном разрезе: особенности, потенциал и риски. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, *12*(4), 1007–1027. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_4_1007-1027 // Aubakirova, Zh.S., Krasnobaeva, N.L., & Ualtaeva, A.S. (2025). Gorodskoe naselenie Vostochnogo Kazahstana v regional'nom razreze: osobennosti, potencial i riski. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, *12*(4), 1007–1027. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_4_1007-1027

Валитова, З.Х., & Есимова, А.Б. (2021). Территориальные образы Казахстана в восприятии студенческой молодёжи. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология*, *21*(3), 543–556. https://doi.org/10.22363/2313-2272-2021-21-3-543-556 // Valitova, Z.H., & Esimova, A.B. (2021). Territorial'nye obrazy Kazahstana v vosprijatii studencheskoj molodjozhi. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Sociologija*, *21*(3), 543–556. https://doi.org/10.22363/2313-2272-2021-21-3-543-556

Гутнов, А. (1979). *Структурно-функциональная организация и развитие градостроительных систем* [Диссертация на соискание учёной степени доктора архитектуры: 18.00.01, МАРХИ]. Москва. // Gutnov, A. (1979). *Strukturno-funkcional'naja organizacija i razvitie gradostroitel'nyh sistem* [Dissertacija na soiskanie uchjonoj stepeni doktora arhitektury: 18.00.01, MARHI]. Moskva.

Дюркгейм, Э. (2023). *Метод социологии* (пер. с франц.). Москва: АСТ. // Djurkgejm, Je. (2023). *Metod sociologii* (per. s franc.). Moskva: AST.

Забирова, А.Т. (2002). *Миграция, урбанизация и идентификация у казахов: кейс-стади Астана*. Алматы: НИЦ «Ғылым». // Zabirova, A.T. (2002). *Migracija, urbanizacija i identifikacija u kazahov: kejs-stadi Astana*. Almaty: NIC «Ğylym».

Забирова, А.Т. (2006). Урбанизация в Казахстане: процессы и результаты. В *Отечественная история: поиски, проблемы, перспективы: материалы Международной научно-теоретической конференции, посвящённой 10-летию Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва*. Астана: Издательство Евразийского национального университета. // Zabirova, A.T. (2006). Urbanizacija v Kazahstane: processy i rezul'taty. V *Otechestvennaja istorija: poiski, problemy, perspektivy: materialy Mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii, posvjashhjonnoj 10-letiju Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumiljova*. Astana: Izdatel'stvo Evrazijskogo nacional'nogo universiteta.

Забирова, А.Т., & Родионов, А.Н. (2007). Архитектурные памятники Астаны как символы национальной идентичности Казахстана: культурный текст Астаны. *Саясат–Policy*, (10), 68–79. // Zabirova, A.T., & Rodionov, A.N. (2007). Arhitekturnye pamjatniki Astany kak simvoly nacional'noj identichnosti Kazahstana: kul'turnyj tekst Astany. *Sajasat–Policy*, (10), 68–79.

Конт, О. (2003). *Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении)* (И.А. Шапиро, пер.). Ростов-на-Дону: Феникс. // Kont, O. (2003). *Duh pozitivnoj filosofii (Slovo o polozhitel'nom myshlenii)* (I.A. Shapiro, per.). Rostov-na-Donu: Feniks.

Мамаков, Н. (1990). *Город. Опыт композиционного анализа*. Казань: Издательство Казанского университета. // Mamakov, N. (1990). *Gorod. Opyt kompozicionnogo analiza*. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta.

Мамфорд, Л. (2015). Перспективы [Фрагмент из книги «Город в истории»]. В Т.В. Сидорина (Ред.), *Социология города: хрестоматия* (с. 112–145). Москва: Высшая школа экономики. // Mamford, L. (2015). Perspektivy [Fragment iz knigi «Gorod v istorii»]. V T.V. Sidorina (Red.), *Sociologija goroda: hrestomatija* (s. 112–145). Moskva: Vysshaja shkola jekonomiki.

Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ: Хранитель. // Merton, R. (2006). *Social'naja teorija i social'naja struktura*. Moskva: AST: Hranitel'.

Парсонс, Т. (2000). *Структура социального действия* (В.Ф. Чеснокова, общ. ред.; Л.А. Седов, А.Д. Ковалев, пер.). Москва: Академический проект. // Parsons, T. (2000). *Struktura social'nogo dejstvija* (V.F. Chesnokova, obshh. red.; L.A. Sedov, A.D. Kovalev, per.). Moskva: Akademicheskij proekt.

Парсонс, Т. (2018). *Социальная система*. Москва: Академический проект. // Parsons, T. (2018). *Social'naja sistema*. Moskva: Akademicheskij proekt.

Спенсер, Г. (2024). *Основания социологии. Т. 1: Данные социологии. Индукция социологии* (пер. с англ.). Москва: ЛЕНАНД. // Spenser, G. (2024). *Osnovanija sociologii. T. 1: Dannye sociologii. Indukcija sociologii* (per. s angl.). Moskva: LENAND.

Столярова, Э.О., Аубакирова, Ж.С., Сарсембаева, Г.А., Краснобаева, Н.Л., & Алексеенко, А.Н. (2025). *Социализация казахов в социально-демографическом и социокультурном контекстах (вторая половина XX – первая четверть XXI веков)*. Усть-Каменогорск: ВКТУ.

// Stoljarova, Je.O., Aubakirova, Zh.S., Sarsembaeva, G.A., Krasnobaeva, N.L., & Alekseenko, A.N. (2025). *Socializacija kazahov v social'no-demograficheskom i sociokul'turnom kontekstah (vtoraja polovina HH – pervaja chetvert' XXI vekov)*. Ust'-Kamenogorsk: VKTU.

Сведения об авторах

Столярова Элеонора Олеговна – кандидат социологических наук, ассоциированный профессор, главный научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: eleonora193967@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0722-1589

Краснобаева Нелли Леонидовна – кандидат исторических наук, главный научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: krasn_nelli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9081-0191

Авторлар туралы мәліметтер

Столярова Элеонора Олеговна – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: eleonora193967@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0722-1589

Краснобаева Нелли Леонидовна – тарих ғылымдарының кандидаты, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: krasn_nelli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9081-0191

Information about the authors

Stolyarova Eleonora Olegovna – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher at the International Research Center “Digital Social Research” of the D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: eleonora193967@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0722-1589

Krasnobayeva Nelly Leonidovna – Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher at the International Research Center “Digital Social Research” of the D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: krasn_nelli@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9081-0191

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_11

ҒТАХР 10.15.59

Ахметов Е.Б.*

Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Заңнама және құқықтық ақпарат институты», Астана қ., Қазақстан

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы: цифрлық ортада адам құқықтарын қорғауы

АҢДАТПА. Мақалада Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының жобасы цифрлық дәуір жағдайында адам құқықтарын қорғаудың негізгі құралы ретінде қарастырылады. Цифрландыру мен жасанды интеллект денсаулық сақтау, ақпаратқа қол жеткізу, мәліметтер алмасу сияқты салаларда жаңа мүмкіндіктермен қатар, жеке өмірге қол сұқпау, дербес деректердің құпиялылығы, кемсітушілік және цифрлық теңсіздік қатерлерін күшейтетіні негізделеді.

Жаңа Конституциясының жобасы адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған конституциялық-құқықтық тетіктері, соның ішінде Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты, омбудсмен институты және халықаралық адам құқықтары шарттарын имплементациялау рөлі талданады.

Дербес деректерді қорғау, жеке өмірге қол сұқпаушылық, хат-хабар құпиясы, цифрлық түрде экологиялық ақпаратқа қол жеткізу сияқты «цифрлық құқықтардың» конституциялық негіздері және оларды ұлттық заңнамада дамыту қажеттілігі айқындалады. Сондай-ақ ұзақ мерзімді болашақта қоғамдық қатынастарды «цифрландыру», яғни цифрлық құқықтарды айқын бекіту, конституциялық мониторинг, цифрлық шағымдарға арналған бірыңғай платформалар, мемлекеттік және жеке үйымдардың жауапкершілігін нақтылау сияқты шаралар ұсынылады.

Зерттеу нәтижесінде жаңа Конституцияны цифрлық ортадағы адам құқықтарын қорғаудың кешенді доктриналық және институционалдық негізімен толықтыру Қазақстанның халықаралық стандарттарға сай, адам құқықтарына бағдарланған цифрлық құқықтық кеңістік құруына мүмкіндік беретіні қорытындыланады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: цифрлық дәуір, жасанды интеллект, дербес деректер, хат құпиясы, Конституциялық Сот, адам құқықтары.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Ахметов, Е.Б. (2026). Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы: цифрлық ортада адам құқықтарын қорғауы. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 182–196. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_11

Мақала тарихы:
Редакцияға түсті: 22.08.2026
Жариялау туралы шешім қабылданды: 02.09.2026
Жарияланды: 30.09.2026

* Хат-хабаршы авторы: Ахметов Ерік Болатұлы, e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru

Ахметов Е.Б.*

«Институт законодательства и правовой информации» Министерства юстиции Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан

Новая Конституция Республики Казахстан: защита прав человека в цифровой среде

АННОТАЦИЯ. В статье рассматривается проект новой Конституции Республики Казахстан как основного инструмента защиты прав человека в условиях цифровой эпохи. Цифровизация и искусственный интеллект наряду с новыми возможностями в таких сферах, как здравоохранение, доступ к информации, обмен данными, усиливают риски неприкосновенности частной жизни, конфиденциальности персональных данных, дискриминации и цифрового неравенства.

Анализируются конституционно-правовые механизмы проекта новой Конституции, направленные на защиту прав и свобод человека и гражданина, в том числе обращение в Конституционный Суд Республики Казахстан, институт омбудсмена и роль имплементации международных договоров о правах человека.

Определяются конституционные основы «цифровых прав», такие как защита персональных данных, неприкосновенность частной жизни, тайна переписки, цифровой доступ к экологической информации и необходимость их развития в национальном законодательстве. Также в ближайшей перспективе предлагаются такие меры, как «цифровизация» общественных отношений, то есть четкое закрепление цифровых прав, конституционный мониторинг, единые платформы для цифровых жалоб, конкретизация ответственности государственных и частных организаций.

В результате исследования делается вывод, что наполнение проекта новой Конституции комплексной доктринальной и институциональной основой защиты прав человека в цифровой среде позволит Казахстану создать цифровое правовое пространство, ориентированное на права человека, соответствующее международным стандартам.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: цифровая эра, искусственный интеллект, персональные данные, тайна письма, Конституционный Суд, права человека.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Ахметов, Е.Б. (2026). Новая Конституция Республики Казахстан: защита прав человека в цифровой среде. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 182–196. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_11

* Автор-корреспондент: Ахметов Ерик Булатович, e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru

Yerik B. Akhmetov*

«Institute of Legislation and Legal Information» of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

New Constitution of the Republic of Kazakhstan: protection of human rights in the digital environment

ABSTRACT. The article considers the draft of the new Constitution of the Republic of Kazakhstan as the main tool for protecting human rights in the digital era. Digitalization and artificial intelligence, along with new opportunities in areas such as healthcare, access to information, data exchange, increase the risks of privacy, privacy of personal data, discrimination and digital inequality.

The constitutional and legal mechanisms of the draft new Constitution aimed at protecting human and civil rights and freedoms are being analyzed, including an appeal to the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan, the institution of the Ombudsman and the role of implementing international human rights treaties.

The constitutional foundations of «digital rights» are determined, such as the protection of personal data, privacy, secrecy of correspondence, digital access to environmental information and the need to develop them in national legislation. Also in the near future, such measures as «digitalization» of public relations are proposed, that is, a clear consolidation of digital rights, constitutional monitoring, unified platforms for digital complaints, specifying the responsibility of public and private organizations.

As a result of the study, it is concluded that filling the draft new Constitution with an integrated doctrinal and institutional basis for protecting human rights in the digital environment will allow Kazakhstan to create a digital legal space focused on human rights that meets international standards.

KEYWORDS: digital era, artificial intelligence, personal data, secret writing, Constitutional Court, human rights.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Akhmetov, Y.B. (2026). New Constitution of the Republic of Kazakhstan: protection of human rights in the digital environment. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 182–196. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_11

* Corresponding author: Akhmetov Yerik Bulatovich, e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын қабылдауға байланысты 2026 жылғы конституциялық реформалар мемлекеттің құқықтық және саяси құрылымын дамытудағы маңызды кезеңді білдіреді. Қазіргі заманғы конституциялық реформалар Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын қабылдаумен ғана емес, мемлекеттік құрылыстың іргелі қағидаттарын өзгертумен де сипатталады, бұл оларды талдау мен іске асыруға кешенді тәсілді талап етеді (Хабриева & Андриченко, 2017).

Билік институттары арасындағы тепе-теңдікті сақтау, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, сондай-ақ конституциялық реттеуді жаңа әлеуметтік-экономикалық шындықтар мен сын-қатерлерге бейімдеу маңызды міндет болып табылатынын атап өткен жөн (Авакьян, 2023). Билік институттары мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету арасындағы теңгерімді сақтау қазіргі заманғы конституциялық реттеудің негізгі міндеті болып табылады. Бұл теңгерімге билікті бөлу, тежеу және тепе-теңдік жүйесі арқылы, сондай-ақ заңнамалық және сот бақылауы арқылы қол жеткізіледі, бұл адамның негізгі құқықтарын құрметтеу кезінде тиімді басқаруды қамтамасыз етеді.

Бұл ретте соңғы онжылдықтардың тәжірибесі көрсетіп отырғандай, реформалар қоғамның ұлттық бірегейлігі мен құндылық бағдарларын ескеруге, сондай-ақ Конституцияны жаңарту процесінің ашықтығы мен заңдылығын қамтамасыз етуге тиіс (Ковлер, 2025).

Бұдан әрі, саяси тұрақсыздықты болдырмау және мемлекеттік институттарға қоғамдық сенімді сақтау үшін өзгерістерге теңдестірілген көзқарас қажеттігіне ерекше назар аударылады.

Тұтастай алғанда, 2026 жылы Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын қабылдау саяси жүйені жаңғырту, демократиялық институттарды нығайту және қазіргі заманғы сын-қатерлер жағдайында мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру үшін негіз болуға тиіс.

Сонымен қатар, конституциялық нормаларды жаңа әлеуметтік-экономикалық шындыққа бейімдеу қоғамдағы өзгерістерді, сандық және жаһандану сияқты технологиялар мен сын-қатерлерді ескеруді талап етеді.

Конституциялық реформалардың басты мақсаты – мемлекеттік биліктің тиімділігін арттырумен қатар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың сенімді тетіктерін қалыптастыру. Құқықтық мемлекет жағдайында мемлекеттік билік қоғам мүддесіне қызмет етуге тиіс, ал оның қызметі заңмен шектелуі қажет. Осы тұрғыдан алғанда жаңа Конституция билік пен қоғам арасындағы өзара қарым-қатынастың жаңа моделін қалыптастыруға бағытталған маңызды құқықтық құжат ретінде қарастырылады (Атаханова, 2016).

Құқықтық мемлекет жағдайында мемлекеттік билік халықтың мүддесіне қызмет етуі тиіс. Бұл қағидат биліктің барлық тармақтарының қызметі заңмен шектеліп, олардың әрекеттері Конституция талаптарына толық сәйкес болуы қажет екенін білдіреді. Егер мемлекеттік органдардың қызметі заң аясынан шығып кетсе немесе азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектесе, онда құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттары бұзылады. Сондықтан конституциялық реформалар билік органдарының өкілеттіктерін нақты айқындауға, олардың арасындағы тепе-теңдік пен өзара бақылау жүйесін нығайтуға ерекше назар аударады.

Конституциялық өзгерістердің маңызды бағыттарының бірі – адам құқықтарын қорғау жүйесін жетілдіру. Адам құқықтары мен бостандықтары кез келген демократиялық мемлекеттің ең жоғары құндылығы болып саналады. Осыған байланысты жаңа конституциялық нормалар азаматтардың құқықтарын қорғаудың тиімді құқықтық механизмдерін қалыптастыруды көздейді. Мысалы, сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту, азаматтардың әділ сотқа қол жеткізу мүмкіндігін арттыру, заң алдында барлығының теңдігін қамтамасыз ету сияқты шаралар құқықтық мемлекетті дамытудың маңызды шарттары болып табылады (Утегенов, 2026).

Сонымен қатар, конституциялық реформалар мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Уақыт өте келе қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси қажеттіліктері өзгеріп отырады. Осы өзгерістерге сәйкес мемлекеттік институттар да жаңарып, заман талаптарына бейімделуі қажет. Реформалар мемлекеттік органдардың жұмысын оңтайландырып, шешім қабылдау үдерісін жетілдіруге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттырып, халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған шараларды сапалы жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Жаңа Конституцияның маңызды ерекшеліктерінің бірі – мемлекет пен қоғам арасындағы өзара іс-қимылдың жаңа моделін қалыптастыруға бағытталуы. Бұл модель мемлекеттік басқарудың ашықтығын, есептілігін және азаматтардың мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне қатысу мүмкіндіктерін кеңейтуді көздейді. Егер бұрын мемлекеттік басқару жүйесінде шешім қабылдау үдерісі негізінен орталықтандырылған сипатқа ие болып, азаматтардың пікірін ескеру деңгейі шектеулі болса, конституциялық реформалар аясында қоғамдық қатысу тетіктерін жетілдіруге және азаматтық бастамаларды қолдауға ерекше назар аударылуда. Осындай өзгерістер демократиялық қағидаттарды нығайтып қана қоймай, мемлекеттік биліктің халық алдындағы жауапкершілігін арттыруға бағытталған (Сабитова & Бердимбетова, 2025).

Қазіргі жағдайда азаматтардың мемлекеттік басқаруға қатысуы дәстүрлі институттармен ғана шектелмейді. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы мемлекеттік органдар мен халық арасындағы байланыстың жаңа нысандарын қалыптастырып, электрондық өтініштер, қоғамдық талқылаулар, онлайн-петициялар, ашық деректер порталдары және электрондық үкімет платформалары арқылы азаматтардың өз пікірін еркін білдіруіне мүмкіндік береді. Бұл құралдар мемлекеттік шешімдердің ашықтығын қамтамасыз етіп қана қоймай, қоғамдық бақылаудың тиімділігін арттырады және мемлекеттік саясаттың халықтың нақты сұраныстарына сәйкес қалыптасуына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық орта демократиялық институттардың дамуына және азаматтардың конституциялық құқықтарын іске асыруына қызмет ететін маңызды құралға айналып отыр.

Сонымен қатар, жаңа конституциялық модель азаматтық қоғам институттарының рөлін күшейтуді көздейді. Қоғамдық ұйымдар, үкіметтік емес ұйымдар, бұқаралық ақпарат құралдары, тәуелсіз сарапшылар және белсенді азаматтар мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылау жүргізуге, заң жобаларын талқылауға және елдің әлеуметтік-экономикалық әрі саяси дамуына қатысты маңызды мәселелер бойынша өз ұсыныстарын енгізуге мүмкіндік алады. Осындай өзара іс-қимыл мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттырып, қоғамдағы сенім деңгейін нығайтады және құқықтық мемлекет қағидаттарының орнығуына ықпал етеді (Жетписов және т.б., 2023).

Цифрлық трансформация жағдайында бұл үдерістер ерекше маңызға ие. Себебі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану азаматтардың мемлекеттік басқаруға қатысу мүмкіндігін кеңейтіп қана қоймай, олардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жаңа тетіктерін қалыптастырады. Осыған байланысты жаңа Конституцияның қағидаттары цифрлық дәуір талаптарына бейімделіп, мемлекеттік билік пен қоғам арасындағы тиімді диалогты қамтамасыз етуге, сондай-ақ адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қазіргі ақпараттық кеңістікте сенімді қорғауға бағытталған құқықтық негіз ретінде ерекше маңызға ие.

ӘДЕБИЕТКЕ ШОЛУ

Қазақстанның конституциялық дамуы мен адам құқықтарын қорғау тетіктері соңғы жылдары белсенді зерттеліп келеді, бірақ цифрлық ортаға қатысты арнайы еңбектер әлі де аз. Дегенмен, қолдағы зерттеулер жаңа Конституцияның құқықтық сипатын, әлеуметтік құқықтардың конституциялық кепілдіктерін және оларды іске асырудағы институттардың рөлін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы рөлі отандық және шетелдік құқықтанушы ғалымдардың

еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Бірқатар қазақстандық зерттеушілер, атап айтқанда Е.Б. Абдрасулов, Л.Т. Жанұзақова, Ж.Е. Молдахметова, А.О. Қасымбек, Ж.Б. Болат және басқа авторлар Конституцияны адамның құқықтық мәртебесін айқындайтын, негізгі құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктерін бекітетін әрі олардың тікелей қолданылуын қамтамасыз ететін жоғары заңдық күші бар нормативтік-құқықтық акт ретінде сипаттайды. Олардың еңбектерінде Конституцияның құқық үстемдігін қамтамасыз етудегі, құқықтық мемлекетті қалыптастырудағы және азаматтардың құқықтарын мемлекеттік қорғау тетіктерін жетілдірудегі маңызы жан-жақты талданады. Сонымен қатар, шетелдік конституциялық құқық саласының белгілі ғалымдары Т.Я. Хабриева, С.А. Авакьян және басқа да зерттеушілер конституциялық құқықтарды қорғаудың теориялық негіздерін, конституциялық бақылау институтының рөлін, сондай-ақ қазіргі мемлекет жағдайындағы адам құқықтарының конституциялық кепілдіктерін ғылыми тұрғыдан негіздеген (Хабриева & Андриченко, 2017).

Әдебиеттерге жүргізілген талдау Қазақстан Республикасы жаңа Конституциясының құқық қорғаушылық әлеуеті, әлеуметтік конституционализм қағидаттарын дамыту, адамның құқықтары мен бостандықтарын тиімді іске асыру, сондай-ақ конституциялық нормалардың тікелей қолданылуы мәселелерінің ғылыми еңбектерде жеткілікті деңгейде зерттелгенін көрсетеді. Бұл еңбектерде конституциялық реформалардың құқықтық мемлекет қағидаттарын нығайтуға, мемлекеттік биліктің жауапкершілігін арттыруға және азаматтардың құқықтарын қорғаудың институционалдық тетіктерін жетілдіруге қосқан үлесі жан-жақты бағаланады.

Сонымен бірге қазіргі цифрлық трансформация жағдайында конституциялық құқықтарды қорғау мәселесі жаңа ғылыми көзқарасты талап етеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, жасанды интеллект жүйелерінің енгізілуі, үлкен деректерді өңдеу, электрондық мемлекеттік қызметтердің кеңеюі және цифрлық платформалардың қоғамдық қатынастарға ықпалы адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың жаңа қырларын қалыптастыруда. Осыған байланысты цифрлық ортада жеке өмірге қол сұқпаушылық, дербес деректерді қорғау, ақпаратқа қол жеткізу, цифрлық сәйкестендіру, интернет кеңістігіндегі сөз бостандығы және алгоритмдік шешімдерден қорғалу сияқты құқықтық мәселелер ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Сондықтан ғылыми әдебиеттерде Конституцияның жалпы құқық қорғау әлеуеті жан-жақты зерттелгенімен, цифрлық ортаға бейімделген конституциялық құқықтар мен бостандықтардың мазмұны, оларды іске асыру тетіктері және цифрлық технологиялардың адам құқықтарына ықпалы жеткілікті деңгейде жүйеленбеген. Бұл бағыттағы зерттеулер Конституцияның қазіргі цифрлық қоғам жағдайындағы қолданылу ерекшеліктерін айқындауға, жаңа цифрлық құқықтық қатерлерді бағалауға және адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді конституциялық-құқықтық тетіктерін әзірлеуге мүмкіндік береді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Ғылыми мақалада зерттеу мақсатына қол жеткізу және қойылған міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми және жеке-ғылыми әдістердің кешені қолданылды. Әдіснамалық негіз ретінде құқықтық құбылыстар мен процестерді жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін заманауи ғылыми таным тәсілдері алынды. Осындай тәсіл зерттелетін мәселенің теориялық және практикалық аспектілерін кешенді түрде қарастыруға, сондай-ақ мемлекеттік қызмет саласындағы заң жобалау қызметінің ерекшеліктерін терең зерделеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістер кеңінен пайдаланылды. Олардың қатарына ең алдымен логикалық талдау әдісі жатады. Аталған әдіс құқықтық нормалардың мазмұнын, олардың өзара байланысын және құқықтық реттеу тетіктерінің тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Логикалық талдау құқық қолдану тәжірибесінде кездесетін құқықтық құбылыстарды жүйелі түрде қарастыруға және олардың ішкі құрылымын ашуға бағытталған. Бұл әдістің көмегімен заңнамалық нормалардың мазмұны зерттеліп, олардың практикалық қолданылу ерекшеліктері айқындалды (Рсимбетов және т.б., 2026).

Сонымен қатар синтез әдісі қолданылды. Бұл әдіс зерттелген жекелеген құқықтық құбылыстар мен процестерді біріктіріп, олар туралы тұтас ғылыми түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Синтез нәтижесінде мемлекеттік қызметтегі заң жобалау қызметінің негізгі бағыттары, құқықтық реттеу тетіктері және оларды жетілдірудің перспективалары анықталды.

Жалпы ғылыми әдістер қатарында салыстырмалы әдіс те маңызды орын алды. Аталған әдіс ұлттық заңнаманы шетелдік мемлекеттердің құқықтық тәжірибесімен салыстыруға мүмкіндік береді. Салыстырмалы-құқықтық талдау барысында әртүрлі елдердегі заң жобалау қызметінің ұйымдастырылуы, құқықтық реттеу тәсілдері және құқық қолдану тәжірибесі зерделенді. Бұл өз кезегінде отандық заңнаманың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтауға, сондай-ақ халықаралық тәжірибеде тиімділігі дәлелденген құқықтық тетіктерді айқындауға мүмкіндік берді (Рсимбетов және т.б., 2026).

Жеке-ғылыми әдістердің ішінде статистикалық әдіс пайдаланылды. Бұл әдіс құқық қолдану тәжірибесіне қатысты сандық көрсеткіштерді талдау арқылы зерттелетін құбылыстардың даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Статистикалық деректерді пайдалану құқықтық реттеудің тиімділігін бағалауға және қолданыстағы заңнаманы жетілдіру қажеттілігін негіздеуге ықпал етеді.

Сондай-ақ әлеуметтік әдіс қолданылды. Оның көмегімен құқықтық нормалардың қоғамдық қатынастарға әсері, олардың әлеуметтік тиімділігі және азаматтардың құқықтық институттарға деген көзқарасы талданды. Әлеуметтік зерттеу тәсілдері құқықтық реттеудің нақты қоғамдық қажеттіліктерге қаншалықты сәйкес келетінін бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында құқықтық әдіс те пайдаланылды. Бұл әдіс құқықтық құбылыстардың жалпы заңдылықтарын анықтауға және олардың даму үрдістерін ғылыми тұрғыдан түсіндіруге бағытталған. Номотетикалық тәсіл құқықтық реттеу жүйесінің тұрақты элементтерін айқындауға және олардың құқық қолдану тәжірибесіндегі рөлін бағалауға мүмкіндік береді (Укин және т.б., 2025) .

Сонымен қатар зерттеуде эмпирикалық әдістер кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, құқық қолдану практикасын талдау заң жобалау қызметінің нақты нәтижелерін зерттеуге, қолданыстағы құқықтық нормалардың тиімділігін бағалауға және оларды жетілдіру бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Құқықтық нормаларды түсіндіру әдісі олардың мазмұнын, мақсатын және қолдану ерекшеліктерін айқындау үшін пайдаланылды. Ал формалды-құқықтық талдау заңнамалық актілердің құрылымын, құқықтық терминологияны және құқықтық реттеудің ішкі логикасын зерттеуге бағытталды.

Осылайша, зерттеу барысында жалпы ғылыми және жеке-ғылыми әдістердің үйлесімді қолданылуы мемлекеттік қызметтегі заң жобалау қызметін жан-жақты әрі кешенді зерделеуді қамтамасыз етті. Осындай әдіснамалық тәсіл қолданыстағы құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтауға, құқық қолдану тәжірибесіндегі проблемаларды айқындауға және заңнаманы одан әрі жетілдіру жөніндегі ғылыми негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік берді (Нургалым және т.б., 2026).

НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының жобасы дербес деректерді қорғаудың халықаралық стандарттарын ықпалдастыруға және озық әлемдік тәжірибелерді ескере отырып, ұлттық заңнаманы дамытуға бағытталған, бұл азаматтардың цифрлық технологиялар мен мемлекеттік институттарға сенімін нығайтуға ықпал етеді.

Қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жеке өмірге қол сұғылмаушылық және дербес деректерді қорғау мәселелерін ерекше өзекті етіп отыр. Азаматтардың күнделікті өмірі ақпараттық жүйелермен, мобильді қосымшалармен, әлеуметтік желілермен, электрондық төлем құралдарымен және түрлі онлайн-платформалармен тығыз байланысты. Осы процестердің нәтижесінде жеке тұлғалар туралы үлкен көлемдегі ақпарат жиналып, өңделіп және сақталады. Сондықтан мемлекет азаматтардың дербес деректерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған сенімді құқықтық кепілдіктер жүйесін құруы қажет.

Жаңа Конституциясының маңызды ерекшеліктерінің бірі – дербес деректерді қорғау саласындағы халықаралық құқықтық қағидаттарды конституциялық деңгейде бекітуге ұмтылуы. Әлемдік тәжірибеде жеке деректерді қорғау адамның негізгі құқықтарының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл ретте заңдылық, ашықтық, мақсатқа сәйкестік, деректерді өңдеудің мөлшерлестігі және ақпараттық қауіпсіздік қағидаттары ерекше маңызға ие. Аталған қағидаттарды ұлттық құқықтық жүйеге енгізу азаматтардың ақпараттық қауіпсіздігін күшейтуге және олардың құқықтарының тиімді қорғалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді (Нургалым және т.б., 2026).

Сонымен қатар Конституция азаматтардың өз деректеріне қатысты бақылау жасау құқығын кеңейтуге бағытталған. Азаматтар қандай ақпараттың жиналып жатқанын білуге, оны түзетуге, өңдеуге шектеу қоюға немесе заңда көзделген жағдайларда жоюды талап етуге мүмкіндік алуы тиіс. Осындай құқықтық тетіктер тұлғаның ақпараттық дербестігін қамтамасыз етеді және дербес ақпараттың заңсыз пайдаланылу қаупін төмендетеді.

Дербес деректерді қорғау саласындағы конституциялық кепілдіктер мемлекеттік органдарға ғана емес, сондай-ақ жеке ұйымдарға, қаржы институттарына, байланыс операторларына және цифрлық платформаларға да қатысты қолданылады. Себебі қазіргі таңда азаматтардың жеке ақпаратының басым бөлігі дәл осы ұйымдардың ақпараттық жүйелерінде сақталады. Осыған байланысты олардың деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттері заңнамалық деңгейде нақты белгіленуі тиіс.

Нәтижесінде жаңа Конституцияда көзделген нормалар азаматтардың цифрлық құқықтарын қорғаудың заманауи жүйесін қалыптастыруға бағытталған. Бұл өзгерістер құқықтық мемлекетті нығайтуға, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және қоғамның цифрлық трансформация жағдайындағы тұрақты дамуына ықпал етеді. Ең бастысы, азаматтардың жеке өмірі мен дербес деректерін қорғауға берілетін конституциялық кепілдіктер халықтың цифрлық технологияларға және мемлекеттік институттарға деген сенімін арттырып, олардың құқықтарының сенімді қорғалуын қамтамасыз етеді.

Жеке өмірге және дербес деректерді қорғауға құқық арнайы заңдарда нақтыланады. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы мен жаңа Конституцияның 21-бабымен бірге құпиялылық режимінің қаңқасын қалыптастырады: деректерді жинау, өңдеу, сақтау және беру реттеледі, бұзушылықтар үшін жауапкершілік, сондай-ақ деректер операторларының ақпарат қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелері белгіленеді

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының жобасында адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауды күшейтуге бағытталған бірқатар елеулі өзгерістер көзделгенін атап өту қажет. Негізгі жаңалықтардың бірі Қазақстан Республикасы Конституциясының II бөлімін, атап айтқанда Қазақстан Республикасы Конституциясының жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығына арналған жобасының 21-бабын қайта ойластыру болды: «*1. Жеке өмірге қол сұғылмау құқығына, жеке және отбасы құпиясының болу құқығына, цифрлық технологияларды қолдануды қоса алғанда, дербес деректерді заңсыз жинаудан, өңдеуден, сақтаудан және пайдаланудан қорғау құқығына заңмен кепілдік беріледі.*»

«*2. Банк операцияларының, жеке салымдар мен жинақтардың, жазысқан хаттардың, телефон арқылы сөйлескен сөздердің, пошта хабарламаларының және байланыс құралдары, оның ішінде цифрлық технологияларды қолдану арқылы берілетін өзге де хабарламалардың құпиясы заңмен қорғалады. Бұл құқықты шектеуге заңда белгіленген жағдайда және көзделген тәртіппен ғана жол беріледі*».

Баптың бірінші тармағында әрбір адамның жеке өмірге қол сұғылмау құқығы, жеке және отбасы құпиясын сақтау құқығы, сондай-ақ цифрлық технологияларды пайдалану барысында өзінің дербес деректерін заңсыз жинаудан, өңдеуден, сақтаудан және пайдаланудан қорғау құқығы заңмен кепілдендірілетіні көрсетілген. Бұл норма адамның қадір-қасиетін, жеке автономиясын және оның жеке кеңістігін қорғаудың маңызды конституциялық негізін қалыптастырады. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы адамның жеке қатынастары, денсаулық жағдайы, қаржылық ахуалы, тұрғылықты жері, байланыстары және басқа да жеке сипаттағы ақпараттардың үшінші тұлғалардың заңсыз араласуынан қорғалуын білдіреді.

Қазіргі уақытта дербес деректер адамның ең құнды ресурстарының біріне айналды. Азаматтар күнделікті өмірде электрондық қызметтерді, әлеуметтік желілерді, мобильді қосымшаларды және түрлі цифрлық платформаларды пайдалану арқылы өздері туралы көптеген ақпарат қалдырады. Мұндай ақпараттың бақылаусыз жиналуы немесе заңсыз пайдаланылуы адамның құқықтары мен бостандықтарына елеулі қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан бапта дербес деректерді қорғауға ерекше назар аударылып, цифрлық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылатын құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған конституциялық кепілдік бекітіледі (Дуйсенов & Әбділда, 2026).

Ұсынылып отырған редакция халықаралық құқықтың жалпыға танылған қағидаттарына да сәйкес келеді. Атап айтқанда, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 12-бабында және азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактінің 17-бабында әрбір адамның жеке және отбасылық өміріне негізсіз араласудан қорғалуға құқығы бар екендігі бекітілген. Соңғы жылдары халықаралық құқықтық тәжірибеде цифрлық құпиялылық пен дербес деректерді қорғау мәселелеріне ерекше көңіл бөлінуде. Сондықтан Қазақстан Республикасының Конституциясында осы құқықтарды нақты көрсету халықаралық стандарттарға сәйкес келетін құқықтық жүйені қалыптастыруға ықпал етеді.

Баптың екінші тармағы азаматтардың байланыс құпиясын қорғауға арналған. Онда банк операцияларының, жеке салымдар мен жинақтардың, жазысқан хаттардың, телефон арқылы сөйлескен сөздердің, пошта хабарламаларының және байланыс құралдары арқылы берілетін өзге де хабарламалардың құпиясы заңмен қорғалатыны бекітіледі. Сонымен қатар қазіргі заманғы коммуникация құралдарының ерекшеліктерін ескере отырып, бұл қорғау цифрлық технологиялар арқылы берілетін ақпаратқа да таралады.

Бұл ереженің маңызы өте зор, себебі қазіргі қоғамда адамдардың көпшілік коммуникациясы электрондық пошта, мессенджерлер, әлеуметтік желілер және басқа да цифрлық платформалар арқылы жүзеге асырылады. Мұндай жағдайда азаматтардың электрондық хат-хабарлары мен цифрлық байланыстарының құпиялығын сақтау олардың негізгі құқықтарының бірі ретінде қарастырылуы тиіс. Байланыс құпиясының сақталуы тұлғаның пікір білдіру еркіндігіне, жеке өмірінің қорғалуына және ақпараттық қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді.

Банк операциялары мен қаржылық ақпараттың құпиялығын қорғау да ерекше маңызға ие. Азаматтардың қаржылық деректерінің заңсыз жария етілуі немесе пайдаланылуы алаяқтық әрекеттерге, материалдық шығындарға және жеке өмірге қол сұғуға алып келуі мүмкін. Сондықтан қаржылық ақпараттың қорғалуы азаматтардың экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды элементі болып табылады.

Сонымен бірге Конституцияда бұл құқықтардың абсолютті емес екендігі де көрсетіледі. Екінші тармақтың соңғы сөйлемінде аталған құқықтарды шектеуге тек заңда белгіленген жағдайларда және заңмен көзделген тәртіп бойынша ғана жол берілетіні бекітілген. Бұл ереже құқықтық мемлекет қағидатына толық сәйкес келеді, себебі кейбір жағдайларда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қылмыстардың алдын алу немесе тергеу мақсатында белгілі бір шектеулер енгізу қажеттілігі туындауы мүмкін. Алайда мұндай шектеулер заңдылық, қажеттілік және пропорционалдық қағидаттарына сәйкес жүзеге асырылуға тиіс.

Конституциялық деңгейде осындай кепілдіктерді бекіту мемлекеттік органдардың, құқық қорғау құрылымдарының және жеке ұйымдардың азаматтардың жеке өміріне араласу мүмкіндіктерін нақты құқықтық шектермен шектеуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде билік пен қоғам арасындағы сенімді нығайтып, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді жүйесін қалыптастырады.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 21-бабын ұсынылған редакцияда қайта қарастыру азаматтардың жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын заманауи сын-қатерлер жағдайында қорғауға бағытталған маңызды қадам болып табылады. Цифрлық технологиялардың кең таралуы жағдайында дербес деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, байланыс құпиясын сақтау және қаржылық ақпаратты қорғау мәселелері ерекше өзектілікке ие. Сондықтан аталған баптың жаңа редакциясы конституциялық

құқықтарды нығайтып қана қоймай, Қазақстанның демократиялық, құқықтық және адамға бағдарланған мемлекет ретінде дамуына да ықпал етеді.

Айта кетейік, алғаш рет конституциялық деңгейде адам құқықтарына төнген негізгі қауіп-қатерлер көбінесе цифрлық кеңістікпен байланысты. Қазіргі уақытқа дейін Конституцияның нормалары жеке өмірді цифрлық шынайылықты ескермей қорғап келгенін атап өту қажет, дегенмен хат алмасу, дербес деректер, қаржылық ақпарат және іс-қимылдың цифрлық тарихы бұрыннан мемлекет пен корпорациялар тарапынан ғана емес, алаяқтар тарапынан да аса қызығушылық тудыратын объектілерге айналды (Кусаинова & Омарова, 2026).

Осылайша, дербес деректерге қол жеткізу, коммуникацияларды бақылау, сондай-ақ ақпаратты жинау және өңдеу тек техникалық мәселелер ретінде қаралмайды. Мұндай әрекеттер конституциялық сезімтал мәртебеге ие болады және тек қатаң шектелген және заңмен регламенттелген жағдайларда ғана жол беріледі.

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының жобасы цифрлық технологиялар қарым-қатынас жасау, ақпарат сақтау және бақылау тәсілдерін түбегейлі өзгерткен классикалық конституциялық құқықтар мен шындық арасындағы ескірген бөліністі жоя отырып, адамның құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін бірыңғай логикаға негіздейді.

Дербес деректер деп жеке тұлғаны тікелей немесе жанама түрде анықтауға мүмкіндік беретін кез келген ақпарат түсініледі. Оларға азаматтың аты-жөні, туған күні, жеке сәйкестендіру нөмірі, тұрғылықты мекенжайы, телефон нөмірі, электрондық пошта мекенжайы және басқа да мәліметтер жатады. Заң осындай ақпаратты жинау, сақтау және пайдалану тек заңды негіздер болған жағдайда және азаматтың келісімімен жүзеге асырылуы тиіс екенін бекітеді.

Құпиялылық режимінің маңызды элементтерінің бірі – деректерді өңдеу тәртібін реттеу. Деректерді жинау белгілі бір мақсатпен ғана жүзеге асырылып, сол мақсатқа жеткеннен кейін оларды сақтау мерзімі шектелуі тиіс. Сонымен қатар деректерді үшінші тұлғаларға беру де нақты заң талаптарына сәйкес жүргізіледі. Бұл талаптар азаматтардың жеке өміріне негізсіз араласудың алдын алуға бағытталған.

Заңнама деректер операторлары мен иелеріне де бірқатар міндеттер жүктейді. Олар ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, деректердің жоғалуына, өзгертілуіне немесе заңсыз қолжетімділікке ұшырауына жол бермеуге міндетті. Осы мақсатта техникалық және ұйымдастырушылық қорғаныс шаралары қолданылады. Мысалы, ақпаратты шифрлау, қолжетімділікті шектеу, пайдаланушыларды сәйкестендіру және қауіпсіздік аудиттерін жүргізу сияқты тетіктер енгізіледі.

Дербес деректерді қорғау саласындағы заңнаманың тағы бір маңызды қыры – құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің белгіленуі. Егер жеке деректер заңсыз жиналса, жарияланса немесе пайдаланылса, кінәлі тұлғалар әкімшілік, азаматтық-құқықтық немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Бұл шаралар азаматтардың құқықтарын қорғауға және ұйымдарды заң талаптарын сақтауға ынталандыруға бағытталған.

Бұдан басқа, жаңа Конституцияның жобасы кепілдіктерді нақтылайды және күшейтеді:

1) жеке және отбасы құпиясына қол сұғылмаушылық;

2) банк операцияларының, салымдар мен жинақ ақшаның құпиялары;

3) байланыстың электрондық нысандарын қоса алғанда, хат-хабар алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта және өзге де хабарлар құпиясы (Утегенов, 2026).

Конституцияда жеке өмір ұғымы кеңеюде және қазіргі заманғы цифрлық және қаржылық шындықты ескеретін өзекті мазмұнға ие болуда. Бұл сандық технологиялар мен қаржылық платформалардың жеке деректерді белсенді пайдалануымен байланысты, бұл азаматтардың құпиялылығын заңсыз қолжетімділіктен және пайдаланудан қорғау үшін нақты құқықтық шеңберлер құруды талап етеді. Заңнама дербес ақпаратты жинауға, өңдеуге және таратуға қатаң шектеулерді қамтамасыз етуге, сондай-ақ осы нормаларды бұзғаны үшін жауапкершілікті көздеуге тиіс.

Бұл үрдіс цифрлық технологиялар мен қаржылық платформалардың жеке деректерді белсенді әрі жаппай пайдалануымен тікелей байланысты. Мемлекеттік органдар, банктер, төлем жүйелері, маркетплейстер, әлеуметтік желілер мен мобильді қосымшалар азаматтар туралы үлкен көлемдегі ақпаратты жинайды, талдайды және коммерциялық мақсатта өңдейді. Осындай жағдайда азаматтардың құпиялылығын, дербес деректерінің қол сұғылмаушылығын қамтамасыз ету үшін нақты әрі тиімді құқықтық шеңберлер құру объективті қажеттілікке айналады.

Осындай құқықтық шеңберлер, біріншіден, жеке деректерді жинаудың, өңдеудің және таратудың айқын қағидаттары мен шектерін бекітуге тиіс: деректер субъкетінің келісімін алу, деректердің мақсатқа сай және жеткіліктілік қағидасы, сақтау мерзімін шектеу, үшінші тұлғаларға беруге тыйым салу немесе оны қатаң регламенттеу және т.б. Екіншіден, заңнама азаматтарға өз деректеріне қол жеткізу, оларды түзету, жою, өңдеуге қарсы шығу сияқты құқықтық тетіктерді қамтамасыз етуі қажет.

Сонымен қатар, Конституциямен кепілдік берілген жеке өмір құпиясын қорғау формалды декларациямен шектелмей, оны бұзғаны үшін нақты жауапкершілік шараларымен нығайтылуы тиіс. Осыған байланысты заңнамада дербес ақпаратты заңсыз жинау, жариялау, үшінші тұлғаларға беру, ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтамау сияқты құқық бұзушылықтар үшін азаматтық-құқықтық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік көзделуге тиіс. Цифрлық және қаржылық инфрақұрылым субъектілерінің (банк, оператор, платформа, провайдер және т.б.) деректерді қорғау жөніндегі міндеттері мен жауапкершілік деңгейі нақты белгіленуі маңызды.

Осылайша, жаңа Конституциядағы жеке өмір ұғымының эволюциясы цифрлық дәуірдің сын-қатерлерін бейнелеп қана қоймай, дербес деректерді қорғау саласындағы салалық заңнаманы жаңғыртуға, институционалдық және технологиялық кепілдіктер жүйесін қалыптастыруға бағытталған кешенді құқықтық реформаларды талап етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда баяндалғандарды негізге ала отырып, Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясында бекітілген жеке өмір ұғымы қазіргі заманғы цифрлық және қаржылық шындықтың талаптарына сәйкес келетін неғұрлым кең әрі өзекті мазмұнға ие болады. Егер дәстүрлі құқықтық түсінікте жеке өмір адамның тұрғылықты жеріне, отбасылық қатынастарына, хат-хабар алмасуына және жеке басына қатысты мәліметтермен шектелсе, қазіргі цифрлық қоғам жағдайында бұл ұғым едәуір кеңейді. Бүгінде жеке өмір адамның интернеттегі белсенділігін, әлеуметтік желілердегі ақпаратын, қаржылық операцияларын, биометриялық деректерін, геолокациялық мәліметтерін және цифрлық платформаларда қалдырған өзге де ақпараттарын қамтиды.

Бүгінде жеке өмір тек адамның физикалық кеңістігімен немесе жеке қарым-қатынастарымен ғана байланысты емес. Ол адамның интернеттегі белсенділігін, әлеуметтік желілердегі жарияланымдарын, электрондық хат-хабарларын, іздеу жүйелеріндегі сұраныстарын, мобильді қосымшаларды пайдалану тарихын және әртүрлі цифрлық сервистерде қалдырған ақпараттарын қамтиды. Осындай мәліметтердің жиынтығы адамның өмір салты, қызығушылықтары, әлеуметтік байланыстары және мінез-құлық ерекшеліктері туралы толық ақпарат қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан оларды қорғау жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығының маңызды элементіне айналады.

Сонымен қатар қазіргі кезде қаржылық ақпарат та жеке өмірдің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Банктік шоттар, төлем операциялары, электрондық әмияндардағы қаражат қозғалысы және өзге де қаржылық мәліметтер адамның экономикалық жағдайын ғана емес, оның өмір салты мен күнделікті әрекеттерін де сипаттай алады. Осыған байланысты қаржылық деректердің құпиялылығы азаматтардың жеке өмірін қорғаудың негізгі кепілдіктерінің бірі болып табылады.

Цифрлық технологиялардың дамуы нәтижесінде биометриялық деректердің маңызы да артып келеді. Саусақ іздері, бет-әлпетті тану деректері, көздің тор қабығы туралы мәліметтер

және басқа да биометриялық ақпарат адамның бірегей сәйкестендіру белгілері болып табылады. Мұндай деректердің заңсыз жиналуы немесе пайдаланылуы адамның құқықтары мен бостандықтарына елеулі қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан оларды қорғау жеке өмірді конституциялық деңгейде қамтамасыз етудің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс.

Осыған байланысты жаңа Конституция жеке өмірді қорғаудың заманауи түсінігін қалыптастырады және азаматтардың құпиялылығына әсер етуі мүмкін кез келген әрекеттер үшін нақты құқықтық шеңберлер белгілейді. Осындай құқықтық шеңберлер азаматтардың дербес деректерін жинау, сақтау, өңдеу және тарату процестерінің заңдылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен қатар, олар мемлекеттік органдардың, жеке ұйымдардың және цифрлық платформалардың азаматтардың жеке ақпаратына қатысты қызметін құқықтық тұрғыдан реттеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда цифрлық технологиялардың дамуы нәтижесінде азаматтардың өмірінің едәуір бөлігі виртуалды кеңістікке ауысты. Мемлекеттік қызметтерді алу, банктік операцияларды жүзеге асыру, білім алу, еңбек қызметін ұйымдастыру және әлеуметтік коммуникациялар көбінесе электрондық форматта жүзеге асырылады. Осындай жағдайда адамның жеке өміріне араласу қаупі бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда айтарлықтай артып отыр. Сондықтан Конституция деңгейінде бекітілген құқықтық кепілдіктер азаматтардың цифрлық кеңістіктегі құқықтарын қорғаудың берік негізін қалыптастырады.

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы мен реформадан кейінгі заңнамасы адамның қадір-қасиетін, оның құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік саясаттың басты құндылығы ретінде қарастырады. Осыған сәйкес құқықтық реттеу адамның жеке басының басымдығы қағидатына негізделеді. Бұл қағидатқа сәйкес мемлекет пен оның институттары азаматтың мүдделеріне қызмет етуге тиіс, ал адамның құқықтары кез келген құқықтық реттеудің негізгі өлшемі ретінде танылады (Сапаргалиев, 2005).

Бірінші кезекте, жаңа конституциялық құрылым адамның жеке өмірін қорғауға бағытталған кепілдіктерді күшейтеді. Азаматтардың жеке және отбасылық құпиясына қол сұғылмауы, олардың қаржылық ақпаратының қорғалуы, электрондық хат-хабарлары мен байланыс құралдары арқылы берілетін мәліметтердің құпиялығы конституциялық қорғау объектісі ретінде айқындалады. Бұл азаматтардың жеке кеңістігін сақтауға және олардың жеке деректерінің заңсыз пайдаланылуының алдын алуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Конституция сөз бостандығы мен ақпаратқа қол жеткізу құқығын қамтамасыз етуге ерекше назар аударады. Қазіргі демократиялық қоғамда сөз бостандығы азаматтардың қоғамдық өмірге қатысуының, мемлекеттік шешімдерді талқылауының және өз пікірін еркін білдіруінің маңызды шарты болып табылады. Цифрлық технологиялардың дамуы бұл құқықтың жүзеге асырылу мүмкіндіктерін кеңейтті. Интернет пен әлеуметтік желілер азаматтарға ақпарат алмасудың, қоғамдық пікір қалыптастырудың және мемлекеттік саясат мәселелерін талқылаудың жаңа құралдарын ұсынды (Ладыгина, 2025).

Осыған байланысты жаңа Конституция цифрлық ортадағы адам құқықтарын қорғаудың кеңейтілген құқықтық шеңберін қалыптастырады. Бұл шеңбер бір жағынан азаматтардың сөз бостандығын, ақпаратқа қол жеткізу құқығын және цифрлық кеңістікте еркін қатысуын қамтамасыз етсе, екінші жағынан олардың жеке өмірін, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға бағытталады. Осындай теңгерім құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады.

Сонымен бірге, конституциялық кепілдіктердің тиімділігі оларды іске асырудың нақты құқықтық және институционалдық тетіктерінің болуына байланысты. Сондықтан жаңа Конституцияда бекітілген қағидаттарды толық жүзеге асыру үшін бірқатар қосымша шараларды қабылдау қажет.

Ең алдымен, цифрлық құқықтарды одан әрі нақтылау қажеттілігі туындайды. Қазіргі уақытта цифрлық технологиялар жасанды интеллект, үлкен деректерді талдау, биометриялық сәйкестендіру және автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелері сияқты жаңа бағыттарды қамтиды. Бұл технологиялар азаматтардың құқықтарына елеулі әсер етуі мүмкін болғандықтан, олардың құқықтық мәртебесін заңнамалық деңгейде нақты айқындау қажет.

Азаматтардың өз деректерін бақылау құқығы, автоматтандырылған шешімдерге қарсылық білдіру мүмкіндігі және цифрлық платформалардың жауапкершілігі сияқты мәселелер құқықтық реттеудің маңызды объектілеріне айналуы тиіс (Табулденова & Акылбекова, 2026).

Екінші маңызды бағыт – дербес деректерді қорғау саласында күшті және тәуелсіз қадағалау жүйесін қалыптастыру. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, азаматтардың дербес деректерін қорғаудың тиімділігі көбінесе осы саладағы тәуелсіз бақылаушы органдардың қызметіне байланысты. Осындай органдар мемлекеттік мекемелердің, коммерциялық ұйымдардың және цифрлық платформалардың деректерді өңдеу қызметіне бақылау жүргізуге, заң бұзушылықтарды анықтауға және азаматтардың шағымдарын қарауға тиіс. Тәуелсіз қадағалау институтының болуы азаматтардың құқықтарын қорғаудың қосымша кепілі ретінде қызмет етеді.

Сонымен қатар сот тәжірибесін дамыту ерекше маңызға ие. Конституциялық нормалардың нақты мазмұны көбінесе соттардың оларды түсіндіруі арқылы қалыптасады. Сондықтан цифрлық құқықтар мен дербес деректерді қорғауға қатысты дауларды қарау бойынша тұрақты және бірізді сот тәжірибесін қалыптастыру қажет. Бұл құқық қолдану тәжірибесінің тұрақтылығын қамтамасыз етіп қана қоймай, азаматтардың өз құқықтарын қорғауға деген сенімін арттырады.

Цифрлық ортадағы қауіп-қатерлердің артуы балаларды және халықтың осал топтарын қорғау мәселесін де өзекті етеді. Кәмелетке толмағандар интернеттегі заңсыз контенттің, кибербуллингтің, алаяқтықтың және психологиялық манипуляциялардың ықпалына жиі ұшырайды. Сол сияқты егде жастағы адамдар, мүгедектігі бар тұлғалар және цифрлық сауаттылығы төмен азаматтар да ерекше қорғауды қажет етеді. Сондықтан балалар мен осал топтарды онлайн қорғаудың бірыңғай стратегиялық тәсілдерін әзірлеу мемлекеттің басым міндеттерінің бірі болуы тиіс.

Демек стратегия құқықтық, білім беру және технологиялық шараларды қамтуы қажет. Бір жағынан, балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құқықтық нормалар жетілдірілуі тиіс. Екінші жағынан, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруға бағытталған бағдарламалар іске асырылуы қажет. Сонымен қатар интернет-платформалар мен цифрлық сервистердің әлеуметтік жауапкершілігін күшейту маңызды.

Осылайша, Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы цифрлық дәуір жағдайында адам құқықтарын қорғаудың жаңа конституциялық моделін қалыптастырады. Ол адамның жеке өмірін қорғауға, сөз бостандығын қамтамасыз етуге және ақпаратқа қол жеткізу құқығын жүзеге асыруға бағытталған кеңейтілген құқықтық шеңберді бекітеді. Алайда бұл кепілдіктердің толыққанды әрі тиімді іске асырылуы цифрлық құқықтарды нақтылауды, дербес деректерді қорғаудың тәуелсіз бақылау жүйесін қалыптастыруды, сот тәжірибесін жетілдіруді және балалар мен халықтың осал топтарын қорғаудың кешенді стратегиясын әзірлеуді талап етеді. Тек осындай жағдайда ғана жаңа Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтар цифрлық қоғам жағдайында нақты әрі тиімді қорғалатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Авакьян, С.А. (2023). О роли конституционного права в условиях новых задач и концептуальных решений для политического будущего. *Вестник МГУ*, (1), 3–21. https://elibrary.ru/item.asp?id=50751750 // Avak'jan, S.A. (2023). O roli konstitucionnogo prava v uslovijah novyh zadach i konceptual'nyh reshenij dlja politicheskogo budushhego. *Vestnik MGU*, (1), 3–21. https://elibrary.ru/item.asp?id=50751750

Атаханова, С.К. (2016). Қазақстан Республикасындағы азаматтық сот ісін жүргізудегі адам құқықтарының конституциялық кепілдіктері. *ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы*. https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/ru/article/view/624/618 // Atahanova, S.K. (2016). Qazaqstan Respublikasyndağy azamattyq sot ısın jürgızudegı adam qūqyqtarynyñ konstitutsiialyq kepıldıkterı. *QazŪU Habarşysy. Zañ seriiasy*. https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/ru/article/view/624/618

Дуйсенов, Е.Э., & Әбділда, Д.Ә. (2026). Қазақстандағы киберқауіпсіздікті бағалау, жасанды интеллект енгізу және құқықтық қорғау. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*, *118*(2), 75–83. https://doi.org/10.26577/japj118220263 // Duisenov, E.E., & Äbdılda, D.Ä. (2026). Qazaqstandağy kiberqauıpsızdıktı bağalau, jasandy intellekt engızu jäne qūqyqtyq qorğau. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*, *118*(2), 75–83. https://doi.org/10.26577/japj118220263

Жетписов, С.К., Алибаева, Г.А., & Дубовицкая, О.Б. (2023). Protection of personal data in the era of digitalization: Constitutional and legal aspect. *Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, *3*(74), 68–76. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2023_74_3_68 // Zhetpisov, S.K., Alibaeva, G.A., & Dubovickaja, O.B. (2023). Protection of personal data in the era of digitalization: Constitutional and legal aspect. *Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, *3*(74), 68–76. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2023_74_3_68

Ковлер, А.И. (2025). Modern constitutional reforms: The role and tasks of comparative law. *Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*, *21*(3), 22–32. https://doi.org/10.61205/jzsp.2025.3.2 // Kovler, A.I. (2025). Modern constitutional reforms: The role and tasks of comparative law. *Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*, *21*(3), 22–32. https://doi.org/10.61205/jzsp.2025.3.2

Кусаинова, А.К., & Омарова, А.Б. (2026). Новые вызовы гражданского судопроизводства: защита прав на цифровую информацию и Big Data. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право*, (4), 50–65. https://journals.vsu.ru/law/ru/article/view/14029 // Kusainova, A.K., & Omarova, A.B. (2026). Novye vyzovy grazhdanskogo sudoproizvodstva: zashhita prav na cifrovuju informaciju i Big Data. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Pravo*, (4), 50–65. https://journals.vsu.ru/law/ru/article/view/14029

Ладыгина, О.А. (2025). *Конституционное право Республики Казахстан: учебное пособие*. Алматы: ADAL KITAP. https://lib.uib.kz/lib/page/8/ // Ladygina, O.A. (2025). *Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan: uchebnoe posobie*. Almaty: ADAL KITAP. https://lib.uib.kz/lib/page/8/

Нургалым, К.С., Сатарова, А., & Жарқыннұр, Ж. (2026). Правовое регулирование цифровых технологий: искусственный интеллект и защита персональных данных. Алматы. https://bulletin-interlife.kaznpu.kz/interlife/issue/view/168 // Nurgalym, K.S., Satarova, A., & Jarqynnūr, Zh. (2026). Pravovoe regulirovanie cifrovyh tehnologij: iskusstvennyj intellekt i zashhita personal'nyh dannyh. Almaty. https://bulletin-interlife.kaznpu.kz/interlife/issue/view/168

Рсимбетов, А.С., Жұмаділова, А.С., & Жумадилова, Н.С. (2026). Актуальные вопросы правовой защиты персональных данных в условиях цифровой трансформации. Алматы. https://elibrary.ru/item.asp?id=84251215 // Rsimbetov, A.S., Jūmadılova, A.S., & Zhumadilova, N.S. (2026). Aktual'nye voprosy pravovoj zashhity personal'nyh dannyh v uslovijah cifrovoj transformacii. Almaty. https://elibrary.ru/item.asp?id=84251215

Сабитова, Ш.А., & Бердимбетова, К. (2025). Правовое обеспечение защиты цифровых прав: казахстанский и зарубежный опыт. Алматы. https://bulletin-interlife.kaznpu.kz/ // Sabitova, Sh.A., & Berdimbetova, K. (2025). Pravovoe obespechenie zashhity cifrovyh prav: kazahstanskij i zarubezhnyj opyt. Almaty. https://bulletin-interlife.kaznpu.kz/

Сапаргалиев, Г.С. (2005). *Конституционное право Республики Казахстан: академический курс*. Алматы: Жеті жарғы. https://kazneb.kz/la/catalogue/view/129312 // Sapargaliev, G.S. (2005). *Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan: akademicheskij kurs*. Almaty: Jetı jarğy. https://kazneb.kz/la/catalogue/view/129312

Табулденова, Г.Б., & Акылбекова, А.Б. (2026). *Конституционное право Республики Казахстан: учебное пособие*. Алматы. // Tabuldenova, G.B., & Akylbekova, A.B. (2026). *Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan: uchebnoe posobie*. Almaty.

Укин, С.К., Нурмагамбетов, Р.Г., & Михайличенко, И.В. (2025). Digital law in the Kazakh legal system: Theoretical and legal aspects. *Bulletin of the Institute of Legislation and Legal*

Information of the Republic of Kazakhstan, *80*(4), 110–125. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2025_80_4_110 // Ukin, S.K., Nurmagambetov, R.G., & Mihajlichenko, I.V. (2025). Digital law in the Kazakh legal system: Theoretical and legal aspects. *Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*, *80*(4), 110–125. https://doi.org/10.52026/2788-5291_2025_80_4_110

Утегенов, Ч.К. (2026). Конституционно-правовые гарантии прав человека в Казахстане: теоретические аспекты и практика реализации в условиях цифровой трансформации. *Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова*, *84*(2), 389–399. https://doi.org/10.70239/arsu.2026.t84.n2.46 // Utegenov, Ch.K. (2026). Konstitucionno-pravovye garantii prav cheloveka v Kazahstane: teoreticheskie aspekty i praktika realizacii v uslovijah cifrovoj transformacii. *Vestnik Aktjubinskogo regional'nogo universiteta imeni K. Zhubanova*, *84*(2), 389–399. https://doi.org/10.70239/arsu.2026.t84.n2.46

Хабриева, Т.Я., & Андриченко, Л.В. (2017). Constitutional reforms in the post-Soviet space: Development trends. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*, (37), 272–287. https://doi.org/10.17072/1995-4190-2017-37-272-287 // Habrieva, T.Ja., & Andrichenko, L.V. (2017). Constitutional reforms in the post-Soviet space: Development trends. *Vestnik Permskogo universiteta. Juridicheskie nauki*, (37), 272–287. https://doi.org/10.17072/1995-4190-2017-37-272-287

Автор туралы мәлімет

Ахметов Ерік Болатұлы – PhD докторы, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты, Астана қ., Қазақстан, e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1618-8231

Сведения об авторе

Ахметов Ерик Булатович – доктор PhD, Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан, e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1618-8231

Information about the author

Akhmetov Yerik Bulatovich – PhD doctor, Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan. Ahmetov.er-0507@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1618-8231

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

ҒТАХР 03.20

Садвакасова Ж.А. *

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Посткеңестік трансформация контекстіндегі қазақ және қырғыз диаспораларын зерделеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері

АҢДАТПА. Мақаланың мақсаты – посткеңестік трансформация жағдайында қазақ және қырғыз диаспораларын зерттеуге қолданылатын теориялық және әдіснамалық тәсілдерді жүйелеу, олардың түсіндіру мүмкіндігі мен шектеулерін салыстыру. Зерттеу нарративтік әдеби шолу мен салыстырмалы-тарихи талдауға негізделді. Диаспораның классикалық, конструктивистік, трансұлттық, институционалдық және цифрлық тұжырымдамалары, сондай-ақ Орталық Азиядағы этникалық қауымдастықтар мен көші-қонға арналған еңбектер талданды. Нәтижесінде посткеңестік қазақ және қырғыз қауымдастықтарын тек шашырау, ортақ жады және тарихи отанға бағдарлану белгілері арқылы сипаттау жеткіліксіз екені анықталды. Олардың бір бөлігі шекаралардың өзгеруі салдарынан диаспоралық мәртебеге ие болса, екінші бөлігі кейінгі еңбек, білім және отбасылық көші-қон нәтижесінде қалыптасты. Сондықтан мәртебе, буын, гендер, көші-қон траекториясы, азаматтық және цифрлық байланыстарды бірге қарастыратын көпдеңгейлі модель ұсынылады. Мақаланың теориялық маңызы диаспораны тұрақты этникалық бірлік емес, институттар, әлеуметтік желілер және сәйкестену тәжірибелері арқылы үнемі қайта жасалатын қатынастық құбылыс ретінде түсіндіруінде. Практикалық маңызы – салыстырмалы зерттеулерге арналған көрсеткіштер жүйесін және деректерді көпәдісті зерттеу тәртібін ұсынуында. Болашақ зерттеулер аралас әдістерге, цифрлық этнографияға және бірнеше елді қамтитын бойлық дизайнға сүйенуі қажет.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: диаспора, посткеңестік трансформация, қазақ диаспорасы, қырғыз диаспорасы, трансұлттық байланыс, этномәдени бірегейлік, цифрлық диаспора.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеу арнайы гранттық қаржыландырусыз орындалды.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМА: Қолжазбаны құрылымдау және тілдік-стилистикалық редакциялау кезінде OpenAI ChatGPT қолданылды. Ғылыми мазмұнның дұрыстығын, дереккөздерді және түпкілікті мәтінді автор тексерді әрі толық жауапкершілікті өзіне алады.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Садвакасова, Ж.А. (2026). Посткеңестік трансформация контекстіндегі қазақ және қырғыз диаспораларын зерделеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 197–210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

Мақала тарихы:
Редакцияға түсті: 01.08.2026
Жариялау туралы шешім қабылданды: 03.09.2026
Жарияланды: 30.09.2026

* Хат-хабаршы авторы: Садвакасова Жанар Амангалиевна, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz

Садвакасова Ж.А. *

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Теоретико-методологические подходы к изучению казахской и кыргызской диаспор в контексте постсоветской трансформации

АННОТАЦИЯ. Цель статьи – систематизировать теоретические и методологические подходы к изучению казахской и кыргызской диаспор в условиях постсоветской трансформации и сопоставить их объяснительные возможности и ограничения. Исследование основано на нарративном обзоре литературы и сравнительно-историческом анализе. Рассмотрены классические, конструктивистские, транснациональные, институциональные и цифровые концепции диаспоры, а также исследования этнических сообществ и миграции в Центральной Азии. Установлено, что постсоветские казахские и кыргызские сообщества невозможно исчерпывающе описать только через признаки рассеяния, коллективной памяти и ориентации на историческую родину. Одна их часть приобрела диаспоральный статус вследствие изменения государственных границ, другая сформировалась в результате более поздней трудовой, образовательной и семейной миграции. В связи с этим предложена многоуровневая модель, объединяющая правовой статус, поколение, гендер, миграционную траекторию, гражданство и цифровые связи. Теоретическая значимость работы состоит в интерпретации диаспоры не как неизменной этнической общности, а как реляционного явления, постоянно воспроизводимого через институты, социальные сети и практики идентификации. Практическая значимость заключается в предложенной системе показателей для сравнительного исследования и порядке триангуляции данных. Перспективные исследования должны сочетать смешанные методы, цифровую этнографию и продольный дизайн, охватывающий несколько стран.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: диаспора, постсоветская трансформация, казахская диаспора, кыргызская диаспора, транснациональные связи, этнокультурная идентичность, цифровая диаспора.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование выполнено без специального грантового финансирования.

УВЕДОМЛЕНИЕ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: При структурировании и языково-стилистическом редактировании рукописи использовался OpenAI ChatGPT. Автор проверил научное содержание, источники и окончательный текст и несет за них полную ответственность.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Садвакасова, Ж.А. (2026). Теоретико-методологические подходы к изучению казахской и кыргызской диаспор в контексте постсоветской трансформации. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 197–210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

* Автор-корреспондент: Садвакасова Жанар Амангалиевна, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz

Zhanar A. Sadvakassova*

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Theoretical and methodological approaches to the study of Kazakh and Kyrgyz diasporas in the context of post-Soviet transformation

ABSTRACT. This article systematizes theoretical and methodological approaches to the study of Kazakh and Kyrgyz diasporas under post-Soviet transformation and compares their explanatory strengths and limitations. The study employs a narrative literature review and comparative historical analysis. It examines classical, constructivist, transnational, institutional, and digital approaches to diaspora alongside scholarship on ethnic communities and migration in Central Asia. The analysis shows that post-Soviet Kazakh and Kyrgyz communities cannot be adequately described solely through dispersion, collective memory, and orientation toward an ancestral homeland. Some communities acquired a diasporic position as state borders changed, whereas others emerged through later labor, educational, and family migration. The article therefore proposes a multilevel framework that combines legal status, generation, gender, migration trajectory, citizenship, and digital connectivity. Its theoretical contribution is to treat diaspora not as a fixed ethnic entity but as a relational formation continuously reproduced through institutions, social networks, and practices of identification. Its practical contribution lies in a set of comparative indicators and a procedure for triangulating documentary, statistical, interview, and digital data. Future research should integrate mixed methods, digital ethnography, and longitudinal multi-sited designs. This approach can improve analysis of identity reproduction, social integration, and cross-border participation while avoiding the automatic classification of every migrant or ethnic minority as a diaspora member.

KEYWORDS: diaspora, post-Soviet transformation, Kazakh diaspora, Kyrgyz diaspora, transnational ties, ethnocultural identity, digital diaspora.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: This study received no specific grant funding.

DISCLOSURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE: OpenAI ChatGPT was used to support manuscript structuring and language and style editing. The author verified the scholarly content, sources, and final text and assumes full responsibility for them.

FOR CITATION: Sadvakassova, Zh.A. (2026). Theoretical and methodological approaches to the study of Kazakh and Kyrgyz diasporas in the context of post-Soviet transformation. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 197–210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

* Corresponding author: Sadvakassova Zhanar Amangaliyevna, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz

КІРІСПЕ

Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан тәуелсіз мемлекеттерге айналды. Жаңа мемлекеттік шекаралар бұрын бір саяси кеңістікте өмір сүрген этникалық қауымдардың құқықтық мәртебесіне, азаматтығына және тарихи отанмен байланысына ықпал етті. Осыдан кейін екі елдегі диаспоралардың саны мен құрамында, қоныстану бағыттары мен қоғамдық қызметінде болған өзгерістерді зерттеу қажеттілігі күшейді. Қазақстан мен Қырғызстан халқының этникалық алуандығы бұл мәселені салыстырмалы тұрғыдан қарастыруға негіз береді. Мақалада «ұлт», «этникалық қауымдастық» және «диаспора» ұғымдары бір мағынада қолданылмайды: диаспора деп тарихи отанынан тыс өмір сүретін әрі онымен мәдени, әлеуметтік немесе символдық байланысын сақтайтын қауым деп түсініледі. Сонымен бірге шетелдегі әрбір этникалық топты автоматты түрде диаспораға жатқызуға болмайды. Диаспораны өзгермейтін дайын топ емес, нақты жағдайда қалыптасатын әлеуметтік және саяси практика ретінде қарастыру осы айырмашылықты ашуға мүмкіндік береді (Brubaker, 2005).

1991–2023 жылдар аралығындағы өзгерістерді тек халық санының өсуі немесе азаюы арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Экономикалық дағдарыстар, саяси реформалар, мемлекеттік көші-қон саясаты, еңбек пен білім іздеу, отбасылық байланыстар және демографиялық үдерістер көші-қон траекториясына әртүрлі ықпал етті. Бір адамдар тарихи отанына оралса, енді бір бөлігі басқа мемлекетте тұрақтап қалды немесе бірнеше елді байланыстыратын өмір салтын қалыптастырды. Жаңа ортаға бейімделу барысында тіл мен салт-дәстүрді сақтау, білім мен еңбек нарығына қосылу және азаматтық мәртебені реттеу қатар жүрді. Сондықтан диаспора динамикасын «өсу» немесе «жоғалу» ұғымдарымен ғана емес, қауымның құрамы, мәртебесі, ұйымдық белсенділігі және ұрпақаралық мәдени сабақтастығы арқылы бағалау қажет. Қазақ және қырғыз тәжірибелерінің ұқсас белгілері болғанымен, олардың қалыптасуына ықпал еткен мемлекеттік саясат пен көші-қон себептері бірдей емес. Қазақстанда этникалық қазақтарды тарихи отанына қайтару саясаты маңызды орын алса, Қырғызстан жағдайында еңбек көші-қоны мен трансұлттық отбасылық желілердің рөлі айқынырақ көрінеді. Осы айырмашылық «тарихи диаспора», «репатриант», «еңбек мигранты» және «трансұлттық отбасы» санаттарының екі елде әртүрлі мазмұн алуына әкеледі. Қырғызстан бойынша сапалық зерттеу көші-қон шешімдерінің кеңейтілген отбасы ішінде қабылданатынын және трансшекаралық қозғалыстың пайдасы мен міндеті отбасы мүшелері арасында бөлінетінін көрсетті (Critelli et al., 2021). Демек, қазақ және қырғыз диаспораларын тек мәдени ұқсастығы бойынша емес, мемлекеттік саясат, көші-қон себебі, құқықтық мәртебе және күнделікті әлеуметтік байланыстар бойынша салыстыру қажет.

Зерттеу мәселесі – қазақ және қырғыз диаспораларына арналған еңбектерде ұғымдық деңгейлердің жиі араласуы. Кейбір зерттеулер шетелдегі бүкіл этникалық топты диаспора деп қабылдаса, басқалары ұйымдасқан қауымдастықты, көші-қон желісін немесе тарихи отанға бағдарланған белсенді топты ғана осы санатқа енгізеді. Мұндай алшақтық салыстырмалы қорытынды жасауға кедергі келтіреді және сандық деректерді асыра түсіндіруге әкелуі мүмкін. Мақаланың мақсаты - посткеңестік трансформация контекстінде қазақ және қырғыз диаспораларын зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдерін жүйелеу және кешенді талдау үлгісін ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін: диаспора туралы негізгі теориялар салыстырылады; посткеңестік жағдайдың ұғымға енгізетін түзетулері айқындалады; дереккөздер мен әдістердің мүмкіндігі бағаланады; екі ұлттарды салыстыруға жарамды көрсеткіштер ұсынылады. Негізгі тезис: бұл қауымдарды түсіндіру үшін классикалық белгілерді конструктивистік, трансұлттық, институционалдық және цифрлық тәсілдермен байланыстыратын көпдеңгейлі зерттеу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ

Диаспораны түсіндірудің классикалық үлгісі таралып орналасу, ортақ шығу тегі, ұжымдық жады, қабылдаушы ортада толық қабылданбау сезімі және тарихи отанға оралу ниеті сияқты белгілерге сүйенеді. Сафран осы өлшемдерді идеалдық тип ретінде қалыптастырды (Safran, 1991), ал Коэн диаспоралардың құрбандық, еңбек, сауда, империялық

және мәдени түрлерін ажыратып, ұғымның тарихи әртүрлілігін көрсетті (Cohen, 2008). Бұл тәсілдер диаспоралық дискурстың тұрақты элементтерін анықтауға пайдалы: шығу тарихы, топтық жады, символдық отан және ұрпақаралық сабақтастық. Дегенмен посткеңестік кеңістікте шашырау әрдайым нақты көші-қоннан туындамайды. Мемлекеттік шекараны межелеу кезінде бұрынғы тұрғылықты орнын өзгертпей де ұлттар «шетелдегі этнос» мәртебесіне ауыстырылды. Сондықтан классикалық өлшемдерді механикалық түрде қолдану қазақтар мен қырғыздардың шекаралас аудандардағы тарихи қоныстануын, аралас туыстық желілерін және көпқабатты азаматтық тәжірибесін толық аша алмайды.

Конструктивистік тәсіл этникалық топты өзгермейтін мәдени ядро емес, әлеуметтік шекараларды өндіру үдерісі ретінде қарастырады. Барт үшін шешуші мәселе мәдени мазмұнның өзі емес, «біз» бен «оларды» ажырататын шекараның сақталуы болды (Barth, 1969). Андерсон ұлттық қауымның ортақ мәтіндер, уақыт туралы түсінік және коммуникация арқылы елестетілетінін көрсетті (Anderson, 2006). Осы тұрғыдан диаспоралық бірегейлік тіл, мереке немесе тағамның автоматты жалғасы емес; ол мектепте, отбасында, қауымдық ұйымдарда, медиада және мемлекетпен қатынаста қайта өндіріледі. Конструктивистік талдау «диаспора атынан кім сөйлейді?», «қай тәжірибе дұрыс деп танылады?» және «жас ұрпаққа қандай белгілер беріледі?» деген сұрақтарды алға шығарады. Бұл әсіресе қазақ және қырғыз қауымдарында маңызды, өйткені этникалық белгі, азаматтық сәйкестік, аймақтық ортақтық және діни тәжірибе әр жағдайда түрліше қабысады.

Трансұлттық тәсіл мигрант өмірін бір ғана қабылдаушы мемлекет шеңберінде зерттеудің жеткіліксіздігін дәлелдеді. Глик Шиллер, Баш және Бланк-Сзантон мигранттардың бір мезгілде бірнеше қоғамдағы қатынастарға қатысуын трансұлттық әлеуметтік өрістер ұғымымен түсіндірді (Glick Schiller et al., 1992). Кейінгі еңбектер ақша аударымы, ақпарат, қамқорлық, діни тәжірибе, кәсіпкерлік және саяси қатысу шекара арқылы тұрақты айналатынын көрсетті. Қазақ және қырғыз жағдайында бұл көзқарас тарихи отанмен байланысқа қоса Ресей, Қытай, Моңғолия, Түркия, Еуропа және Солтүстік Америкадағы көпбағытты желілерді қамтуға мүмкіндік береді. Трансұлттықтықты міндетті түрде күшті этникалық тұтастықпен теңестіруге болмайды: адам отбасылық немесе экономикалық байланысын сақтай отырып, диаспоралық ұйымға қатыспауы мүмкін. Демек байланыс жиілігі, мазмұны және оған қатысушылардың әлеуметтік құрамы бөлек өлшенуге тиіс. Институционалдық тәсіл диаспораны ұйымдар, құқықтық режимдер және ресурстарды бөлу тетіктері арқылы талдайды. Мемлекет шетелдегі отандастарға мәртебе беріп, мәдени орталықтарды қолдап немесе репатриация бағдарламасын ұсынғанда «диаспора» санаты саяси мазмұн алады. Қабылдаушы елдегі азаматтық ережелері, тіркеу тәртібі, еңбек құқығы және тіл саясаты қауымның мүмкіндігін шектейді немесе кеңейтеді. Посткеңестік мемлекеттерде этносаралық қатынастарды басқаруға арналған ассамблеялар мен мәдени бірлестіктер өкілдік арнасын қалыптастырды, бірақ ресми ұйымдар қауым ішіндегі барлық дауысты бірдей жеткізе бермейді. Әйелдер, жастар, уақытша мигранттар және шалғай аймақтағы тұрғындар элиталық ұйымдардан тыс қалуы ықтимал. Сондықтан ресми құжатты ұйым мүшелерімен және ұйымға кірмейтін адамдармен жүргізілген сұхбатпен салыстыру қажет.

Соңғы кезеңдегі зерттеулер цифрлық коммуникацияны диаспоралық байланыстың қосымша құралы емес, қауым құрудың дербес ортасы ретінде қарастырады. Әлеуметтік желі, мессенджер, бейнеарна және онлайн оқыту географиялық қашықтықты қысқартып, тілдік материал мен мерекелік рәсімді таратуға жағдай жасайды. Алайда цифрлық кеңістік қауымның толық көрінісі емес: платформа алгоритмі белсенді контентті іріктейді, ал интернетке қолжетімділік, жас, тіл және цифрлық сауат қатысуды тең бөлмейді. Сондықтан «цифрлық диаспораны» тек жазылушылар саны арқылы өлшеу қате. Онлайн контенттің өндірушісін, аудиториясын, байланыс бағытын, пікірталас нормасын және офлайн ұйымдармен қатынасын бірге талдау керек. Трансұлттық отбасыларда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар қашықтағы жақындықты сақтағанымен, физикалық ажыраудың әлеуметтік салдарын толық жоймайды (Critelli et al., 2021).

Орталық Азия жөніндегі жаңа әдебиет көші-қон тәжірибесінің жас, гендер және әлеуметтік жағдай бойынша жіктелетінін нақтылайды. Қырғыз жастарының көшу шешімі табыс тапшылығымен қатар білім, кәсіби мүмкіндік және болашаққа сеніммен байланысты (Lamby & Harring, 2024). Мигрантты «сыртқы адам» ретінде құру ұлтшыл риторикаға ғана емес, әкімшілік рәсімдер мен күнделікті институттарға да сүйенуі мүмкін (Schenk, 2021). Оштағы азшылық топтарын зерттеу ұлттық жады, мекен және күнделікті қауіпсіздік тәжірибесінің сәйкестікке қалай ықпал ететінін көрсетеді (Boboyorov & Atakhanov, 2020). Бұл еңбектер қазақ және қырғыз диаспораларын біртұтас этникалық субъект деп сипаттаудан бас тартып, нақты жағдай, билік қатынасы және өмірбаяндық траекторияға назар аудару керектігін дәлелдейді.

Әдеби шолудың қорытындысы үш олқылықты көрсетеді. Біріншіден, тарихи шекара сыртында қалған қауым мен кейінгі мигранттарды бір аналитикалық топқа қосу кең таралған. Екіншіден, ұйымдық белсенділік жалпы қауымның ұстанымы ретінде ұсынылып, ұйымға қатыспайтын адамдардың тәжірибесі аз көрінеді. Үшіншіден, цифрлық дерек жиі контекстен тыс қолданылады және онлайн өзін-өзі таныстыру офлайн мінез-құлықпен теңестіріледі. Осы олқылықтарды азайту үшін диаспораны анықтайтын жалғыз әмбебап белгі іздеудің орнына, бірнеше өлшемнің тоғысын зерттеу орынды. Ұсынылатын талдау үлгісі тарихи қалыптасу, құқықтық мәртебе, әлеуметтік желі, мәдени тәжірибе, институционалдық өкілдік және цифрлық қатысу деңгейлерін байланыстырады.

Әртүрлі елдер үшін еңбектер осы теориялық бағыттарды нақты тарихи материалмен толықтырады. Мақаладағы авторлық салыстырудың бастапқы деректік негіздерінің бірі – А.Н. Алексеенконың Қазақстан этностарының саны, орналасуы және тарихи демографиялық өзгерістері жөніндегі анықтамалығы (Алексеенко, 2001). Бұл еңбек кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерінің тоғысында этникалық құрамның қалай өзгергенін демографиялық материал арқылы байқауға мүмкіндік береді. Қазақ диаспорасының қалыптасуы, қоныстану географиясы және тарихи тағдыры Г.М. Мендикулованың зерттеуінде жүйеленген (Мендикулова, 1997). Осы екі еңбекті қатар қолдану мақалада демографиялық динамиканы диаспораның тарихи қалыптасуымен байланыстыруға негіз болды. Ал Моңғолия мен Қытайдан келген этникалық қазақ студенттерінің бейімделуін зерттеу трансұлттық отбасылық байланыстардың интеграцияға әркелкі ықпал ететінін көрсетті (Zharkynbekova et al., 2024). Қазақстандағы қырғыздардың тарихи-этнографиялық тәжірибесі екі қауымды бір аймақ ішінде салыстыруға дерек береді (Қалыш & Раймбекова, 2016). Диаспораны социологиялық зерттеу нысаны ретінде ұғыну ұйым, байланыс және өзіндік сана өлшемдерін байланыстырады (Тощенко & Чаптыкова, 1996). Қазақстандағы тіл, этнос және билік қатынасы (Dave, 2007), Моңғолия қазақтарының ұлттық және трансұлттық бағдарлары (Diener, 2009), Орталық Азия шекарасындағы күнделікті мемлекеттік практика (Reeves, 2014) және туыстық-саяси желілер (Schatz, 2004) диаспораны кең институционалдық ортадан бөліп қарауға болмайтынын дәлелдейді. Бұл материалдар трансұлттықтықты әлеуметтік байланыстар жүйесі ретінде түсіндіретін тұжырыммен (Vertovec, 2009) және диаспоралардың мемлекетсіз билік пен трансұлттық кеңістіктегі орны туралы пікірталаспен ұштасады (Tölölyan, 1996).

Мақала теориялық-әдіснамалық шолу ретінде орындалды. Материалдар корпусына диаспора теориясының қалыптасуына ықпал еткен классикалық еңбектер, посткеңестік ұлт құру мен көші-қонды талдайтын зерттеулер және 2020–2024 жылдары жарияланған Орталық Азияға қатысты еңбектер енгізілді. Қазақстандағы этнодемографиялық өзгерістерді түсіндіруде А.Н. Алексеенконың статистикалық және тарихи-демографиялық материалдары, ал қазақ диаспорасының қалыптасу кезеңдері мен географиясын талдауда Г.М. Мендикулованың зерттеуі негізгі отандық дереккөздер ретінде алынды (Алексеенко, 2001; Мендикулова, 1997). Іріктеудің тақырыптық өлшемдері: диаспора ұғымының анықтамасы; этникалық шекара мен сәйкестік; трансұлттық байланыс; мемлекет пен институттардың рөлі; еңбек және отбасылық көші-қон; цифрлық коммуникация. Шолу толық жүйелі шолу мәртебесіне таласпайды, өйткені барлық дерекқор бойынша алдын ала тіркелген хаттама

қолданылған жоқ. Оның мақсаты – ұғымдар мен зерттеу дизайндарын салыстырып, қазақ және қырғыз материалын зерттеуге жарамды модель құру.

Талдау бірнеше кезеңмен жүргізілді. Бірінші кезеңде еңбектердегі «диаспора», «трансұлттық қауым», «этникалық азшылық», «репатриант» және «мигрант» санаттарының қолданылуы салыстырылды. Екінші кезеңде әр тәсілдің талдау бірлігі, негізгі сұрағы, қолайлы дерегі және ықтимал шектеуі кодталды. Үшінші кезеңде қазақ және қырғыз жағдайына ортақ және ерекше факторлар салыстырмалы-тарихи логикамен топтастырылды. Теориялық тұжырым эмпирикалық факт ретінде ұсынылмауы үшін дерекке негізделген қорытынды мен авторлық интерпретация ажыратылды. Нәтиженің сенімділігін арттырудың ұсынылатын жолы – ресми статистика, заңнама, ұйым құжаты, өмірбаяндық сұхбат, бақылау және цифрлық іздерді триангуляциялау. Бір дерек түрі екіншісін алмастырмайды: статистика ауқымды көрсетеді, ал сапалық материал мағына мен тәжірибені ашады.

Салыстырмалы зерттеуге арналған талдау матрицасы алты өлшемнен тұрады. Біріншісі – қауымның қалыптасу жолы: шекараның өзгеруі, ерікті немесе мәжбүрлі көшу, еңбек, білім, неке және қайтар көші-қон. Екіншісі – құқықтық мәртебе мен азаматтық. Үшіншісі – ұйымдық инфрақұрылым және мемлекетпен байланыс. Төртіншісі – тіл, жады, дін, мереке және ұрпақаралық трансмиссия. Бесіншісі – отбасы, кәсіпкерлік, ақша аударымы және кәсіби желілер. Алтыншысы – цифрлық платформадағы байланыс пен өзін-өзі таныстыру. Бұл матрица адамдарды алдын ала «диаспора мүшесі» деп белгілемей, олардың диаспоралық практикаларға қалай және қандай жағдайда қатысатынын анықтауға бағытталған.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Талдаудың алғашқы нәтижесі – посткеңестік кеңістікте диаспораны қалыптастырудың кемінде екі механизмі қатар әрекет етеді. «Шекара адамдарды кесіп өткен» жағдайда қауымның қонысы өзгермейді, бірақ азаматтық, әкімшілік орталық және көпшілік–азшылық қатынасы өзгереді. Ал кейінгі көші-қонда адамдар жұмыс, оқу, отбасы немесе қауіпсіздік себептерімен шекараны өздері кесіп өтеді. Екі жағдайда да тарихи отанмен байланыс болуы мүмкін, бірақ оның мағынасы бірдей емес. Бірінші топ үшін «отан» тарихи жады мен жақын географияға негізделсе, екінші топ үшін ол күнделікті отбасылық және экономикалық алмасудың нақты кеңістігі болуы ықтимал. Зерттеу дизайны осы айырманы белгілемесе, көші-қон себебі мен сәйкестік арасындағы байланыс бұрмаланады.

Келесі нәтиже – қазақ және қырғыз қауымдарын салыстыруда ұлттық деңгейдегі орташа көрсеткіштер жеткіліксіз. Бір елдің өзінде шекаралас ауылдағы тарихи қауым, астанадағы студенттер тобы, маусымдық жұмысшылар және білікті мамандардың онлайн желісі әртүрлі әлеуметтік логикамен өмір сүреді. Сондықтан салыстыру «қазақ диаспорасы – қырғыз диаспорасы» деген екі тұтас блок арасында емес, ұқсас типтегі жағдайлар арасында жүргізілуі керек. Мысалы, шекаралас тарихи қоныстарды өзара, ірі қаладағы еңбек мигранттарын өзара, ал екінші буын жастарын өзара салыстыру орынды. Мұндай жұпталған салыстыру этностық айырманы құрылымдық жағдайдың әсерінен ажыратуға көмектеседі.

Тағы бір нәтиже – тарихи отан ұғымы тұрақты және бірмағыналы емес. Классикалық теорияда ол ұжымдық жадтың орталығы және ықтимал оралу нүктесі ретінде көрінеді (Safran, 1991). Алайда посткеңестік қауымда «оралу» нақты қоныс аудару, қысқа мерзімді сапар, білім алу, туыстық қатынас, мәдени тұтыну немесе саяси символ түрінде көрінуі мүмкін. Бір адамның өзінде бұл мағыналар өмір кезеңіне қарай өзгереді. Сондықтан зерттеуші отанға бағдарды «бар/жоқ» деп емес, әрекет түрі, жиілік, эмоционалдық мағына және ресурстық мүмкіндік бойынша өлшеуі тиіс. Ресми репатриация бағдарламасына қатыспау тарихи отанмен байланыстың жоқтығын білдірмейді; керісінше, белсенді символдық риторика нақты қозғалыс ниетімен ұштаспау мүмкін.

Одан кейінгі нәтиже – сәйкестік көпқабатты және жағдайға тәуелді. Қазақ немесе қырғыз болу азаматтық, жергілікті, аймақтық, діни, кәсіби және буындық сәйкестіктермен бәсекелесіп қана қоймай, олармен біріге алады. Конструктивистік тәсіл осы қабаттардың қай ортада алдыңғы орынға шығатынын зерттеуге мүмкіндік береді. Отбасында тіл мен туыстық, мәдени

ұйымда мереке мен тарихи жады, жұмыс орнында кәсіби мәртебе, мемлекеттік мекемеде азаматтық шешуші болуы ықтимал. Демек сұхбатта «өзіңізді кім деп санайсыз?» деген жалғыз сұрақ жеткіліксіз. Зерттеуші нақты жағдайларды, таңдаудың өзгеруін және басқалардың адамды қалай санаттайтынын қарастыруы керек.

Кезекті нәтиже – тіл этникалық сабақтастықтың маңызды, бірақ жалғыз өлшемі емес. Жас буын ата тілін еркін білмесе де, туыстық желіге, мерекеге, музыкаға немесе онлайн қауымға қатысу арқылы этникалық сәйкестікті сақтауы мүмкін. Керісінше, тілді білу диаспоралық ұйымға қатысуды автоматты түрде білдірмейді. Тілді зерттегенде үйдегі қолдану, оқу-жазу құзыреті, ресми ортадағы мүмкіндік, медиалық тұтыну және тілге берілетін символдық құндылық ажыратылуы тиіс. Ұрпақаралық трансмиссияны ата-ана ниетімен ғана емес, мектеп саясаты, құрдастар ортасы, контент қолжетімділігі және еңбек нарығындағы тіл беделімен байланыстыра талдау қажет.

Ұйымдық өкілдік пен қауым мүшелігі тең емес. Мәдени орталықтар тіл курсын, мерекені және қоғамдық байланысты ұйымдастырып, көрінетін институционалдық тірек қалыптастырады. Сонымен қатар ұйым басшылары мемлекетпен келіссөз жүргізетін делдалға айналады. Бірақ ресми ұйымға қатысуға уақыт, құқықтық мәртебе, әлеуметтік капитал және мекен әсер етеді. Уақытша мигрант, күтім еңбегіндегі әйел немесе ауысымдық жұмыскер ұйым қызметіне сирек қатысуы мүмкін. Сондықтан ұйым құжатынан алынған «қауым мүддесін» басқа топтардың тәжірибесімен тексеру қажет. Институционалдық талдау өкілдіктің кімге берілетінін және қандай дауыстардың естілмейтінін көрсетуге тиіс.

Отбасы трансұлттық байланыстың негізгі инфрақұрылымы. Қырғызстандағы миграция жөніндегі сапалық зерттеу көшу туралы шешімнің жеке емес, кеңейтілген отбасының экономикалық және қамқорлық стратегиясына кіретінін көрсетті (Critelli et al., 2021). Бұл тұжырым қазақ қауымдарын зерттеуде де тексерілуге тиіс: ақша аударымы, бала мен қарт күтімі, оқу шығыны, мұра және үй салу сияқты практикалар шекарааралық міндеттемені қалыптастырады. Отбасылық желіні тек «мәдени дәстүр» деп түсіндіру жеткіліксіз; онда билік, гендерлік еңбек және ресурсты бөлу бар. Әйелдер мен ерлердің көші-қон тәжірибесін бөлек қарастыру осы жасырын құрылымды ашады.

Цифрлық байланыс географиялық қашықтықты азайтқанымен, жаңа теңсіздік пен бақылау түрлерін туғызады. Онлайн топтар жұмыс, құжат, баспана және білім туралы ақпаратты тез таратады; мәдени контент пен тіл үйренуді қолдайды; дағдарыс кезінде өзара көмек ұйымдастырады. Сонымен бірге платформадағы көріну алгоритмге, модераторға және белсенді азшылыққа тәуелді. Әлеуметтік желідегі ұран бүкіл қауымның пікірін білдірмейді. Цифрлық этнографияда жария контент пен жабық кеңістіктің айырмасы, келісім, анонимдеу және осал мәртебедегі адамдардың қауіпсіздігі ескерілуі қажет. Онлайн және офлайн бақылауды біріктіру ғана цифрлық практиканың нақты әлеуметтік салдарын бағалауға мүмкіндік береді.

Азаматтық пен құқықтық мәртебе сәйкестіктің сыртқы қабығы емес, күнделікті мүмкіндіктің өзегі. Тұрақты тұру, жұмыс істеу, білім алу, әлеуметтік қызметке қолжетімділік және еркін қозғалу құқығы қауымның ұйымдануына тікелей ықпал етеді. Құжаттандырудағы кедергі адамның қоғамдық кеңістікке шығуын азайтып, бейресми желіге тәуелділігін арттыра алады. Мигрантты шеттету тек ұлттық идеология арқылы емес, қалыпты көрінетін әкімшілік процедуралар арқылы да іске асуы мүмкін (Schenk, 2021). Сондықтан құқықтық талдау заң мәтінімен шектелмей, оның орындалуын және адамдардың рәсіммен кездескен тәжірибесін қамтуы керек.

«Интеграция» мен «бірегейлікті сақтау» нөлдік қосынды қатынас емес. Қабылдаушы қоғамның тілін меңгеру, азаматтық институттарға қатысу және кәсіби байланыс орнату этникалық мәдениетті жоғалтуды міндетті етпейді. Көптеген адам бірнеше ортада қатар әрекет етеді. Зерттеуде интеграцияны ассимиляциямен теңестіру қауым мүшелерін «дәстүрді сақтағандар» және «жоғалтқандар» деп қарапайым бөлуге әкеледі. Оның орнына әлеуметтік-экономикалық қатысу, құқықтық қауіпсіздік, мәдени практика және өзін-өзі сәйкестендіру жеке өлшемдер ретінде қарастырылуы тиіс.

Салыстырмалы талдауда уақыт өлшемі шешуші. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі белгісіздік, кейінгі экономикалық өзгерістер, Еуразиялық интеграция, пандемия және цифрлану көші-қон арналары мен қауымдық ұйымдарды бірдей өзгертпеді. Бір сәттік сауалнама бұл динамиканы көрсете алмайды. Өмірбаяндық сұхбат пен архивтік материалды қайталама сауалнама және цифрлық дерекпен біріктіретін бойлық дизайн мәртебе мен сәйкестіктің қалай өзгеретінін ашады. Әсіресе бірінші және екінші буын арасындағы айырманы жас айырмасымен шатастырмау қажет: буын – көші-қон тәжірибесіне, ал жас – өмір кезеңіне қатысты бөлек айнымалы.

Ұсынылған көпдеңгейлі модель микро, мезо және макро деңгейлерді байланыстырады. Микро деңгейде өмірбаян, отбасы, тіл және өзін-өзі сәйкестендіру; мезо деңгейде ұйым, әлеуметтік желі, мектеп, діни және цифрлық қауым; макро деңгейде мемлекет саясаты, азаматтық режимі, еңбек нарығы және геосаяси қатынас зерттеледі. Деңгейлер арасындағы механизм нақты көрсетілуі тиіс. Мысалы, заңдағы өзгеріс ұйымның ресурс алу мүмкіндігін өзгертіп, ол тіл курсының қолжетімділігіне, кейін жас буынның тәжірибесіне әсер етуі мүмкін. Осындай тізбек дәлелденгенде ғана макро өзгеріс пен жеке сәйкестік арасында негізді байланыс жасалады.

Әдістемелік тұрғыдан аралас әдістер ең қолайлы. Сандық сауалнама байланыс жиілігі, тіл қолдану, ұйымға қатысу және көші-қон ниетінің таралуын көрсетеді. Тереңдетілген сұхбат ұғымдардың мағынасын, қайшылықты тәжірибені және өмірлік бұрылысты ашады. Әлеуметтік желі талдауы ақпарат пен ресурстың кім арқылы тарайтынын анықтайды. Қатысушы бақылау мерекелік риторика мен күнделікті практиканың айырмасын байқауға көмектеседі. Құжат және медиа талдауы мемлекет пен ұйымдардың диаспора бейнесін қалай құратынын көрсетеді. Әдістер ортақ зерттеу сұрағына бағындырылып, нәтижелер сәйкес келмеген жағдайда қайшылық жасырылмай, дербес қорытынды ретінде түсіндірілуі керек.

Этика бөлімі диаспора зерттеуінде формалды қосымша емес. Құқықтық мәртебесі тұрақсыз адаммен сұхбат, жабық онлайн топтағы бақылау немесе шағын ұйым туралы мәлімет тұлғаны оңай анықтауға әкелуі мүмкін. Зерттеуші ақпараттандырылған келісім, деректі қауіпсіз сақтау, бүркеншік ат және контексті жеткілікті дәрежеде өзгерту тәртібін алдын ала белгілеуі тиіс. Ашық әлеуметтік желідегі жазба автоматты түрде еркін пайдаланылатын материал емес. Қауым ішіндегі саяси келіспеушілікті жариялау қатысушыға зиян келтірмеуі керек. Сондай-ақ зерттеушінің тілдік құзыреті мен ұйым басшыларына қолжетімділігі іріктеуді өзгертуі мүмкін; рефлексивті күнделік пен әртүрлі арна арқылы қатысушы тарту бұл тәуекелді азайтады.

Теориялық синтездің басты артықшылығы – диаспора ұғымын тым кеңейтпей, оның нақты эвристикалық құнын сақтау. Әр шетелдегі этникалық адамды диаспора мүшесі деп атау ұғымды мазмұнсыз етеді; ал тек күшті ұйымы мен отанға оралу мифі бар топтарды енгізу жаңа миграция мен гибридті сәйкестікті назардан шығарады. Ұсынылатын шешім – диаспораны қатаң мүшелік санаты емес, дәрежесі әртүрлі диаспоралық бағдар мен практика ретінде өлшеу. Оған шекарааралық байланыс, ұжымдық сәйкестену, институционалдық ұйымдасу, тарихи жады және қоғамдық мойындалу кіреді. Бұл өлшемдердің конфигурациясы уақыт пен ортаға қарай өзгеруі мүмкін.

Тарихи типологияны нақтылау үшін қазақ және қырғыз қауымдарының кемінде төрт қалыптасу жолын ажыратуға болады. Бірінші тип – қазіргі мемлекеттік шекаралар бекітілгенге дейін қалыптасқан шекаралас қоныстар. Екінші тип – кеңестік кезеңдегі еңбек, оқу, әскери қызмет және әкімшілік ауыстыру нәтижесінде орныққан қауымдар. Үшінші тип – тәуелсіздік жылдарындағы еңбек және кәсіпкерлік көші-қон. Төртінші тип – білім, кәсіби мансап және отбасылық бірігуге негізделген жаңа мобильді топтар. Бұл типтер бір қалада қатар өмір сүріп, ортақ ұйымға мүше болуы мүмкін, бірақ тарихи жад пен отанға қатынасы өзгеше болады. Типология адамдарды өзгермейтін ұяшыққа бекіту үшін емес, олардың бастапқы жағдайын түсіндіру үшін қажет. Кейінгі кезеңде бір типтің практикасы екіншісіне ауысуы ықтимал: уақытша жұмысшы тұрақты тұрғынға, студент кәсіби диаспора желісінің ұйымдастырушысына, ал тарихи қауым мүшесі қайтар көші-қон қатысушысына айналады.

Репатриация диаспораның «аяқталуы» емес, жаңа әлеуметтік келісу кезеңі ретінде қарастырылуға тиіс. Тарихи отанға келген этникалық қазақ немесе қырғыз тілдік, кәсіби және құқықтық ресурсы жағынан жергілікті көпшілікпен бірдей болмауы мүмкін. Оның шетелде жинаған капиталы артықшылық берсе, құжат, дипломды тану немесе жергілікті нормаға бейімделу кедергі келтіруі ықтимал. Осы себепті «оралған адам» мен «диаспора мүшесі» санаттары өмірбаян ішінде қабаттасады. Зерттеуші оралуды бір реттік шекара кесу ретінде емес, азаматтық алу, еңбекке орналасу, тұрғын үй, тілдік бейімделу, туыстық желіні қайта құру және бұрынғы елмен байланысты сақтау кезеңдерінен тұратын үдеріс деп талдауы қажет. Қайта көшіп кету немесе екі ел арасында жүру сәтсіз интеграцияның қарапайым белгісі емес; ол отбасы мен кәсіптің трансұлттық стратегиясы болуы мүмкін.

Қоныстану ортасы да диаспоралық тәжірибені түбегейлі өзгертеді. Шекаралас ауылда этникалық мәдениет күнделікті өмірдің қалыпты бөлігі болып, арнайы ұйымның қажеттілігі төмен болуы мүмкін. Ірі қалада қауым мүшелері шашыраңқы тұрады, сондықтан мәдени орталық, діни орын немесе онлайн топ кездесу инфрақұрылымына айналады. Университет қаласында жастардың уақытша желісі басым болса, өнеркәсіп аймағында еңбек ұжымы мен кәсіподақ байланысы маңызды болуы ықтимал. Ауыл мен қала айырмасын елемеу ұйым санының аздығын мәдени әлсіздік деп қате түсіндіруге әкеледі. Кеңістіктік талдауда мекендердің арақашықтығы, көлік, шекара өткізу режимі, білім және мәдени мекемелердің орналасуы ескерілуі тиіс. Картография мен қатысушылардың «маңызды орындар» картасын салыстыру ресми аумақ пен күнделікті кеңістіктің айырмасын көрсетеді.

Ұжымдық жадыны зерттеу үшін тек тарихи оқиға туралы білімді өлшеу жеткіліксіз. Жады отбасы әңгімесі, жер атауы, қабір зияраты, мереке, музей, оқулық және әлеуметтік желідегі еске алу арқылы материалданады. Бір оқиға әр буында басқа мағына алуы мүмкін: үлкен буын үшін жоғалған мекен, орта буын үшін саяси әділет мәселесі, ал жас буын үшін мәдени контент не саяхат бағыты болуы ықтимал. Жадының үнсіз қалатын бөлігі де маңызды. Құғын, кедейлік, құжатсыздық немесе қауым ішіндегі келіспеушілік ресми мерекелік баяндауда көрінбеуі мүмкін. Сондықтан ауызша тарихты ресми мәтінмен салыстыру, әңгімедегі үзіліс пен қайшылықты дерек ретінде қабылдау қажет. Зерттеуші естеліктің фактілік дәлдігін ғана емес, оның қазіргі қатынас пен сәйкестікті қалай негіздейтінін талдайды.

Экономикалық өлшем диаспораны тек ақша аударымымен шектеуге келмейді. Трансшекаралық кәсіпкерлік, тауар жеткізу, маусымдық еңбек, кәсіби кеңес, шәкіртақы туралы ақпарат және жұмысқа ұсыну әлеуметтік капиталды қозғалысқа келтіреді. Бұл желілер жаңа келген адамға бастапқы қауіпсіздік береді, бірақ тәуелділік пен теңсіздік те тудыруы мүмкін. Туыстық немесе жерлестік арқылы жұмысқа орналасу құқықтық қорғаныс әлсіз болса, еңбек қанауына әкелуі ықтимал. Сол себепті экономикалық желіні «қауым ынтымағы» деп тек оң бағалау дұрыс емес. Қатысушылардың ресурсқа қолжетімділігі, қарыз міндеттемесі, делдалдық ақысы және тәуекелді бөлу механизмі зерттелуі тиіс. Ресми статистика ақша ағынын көрсеткенімен, бейресми айырбас пен ақысыз қамқорлық еңбегін толық қамтымайды; сұхбат пен үй шаруашылығы бюджеті әдісі осы бос орынды толтыра алады.

Гендерлік талдау көші-қондағы рөлдерді алдын ала ер мен әйелге бөліп қоюдан басталмауы тиіс. Кімнің көшетіні, кімнің үйде қалатыны, құжат пен ақшаны кім басқаратыны отбасының табысы, күтім міндеті, жас және құқықтық мүмкіндік арқылы шешіледі. Әйелдің көші-қоны отбасы табысын арттырып, дербестігін кеңейте алады, сонымен бірге оған ақылы еңбек пен қашықтан күтімнің қос жүгін артуы мүмкін. Ер адамның ұзақ уақыт сыртта болуы да әкелік тәжірибе мен үй ішіндегі шешім қабылдауды өзгертеді. Сұхбат іріктемесінде тек ұйым басшыларын немесе ресми жұмыс істейтін адамдарды қамту осы айырмашылықтарды жасыртады. Гендермен бірге жас, неке мәртебесі, бала саны, кәсіп және қоныстану түрін қиылыстыра қарастыру қажет.

Жастарды зерттегенде оларды дәстүрдің пассив қабылдаушысы деп түсіндіру жеткіліксіз. Екінші буын ата-анасынан алған мәдени белгілерді музыка, сән, мем, видео және аралас тіл арқылы жаңаша құрастырады. Бұл өзгеріс мәдени жоғалту емес, мағынаны басқа ортада қайта өндіру болуы мүмкін. Сонымен бірге жас адамның ата тіліне немесе ұйымға

қатынасы мектептегі тәжірибе, кемсіту, достық желі және кәсіби жоспарға байланысты. Қырғызстандағы жастар көші-қоны туралы зерттеу экономикалық қысыммен қатар елде қалудың болашағы мен өзін жүзеге асыру мүмкіндігін қарастыру қажеттігін көрсетеді (Lamby & Harring, 2024). Сондықтан жастарға арналған зерттеу сұрақтары тек «тілді сақтай ма?» деген өлшеммен шектелмей, олардың болашақ, әділет, мобильдік және тиесілік туралы түсінігін қамтуы тиіс.

Саяси қатысуды тарихи отанның мүддесін қолдаумен ғана өлшеу де тарлық етеді. Диапора мүшесі қабылдаушы елдегі жергілікті сайлау, еңбек құқығы, білім саясаты немесе кемсітуен күреске қатыса алады; тарихи отан саясатына қызықпауы мүмкін. Керісінше, онлайн кеңістікте белсенді болған адам ресми саяси ұйымнан алыс тұрады. Саяси практикаға дауыс беру құқығы, қоғамдық кеңеске қатысу, петиция, қайырымдылық, медиа мәлімдеме және күнделікті делдалдық кіреді. Зерттеуші ұйымның ресми ұстанымын жеке мүшелердің пікірімен теңестірмеуі керек. Қауым ішіндегі пікір алуандығы мен келіспеушілікті көрсету диаспораның тұтастығын жоққа шығармайды; керісінше, оның шынайы саяси құрылымын ашады.

Қоғамдық саясат үшін теориялық айырмашылықтардың нақты салдары бар. Тарихи қауымға тілдік білім мен мәдени мұра инфрақұрылымы маңызды болса, жаңа мигрантқа құжат, еңбек құқығы және тұрғын үй туралы қолжетімді ақпарат қажет болуы мүмкін. Студенттер академиялық бағдар мен кәсіби желіні, ал егде адамдар әлеуметтік және медициналық қызметке тілдік делдалдықты қажет етеді. Барлық топқа бірдей мерекелік бағдарлама ұсыну ресурсты тиімсіз бөледі. Қажеттілікті бағалау ұйым басшыларымен кеңесумен шектелмей, қатыспайтын топтарды, әйелдер мен жастарды қамтуы тиіс. Бағдарламаның нәтижесі іс-шара саны арқылы емес, тілдік құзырет, құқықтық қауіпсіздік, әлеуметтік байланыс және қызметке қолжетімділік өзгерісі арқылы өлшенгені жөн.

Ұсынылған модельден тексерілетін бірнеше болжам туындайды. Біріншіден, тұрақты құқықтық мәртебе этникалық сәйкестікті әлсіретуден гөрі, қоғамдық ұйымға қауіпсіз қатысуды күшейтуі мүмкін. Екіншіден, тарихи отанмен цифрлық байланыс жиілігі оралу ниетін тікелей болжамайды; оған отбасы, кәсіп және азаматтық мүмкіндік аралық әсер етеді. Үшіншіден, екінші буында тілдік құзырет төмендегеннің өзінде символдық және желілік қатысу сақталуы мүмкін. Төртіншіден, ресми ұйымға мүшелік қауым ішіндегі ресурсқа қолжетімділікпен оң байланысты болғанымен, пікір өкілдігін толық қамтамасыз етпейді. Бұл болжамдарды тек бір елдегі көлденең сауалнамамен емес, жұпталған аймақтар мен әртүрлі буынды қамтитын аралас дизайн арқылы тексеру қажет.

Деректерді салыстыруда ұғымдық эквиваленттілік ерекше назарды қажет етеді. Қазақ, қырғыз, орыс және қабылдаушы ел тілдеріндегі «диаспора», «отандас», «жерлес», «мигрант» және «азшылық» сөздері бірдей әлеуметтік мағына бермеуі мүмкін. Сауалнама аудармасы сөзбе-сөз орындалса, респондент зерттеуші көздеген санатты басқаша түсінеді. Сондықтан когнитивтік сұхбат, кері аударма және шағын пилоттық зерттеу жүргізу орынды. Сандық шкаланың сенімділігімен қатар оның әр тілдік топта бір конструкцияны өлшейтіні тексерілуі керек. Сапалық зерттеуде қатысушы қолданған төл атауды сақтап, оны кейін зерттеушілік санатпен байланыстыру ұғымды сырттан таңуды азайтады.

Нәтижесінде, қазақ және қырғыз материалын салыстыру аймақты әлемдік диаспора теориясының тек «ерекше мысалы» ретінде емес, теорияны қайта қарауға мүмкіндік беретін кеңістік ретінде танытады. Мұнда шекара өзгерісі, кеңестік институционалдық мұра, туыстас тілдер, көптілділік, еңбек мобильдігі және жаңа ұлттық мемлекеттердің саясаты қатар әсер етеді. Бұл үйлесім диаспораның міндетті түрде алыс қашықтықтағы шашырау немесе біржақты отан сағынышы арқылы қалыптаспайтынын көрсетеді. Жақын географияның өзі құқықтық шекара, әртүрлі азаматтық және тең емес экономика жағдайында күрделі трансұлттық өріс тудырады. Осы ерекшелікті дәл сипаттау жалпы диаспора зерттеулеріне шекараның материалдық және символдық қызметін, көпбағытты мобильдікті және мемлекетаралық аймақтық байланыстарды тереңірек енгізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесін ұсынуда да әдіснамалық тәртіп сақталуы қажет. Қауым санына қатысты әртүрлі дерек кездессе, бір көрсеткішті «дұрыс» деп таңдамай, санақ жылы, азаматтық немесе этностық өлшемі, уақытша мигранттарды есептеу тәртібі және дерек жинау мақсаты көрсетілуі тиіс. Сұхбаттан алынған жеке пікір бүкіл диаспораның ұстанымы ретінде жалпыланбайды; оның қандай әлеуметтік позициядан айтылғаны түсіндіріледі. Кесте мен картада мемлекет атауы немесе шекара көрсету саяси дауға қатысы жоқ техникалық шешім сияқты қабылданбауы керек. Тілдік нұсқаларда этноним мен жер атауының бірізділігі сақталып, қатысушы өзін қалай атағаны құрметтеледі. Осы талаптар зерттеудің тек академиялық дәлдігін емес, зерттелетін адамдарға қатысты жауапкершілігін де күшейтеді. Нәтижесінде диаспора жөніндегі тұжырым сенсациялық немесе нормативтік бағаға емес, ашық дерек логикасына, шектеуді мойындауға және балама түсіндірмелерді салыстыруға негізделеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Посткеңестік қазақ және қырғыз диаспораларын зерттеу классикалық диаспора теориясын терістеуді емес, оны тарихи жағдайға бейімдеп толықтыруды талап етеді. Шашырау, ортақ жады және тарихи отанға бағдар сияқты белгілер талдаудың бастапқы нүктесі болып қала береді. Бірақ шекара өзгерісінен пайда болған қауымдарды кейінгі еңбек және білім көші-қоны арқылы құрылған желілерден ажыратпайынша, бұл белгілер жеткіліксіз. Конструктивистік тәсіл сәйкестіктің қалай жасалатынын, трансұлттық тәсіл шекарааралық байланыстарды, институционалдық тәсіл мемлекет пен ұйымдардың рөлін, ал цифрлық тәсіл жаңа коммуникациялық ортаны түсіндіреді.

Мақалада алты өлшемді салыстырмалы матрица ұсынылды: қалыптасу траекториясы; құқықтық мәртебе; ұйымдық инфрақұрылым; мәдени және тілдік трансмиссия; отбасылық-экономикалық желі; цифрлық қатысу. Бұл өлшемдер микро, мезо және макро деңгейлерде байланыстырылғанда ғана диаспоралық тәжірибенің күрделілігі ашылады. Қазақ және қырғыз қауымдарын тұтас ұлттық блоктар ретінде емес, ұқсас тарихи және әлеуметтік жағдайдағы топтар бойынша салыстыру орынды. Мұндай дизайн этностық айырманы құқықтық режим, әлеуметтік тап, гендер, буын және қоныстану типінің әсерінен ажыратуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің шектеуі – оның теориялық және нарративтік шолу сипатында болуы; ұсынылған модель жеке эмпирикалық жоба аясында тексерілу деңгейінде. Сондықтан келесі кезеңде бірнеше ел мен қоныстану типін қамтитын аралас әдісті зерттеу қажет. Ресми статистика, архив, құқықтық құжат, өмірбаяндық сұхбат, сауалнама, әлеуметтік желі талдауы және цифрлық этнография бір-бірін толықтыруы тиіс. Бойлық бақылау сәйкестіктің өмір кезеңі мен саяси өзгерістерге қарай қозғалысын көрсетеді. Практикалық деңгейде мұндай зерттеу мәдени бағдарламаны тек мерекелік іс-шарамен шектемей, тіл үйрету, құқықтық кеңес, жастардың білім желісі және қауіпсіз цифрлық орта сияқты нақты қажеттіліктерге бағыттауға негіз болады.

Осы бағыттағы эмпирикалық тексеру теориялық модельдің қай өлшемдері әр ортада шешуші екенін анықтап, ұғымды кейінгі салыстырмалы зерттеулер үшін одан әрі нақтылауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.

Barth, F. (Ed.). (1969). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Little, Brown.

Boboyorov, H., & Atakhanov, S. (2020). Selective memories, identities and places: Everyday security practices of the Mughat Lyulis in Osh. In M. von Boemcken, N. Bagdasarova, A. Ismailbekova, & C. Schetter (Eds.), *Surviving everyday life: The securityscapes of threatened people in Kyrgyzstan* (pp. 91–116). Bristol University Press. https://doi.org/10.46692/9781529211962.006

Brubaker, R. (2005). The “diaspora” diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, *28*(1), 1–19. https://doi.org/10.1080/0141987042000289997

Cohen, R. (2008). *Global diasporas: An introduction* (2nd ed.). Routledge.

Critelli, F. M., Lewis, L. A., Yalim, A. C., & Ibraeva, J. (2021). Labor migration and its impact on families in Kyrgyzstan: A qualitative study. *Journal of International Migration and Integration*, *22*(3), 907–928. https://doi.org/10.1007/s12134-020-00781-2

Dave, B. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power*. Routledge.

Diener, A. C. (2009). *One homeland or two? The nationalization and transnationalization of Mongolia’s Kazakhs*. Stanford University Press.

Glick Schiller, N., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Transnationalism: A new analytic framework for understanding migration. In N. Glick Schiller, L. Basch, & C. Blanc-Szanton (Eds.), *Towards a transnational perspective on migration* (pp. 1–24). New York Academy of Sciences.

Lamby, D., & Harring, M. (2024). Youth and migration in Kyrgyzstan: Between poverty migration and perspectives at home. In M. Harring (Ed.), *Growing up in times of crisis* (pp. 171–183). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-58626-2_10

Reeves, M. (2014). *Border work: Spatial lives of the state in rural Central Asia*. Cornell University Press.

Safran, W. (1991). Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, *1*(1), 83–99. https://doi.org/10.3138/diaspora.1.1.83

Schatz, E. (2004). *Modern clan politics: The power of “blood” in Kazakhstan and beyond*. University of Washington Press.

Schenk, C. (2021). The migrant other: Exclusion without nationalism? *Nationalities Papers*, *49*(3), 397–408. https://doi.org/10.1017/nps.2020.82

Tölölyan, K. (1996). Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, *5*(1), 3–36. https://doi.org/10.3138/diaspora.5.1.3

Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. Routledge.

Zharkynbekova, S., Tazhibayeva, S., Shakhputova, Z., Agabekova, Z., Azamatova, A., & Kuzar, Z. (2024). Transnational practices of Kazakh repatriates: The role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China. *Frontiers in Sociology*, *9*, Article 1452785. https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785

Алексеенко, А.Н. (2001). *Этносы Казахстана: историко-демографический справочник*. Астана: Елорда. // Alekseenko, A.N. (2001). *Jetnosy Kazahstana: istoriko-demograficheskij spravochnik*. Astana: Elorda.

Қалыш, А.Б., & Раймбекова, М.Т. (2016). *Қазақстан қырғыздары: тарихи-этнографиялық зерттеу*. Астана: In Design Studio. // Qalyş, A.B., & Raimbekova, M.T. (2016). *Qazaqstan qyrğyzdary: tarihi-etnografialyq zertteu*. Astana: In Design Studio.

Мендикулова, Г.М. (1997). *Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие*. Алматы: Ғылым. // Mendikulova, G.M. (1997). *Istoricheskie sud'by kazahskoj diaspory: proishozhdenie i razvitie*. Almaty: Ğylym.

Тощенко, Ж.Т., & Чаптыкова, Т.И. (1996). Диаспора как объект социологического исследования. *Социологические исследования*, (12), 33–42. // Toshhenko, Zh.T., & Chaptykova, T.I. (1996). Diaspora kak obekt sociologicheskogo issledovanija. *Sociologicheskie issledovanija*, (12), 33–42.

Автор туралы мәлімет

Садвакасова Жанар Амангалиевна – философия магистрі, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3621-8594

Сведения об авторе

Садвакасова Жанар Амангалиевна – магистр философии, Восточно-Казахстанский технический университет им.Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3621-8594

Information about the author

Zhanar Amangaliyevna Sadvakassova – Master of Philosophy, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3621-8594

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_13

ҒТАХР 03.61.91

Искаков Қ.А. *

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

Дәстүрлі жерлеу ғұрпындағы аманатқа жерлеу кезінде мәйіттің бұзылмауы үшін қолданылған шөп-дәрілер мен құралдар түрлері

АҢДАТПА. Мақалада қазақ қоғамындағы аманатқа жерлеу дәстүрі мәйітті уақытша сақтау, тасымалдау және ақырғы жерлеу үдерістерімен сабақтастықта қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – далалық этнографиялық материалдар мен жарияланған деректер негізінде аманатқа жерлеу кезінде мәйітті сақтаудың, бұзылудан қорғаудың және алыс қашықтыққа тасымалдаудың дәстүрлі тәсілдерін жүйелеу. Зерттеу барысында тарихи-этнографиялық, деректанулық сын, тарихи-салыстырмалы, типологиялық және функционалдық талдау әдістері, сондай-ақ жартылай құрылымданған сұхбат әдісі қолданылды. Деректерде мәйітті жылқы немесе түйе терісіне орау, тұздау, бал жағу, табиғи суықты пайдалану, қарға көму, үңгірде немесе арнайы орындарда сақтау сияқты тәсілдердің қолданылғаны анықталды. Сонымен қатар мәйітті Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне және басқа да атаулы жерлеу орындарына жеткізу әлеуметтік және материалдық тұрғыдан ауқымды ұйымдастыру жұмыстарын талап еткені анықталады. Зерттеу нәтижесінде аманатқа жерлеу мәйітті дайындау, уақытша сақтау, тасымалдау және ақырғы жерлеуден тұратын кешенді жерлеу тәжірибесі ретінде қарастырылады. Оның туындауына марқұмның өсиеті, қасиетті жерге жерленуге ұмтылыс, табиғи-маусымдық жағдайлар мен жер шалғайлығы ықпал еткені тұжырымдалады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: аманатқа жерлеу, аманат қою, жерлеу ғұрпы, мәйітті сақтау, мәйітті тасымалдау, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Бұл мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің қолдауымен AP 22682866 «XVIII-XX ғғ. қазақ халқындағы мәйітті уақытша (аманатқа) жерлеу ғұрпы» тақырыбы бойынша ҒЖБМ ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру Жас ғалым жобасы шеңберінде дайындалды.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Искаков, Қ.А. (2026). Дәстүрлі жерлеу ғұрпындағы аманатқа жерлеу кезінде мәйіттің бұзылмауы үшін қолданылған шөп-дәрілер мен құралдар түрлері. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 211–223. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_13

Мақала тарихы:
Редакцияға түсті: 12.07.2026
Жариялау туралы шешім қабылданды: 20.09.2026
Жарияланды: 30.09.2026

* Хат-хабаршы авторы: Искаков Куаныш Алдабергенович, e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz

ИскаковК.А. *

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

Виды лекарственных трав и средств, применявшихся для сохранения тела при временном погребении в традиционном погребальном обряде

АННОТАЦИЯ. В статье традиция временного захоронения (аманатқа жерлеу) в казахском обществе рассматривается во взаимосвязи с практиками временного сохранения тела, его транспортировки и окончательного погребения. Цель исследования заключается в систематизации традиционных способов сохранения тела умершего, предотвращения его разложения и транспортировки на дальние расстояния на основе полевых этнографических материалов и опубликованных источников. В исследовании применены историко-этнографический, источниковедческий, историко-сравнительный, типологический и функциональный методы анализа, а также метод полуструктурированного интервью. Источники свидетельствуют об использовании таких способов сохранения тела, как оборачивание в шкуру лошади или верблюда, засолка, применение меда и естественного холода, помещение в снег, пещеру или специально подготовленное место. Показано также, что доставка тела к мавзолею Ходжи Ахмеда Ясави в Туркестане и к другим определенным местам погребения требовала значительной социальной и материальной организации. В результате исследования традиция аманатқа жерлеу рассматривается как комплексная погребальная практика, включающая подготовку тела, временное хранение, транспортировку и окончательное погребение. Установлено, что ее формирование было обусловлено завещанием умершего, стремлением быть погребенным в сакральном месте, природно-сезонными условиями и значительной удаленностью места окончательного захоронения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: аманатқа жерлеу, отложенное захоронение, погребальный обряд, сохранение тела, транспортировка тела, мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Данная статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант №: AP22682866 «Обряд отложенного захоронения у казахов в XVIII-XX вв.»).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Искаков, К.А. (2026). Виды лекарственных трав и средств, применявшихся для сохранения тела при временном погребении в традиционном погребальном обряде. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 211–223. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_13

* Автор-корреспондент: Искаков Куаныш Алдабергенович, e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz

Kuanysh A. Iskakov*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Types of Medicinal Herbs and Means Used for Body Preservation During Temporary Burial in Traditional Mortuary Practices

ABSTRACT. The article examines the Kazakh tradition of temporary burial known as amanatqa zherleu in relation to the temporary preservation, transportation, and final burial of the deceased. The study aims to systematize traditional methods used to preserve the body, prevent decomposition, and transport the deceased over long distances on the basis of field ethnographic materials and published sources. The research employs historical-ethnographic, source-critical, historical-comparative, typological, and functional methods, as well as semi-structured interviews. The sources indicate the use of various preservation practices, including wrapping the body in freshly removed horse or camel hide, salting, applying honey, using natural cold, placing the body in snow, caves, or specially prepared locations. The study also demonstrates that transporting the deceased to the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in Turkistan and other designated burial places required considerable social and material organization. The findings suggest that amanatqa zherleu should be understood as a complex mortuary practice comprising the preparation of the body, temporary preservation, transportation, and final burial. Its development was influenced by the deceased's final wishes, the desire for burial in a sacred place, seasonal and environmental conditions, and the considerable distance to the final burial site.

KEYWORDS: amanatqa zherleu, delayed burial, burial practices, body preservation, transportation of the deceased, Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: This article has was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No: AP22682866 «The rite of deferred burial among the Kazakhs in the XVIII-XX centuries»).

FOR CITATION: Iskakov, K.A. (2026). Types of Medicinal Herbs and Means Used for Body Preservation During Temporary Burial in Traditional Mortuary Practices. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 211–223. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_13

* Corresponding author: Iskakov Kuanysh Aldabergenovich, e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz

КІРІСПЕ

XVIII-XIX ғғ. қазақтың игі жақсыларын – хан-сұлтандарын, билерін, батырларын сол замандағы пантеон саналған Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне апарып жерлеу дәстүрі болған. Мұндай жағдайда адамның қайтыс болған жері мен ақырғы жерленетін орны бір-бірінен жүздеген, кейде мың шақырымға жуық қашықтықта жатты. Сарыарқадан немесе Шығыс Қазақстаннан Түркістанға дейінгі ұзақ жолды қыс пен ерте көктемде жүріп өту қиын болатын. Қалың қар, көктемгі еріген қардың суы, өзендердің тасуы, жолдың лайсаң болуы сияқты табиғи кедергілер мәйітті бірден соңғы жерлеу орнына жеткізуге мүмкіндік бермеген. Осындай жағдайда мәйітті қолайлы мезгіл туғанға дейін уақытша сақтау қажеттілігі пайда болған. Қазақ этнографиялық дәстүрінде бұл ғұрып «аманатқа жерлеу», «аманат қою» деп аталады.

Аманатқа жерлеуді тек уақытша жерлеу рәсімі ретінде қарастырмауымыз керек. Далалық және жазба деректер мәйітті ақырғы жерлеу орнына дейін жеткізу үшін арнайы дайындау, сақтау, сыртқы орта әсерінен қорғау, тасымалдауға бейімдеу әрекеттері жасалғанын көрсетеді. Кейбір мәліметтерде ішкі ағзаларды алу, денені тұздау немесе бал жағу, жаңа сойылған малдың терісіне орау, табиғи суықты пайдалану, қар астына қою, үңгірге орналастыру тәрізді тәсілдер аталады. Сондықтан аманатқа жерлеу бір реттік ғұрып емес, бірнеше кезеңнен тұратын үдеріс болған деп қарастыруға негіз бар.

«Аманатқа жерлеу» бойынша қазақ халқының этнографиясы мен ауыз әдебиетінен көптеген деректерді келтіруге болады. Бүгінгі күні «Әзірет Сұлтан ұлттық тарихи мәдени музей қорығының» қызметкерлері әртүрлі дереккөздерге негіздеп Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жерленген тұлғалардың тізімін жасап шықты. Тізімге сәйкес олардың саны 239 адамды құрап отыр. Алайда кесене маңына бірнеше ғасыр бойы өлген адамдарды алыс-жақын жерлерден әкеліп жерлеп отырған. Жерленгендерді тізімдеп отыратын есеп кітабының немесе тіркейтін басқа да құжаттардың болмауына байланысты, аталған тізімге кесенеге жерленгендігі туралы қандайда бір дерегі бар тұлғалар енгізілгендігін ескерсек, кесенеге жерленгендердің нақты саны бұдан едәуір көп болуы мүмкін. Кеңес өкіметі кезінде кесенеге жерлеуге тыйым салынғанда түнде жасырын келіп жерлегендердің болғандығын көнекөз қариялар тілге тиек етеді. Мәйітті еліміздің орталық немесе шығыс өңірлерінен Түркістанға жеткізу үшін қолайлы мезгіл болу қажет. Қыста қалың қарда немесе көктемде өзен-көлдер тасып жатқанда жүздеген шақырым жол жүріп, мәйітті діттеген жерге жеткізу мүмкіндігі аз. Сондықтан мәйітті қолайлы мезгілге дейін сақтап, аманатқа жерлеген. Аманатқа жерлеу кезінде мәйіттің бұзылмауы үшін бірқатар шаралар жасалған. Аманатқа қоюды жерлеу ғұрпымен ғана емес, бұл ғұрыпты тарихи-этнологиялық тұрғыдан зерттеу маңызды болып табылады.

Қазақ халқында аманатқа жерлеу ғұрпы соңғы жылдары ғана ғылыми мақалаларда көрініс табуда. Жазба деректер мен бұрын жарияланған мақалаларда қазақ халқында аманатқа жерлеу түрі болғандығы туралы қысқаша аталып, баспасөз беттерінде көпшілік сипаттағы жарияланған материалдар болмаса, бұл тақырыпта арнайы зерттеулер жүргізілмегенін байқаймыз. Шетелдік зерттеулерде де уақытша жерлеу (delayed burial) тәжірибесі болғанын салыстырып қарауға болады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақаланың деректік эмпирикалық базасын әр кездерде жарияланған еңбектер мен 2024-26 жж. Түркістан, Ақмола, Абай және Шығыс Қазақстан облыстарында жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция барысында жинақталған ауызша деректер құрайды.

Зерттеу жұмысында тарихи-этнографиялық сапалық зерттеу, деректанулық сын, тарихи салыстырмалы, типологиялық және функционалдық талдау әдістері қолданылды.

Далалық зерттеу жұмыстарында жартылай құрылымданған сұхбат әдісі қолданылды. Өлкетанушылар, жергілікті көнекөз қариялар, тарихи тұлғалардың ұрпақтарынан сұхбат нәтижелері аманатқа жерлеудің орындалуын зерделеуге мүмкіндік берді. Этикалық тұрғыдан мәлімет берушілердің есімдері қысқартылып берілді.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Халықаралық археологиялық және антропологиялық әдебиетте ақырғы жерлеуді уақыт жағынан кейінге қалдыру «уақытша жерлеу» (delayed burial) терминімен беріледі. Оны қайта жерлеу (secondary burial) ұғымынан ажырату қажет. Қайта жерлеу көп жағдайда мәйіттің жұмсақ тіндері ыдырап, сүйектері бөлінгеннен кейін олардың қайта жиналып, басқа жерге жерленуін білдіреді. Мысалы, Оңтүстік Италиядағы тарихи жерлеулерді зерттеген А. Форначари және әріптестері қайта жерлеу дәстүрінде мәйіттің ыдырауы бақыланып, дене қаңқаға айналғаннан кейін сүйектердің соңғы орнына көшірілетінін көрсетеді (Fornaciari et al., 2010). Ал, Кнюзель уақытша жерлеудің бірнеше себептерін атап өтеді. Уақытша жерлеу өлімнен кейінгі кезеңді қамтиды, бұл уақытта мәйіт жерлеу рәсімі жүзеге асқанға дейін көмілмей сақталады. Жерлеудің кешіктірілуі әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін: мәйітті дайындау (мысалы, мумиялау немесе кептіру мақсатындағы ашық сақтау); адамның алыста қайтыс болуы; билік сабақтастығын қамтамасыз етуге бағытталған саяси әрекеттер; немесе жоспарланған, бірақ орындалмай қалған жерлеу рәсімдері. Мұндай жағдайлар әсіресе шайқаста қаза тапқан адамдарға қатысты жиі кездескен, өйткені олардың денелері кейде ұзақ уақыт бойы ұрыс алаңында жерленбей қалған (Knüsel, 2014). Қазақта аманатқа жерлеу ғұрпының мәні мәйіттің ыдырауын күтіп, сүйектерін қайта жерлеу емес, керісінше оның денесін мүмкіндігінше тұтас сақтап, ақырғы жерлеу орнына жеткізу болған.

Уақытша жерлеу тәжірибесінің мазмұны әртүрлі мәдениеттерде бірдей емес. Мысалы, Моче мәдениетінің археологиялық материалдарын талдаған Ж.-Ф. Миллер кейбір мәйіттердің бірден қабірге қойылмай, келесі ғұрыптарға дейін сақталғанын анықтаған. Бұл зерттеу уақытша сақтау мен кейінгі жерлеудің жерлеу рәсімдерінің дербес кезеңдері болуы мүмкін екенін көрсетеді (Millaire, 2004). Қазақтың аманатқа жерлеуінде уақытша сақтау түпкі мақсат болған жоқ; ол маркұмды белгілі бір соңғы жерлеу орнына жеткізуге мүмкіндік беретін аралық кезең қызметін атқарған.

Қазақтың игі-жақсыларының ақырғы жерлеу орны ретінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі таңдалғаны киелі кеңістікпен яғни әулиенің жерлеу орнымен байланыстыруға болады. Әзірет Сұлтан кесенесі діни, мемориалдық және әлеуметтік мәртебесі жоғары сакральды кеңістік болған. Әулиелердің жанына жерлеу тәжірибесі исламтану, антропология және дін тарихы саласындағы ғалымдардың назарын бұрыннан аударып келеді. Бұл құбылыс мұсылман әлемінің көптеген аймақтарында, Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстан бастап Орталық Азия мен Оңтүстік Азияға дейін кең таралғанымен, оның діни мәні, тарихи бастаулары және әлеуметтік қызметі жөнінде ортақ ғылыми тұжырым жоқ (DeWeese, 2000; Eickelman, 1976; Hoffman, 2001).

Ислам дінінде әулиелер құдайдың сүйікті құлдары саналғандықтан әулиелердің мазарларына зиярат ету және олардың жанына жерлену олардың қасиеті тиеді және ақіретте шапағатшы болады деген сенімге негізделген (Radtke, 2002). Сопылықты зерттеуші ғалымдар әулиенің жанына жерлеу тәжірибесін исламдағы әулиелік ілімі аясында түсіндіру қажет деп санайды. Бұл түсінік бойынша әулиелер рухани тұрғыдан тірі болып қала береді және Құдайдың берекесін жеткізуші делдал ретінде әрекет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, әулиенің жанына жерлену әулиеге табыну емес, керісінше, оның берекесі арқылы Алланың рақымынан үміт ету ретінде түсіндіріледі (Eickelman, 1976; Hoffman, 2001). Корнелл, Ейкельман және Девизи сияқты зерттеушілер мұндай сенімдердің көптеген мұсылман қоғамдарында исламдық діни өмірдің тарихи тұрғыдан маңызды құрамдас бөлігі болғанын көрсетеді (DeWeese, 2000; Eickelman, 1976; Hoffman, 2001).

Өзбекстанда мұндай жерлеу орындарының қатарында Чокардизадағы имам Матуриди кесенесін айтуға болады. Сондай-ақ Самарқандтағы Құсам ибн Аббастың кесенесі (VII ғ.) маңында адамдар жерленіп, X-XI ғасырлардан бастап Шах-и Зинда кешені қалыптасты (Malikov, 2010). Аталған әулиелердің кесенелері үлкен кешенге айналып кеткен жағдайлар басқа да мұсылман елдерінде де кездеседі.

Әлемнің діни мәдениеттерінде де қасиетті тұлғаның денесі немесе қабіріне жақын болу ерекше рухани мәнге ие болған. Христиан дініндегі әулиенің жанына жерлеу (ad sanctos) және

буддалық қасиетті реликвиялардың айналасына жерлеу мысалдары осы құбылыстың салыстырмалы параллельдерін көрсетеді.

Әулиенің жанына жерлеу христиандарда да кеңінен таралған. Браун бұл құбылысты әулиелермен көзі тірісінде көрші болғаны тәрізді ана дүниеде де көрші болуды қалағандықтан туындаған дейді (Браун, 2004).

Христиан дініндегі әулиенің жанына жерлеу және буддалық қасиетті жәдігерлер маңына жерлеу тәжірибелері қасиетті тұлғаның физикалық қалдығы (мәйіті, қаңқасы) орналасқан кеңістік ерекше сакральды мәртебеге ие деген сенім қалыптасқан. Христиандық дәстүрде әулиелер құдай мен адамдар арасындағы рухани делдал ретінде қабылданып, олардың құдайға жақындығы мен ғажайыптар жасау қабілеті ерекше мәнге ие болған (Sigurðsson, 2025). Осыған байланысты әулиемен рухани байланыс орнату, оның атымен шіркеу салу, сондай-ақ әулиенің қабіріне жақын жерлену діни тәжірибенің маңызды бөлігіне айналды. Антикалық кезеңнен бастап христиандардың әулиелер арасында немесе әулиелердің жанында жерленуге ұмтылуы қасиетті тұлғаға физикалық жақындық адамның о дүниелік тағдырына оң ықпал етеді деген түсінікпен байланысты болды.

Мұндай құбылыс тек мұсылмандық және христиандық мәдениетпен шектелмейді. Шопен Үндістандағы буддалық ескерткіштерді талдай отырып, Будданың қасиетті қалдықтары сақталған негізгі ступалардың айналасында көптеген шағын жерлеу ступаларының орналасуын христиандықтағы әулиенің жанына жерлеу тәжірибесімен салыстырады. Оның пікірінше, қасиетті тұлғаның физикалық қалдығына жақын жерленуге деген ұмтылыс әртүрлі діни дәстүрлерде кездесетін кең таралған діни құбылыс болып табылады (Schopen, 1987).

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ қоғамындағы беделді тұлғаларды, билерді, батырларды алыс аймақтардан Түркістанға жеткізіп, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен оның айналасына жерлеу дәстүрін де салыстырмалы тұрғыдан қарастыруға болады. Бұл жерде христиандық әулиенің жанына жерлеу дәстүрі мен қазақтың Түркістанға жерлеу тәжірибесін тарихи тұрғыдан тікелей байланыстырып отырған жоқпыз, олардың сакральды мекенге деген ортақ ұмтылысына назар аударғымыз келеді. Яғни қасиетті тұлғаға немесе оның жерленген орнына жақын болу қайтыс болған адам үшін ерекше рухани мәнге ие деген түсінік әртүрлі мәдениеттерде өзіндік сипатта көрініс тапқан (Schopen, 1987; Sigurðsson, 2025).

Аманатқа жерлеудің қалыптасуына төрт фактордың қатар әсер еткенін байқауға болады: марқұмның аманаты; ақырғы жерлеу орнының діни немесе әлеуметтік маңызы; табиғи-маусымдық кедергілер; алыс қашықтыққа тасымалдау қажеттілігі. Кей жағдайда осы факторлардың барлығы бір мезгілде көрінген. Осыған байланысты аманатқа жерлеуді шартты түрде төрт кезеңге бөлуге болады: мәйітті дайындау – уақытша сақтау немесе аманатқа қою – тасымалдау – ақырғы жерлеу.

Аманат. Аманатқа жерлеуге себептің бірі дүниеден өткен адамның көзі тірісінде өзін белгілі кесенеге апарып жерлеу туралы аманаты. Қазақ халқы аманатқа берік болған, аманатты орындамаса қиянат деп есептеген. Сондықтан кейбір тарихи тұлғалардың өз денесін Түркістанға немесе ата-баба қорымына апарып жерлеуді өсиет етуі аманатқа қоюға тікелей негіз болған. Бабыр би туралы ауызша деректе оның көктемгі уақытта Түркістанға жол жабық болатынын алдын ала болжап, жер аяғы кеңейгенше денесін уақытша сақтауды аманат еткені айтылады. Кейін жол ашылғанда оның денесі Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жеткізілген (Искаков, 2024–2026).

Бөгенбай батырды кесенеге жерлеу туралы шешімді Абылай хан қабылдағаны деректерден белгілі. Бұл Бөгенбай батырдың қазақ тарихында алатын орнының ерекше екендігін көрсетеді.

Мәйітті дайындау. Э. Бреннер мәйітті сақтау тәсілдерін табиғи және жасанды деп ажыратады. Табиғи сақталуға мұз, құрғақ суық немесе құрғақ ыстық жағдайындағы сусыздану және топырақтың ерекше қасиеттерді жатқызады. Жасанды тәсілдерге жылу немесе суық қолдану, денені құрғату, тұзды ерітінділерге салу, арнайы заттармен өңдеу, ішкі ағзаларды алу және әртүрлі бальзамдау әдістерін кіргізеді. Ежелгі Мысырдағы күрделі мумиялау

технологиясында натрон, шөптер, самырсын майы, ағаш шайырлары, хош иісті заттар, шайырлы қоспалар пайдаланылып, ішкі ағзаларды шығару маңызды кезеңдердің біріне айналғандығын жазады (Brenner, 2014).

Бұл мәселеде Осман империясының тәжірибесі ерекше қызығушылық тудырады. Осман империясының X-шы сұлтаны Қануни Сүлеймен I 1566 жылы Сигетвар жорығында қайтыс болған. Оның ішкі ағзалары сол жерде жерленген деген пікір таралғанымен, қазіргі зерттеушілер бұған сақтықпен қарайды. Ватин Сүлейменнің денесін толық ашып, ішкі ағзаларын алып тастау ықтималдығын төмен деп санайды және мәйіттің хош иісті заттар мен майланған маталардың көмегімен жеңіл түрде өңделген болуы мүмкін екенін көрсетеді (Vatin, 2017)

Ішкі ағзаларды алу әлемдік бальзамдау тарихында жақсы белгілі. Бреннердің зерттеуінде ежелгі Мысырда evisceration, яғни ішкі ағзаларды шығару мәйітті ұзақ мерзімге сақтауға арналған күрделі технологияның негізгі элементтерінің бірі болғаны көрсетіледі (Brenner, 2014).

Мәйітті ұзақ жолға алып жүру үшін оған дейін бірқалыпты дұрыс сақтап, бұзылмауының алдын алатын шаралар жасалуы керек. Мәйіттің бұзылуы жұмсақ тіндерден басталатын болғандықтан, алдымен мәйіттің ішкі ағзаларын алып тастайды. Әнет бабаның ішкі құрылысын алып бөлек жерлегендігі туралы дерек бар (Жанболатұлы, 2004). Мамай батыр 1806 жылы күзде 97 жасында қайтыс болған. Дүниеден өтер шағында өзінің жүрегін туған жеріне, ал мүрдесін Әзіретке жерлеуді өсиет еткен. Батырдың жүрегі (ішкі құрылысы) туған жеріне Орда тауының етегіне жерленді. Ал сүйегі (денесі) сөреге қойылып, қар еріп жол ашылған соң Әзірет Сұлтан кесенесіне апарып жерленген (Бегалин, 2009).

Ішкі ағзаларды бөлек жерлеу жөніндегі тарихи мәліметтерді екі қырынан қарастырған жөн: біріншісі – мәйітті сақтаудың практикалық қажеттілігі; екіншісі – марқұмның белгілі бір дене бөлігін қайтыс болған жермен немесе туған жермен байланыстырудың символдық мәні. Екінші жағдайды жоғарыда айтылған Мамай батырдың жүрегін туған жерге қалдыру жөніндегі аманатынан көре аламыз (Қари, 2014).

Сақтау. Деректерде аманатқа жерлеу кезінде мәйітті қалай сақтаудың бірнеше жолы және орындары айтылады. Олардың ішінде мәйітті жаңа сойылған жылқының немесе түйенің терісіне орап, ауа кірмейтіндей етіп майлаған. Тағы бір жолы – мәйітті тұздау және сүрлеу деп көрсетіледі.

Ал мәйітті сақтау орындарына келсек, деректерге сәйкес арнайы киіз үй тігіп, ағашқа іліп, қарға көміп немесе салқын үңгірдің ішінде сақтаған.

Қазыбек бидің мәйітін ақ матаға орап бал жағып, жаңа сойылған жылқының терісіне орап, сыртынан ауа кірмейтіндей етіп тағы бал жаққан деген деректер келтіріледі. Бал жағып мәйітті сақтау басқа халықтарда да кездесетін ежелден қолданылатын әдіс. Оның белгілі мысалы ретінде Александр Македонский Вавилонда қайтыс болғаннан кейін оның денесін балмен бальзамдап, ұзақ жолға дайындағандығын келтіруге болады (Brenner, 2014). Эфиоптықтар патшаларының мәйітін бал жағып сақтағаны туралы да жазылады (Смирнов, 1997). Балдың жақсы сақтаушы зат (консервант) екендігін ирактық ғалымдар жүктілік кезінде шетінеп кеткен шараналарға жүргізген зерттеу нәтижесінде дәлелдеген (Sharquie & Najim, 2004).

Наймантай батырдың мәйітін Балқаштан Түркістанға жеткізу үшін киізге орап, тұз сеуіп жеткізгендігі айтылады (Арынова, 2012). Бреннердің шолуында тұзды ерітінділерге салу да мәйітті жасанды сақтау тәсілдерінің қатарына енгізіледі. Бұл мәйітті белгілі уақыт ішінде сақтауға көмектесе алатындығы айтылады. (Brenner, 2014).

Бұл жағдайда қазақтың көшпелі тұрмысындағы етті тұздау, сүрлеу және кептіру тәжірибесінің жалпы тұрмыстық біліммен сабақтастығын да назардан шығармауымыз керек. Етті ұзақ уақыт сақтау үшін желге қақтап кептіріп пайдаланған халықтар тұздың, желдің органикалық тінге әсері атадан балаға беріліп, ежелден белгілі болуы заңды.

Қырғыз халқында да аманатқа жерлеу кездеседі. Ғалым Т. Баялиева адам қыста дүниеден өткен жағдайда оны кебіндеп, түйенің терісіне орап тігіп, биік ағашқа немесе арнайы қойылған

бағаналарға іліп қоятындығын жазады. Мүрде жол түсіп, жерлеуге мүмкіндік ашылғанға дейін ілініп тұрған. Мүрдені ақырғы жерлеу кезінде оралған терісімен бірге жерлеген (Баялиева, 1972). О. Дастановтың еңбегінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қарсы алдында Рабиға Бегім сұлтанның кесенесінде қара теріге оралған төрт адамның мүрдесі жатқандығы, тері шірімегендігі, тіпті түсін де өзгертпегендігі айтылады (Дастанов, 1967). Осыған қарап бұл мүрделердің ұзақ жолға дайындалғанын немесе уақытша қою кезінде сақтау шаралары жасалғандығын көруге болады. Тіпті ақырғы жерлеуден кейін де тері қабаты бұзылмаған. Осыған ұқсас деректе Қазы батыр туралы айтылады. Қазы батыр қазіргі Ақмола облысында Ақкөл-Атбасар тас жолының бойында, бұрынғы Дөңгелекқау деген жерге аманатқа қойылған. Қолайлы жағдай болғанда Әзірет Сұлтан кесенесіне апарып жерлеу көзделген. Алайда кейбір жағдайларға (соғыс жағдайларына) байланысты сол жерде жерленіп қалған (Бектұров, 2002; Искаков, 2024–2026).

Табын Сәрке батырды Ұлытау жерінде түйенің терісіне орап, аманатқа қойған. Кейін Қорқыт ата қорымына әкеліп жерлеген. Ауызша деректерге сүйенсек, жерлейтін кезде теріні ашып қарағанда самайы ғана аздап бұзылып, шашы түсе бастаған екен (Искаков, 2024–2026).

Ұлытау жерінде билік еткен Бабыр би 1864 жылы көктемге қарай қайтыс болады. Бабыр би дүниеден өтерінде жақындарына: «Мен дүниеден озғанда, Түркістанға жол болмас, жер аяғы кеңейгенше денемді құрымға орап, аманаттап қоярсыңдар... Иншалла, денем бұзыла қоймас, тек оң жақ жауырынымның сыртында болар болмас қарайған білінер. Бір кәпірдің қолы тиіп еді. Басқа жерім бұзылмас» деп өсиет етеді. Көктемгі көксоқта кезеңінде өзен тасып, жол болмағандықтан, мүрдесі Жетіқаз өзенінің бойына уақытша аманаттап қойылады. Жер аяғы кеңейген соң, денесі Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі қабырханаға апарылып жерленді (Искаков, 2024–2026). Жетіқаз өзенінің бойында бидің аманат қойылған орнына бүгінгі күні ұрпақтары ескерткіш орнатқан (Сур. 1).

Сурет 1. *Бабыр биді аманатқа қойған жердегі ескерткіш*

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйенетін болсақ, мәйітті негізінен жаңа сойылған жылқы немесе түйенің терісіне орап сақтаған.

Осман сұлтандарына қатысты материалда табиғи суықтың пайдаланылғаны белгілі. Ватиннің мәліметі бойынша 1574 жылы Селим II-нің денесі оның мұрагері Мурад III келгенге дейін мұзда сақталған (Vatin, 2017).

Аманатқа жерлеу мен жоғарыда аталған басқа мысалдар ислам қоғамында мәйітті мүмкіндігінше тез жерлеу қажет болғанымен, саяси немесе практикалық қажеттілік туғанда денені белгілі уақытқа сақтау амалдары қолданылғанын көрсетеді (Vatin, 2017).

Тасымалдау. Ғалымдар мәйітті жөнелту артында қалған туыстарының ісі екендігін алға тартады, алайда қазақтың салтында бұл міндет руластарының мойнында болған. Сондықтан мәйітті адамның көзі тірі кезіндегі аманат еткен жеріне апарып жерлеу руластарының міндеті болды. Әзірет Сұлтан кесенесіне көп жағдайда беделді тұлғаларды апарып жерлегендігін ескерсек, мәйітті Түркістанға жеткізу тек ұрпақтарының қолынан келетін шаруа емес, сондықтан оны ру болып атқарған. Ауызша деректерге сәйкес Әзіретке мәйітті бір ауыл адам болып алып баратын. Қожаларға беретін сый-сыяпаттары бар, атаулы малын, апталап, айлап жүретін жолындағы азық малын айдап баратын болған. Қазыбек батырды Тайкелтір би бастаған игі жақсылар, Бөгенбай батырды Тұраналы мен Айтбай Аткелтіруұлы, Әнет бабаны Көкенай батыр бастаған бір топ адам, ал Қазыбек биді жеткізуде елу жігіт алып барғандығы да айтылады. Келесі бір мысал, Мамай батырды аманатқа қойылған жерінен қар еріп, жол ашылғанда киіз үй шаңырағын аударып жасалған арнайы зембілге салып көтерген. Жүз салт аттының сүйемелдеуімен ат үстінде көтеріп, Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жеткізіп жерлегендігі аталады (Қари, 2014).

Сурет 2. *Түйемен өлікті жөнелту.*
(Қазақтың этнографиялық категориялар ..., 2017)

Далалық материалдарға сәйкес Қазыбек бидің мүрдесін күндіз құдыққа сақтап, түнде ғана жүріп отырған. Бірнеше жігіт топтың алдында оза жүріп отырып, құдық тауып, дайындап отырған (Искаков, 2024–2026).

XX ғасырдың 20 жылдарында Доңызтау, Үстірттен ауа көшкен ел арып-ашып Арал теңізінің жағасына келеді. Ауызша деректерге сүйенсек, осы көште Табын, Қаражон Ерназар

бидің інісі Танабай Арал жағасына келгенде қайтыс болады. Бұл Ерназар бидің ауылы Арал жағалауына күзге қарай көшіп келіп, сонда балық аулап күн көріп отырған кезі. Қыс мезгілінде қайтыс болған Танабайдың мәйітін Ерназардың ауылы көктем шыққанша сақтап, көктемде Кіші Жыбысқыға Доңызтау Үстіртке алып кетіп жерлеген. Сонда Ерназар бидің інісі Танабайдың денесі көктемге дейін бұзылмай сақталғанын қариялардың аузынан естігенін айтады. Оны тасымалдағанда арнайы жылқыға артып, әр жерде тоқтағанда мәйітті арнап тігілген үйде қондырып отырған (Искаков, 2024–2026) (Сур. 2.).

Қазақта түзде оқыс жағдайда қайтыс болған адамның мәйітін мәйітағашпен өз атының еріне отырғызып жеткізген (Сур. 3.). Мәйітағаш үшін өсіп тұрған кез-келген тал, ағаштың бір басы аша келген, екінші басы түзу, жуандығы шамамен білектей жерінен төрт ағаш қиылып дайындалған. Оның бірінің ұзындығы мәйітті ерге отырғызғанда тамағынан ердің қасына дейін, ал екеуі қолтық астынан үзеңгіге тірелетіндей, сондай-ақ соңғысы ердің артқы қасынан тамақ астынан келген ағашқа бекіте алатындай мөлшерде болған. Түзде жүргенде аяқ астынан арбаның табылмауы мүмкін. Өлген адамның денесі босағасын атпен алып жүру ыңғайсыз, алдыға өңгеріп алып жүру құрметсіздік болып есептеледі. Сондай жағдайда мәйітағаш өте қолайлы шешім болып табылады (Исабеков, 2017, 333–334-б.). Фиельструп қырғыздарда мәйітті мәйітағашқа ұқсатып, ерге ағашпен отырғызып тасымалдау болғаны туралы жазады (Фиельструп, 2002).

Сурет 3. *Мәйітағаш. (Исабеков, 2017, 333-б.)*

Ақырғы жерлеу. Ф.А. Фиельструп аманатқа жерлеу ғұрпына тоқтала келе, аманатқа жерлеген жағдайда жаназа және басқа да барлық ғұрыптар бірінші жерлеу кезінде орындалатындығын айтады. Екінші жерлеу кезінде ешқандай ғұрып жасалмайтындығын айтады (Фиельструп, 2002). Далалық зерттеу барысында мәлімет берушілердің деректеріне сәйкес Әзірет Сұлтан кесенесінде мәйіттерді жерлеу дүйсенбі және жұма күндері жүргізілетін болған. Себебі жоғарыда айтқанымыздай аманатқа жерленген тұлғалармен бірге соятын малдарын айдап апарып, жерлеу кезінде ас берілген. Бір күнде бірнеше адамды жерлегендіктен сойылған мал еті желінбей ысырап болуы мүмкін. Сондықтан жұма намазға жақын жерлердегі ауылдардан жұрт жиылғанда жерлеу жүргізілген. Аста желінбей қалған ет сол қауымға таратылатын. Жазды күндері кесенеге әкелінген мүрделер бірден жерленбей кесене ішінде кезек күтіп жататын жағдайлар да болған. Кесенеге жерлеуді тоқтату туралы өкім шығарылғанда осы желеу болған. Яғни жиылып жатқан мәйіттерден иіс шығады деп, кесенеге жерлеуге тиым салынған (Сәдірбекұлы, 2021).

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу қазақ қоғамындағы аманатқа жерлеудің мәйітті уақытша қоюмен ғана шектелмей, оны ақырғы жерлеу орнына жеткізуге дейінгі өзара байланысты бірнеше кезеңдерден тұратын күрделі жерлеу тәжірибесі болғанын көрсетеді. Оның қалыптасуына

маркұмның өсиеті, қасиетті немесе атаулы жерге жерлеуге деген ұмтылыс, табиғи-маусымдық жағдайлар және алыс қашықтыққа тасымалдау қажеттілігі әсер еткен. Әсіресе Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жеткізу үшін мәйітті белгілі бір уақыт аралығында сақтау қажеттілігі арнайы практикалық тәсілдердің қолданылуына себеп болған.

Жазба және далалық этнографиялық деректер мәйітті сақтаудың ішкі ағзаларды алу, жылқы немесе түйе терісіне орау, тұздау, бал жағу, табиғи суықты пайдалану, қарға көму, үңгірде немесе арнайы орындарда сақтау сияқты тәсілдері болғанын айқындады. Сонымен қатар мәйітті алыс қашықтыққа жеткізу арнайы ұйымдастыруды талап етіп, оған туыстары мен руластары қатысқан, жолға қажетті материалдық ресурстар мен тасымалдау құралдары дайындалған. Осы тұрғыдан аманатқа жерлеу мәйітті дайындау, уақытша сақтау, тасымалдау және ақырғы жерлеуден тұратын біртұтас жерлеу циклі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне және оның маңына жерлеу дәстүрі қасиетті тұлғаның жерленген орнына жақын болуға ұмтылудың кеңірек мәдени құбылыстары аясында салыстырмалы түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Алайда бұл ұқсастықтар тікелей тарихи сабақтастықты білдірмейді. Қазақ қоғамындағы аманатқа жерлеу дәстүрі қасиетті кеңістік туралы түсініктерді, маркұмның аманатын орындауға бағытталған туыстық міндеттерді, табиғи ортаға бейімделу тәжірибесін және мәйітті сақтау мен тасымалдауға қатысты эмпирикалық білімді өзара сабақтастыратын ерекше тарихи-этнографиялық құбылыс болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Brenner, E. (2014). Human body preservation – old and new techniques. *Journal of Anatomy*, *224*(3), 316–344. https://doi.org/10.1111/joa.12160

DeWeese, D. (2000). Sacred places and ‘public’ narratives: The shrine of Ahmad Yasavi in hagiographical traditions of the Yasavi Sufi order, 16th–17th centuries. *The Muslim World*, *90*(3–4), 353–376. https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2000.tb03695.x

Eickelman, D. F. (1976). *Moroccan Islam: Tradition and society in a pilgrimage center*. University of Texas Press. https://doi.org/10.7560/750258

Fornaciari, A., Giuffra, V., & Pezzini, F. (2010). Secondary burial and mummification practices in the Kingdom of the Two Sicilies. *Mortality*, *15*(3), 223–249. https://doi.org/10.1080/13576275.2010.496616

Hoffman, V. J. (2001). [Review of the book *Realm of the saint: Power and authority in Moroccan Sufism*, by V. J. Cornell]. *International Journal of Middle East Studies*, *33*(2), 309–311. https://doi.org/10.1017/S0020743801302064

Knüsel, C. J. (2014). Crouching in fear: Terms of engagement for funerary remains. *Journal of Social Archaeology*, *14*(1), 26–58. https://doi.org/10.1177/1469605313518869

Malikov, A. (2010). Thought short report: The cult of saints and shrines in Samarqand province of Uzbekistan. *International Journal of Modern Anthropology*, *1*(3), 116–124. https://doi.org/10.4314/ijma.v1i3.60338

Millaire, J.-F. (2004). The manipulation of human remains in Moche society: Delayed burials, grave reopening, and secondary offerings of human bones on the Peruvian north coast. *Latin American Antiquity*, *15*(4), 371–388. https://doi.org/10.2307/4141584

Radtke, B. (2002). Walī. In P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, & W. P. Heinrichs (Eds.), *The encyclopaedia of Islam* (New ed., Vol. 11, pp. 109–112). Brill.

Schopen, G. (1987). Burial ‘ad sanctos’ and the physical presence of the Buddha in early Indian Buddhism: A study in the archeology of religions. *Religion*, *17*(3), 193–225. https://doi.org/10.1016/0048-721X(87)90116-3

Sharquie, K. E., & Najim, R. A. (2004). Embalming with honey. *Saudi Medical Journal*, *25*(11), 1755–1756. https://doi.org/10.15537/1658-3175.2688

Sigurðsson, J. V. (2025). Friendship in the High Middle Ages: Not an emotion, but full of emotion. *Journal of Medieval History*, *51*(4), 530–544. https://doi.org/10.1080/03044181.2025.2532737

Vatin, N. (2017, June 5). The death of Ottoman sultans. *Politika*. https://www.politika.io/en/notice/the-death-of-ottoman-sultans

Арынова, Д. (2012). Тарақты Наймантай батыр. *Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері: конференция материалдары*, (4–5), 86–92. // Arynova, D. (2012). Taraqty Naimantai batyr. *Qoja Ahmet Iasaui mūrasy men ılımınıñ zerttelu mäseleleri: konferentsiia materialdary*, (4–5), 86–92.

Баялиева, Т. (1972). *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. Фрунзе: Илим. // Bajalieva, T. (1972). *Doislamskie verovanija i ih perezhitki u kirgizov*. Frunze: Ilim.

Бегалин, К. (2009). Мамай батыр из рода Тобыкты. *Nomad Kazakhstan*, (5). // Begalin, K. (2009). Mamaj batyr iz roda Tobykty. *Nomad Kazakhstan*, (5).

Бектұров, Ж. (2002). *Енеден ерте айрылған тұл секілді...* Алматы: Қазақстан баспа үйі. // Bektūrov, J. (2002). *Eneden erte airylğan tūl sekıldı...* Almaty: Qazaqstan baspa üii.

Браун, П. (2004). *Культ святых. Его становление и роль в латинском христианстве* (В. Петров, пер.). Москва: РОССПЭН. // Braun, P. (2004). *Kul't svjatyh. Ego stanovlenie i rol' v latinskom hristianstve* (V. Petrov, per.). Moskva: ROSSPJeN.

Дастанов, О. (1967). *Әулие жерлер туралы шындық*. Алматы: Қазақстан. // Dastanov, O. (1967). *Äulie jerler turaly şyndyq*. Almaty: Qazaqstan.

Жанболатұлы, М. (2004). *Тобықты-Шыңғыстау шежіресі*. Алматы. // Janbolatūly, M. (2004). *Tobyqty-Şyñğystau şejıresı*. Almaty.

Исабеков, Ж. (2017). Мәйітағаш. *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия* (4-т.). Алматы: АлемДаму Интеграция. // Isabekov, J. (2017). Mäiıtağaş. *Qazaqtyñ etnografiialyq kategoriialar, ūğymdar men ataularynyñ dästürlı jüiesı: entsiklopediia* (4-t.). Almaty: AlemDamu Integratsiia.

Искаков, К.А. (2024–2026). *Түркістан, Ақмола, Абай және Шығыс Қазақстан облыстарында жүргізілген далалық этнографиялық экспедиция күнделіктері* [Жарияланбаған далалық материалдар]. Автордың жеке архиві, Астана, Қазақстан. // Iskakov, K.A. (2024–2026). *Türkıstan, Aqmola, Abai jäne Şyğys Qazaqstan oblystarynda jürgızılgen dalalyq etnografiialyq ekspeditsiia kündelikterı* [Jariialanbağan dalalyq materialdar]. Avtordyñ jeke arhivı, Astana, Qazaqstan.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия (4-т.). (2017). Алматы: АлемДаму Интеграция. // *Qazaqtyñ etnografiialyq kategoriialar, ūğymdar men ataularynyñ dästürlı jüiesı: entsiklopediia* (4-t.). (2017). Almaty: AlemDamu Integratsiia.

Қари, Қ. (2014). Мамай батыр. *Ясауи әлемі*, 2(14), 74–84. // Qari, Q. (2014). Mamai batyr. *Iasaui älemı*, 2(14), 74–84.

Сәдірбекұлы, Н. (2021). *Әзірет Сұлтан кесенесі ішіне қай уақыттан бастап жерлеу тоқтатылды?* https://kozhalar.kz/20219775-aziret-sultan-kesenesi-ishine-qaj-uaqyttan-bastap-zherleu-toqtatyldy // Sädırbekūly, N. (2021). *Äzıret Sūltan kesenesı ışına qai uaqyttan bastap jerleu toqtatyldy?* https://kozhalar.kz/20219775-aziret-sultan-kesenesi-ishine-qaj-uaqyttan-bastap-zherleu-toqtatyldy

Смирнов, Ю.А. (1997). *Лабиринт: морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь*. Москва: Восточная литература РАН. // Smirnov, Ju.A. (1997). *Labirint: morfologija prednamerennogo pogrebenija. Issledovanie, teksty, slovar'*. Moskva: Vostochnaja literatura RAN.

Фиельструп, Ф.А. (2002). *Из обрядовой жизни киргизов начала XX века*. Москва: Наука. // Fiel'strup, F.A. (2002). *Iz obrjadovoj zhizni kirgizov nachala XX veka*. Moskva: Nauka.

Автор туралы мәлімет

Искаков Куаныш Алдабергенович, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2409-8068

Сведения об авторе

Искаков Куаныш Алдабергенович, PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2409-8068

Information about the author

Iskakov Kuanysh – PhD, Master of Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan, e-mail: iskakov_ka_2@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2409-8068

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_14

ҒТАХР 03.91

Әбдіманап Д.Ғ., Ильясова З.С.*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

Израиль мен АҚШ стратегиялық қатынастарының тарихы

АҢДАТПА. Мақалада Израиль мен Америка Құрама Штаттары арасындағы стратегиялық қатынастардың 1948–2020 жылдардағы қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты дипломатиялық танудың ұзақ мерзімді қауіпсіздік серіктестігіне айналуын және саяси келіспеушіліктер жағдайында ынтымақтастықтың сақталу себептерін анықтау болып табылады. Тарихи салыстыру, үдерісті кезеңдер бойынша қадағалау және ресми құжаттарды сыни талдау әдістері қолданылды. Деректік негізді ғылыми еңбектер, дипломатиялық тарих материалдары, екіжақты меморандумдар, сауда келісімдері және халықаралық ұйымдардың құжаттары құрайды. Талдау 1948 жылғы тану бірден әскери одақ қалыптастырмағанын, ал 1967 және 1973 жылдардағы соғыстар қауіпсіздік ынтымақтастығын тереңдеткенін көрсетеді. Кэмп-Дэвид келіссөздері американдық делдалдықтың маңызын айқындаса, кейінгі стратегиялық және экономикалық келісімдер қатынастардың институционалдық негізін кеңейтті. Қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін серіктестік бейбіт реттеу мен аймақтық қауіпсіздік міндеттеріне бейімделді. Иранның ядролық бағдарламасы және Палестина мәселесі жөніндегі қайшылықтар тараптардың қауіпсіздік басымдықтары толық сәйкес келмейтінін көрсетті. Негізгі қорытынды бойынша, қатынастардың тұрақтылығы ортақ мүдделермен қатар, көпсалалы байланыстарға, ұзақ мерзімді міндеттемелерге және келіспеушіліктерді басқару тетіктеріне сүйенеді. Бұл тұрақтылық аймақтық қақтығыстардың шешілуіне немесе халықаралық құқық талаптарының автоматты орындалуына кепілдік бермейді. Зерттеу стратегиялық серіктестіктің тарихи сабақтастығы мен саяси шектерін ажыратып бағалауға мүмкіндік береді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: Израиль, АҚШ; стратегиялық серіктестік, Таяу Шығыс; әскери көмек, қырғи қабақ соғыс, бейбіт реттеу.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Әбдіманап, Д.Ғ., Ильясова, З.С. (2026). Израиль мен АҚШ стратегиялық қатынастарының тарихы. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 224–237. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_14

Мақала тарихы:
Редакцияға түсті: 04.08.2026
Жариялау туралы шешім қабылданды: 12.09.2026
Жарияланды: 30.09.2026

* Хат-хабаршы авторы: Ильясова Зибагуль Сулейменовна, e-mail: zita.08@mail.ru

Әбдіманап Д.Ғ., Ильясова З.С.*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

История стратегических отношений Израиля и США

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются становление и развитие стратегических отношений Израиля и Соединённых Штатов Америки в 1948–2020 годах. Цель исследования состоит в объяснении перехода от дипломатического признания к долгосрочному партнёрству в сфере безопасности и причин сохранения сотрудничества при политических разногласиях. Используются историческое сравнение, прослеживание последовательности событий и критический анализ официальных документов. Источниковую базу составляют научные труды, материалы по истории дипломатии, двусторонние меморандумы, торговые соглашения и документы международных организаций. Анализ показывает, что признание Израиля в 1948 году не означало немедленного формирования военного союза. Войны 1967 и 1973 годов усилили значение сотрудничества в сфере безопасности, а переговоры в Кэмп-Дэвиде продемонстрировали роль американского посредничества. Последующие стратегические и экономические соглашения укрепили институциональные основы взаимодействия. После завершения холодной войны партнёрство адаптировалось к задачам мирного урегулирования и региональной безопасности. Разногласия по иранской ядерной программе и палестинскому вопросу выявили различия в приоритетах сторон. Сделан вывод, что устойчивость отношений обеспечивается общими интересами, многообразием связей, долгосрочными обязательствами и механизмами управления разногласиями. Вместе с тем она не гарантирует разрешения региональных конфликтов или автоматического соблюдения международного права. Результаты позволяют разграничить институциональную прочность партнёрства и его последствия для регионального мира.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Израиль; США; стратегическое партнёрство; Ближний Восток; военная помощь; холодная война; мирное урегулирование.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Әбдіманап, Д.Ғ., Ильясова, З.С. (2026). История стратегических отношений Израиля и США. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 224–237. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_14

* Автор-корреспондент: Ильясова Зибагуль Сулейменовна, e-mail: zita.08@mail.ru

Daulet G. Abdimanap, Zibagul S. Ilyassova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The History of Strategic Relations between Israel and the United States

ABSTRACT. This article examines the formation and development of strategic relations between Israel and the United States from 1948 to 2020. It explains the transition from diplomatic recognition to a lasting security partnership and investigates why cooperation persisted despite political disagreements. The study combines historical comparison, process tracing, and critical analysis of official documents. Its sources include scholarly works, diplomatic histories, bilateral memoranda, trade agreements, and documents issued by international organizations. The analysis shows that recognition in 1948 did not immediately establish a military alliance. The wars of 1967 and 1973 increased the importance of security cooperation, while the Camp David negotiations demonstrated the role of American mediation. Subsequent strategic and economic agreements strengthened institutional ties. After the Cold War, the partnership adapted to peace negotiations and changing regional security concerns. Disagreements over Iran's nuclear programme and the Palestinian question revealed divergent priorities. The article concludes that shared interests, multiple channels of cooperation, long-term commitments, and mechanisms for managing disagreements sustained the relationship. However, institutional durability does not guarantee regional peace or compliance with international law. These findings distinguish the partnership's resilience from its wider political consequences.

KEYWORDS: Israel; United States; strategic partnership; Middle East; military assistance; Cold War; peace process.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Abdimanap, D.G., Ilyassova, Z.S. (2026). The History of Strategic Relations between Israel and the United States. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 224–237. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_14

* Corresponding author: Ильясова Зибагуль Сулейменовна, e-mail: zita.08@mail.ru

КІРІСПЕ

Израиль мен АҚШ арасындағы қатынастар халықаралық саясаттағы ықпалы әртүрлі мемлекеттердің ұзақ мерзімді ынтымақтастығын зерттеуге мүмкіндік береді. Бір тарап әлемдік деңгейдегі әскери, экономикалық және дипломатиялық ресурстарға ие болса, екінші тарап қауіпсіздік мәселелері өткір аймақта орналасқан мемлекет ретінде сыртқы қолдауға елеулі мән береді. Осындай теңсіздікке қарамастан, олардың байланысын біржақты тәуелділік ұғымымен ғана сипаттау жеткіліксіз. Израильдің дербес қауіпсіздік басымдықтары, американдық институттардың өзара айырмашылықтары және аймақтық жағдайдың өзгеруі екіжақты қатынастарды үнемі келісу мен бейімделу үдерісіне айналдырды.

Тақырыптың ғылыми өзектілігі стратегиялық серіктестіктің қалай пайда болатыны туралы сұрақпен байланысты. Кейінгі кезеңдегі тығыз ынтымақтастықты оның бүкіл тарихына кері көшіру 1948 жылдан бастап толық қалыптасқан одақ болғандай әсер туғызады. Алайда дипломатиялық тану, қару жеткізу, тұрақты қауіпсіздік консультациялары және экономикалық ықпалдасу әртүрлі уақытта орныққан құбылыстар. Сондықтан қатынастардың басталуын олардың жетілген институционалдық түрімен теңестіруге болмайды. Бұл айырмашылық нақты тарихи шешімдердің маңызын анықтауға және нәтижені алдын ала белгіленген заңдылық ретінде қабылдаудан сақтануға көмектеседі.

Зерттеудің басты сұрағы мынадай: Израиль мен АҚШ арасындағы байланыс қандай жағдайда стратегиялық сипат алды және тараптардың саяси ұстанымдары алшақтағанда неліктен сақталып отырды? Мақалада серіктестіктің тұрақтылығы бір ғана себептен туындамайды деген болжам ұсынылады. Әскери қажеттілік қатынастарды жеделдетуі мүмкін, алайда ұзақ мерзімді тұрақтылық үшін осы қажеттілікті қайталанатын шешімдерге, қаржыландыру тетіктеріне және жұмыс байланыстарына айналдыратын институттар қажет. Ішкі саяси қолдау мен тарихи түсініктер бұл тетіктердің қоғамдық негізін қалыптастырады, бірақ олардың ықпалы барлық кезеңде бірдей болмайды.

Мақаланың хронологиялық шегі 1948 жылғы дипломатиялық танудан 2020 жылғы Авраам келісімдеріне дейінгі кезеңді қамтиды. Мұндай шектеу қатынастардың пайда болуын, қырғи қабақ соғыс кезіндегі тереңдеуін және кейінгі бейімделуін бір зерттеу аясында салыстыруға мүмкіндік береді. 2020 жылдан кейінгі оқиғалар жеке, жаңартылған деректік зерттеуді талап ететіндіктен талдауға енгізілмейді. Осылайша жұмыстың міндеті қазіргі жағдайға жедел саяси баға беру емес, кейінгі өзгерістерді түсінуге қажетті тарихи негізді ашу болып белгіленеді.

Зерттеудің практикалық маңызы ірі держава мен аймақтық мемлекет арасындағы серіктестіктің мүмкіндіктері мен шектерін көрсетуінде. Қолдау көлемінің артуы міндетті түрде саяси бақылаудың дәл сондай өсуін білдірмейді; керісінше, қолдау алушы тарап кейбір мәселелерді өзінің өмірлік мүддесі ретінде белгілеп, сыртқы қысымға қарсы тұруы мүмкін. Сондықтан дипломатиялық ықпалды бағалағанда ресурстардың көлемімен қатар оларды қолданудың саяси құнын да ескеру қажет. Осы қағида мақаладағы тарихи оқиғаларды салыстырудың ортақ өлшемі ретінде пайдаланылады.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Израиль–АҚШ қатынастарының тарихнамасында мәдени жақындық, геосаяси мүдде және ішкі саясаттың ықпалы өзара сабақтас түсіндірулер ретінде көрінеді. Дэвид Шенбаум еңбегінің баспалық сипаттамасы қатынастарды американдық және еврей тарихи тәжірибесінің, дүниежүзілік соғыстардың, қырғи қабақ соғыстың және ұлттық саясаттың кең аясында қарастырады. Бұл көпдеңгейлі тәсіл екі мемлекеттің байланысын тек дипломатиялық кездесулер тізбегіне айналдырмауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге тарихи жақындық нақты шешімді өздігінен түсіндірмейтіндіктен, әр кезеңдегі ресурстық және саяси жағдай бөлек бағалануы тиіс (Schoenbaum, 1993).

Дэвид Тал зерттеуінің жарияланған сипаттамасында ресми тұлғалардың ғана емес, адамдар мен идеялар арасындағы тұрақты байланыстардың маңызы көрсетіледі. Мұндай ұстаным серіктестіктің қоғамдық негіздерін талдауға бағыт береді. Чарльз Фрейлих ұлттық

қауіпсіздікке арналған еңбегінде АҚШ-пен қатынастарды Израиль стратегиясының негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырады. Осы екі көзқарасты қатар пайдалану қоғамдық байланыстар мен мемлекеттік қауіпсіздік қажеттіліктерін бір талдау аясында ұстауға жағдай жасайды. Мақалада аталған еңбектердің ашық аннотациялары мен қолжетімді тарау сипаттамаларында көрсетілген жалпы тұжырымдар ғана қолданылады; толық мәтіндері бойынша бетке негізделген дәйексөздер келтірілмейді (Freilich, 2018; Tal, 2022).

Деректердің негізгі тобын АҚШ Мемлекеттік департаментінің тарихи шолулары, жарияланған меморандумдар және президент әкімшіліктерінің ресми мәлімдемелері құрайды. Бұл материалдар шешімдердің уақытын, жарияланған міндеттемелерін және ресми түсіндірмесін анықтауға қолайлы. Дегенмен оларды бейтарап әрі толық баяндау деп қабылдауға болмайды. Ресми құжаттың мақсаты көбіне қабылданған саясатты негіздеу болғандықтан, оның тұжырымдары зерттеушінің қорытындысынан ажыратылады. Мысалы, әкімшіліктің өз келісімін қауіпсіздікке пайдалы деп сипаттауы сол келісімнің барлық салдары тәуелсіз түрде дәлелденгенін білдірмейді.

Зерттеуде тарихи салыстыру және үдерісті қадағалау әдістері қолданылады. Алдымен қатынастардың өзгерісіне ықпал еткен оқиғалар белгіленіп, одан кейін сол оқиғалардың нақты институционалдық нәтижелері қарастырылады. Әскери дағдарыстан кейін жаңа келісімнің пайда болуы олардың арасында себептік байланыс барын автоматты түрде дәлелдемейді. Сондықтан оқиғаның саяси мәні, тараптардың жарияланған мақсаттары және кейінгі ынтымақтастық формасы қатар салыстырылады. Нәтижесінде соғыс, дипломатиялық шешім және ұзақ мерзімді құрылым арасындағы байланыс қарапайым хронологиядан бөлек талданады.

Серіктестіктің тереңдігін бағалау үшін төрт сапалық белгі алынады: қауіпсіздік саласындағы міндеттемелердің тұрақтылығы, консультациялардың қайталануы, экономикалық байланыстардың ережелермен бекітілуі және саяси дағдарыс кезінде ынтымақтастықтың жалғасуы. Бұл белгілер сандық индекс ретінде есептелмейді. Олар әртүрлі кезеңдерді бірдей сұрақтар арқылы салыстыруға арналған. Зерттеудің шектеуі де осы жерде: ашық құжаттар құпия келіссөздердің толық мазмұнын немесе қоғамдық пікірдің барлық өзгерісін қамтымайды. Сондықтан жекелеген тұлғалардың жасырын ниеті туралы кесімді пайымдардан бас тартылады.

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТАНУ ЖӘНЕ АЛҒАШҚЫ ҚАЙШЫЛЫҚТАР

1948 жылғы 14 мамырда Израиль мемлекеті жарияланған күні АҚШ президенті Гарри Трумэн жаңа мемлекетті таныды. Бұл шешім соғыстан кейінгі гуманитарлық жағдай, Палестина жөніндегі халықаралық талқылаулар және Вашингтондағы саяси пікірталастар аясында қабылданды. Мемлекеттік департаменттің тарихи шолуы американдық әкімшілік ішінде Палестинаның болашағына қатысты ортақ ұстаным болмағанын көрсетеді. Демек тануды тек бір тұлғаның шешімімен немесе бір ғана қоғамдық топтың талабымен түсіндіру жеткіліксіз; ол бірнеше мүдде тоғысқан тарихи сәттің нәтижесі болды (Office of the Historian, n.d.-d).

Тану халықаралық легитимділік үшін маңызды болғанымен, Израильге автоматты әскери кепілдік берген жоқ. Мемлекетті заңды саяси субъект ретінде қабылдау мен оны қорғау үшін күш қолдануға міндеттену құқықтық және стратегиялық тұрғыдан әртүрлі әрекеттер. Мақаланың кезеңдеуі осы айырмашылыққа сүйенеді. Алғашқы кезеңде дипломатиялық байланыстың негізі қалыптасқанымен, кейінгі онжылдықтарға тән тығыз қауіпсіздік жүйесі әлі орнықпаған еді. Сондықтан 1948 жылды дайын одақтың басталуы емес, болашақ қатынастардың саяси алғышарты ретінде қарастыру орынды.

АҚШ-тың Таяу Шығыстағы мүдделері Израильмен байланыспен шектелген жоқ. Аймақтағы өзге мемлекеттермен қатынас, халықаралық тұрақтылық және ұлы державалар арасындағы бәсеке Вашингтонның шешімдеріне қатар ықпал етті. Осы кең ауқым Израиль басшылығының қауіпсіздікке қатысты шұғыл сұраныстарымен үнемі сәйкес келе бермеді. Екі тараптың уақыт көкжиегі де әртүрлі болуы мүмкін: шағын мемлекет тікелей шекаралық

қатерді бірінші орынға қойса, ірі держава сол қадамның басқа аймақтардағы серіктестеріне ықпалын есептейді. Бұл құрылымдық айырмашылық кейінгі қайшылықтардың түсіндірмелік негізін құрайды.

1956 жылғы Суэц дағдарысы ынтымақтастықтың бастапқы шектерін айқын көрсетті. Египет Суэц каналы компаниясын мемлекет меншігіне алғаннан кейін Израиль, Ұлыбритания және Франция әскери әрекеттерге барды. АҚШ әкімшілігі бұл операцияны қолдамады және соғысты тоқтату бағытын ұстанды. Тарихи тұрғыдан маңыздысы Вашингтонның Израильмен жақындығы оның барлық әскери шешімін қабылдауға міндеттемегенінде. Дағдарыс американдық саясатта аймақтық тәртіп пен кең халықаралық есептің кей жағдайда серіктестің жедел мақсаттарынан басым тұра алатынын көрсетті (Office of the Historian, n.d.-g).

Суэц оқиғасын кейінгі қатынастарға қарама-қарсы қойып, оны тек уақытша ауытқу деп сипаттау дұрыс болмас еді. Ол серіктестіктің қалыптасуы келісіммен бірге шектеулерді де қамтығанын көрсетеді. Осы тұрғыдан 1948–1956 жылдар дипломатиялық қолдау мен стратегиялық сәйкестіктің арасы әлі толық жақындамаған кезең ретінде көрінеді. Бұл қорытындыдан жалпы әдістемелік сабақ шығады: кейінгі нәтижені білетін зерттеуші ертеректегі баламаларды жойып жібермеуі керек. Сол кездегі саясаткерлер болашақ одақтың бүгін белгілі сипаттарын алдын ала білмеген жағдайда шешім қабылдады.

ҚЫРҒИ ҚАБАҚ СОҒЫС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ТЕРЕҢДЕУІ

1967 жылғы соғыс аймақтағы күштер арақатынасын өзгертіп, американдық дипломатия алдында жаңа мәселелер туғызды. Соғыс нәтижесінде аумақ, қауіпсіздік және саяси тану мәселелері бір-бірімен бұрынғыдан да тығыз байланысып кетті. АҚШ-тың ресми тарихи баяндауында бұл соғыс алдыңғы әкімшіліктердің жаңа араб–израиль қақтығысын болдырмау әрекеттерінің сәтсіздігін білдіргені көрсетіледі. Сондықтан оқиғаны тек Израильдің әскери мүмкіндігін танытқан кезең ретінде бағалау жеткіліксіз; ол сонымен бірге бұрынғы дипломатиялық тетіктердің шектеулерін ашып берді (Office of the Historian, n.d.-a).

Осы жағдайдан кейін Израильдің қауіпсіздік мәселесі американдық аймақтық саясаттың аясында жаңаша қабылдана бастады. Мұнда әскери қабілет пен саяси басқарылу арасындағы айырмашылық маңызды. Күшті серіктес ортақ қарсыласты тежеуге көмектесе алады, бірақ оның дербес әрекеті ірі державаның дипломатиялық жоспарын да қиындатуы ықтимал. Демек стратегиялық маңыздың өсуі автоматты түрде толық сенімге әкелмейді. Қатынастардың тереңдеуімен бірге әрекеттерді үйлестіру қажеттілігі де артады; қолдауды ұлғайту мен серіктесті шектеуге ұмтылу қатар жүруі мүмкін.

1973 жылғы араб–израиль соғысы қауіпсіздік қатынастарының маңызын одан әрі күшейтті. Соғыс әскери қамтамасыз ету мәселесін, АҚШ пен Кеңес Одағының аймақтық бәсекесін және қақтығысты дипломатиялық жолмен тоқтату қажеттілігін бір мезгілде алға шығарды. Мемлекеттік департаменттің шолуы араб тараптарының 1967 жылдан кейінгі жағдайға наразылығы Вашингтон үшін елеулі стратегиялық салдар туғызғанын атап көрсетеді. Осылайша соғыс Израиль қауіпсіздігін қолдау мен араб мемлекеттерімен саяси жұмыс жүргізудің бірін-бірі жоққа шығармайтын міндеттер екенін айқындады (Office of the Historian, n.d.-b).

1967 және 1973 жылдарды салыстырғанда, әскери нәтижені саяси тұрақтылықпен теңестірудің шектеуі байқалады. Әскери артықшылық қарсыластың белгілі әрекетін тоқтата алады, бірақ аумақтық және ұлттық талаптарды өздігінен жоймайды. Осы себепті АҚШ үшін Израильдің қорғаныс қабілетін қолдау дипломатиялық реттеуге балама бола алмады. Мақаланың түсіндіруі бойынша, қауіпсіздік көмегі мен келіссөздердің қатар дамуы кездейсоқ емес: біріншісі қысқа мерзімді осалдықты азайтса, екіншісі сол осалдықты туындататын саяси қатынастарды өзгертуге бағытталды.

Қырғи қабақ соғыс жағдайы екіжақты жақындасуға қолайлы стратегиялық орта қалыптастырғанымен, оны жалғыз себеп деп қабылдау жеткіліксіз. Егер қатынас тек ортақ қарсыласқа байланысты болса, қарсылас жоғалғанда байланыстардың түгел әлсіреуін күтуге

болар еді. Кейінгі кезеңдерде серіктестіктің жалғасуы бұл түсіндірудің толық еместігін көрсетеді. Сондықтан осы жылдардың ұзақ мерзімді маңызы ортақ қатердің болуымен қатар, ынтымақтастық тәжірибесінің жинақталуында жатыр. Қайталанған келіссөздер мен қолдау шешімдері келесі кезеңдегі тұрақты институттарға негіз дайындады.

КЭМП ДЭВИД ЖӘНЕ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ДЕЛДАЛДЫҚ

1978 жылғы Кэмп-Дэвид келіссөздері АҚШ-тың Израиль қауіпсіздігін аймақтық дипломатиямен байланыстыру әрекетін көрсетті. Президент Джимми Картердің қатысуымен Египет пен Израиль басшылары келіссөз жүргізіп, кейін 1979 жылғы бейбіт шартқа жол ашылды. АҚШ Мемлекеттік департаментінің тарихи материалы саммиттің ұзақ дайындық пен күрделі келіссөздердің нәтижесі болғанын көрсетеді. Мұнда американдық рөл тек келісім жасалатын орын берумен шектелмеді: тараптардың талаптарын жақындастыру үшін президенттік деңгейдегі тұрақты саяси қатысу қажет болды (Office of the Historian, n.d.-c).

Бұл оқиғаның екіжақты қатынастар үшін маңызын қауіпсіздіктің мазмұны арқылы түсіндіруге болады. Қауіпсіздік әскери ресурстың өсуімен ғана емес, ықтимал қарсыласпен қатынастың өзгеруімен де күшейеді. Егер мемлекетаралық соғыс қаупі азайса, әскери жоспарлаудың негізгі шарттары өзгереді. Сондықтан бейбіт келісімдер стратегиялық серіктестіктің сыртқы қосымшасы емес, оның мақсаттарын іске асыратын құрал ретінде қарастырылуы тиіс. Осы тұрғыдан Вашингтонның дипломатиялық делдалдығы мен Израильге көрсеткен қауіпсіздік қолдауы өзара байланысқан саясат салалары болды.

Сонымен бірге Египетпен келісім бүкіл араб–израиль қақтығысын шешкен жоқ. Екі мемлекет арасындағы қатынасты реттеу мен Палестина мәселесін шешу бірдей міндет емес. Тараптары, құқықтық мазмұны және саяси өкілдік мәселелері әртүрлі болғандықтан, бір бағыттағы табысты екінші бағытқа автоматты түрде көшіруге болмайды. Бұл айырмашылық АҚШ делдалдығын бағалауда маңызды: нақты келісімнің нәтижесін мойындау оның қамтымаған мәселелерін назардан тыс қалдырмауы тиіс. Аймақтық тұрақтылық бірнеше келіссөз үдерісінің өзара байланысына тәуелді болып қалды.

Кэмп-Дэвид тәжірибесі сыртқы делдалдың ықпалын да нақтылауға мүмкіндік береді. Делдал ресурстар ұсынып, келіссөз тәртібін қалыптастыра алады, алайда келісімге ішкі саяси жауапкершілік жүктелетін тараптардың орнына шешім қабылдай алмайды. Келісімнің орындалуы әр мемлекеттің саяси институттарына және қоғамдағы қабылдауына байланысты. Сондықтан американдық ықпалды шексіз мүмкіндік ретінде сипаттау тарихи тәжірибені қарапайымдандырады. Оның тиімділігі қолда бар ресурстарға ғана емес, тараптардың келісім жасауға дайын болуына және сол келісімді ұстап тұру қабілетіне тәуелді болды.

Келіссөздердің нәтижесін осы шектеулермен бірге қарастырғанда серіктестіктің жаңа қыры ашылады. АҚШ Израильдің қауіпсіздігін күшейту арқылы оны дипломатиялық қадамдарға ынталандыруға ұмтыла алды, ал Израиль сыртқы қолдауды келісімнен туындайтын тәуекелдерді басқару құралы ретінде пайдалана алды. Бұл механизм әр жағдайда бірдей жұмыс істемейді. Дегенмен ол көмек пен саяси ықпалдың байланысы тек қысымнан тұрмайтынын көрсетеді: кейде сенімді қолдау келісімге барудың ішкі саяси құнын төмендетуге қызмет етуі мүмкін.

СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДАНУЫ

1981 жылғы 30 қарашадағы стратегиялық ынтымақтастық жөніндегі меморандум қатынастардың құжаттық негізін күшейткен маңызды акт болды. Оның мәтінінде Кеңес Одағынан немесе оған бағынышты сыртқы күштерден туындайтын аймақтық қауіптерге қарсы ынтымақтастық қарастырылды. Құжат консультациялар мен бірлескен жұмыс үшін арнайы негіз қалыптастырды. Бұл жерде жарияланған мақсаттың тарихи нақтылығы маңызды: меморандум кез келген қауіпке қатысты шексіз міндеттеме емес, сол кезеңдегі стратегиялық ортаға бейімделген келісім болатын (Government of the United States & Government of Israel, 1981).

Мұндай құжаттарды бағалағанда саяси одақтастық пен автоматты ұжымдық қорғаныс міндеттемесін ажырату қажет. Мемлекеттер тығыз серіктес болуы мүмкін, бірақ әрбір дағдарыста соғысқа бірге кіру міндетін қабылдамауы ықтимал. Осы айырмашылық екіжақты қатынастарға белгілі икемділік береді. Вашингтон аймақтық шешімдерде таңдау еркіндігін сақтауға ұмтылса, Израиль өз қорғаныс саясатының дербестігін қорғауға мүдделі болды. Сондықтан серіктестіктің құжаттық дамуын толық саяси бірігу ретінде түсіндіруге болмайды; ол ынтымақтастық шегін белгілеудің де тәсілі еді.

1985 жылы күшіне енген еркін сауда туралы келісім екіжақты байланыстың экономикалық негізін кеңейтті. АҚШ Сауда өкілдігі оны елдің алғашқы еркін сауда келісімі ретінде сипаттайды. Бұл факт Израильмен қатынастардың әскери сала шеңберінен шыққанын көрсетеді. Саудаға арналған ережелер кәсіпорындар мен мемлекеттік мекемелер арасындағы тұрақты өзара әрекетті қолдауға бағытталды. Осылайша экономикалық ынтымақтастық үкімет басшыларының жеке қарым-қатынасына тәуелділігі аздау, өз рәсімдері мен мүдделі қатысушылары бар арна қалыптастырды (Office of the United States Trade Representative, n.d.).

Институционалданудың маңызын күнделікті шешім қабылдау деңгейінде байқауға болады. Әр мәселені саяси басшылықтың жаңа келісімі арқылы шешудің орнына, тараптар бұрын бекітілген тәртіптерге сүйенеді. Бұл ақпарат алмасуды жеңілдетіп, күтулерді тұрақтандырады. Алайда институттар мүдделер қайшылығын жоймайды. Сауда ережелері болса да, нақты тауарлар немесе нарыққа қолжетімділік туралы келіспеушілік сақталуы мүмкін; қорғаныс консультациялары болса да, әскери әрекеттің уақыты жөніндегі көзқарас әртүрлі болуы ықтимал. Институттардың қызметі осындай айырмашылықтарды келісуге арналған тұрақты орта ұсынуында.

Осы кезеңнен шығатын аналитикалық қорытынды - қатынастардың беріктігі байланыстардың көпсалалылығына тәуелді бола бастағаны. Бір саладағы қайшылық басқа салалардың жұмысын дереу тоқтатпаған жағдайда, серіктестіктің жалпы тұрақтылығы артады. Дегенмен бұл өзара байланыстар саяси шешімдерді өзгерту құнын да көтереді. Мемлекет бұрынғы келісімдерден бас тартқысы келсе, дипломатиялық беделмен қатар экономикалық және ұйымдық шығындарды есептеуге тиіс. Осыған байланысты институционалдық сабақтастық пайдалы тәжірибені сақтаумен бірге бұрынғы саясатты қайта қарауды қиындататын факторға айналуы мүмкін.

ҚЫРҒИ ҚАБАҚ СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ БЕЙІМДЕЛУ

Қырғи қабақ соғыстың аяқталуы Израиль–АҚШ байланыстары үшін маңызды сынақ болды. Ортақ кеңестік қатердің әлсіреуі қатынастардың бұрынғы негіздерінің бірін өзгертті. Ендігі мәселе жинақталған ынтымақтастықтың жаңа аймақтық міндеттерге бейімделуінде еді. Бұл жағдай стратегиялық серіктестікті белгілі бір тарихи қарсыласқа қарсы уақытша келісімнен ажыратуға мүмкіндік береді. Егер байланыстар жаңа мәселелерді шешуге пайдаланылса, олардың құндылығы алғашқы пайда болу себептерінен кеңейгенін байқауға болады. Дегенмен мұндай бейімделу бұрынғы саясаттың өзгеріссіз жалғасуын білдірмейді.

1991 жылғы Мадрид конференциясы осы жаңа жағдайдағы дипломатиялық мүмкіндіктердің көрінісі болды. АҚШ пен Кеңес Одағының тең төрағалығымен өткен конференцияға Израиль, бірнеше араб мемлекеті және бірлескен иорданиялық-палестиналық делегация қатысты. Оның маңызы қарсылас тараптарды тікелей келіссөзге жинауында еді. Бірақ конференцияның ұйымдастырылуы түпкілікті келісім жасалды деген сөз емес: кейінгі талқылауларда жаңа қиындықтар туындады. Бұл дипломатиялық үдерістің басталуы мен оның нәтижесін бөлек бағалау қажеттігін көрсетеді (Office of the Historian, n.d.-e).

1993 жылғы Осло келісімдері Израиль–Палестина қатынастарына жаңа негіз ұсынды. АҚШ-та өткен қол қою рәсімінің саяси көрнекілігіне қарамастан, келісімге жеткізген құпия келіссөздердегі американдық рөл шектеулі болды. Кейін Вашингтон келісімдерді іске асыру мен дағдарыстарды басқаруға көбірек араласты. Бұл айырмашылық АҚШ-ты барлық дипломатиялық бастаманың жалғыз авторы ретінде көрсетуден сақтайды. Аймақтық

тараптардың дербес бастамалары мен басқа делдалдардың үлесі де халықаралық келісімдердің қалыптасуында маңызды орын алды (Office of the Historian, n.d.-f).

Осло үдерісі стратегиялық серіктестіктің делдалдық қызметке әсерін күрделендірді. Израильмен тығыз байланыс АҚШ-қа оның қауіпсіздік алаңдаушылықтарын талқылауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар Палестина тарапы үшін делдалдың сенімділігі мен ұстанымдарының теңгерімі маңызды мәселе болып қалды. Мұнда ықпал мен сенім бір ұғым емес: бір тарапқа ықпал ету мүмкіндігі келіссөздің екінші тарапы сол делдалды әділ қабылдайтынына кепілдік бермейді. Тиімді дипломатия осы екі талапты қатар орындауға ұмтылуы керек еді.

1990 жылдардың тәжірибесі ынтымақтастықтың жаңа міндеттерге бейімделе алғанын, бірақ саяси қақтығыстарды түгел шешпегенін көрсетеді. Қауіпсіздік серіктестігі мен бейбіт үдеріс бірін-бірі қолдауы мүмкін болғанымен, олардың табысын бір өлшеммен бағалауға болмайды. Әскери байланыстардың тұрақтылығы келіссөздердің нәтижесіздігін жоққа шығармайды. Керісінше, екі бағыттағы әртүрлі нәтиже институционалдық қатынастардың неліктен сақталатынын түсіндіреді: дипломатиялық жоба тоқыраса да, бұрын қалыптасқан қорғаныс және экономикалық міндеттер өз маңызын жоғалтпауы мүмкін.

ІШКІ САЯСАТ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ РӨЛІ

Сыртқы саясатты түсіндіруде мемлекетті біртұтас ерікке ие субъект ретінде қабылдау пайдалы болғанымен, нақты шешімдердің қалай қабылданатынын толық ашпайды. АҚШ жағдайында президент әкімшілігі мен Конгрестің өкілеттіктері, ал Израиль жағдайында үкіметтің саяси тірегі мен қоғамдық қолдауы маңызды. Сондықтан екі ел басшыларының арасындағы келіспеушілік бүкіл мемлекетаралық қатынастың күйреуін білдірмеуі мүмкін. Басқа институттарда қалыптасқан байланыстар жалғасып, саяси диалог үшін қосымша арна қызметін атқара алады. Бұл ерекшелік қатынастардың тұрақтылығын түсіндіретін ішкі саяси тетіктерді бөлек қарастыруға негіз береді.

2014 жылғы АҚШ–Израиль стратегиялық серіктестік туралы заңында Конгрестің Израильді АҚШ-тың маңызды стратегиялық серіктесі деп қарайтыны бекітілді. Бұл құжат серіктестікке қолдаудың атқарушы билік мәлімдемелерімен шектелмегенін көрсетеді. Дегенмен заңдағы саяси сипаттаманы өзара қорғаныс туралы шартпен теңестіруге болмайды. Құжаттың нақты ережелерін оның атауынан немесе серіктестікті сипаттайтын мәртебеден бөлек оқу қажет. Осы тәсіл саяси қолдаудың күшті екенін мойындай отырып, оның құқықтық мазмұнын негізсіз кеңейтуден сақтайды (United States–Israel Strategic Partnership Act of 2014, 2014).

Конгрестің рөлі ұзақ мерзімді көмек бағдарламаларын талдауда да маңызды. Атқарушы биліктің көпжылдық бағдарды жариялауы болашақ бюджеттердің барлық қаражаты алдын ала бөлінді дегенді білдірмейді. Осы себепті саяси міндеттеме, заңнамалық рұқсат және нақты қаржы бөлу ұғымдарын ажырату керек. Олардың арасындағы айырмашылық серіктестіктің әлсіздігіне ғана емес, американдық мемлекеттік жүйедегі өкілеттіктердің бөлінуіне байланысты. Зерттеуші көмек көлемін сипаттағанда бұл рәсімдік айырмашылықтарды көрсетпесе, жарияланған жоспарды орындалған қаржылық нәтиже ретінде ұсыну қауіпті туындайды. Мақаладағы көпжылдық сандар осы шектеумен түсіндіріледі (Sharp, 2025).

Қоғамдық қолдауды зерттеуде де себептерді бір ғана ұйымға немесе этникалық қауымға тіреу жеткіліксіз. Кез келген қоғамның ішінде саяси ұстанымдар әркелкі болуы мүмкін, ал сыртқы саясатқа ықпал ететін мүдделер бір-бірімен бәсекелеседі. Осы жұмыста нақты сауалнама қатары мен лоббистік қызметтің өлшенген деректері талданбағандықтан, белгілі бір топтың шешуші ықпалы туралы сандық немесе кесімді тұжырым жасалмайды. Қоғамдық байланыстар маңызды зерттеу бағыты ретінде танылады, бірақ олардың маңызын мойындау дәлелсіз түрде барлық мемлекеттік шешімді солармен түсіндіруге рұқсат бермейді.

Израиль жағынан қарағанда, сыртқы келісімді қабылдау үкіметтің ішкі саяси міндеттеріне де байланысты. Қауіпсіздікке қатысты қадамды қолдайтын халықаралық серіктестің болуы сол қадамның қоғамда бірдей қабылданатынына кепілдік бермейді. Саяси

басшылық сыртқы қолдау мен ішкі легитимділік арасында таңдау жасауға мәжбүр болуы мүмкін. Мұндай жағдайды түсіндіру үшін елдің барлық азаматтарына ортақ бір ұстаным телудің орнына, үкімет саясаты мен қоғамдық пікірді ажыратқан жөн. Тарихи талдау мемлекетаралық келіссөздердің ішкі саясаттан оқшау жүрмейтінін ескергенде ғана толық бола түседі.

Осыдан шығатын қорытынды - стратегиялық қатынастар бірнеше саяси деңгейде бір уақытта қалыптасады. Жоғары деңгейдегі кездесулер шешімге серпін берсе, заңнамалық және әкімшілік рәсімдер оны іске асыруға мүмкіндік жасайды. Қоғамдық пікір бұл шешімдердің қабылдану шегін өзгерте алады. Сондықтан бір президенттің немесе премьер-министрдің ауысуын барлық байланыстың қайта басталуымен теңестіру дұрыс емес. Сонымен бірге институттардың сақталуы басшылардың таңдауын маңызсыз етпейді: олардың саяси басымдықтары бұрынғы тетіктердің қандай мақсатқа жұмсалатынына әсер етеді. Сабақтастық пен өзгеріс осылайша бір тарихи үдерістің өзара байланысты сипаттары ретінде көрінеді.

ИРАН МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ КЕЛІСПЕУШІЛІКТЕР

Иранның ядролық бағдарламасына қатысты пікірталас серіктестердің ортақ мақсатқа әртүрлі құрал арқылы жетуге ұмтылуы мүмкін екенін көрсетті. 2015 жылғы тамыздағы сөзінде Барак Обама ядролық келісімді дипломатиялық бақылаудың құралы ретінде қорғап, Биньямин Нетаньяхудың оған қатты қарсы екенін ашық айтты. Бұл мәлімдеме әкімшіліктің өз саясатын негіздеген дерегі ретінде қарастырылады. Оны келісімнің барлық нәтижесі туралы тәуелсіз қорытындыға айналдыруға болмайды; оның ғылыми құндылығы американдық ұстанымның дәл сол кезеңде қалай тұжырымдалғанын көрсетуінде (Obama, 2015).

Бұл қайшылықтың құрылымдық негізін қауіптің уақыты мен ықтимал салдарын әртүрлі бағалаудан іздеуге болады. Ірі держава дипломатиялық келісімді бақылау, санкциялар және кең халықаралық қатынастар аясында қарастырса, аймақтық мемлекет жақын орналасқан қарсыластың мүмкіндігін тікелей қауіп ретінде қабылдауы ықтимал. Мұндай айырмашылықты бір тараптың қауіпсіздікті қалауымен, екіншісінің оны қаламауымен түсіндіру дәл емес. Негізгі мәселе қауіпсіздікке жеткізетін құралдардың тиімділігіне, сенімділігіне және уақытша шектеріне берілетін бағаның сәйкес келмеуінде.

Фрейлихтің арнайы қатынастар туралы тарау сипаттамасында АҚШ-пен байланыс Израиль қауіпсіздігінің іргетасы ретінде бағаланып, оның дербес әрекет ету еркіндігіне ықпалы атап көрсетіледі. Бұл пайым сыртқы қолдаудың қосарлы сипатын түсінуге көмектеседі. Қолдау мемлекеттің мүмкіндігін кеңейтеді, бірақ серіктестің пікірін ескеруге қажеттілікті арттырады. Дегенмен тәуелділік толық бағыну деген сөз емес. Әсіресе өмірлік немесе ішкі саяси маңызы жоғары деп қабылданатын мәселелерде келіспеушіліктің сақталуы ықтимал (Freilich, 2018).

2016 жылғы қауіпсіздік көмегі жөніндегі меморандум саяси пікірталасқа қарамастан қорғаныс ынтымақтастығының жалғасқанын көрсетті. Ақ үйдің ресми мәліметінде 2019-2028 қаржы жылдарына арналған жалпы көлемі 38 миллиард долларлық бағдар қарастырылған: оның 33 миллиарды әскери қаржыландыруға, 5 миллиарды зымыранға қарсы қорғанысқа арналған. Бұл сандарды бір мезетте төленген қаражат ретінде түсінуге болмайды; олар көпжылдық саяси міндеттеменің көлемін білдіреді және қаржыландыру Конгрестің бюджет шешімдеріне тәуелді (Sharp, 2025; The White House, 2016).

Осы екі оқиғаны салыстыру мақаладағы негізгі болжамды нақтылайды. Егер қатынастар тек басшылардың жеке келісіміне тәуелді болса, Иран жөніндегі өткір айырмашылық барлық саланы қамтитын үзілуге әкелуі мүмкін еді. Алайда қорғаныс саласындағы ұзақ мерзімді жоспарлау жалғасты. Бұдан саяси дау маңызды болмады деген қорытынды шықпайды. Талдау көрсететін нәрсе - келіспеушіліктің әсері салалар бойынша әртүрлі болғаны. Тараптар бір мәселеде ортақ ұстанымға келе алмай отырып, басқа бағыттағы ынтымақтастықты өзара қажет деп сақтай алды.

ПАЛЕСТИНА МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

Палестина мәселесі Израиль-АҚШ қатынастарының тарихында қауіпсіздік пен саяси құқықтарды қатар қарастыру қажеттігін туғызады. Израильдің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған саясат палестиналықтардың өзін-өзі билеу, еркіндік және қауіпсіздік талаптарын талдаудан алып тастамауы тиіс. Бұл талаптарды тек екіжақты серіктестікке кедергі ретінде көрсету зерттеудің ауқымын негізсіз тарылтады. Аймақтағы ұзақ мерзімді тұрақтылыққа қатысы бар мәселе ретінде олар өздігінен ғылыми назарға лайық. Сондықтан серіктестіктің тиімділігі тек оның қатысушыларының мүддесі тұрғысынан бағаланбайды.

2016 жылғы 23 желтоқсанда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі 2334 қарарын он төрт дауыспен қабылдап, АҚШ дауыс беруден қалыс қалды. Қарар басып алынған Палестина аумағындағы, соның ішінде Шығыс Иерусалимдегі израильдік қоныстандыру әрекеттерінің құқықтық күші жоқ екенін және халықаралық құқықты бұзатынын растады. Бұл оқиға американдық дипломатиялық қолдауды кез келген жағдайда автоматты вето қоюмен теңестіруге болмайтынын көрсетеді. Қарар жөніндегі ресми хабарлама АҚШ өкілінің қоныстандыруды бейбітшілік мүмкіндіктеріне зиян келтіреді деп түсіндіргенін тіркейді (United Nations, 2016).

Осы мысалдан құқықтық ұстаным мен қауіпсіздік ынтымақтастығының қатар өмір сүре алатыны байқалады. Мемлекет серіктесінің қорғаныс қабілетін қолдай отырып, оның нақты саясатын халықаралық құқыққа қайшы деп бағалауы мүмкін. Бірақ ұстанымды жариялау мен оны өзгертуге бағытталған практикалық ықпал бірдей емес. Ғылыми талдау осы екеуінің арақатынасын ажыратуы тиіс. Әйтпесе дипломатиялық мәлімдеме нақты өзгерістің дәлелі ретінде немесе, керісінше, ынтымақтастықтың жалғасуы барлық әрекетті мақұлдау ретінде қате түсіндіріледі.

Палестина мәселесі делдалдың рөліне қатысты бұрын айтылған қиындықты тереңдетеді. Бейбіт келіссөзде қауіпсіздік кепілдіктерімен қатар жер, саяси өкілдік, босқындар және Иерусалимнің мәртебесі сияқты бір-бірінен бөлек мәселелер бар. Оларды бір ғана әскери көмек пакеті арқылы шешу мүмкін емес. Сондықтан стратегиялық қатынастардың институционалдық беріктігін бейбіт реттеудің жеткілікті шарты деп санау жаңсақ. Ол келіссөзге қажетті ресурстардың бірін бере алады, алайда тараптардың құқықтары мен талаптары жөніндегі саяси келісімді алмастырмайды.

АВРААМ КЕЛІСІМДЕРІ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ӨЗГЕРУІ

2020 жылғы Авраам декларациясы және Израильдің Біріккен Араб Әмірліктерімен қатынастарын қалыпқа келтіру туралы келісім АҚШ қатысқан аймақтық дипломатияның жаңа кезеңін көрсетті. Декларацияда бейбіт қатар өмір сүру мен ынтымақтастық қағидаттары жарияланды, ал екіжақты шарт дипломатиялық және өзге байланыстарды дамыту бағыттарын белгіледі. Бұл құжаттарды бірдей құқықтық акт ретінде қарастыруға болмайды: жалпы қағидаттарды жариялайтын декларация мен нақты тараптардың міндеттемелерін белгілейтін шарттың қызметі әртүрлі (The White House, 2020a, 2020b).

Израиль-АҚШ қатынастары тұрғысынан бұл өзгеріс серіктестіктің аймақтық байланыстарды кеңейту құралы ретінде қолданылуын көрсетеді. Екі мемлекеттің ынтымақтастығы тек өзара қолдауға бағытталмай, үшінші тараптармен қатынас құруға да ықпал етті. Алайда мұндай кеңеюдің маңызын бағалағанда қол қойылған құжаттардың жарияланған ниеті мен кейінгі орындалуын ажырату қажет. Мақаланың хронологиялық шегі 2020 жылмен аяқталатындықтан, келісімдердің ұзақ мерзімді нәтижелері туралы кесімді тұжырым жасалмайды; мұнда олардың тарихи бағыт өзгерісін білдіретін сипаты қарастырылады.

Авраам келісімдері араб мемлекеттерімен қалыпқа келу және Палестина мәселесін реттеу арасындағы байланысты қайта талқылауға негіз берді. Белгілі мемлекеттермен дипломатиялық қатынас орнату Израильдің аймақтық оқшаулануын азайтуы мүмкін, бірақ палестиналықтардың саяси мәртебесі жөніндегі түпкілікті келісімнің орнын баспайды. Екі үдерістің қатысушылары мен міндеттері әртүрлі болғандықтан, бірінің табысын екіншісінің шешімі ретінде көрсетуге болмайды. Бұл айырмашылық 1970 жылдардағы Египетпен бейбіт

келісімді бағалау кезінде байқалған әдістемелік мәселенің жаңа жағдайда қайталанғанын көрсетеді.

Осы кезеңді зерттеудің соңғы нүктесі ретінде алу серіктестіктің өзгермелі қызметін айқын көрсетеді. 1948 жылы негізгі мәселе жаңа мемлекетті тану болса, кейін қорғаныс көмегі, дипломатиялық делдалдық және экономикалық ережелер алдыңғы қатарға шықты. 2020 жылға қарай осы құралдар аймақтық қатынастарды қайта ұйымдастыру әрекеттерінде қатар қолданылды. Мұндай өзгеріс қатынастардың бір ғана бастапқы міндетке байланбағанын дәлелдейді. Дегенмен бейімделу қабілетінің болуы оның әр нәтижесі тұрақты, әділетті немесе барлық тарап үшін қолайлы болады дегенді білдірмейді.

НӘТИЖЕЛЕРДІ ТАЛҚЫЛАУ

Кезеңдерді салыстыру стратегиялық қатынастардың бір мезетте пайда болмағанын көрсетеді. Дипломатиялық тану саяси бастапқы негіз қалады; әскери дағдарыстар қауіпсіздік байланыстарының қажеттілігін арттырды; кейін келісімдер мен тұрақты жұмыс тетіктері осы тәжірибені бекітті. Мұнда себеп пен нәтиже бір бағытта ғана жүрмейді. Ортақ мүдде институттардың қалыптасуына әсер етсе, қалыптасқан институттар кейін мүдделерді түсіндіру мен қорғаудың өзіне ықпал етеді. Сондықтан қатынастар тарихын жекелеген президенттердің саясатына бөлумен шектелу ұзақ мерзімді сабақтастықты толық ашпайды.

Серіктестік тұрақтылығының бірінші тетігі - ынтымақтастық салаларының әртараптануы. Қорғаныс, сауда және дипломатиялық консультациялар әртүрлі қатысушылар мен шешім қабылдау рәсімдеріне сүйенеді. Бір саяси даудың барлық арнаны бір уақытта тоқтатуы сондықтан қиындайды. Екінші тетік - ұзақ мерзімді күтулердің қалыптасуы. Көпжылдық бағдарламалар тараптарға ресурстарды жоспарлауға мүмкіндік береді, ал жоспарлау ынтымақтастықтың жалғасуына мүдделі ұйымдардың санын арттырады. Бұл түсіндірулер мақаладағы тарихи салыстырудан шығарылған аналитикалық қорытындылар; олар барлық жағдайда бірдей жұмыс істейтін әмбебап заң ретінде ұсынылмайды.

Үшінші тетік келіспеушіліктерді салалар бойынша басқаруға қатысты. Иран жөніндегі саяси дау мен 2016 жылғы қорғаныс меморандумының қатар орын алуы осы мүмкіндікті көрсетеді. Дегенмен мұндай бөлу әрқашан сәтті бола бермейді. Егер дау серіктестіктің негізгі мақсатына, қоғамдық легитимділігіне немесе құқықтық шектеріне қатысты болса, ол басқа салаларға таралуы мүмкін. Демек институционалдық беріктік тұрақтылықты түсіндіреді, бірақ шексіз төзімділікке кепілдік бермейді. Кез келген серіктестіктің қайта бағаланатын саяси және әлеуметтік шарттары бар.

Қатынастардағы күш теңсіздігі де біржақты нәтиже туғызбайды. АҚШ-тың ресурстық артықшылығы ықпал ету мүмкіндігін береді, бірақ ықпалды қолданудың саяси құны бар. Қолдауды күрт азайту Вашингтонның өз мақсаттарына немесе бұрын қабылдаған міндеттемелеріне зиян келтіруі ықтимал. Израиль үшін сыртқы көмекті жоғалту қаупі маңызды болса да, ішкі саяси тұрғыдан негізгі деп танылған мәселе бойынша шегіну құны одан жоғары қабылдануы мүмкін. Осы жағдайлар ресурстық тәуелділік пен нақты саяси бағынудың арасында тікелей пропорция жоқ екенін түсіндіреді.

Зерттеу нәтижелерін бағалағанда екі өлшемді ажырату қажет. Біріншісі - серіктестіктің өзінің сақталуы мен жұмыс істеуі; екіншісі - оның аймақтық бейбітшілікке және құқықтық тәртіпке әсері. Бірінші өлшем бойынша тұрақтылық екінші өлшем бойынша автоматты табысқа тең емес. Қорғаныс саласындағы жоспардың орындалуы Палестина мәселесінің шешілгенін немесе күш қолдану тәуекелінің жойылғанын білдірмейді. Бұл айырмашылық стратегиялық қатынастарды тек қолдау немесе айыптау нысаны ретінде емес, бірнеше нәтижесі бар тарихи үдеріс ретінде зерттеуге мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Израиль мен АҚШ стратегиялық қатынастарының 1948-2020 жылдардағы тарихы ұзақ мерзімді серіктестіктің біртіндеп қалыптасатынын көрсетеді. Дипломатиялық тану оның алғашқы саяси негізін жасады, бірақ әскери міндеттемелер мен тұрақты институционалдық байланыстар кейінгі кезеңдерде орнықты. 1956 жылғы Суэц дағдарысы бастапқы шектеулерді,

1967 және 1973 жылдардағы соғыстар қауіпсіздік ынтымақтастығының маңызын, ал Кэмп-Дэвид дипломатияның стратегиялық қызметін ашып көрсетті. Кейінгі меморандумдар мен сауда ережелері қатынастарды жеке басшылардың байланысынан кеңірек ұйымдық негізге көшірді.

Қырғи қабақ соғыстан кейінгі кезең серіктестіктің бастапқы геосаяси жағдай өзгергенде де жаңа міндеттерге бейімделе алатынын айқындады. Мадрид пен Осло үдерістері, Иран жөніндегі пікірталастар және 2020 жылғы қалыпқа келу келісімдері оның әртүрлі дипломатиялық ортада қолданылғанын көрсетеді. Негізгі зерттеу сұрағына жауап ретінде қатынастардың тұрақтылығы ортақ мүддемен қатар, көпсалалы байланыстарға, қайталанатын шешімдерге және саяси дауларды басқаруға сүйенеді деген қорытынды жасалады. Бұл тұрақтылық толық келісімнің нәтижесі емес, айырмашылықтармен қатар өмір сүретін ынтымақтастықтың тарихи қалыптасқан қасиеті болып табылады.

Сонымен бірге серіктестіктің беріктігі оның барлық саяси нәтижесін оң бағалауға негіз бола алмайды. Аймақтық қауіпсіздік, палестиналықтардың құқықтары және халықаралық құқық талаптары жеке бағалауды қажет етеді. Болашақ зерттеулер үшін ашық американдық материалдарды израильдік, палестиналық және араб деректерімен кеңейту, қоғамдық пікірдің өзгерісін жүйелі деректер арқылы салыстыру маңызды. Осындай толықтырулар сыртқы қолдаудың нақты ықпалын және оның шектерін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді. Ұсынылған тарихи талдау осы кең зерттеу үшін кезеңдік және ұғымдық негіз қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Freilich, C. D. (2018). *Israeli national security: A new strategy for an era of change*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780190602932.001.0001

Government of the United States, & Government of Israel. (1981, November 30). *Memorandum of understanding between the Government of the United States and the Government of Israel on strategic cooperation*. The Avalon Project, Yale Law School. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/pal03.asp

Obama, B. (2015, August 5). *Remarks by the President on the Iran nuclear deal* [Speech transcript]. The White House. https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/08/05/remarks-president-iran-nuclear-deal/

Office of the Historian. (n.d.-a). *The 1967 Arab-Israeli War*. U.S. Department of State. https://history.state.gov/milestones/1961-1968/arab-israeli-war-1967

Office of the Historian. (n.d.-b). *The 1973 Arab-Israeli War*. U.S. Department of State. https://history.state.gov/milestones/1969-1976/arab-israeli-war-1973

Office of the Historian. (n.d.-c). *Camp David Accords and the Arab-Israeli peace process*. U.S. Department of State. https://history.state.gov/milestones/1977-1980/camp-david

Office of the Historian. (n.d.-d). *Creation of Israel, 1948*. U.S. Department of State. https://history.state.gov/milestones/1945-1952/creation-israel

Office of the Historian. (n.d.-e). *The Madrid Conference, 1991*. U.S. Department of State. https://history.state.gov/milestones/1989-1992/madrid-conference

Office of the Historian. (n.d.-f). *The Oslo Accords and the Arab-Israeli peace process*. U.S. Department of State. https://history.state.gov/milestones/1993-2000/oslo

Office of the Historian. (n.d.-g). *The Suez Crisis, 1956*. U.S. Department of State. https://history.state.gov/milestones/1953-1960/suez

Office of the United States Trade Representative. (n.d.). *Israel free trade agreement*. https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/israel-fta

Schoenbaum, D. (1993). *The United States and the State of Israel*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780195045772.001.0001

Sharp, J. M. (2025, May 28). *U.S. foreign aid to Israel: Overview and developments since October 7, 2023* (Report No. RL33222). Congressional Research Service. https://www.congress.gov/crs_external_products/RL/PDF/RL33222/RL33222.51.pdf

Tal, D. (2022). *The making of an alliance: The origins and development of the US–Israel relationship*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108551472

The White House. (2016, September 14). *Fact sheet: Memorandum of understanding reached with Israel*. https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2016/09/14/fact-sheet-memorandum-understanding-reached-israel

The White House. (2020a, September 15). *The Abraham Accords declaration*. https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/the-abraham-accords-declaration/

The White House. (2020b, September 15). *Abraham Accords peace agreement: Treaty of peace, diplomatic relations and full normalization between the United Arab Emirates and the State of Israel*. https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/abraham-accords-peace-agreement-treaty-of-peace-diplomatic-relations-and-full-normalization-between-the-united-arab-emirates-and-the-state-of-israel/

United Nations. (2016, December 23). *Israel's settlements have no legal validity, constitute flagrant violation of international law, Security Council reaffirms* (SC/12657) [Press release]. https://press.un.org/en/2016/sc12657.doc.htm

United States–Israel Strategic Partnership Act of 2014, Pub. L. No. 113–296, 128 Stat. 4075 (2014). https://www.congress.gov/113/plaws/publ296/PLAW-113publ296.pdf

Авторлар туралы мәліметтер

Әбдіманап Дәулет Ғаниұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультетінің магистранты, Қазақстан Республикасы, Астана қ., e-mail: abdimanap.daukew@gmail.com

Ильясова Зибагуль Сулейменовна – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті шығыстану кафедрасының профессоры, Қазақстан Республикасы, Астана қ., e-mail: zibagulilyasova@gmail.com

Сведения об авторах

Әбдіманап Дәулет Ғаниұлы – магистрант факультета международных отношений Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: abdimanap.daukew@gmail.com

Ильясова Зибагуль Сулейменовна – кандидат исторических наук, профессор кафедры востоковедения Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: zibagulilyasova@gmail.com

Information about the authors

Daulet Ganiuly Abdimanap – Master's student at the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: abdimanap.daukew@gmail.com

Zibagul Suleimenovna Ilyassova – Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: zibagulilyasova@gmail.com